DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İttihad ve Terakki Liderlerinden

Doktor
NÂZIM BEY

Doç. Dr. Ahmet Eyicil

1872-1926

GÜN YAYINCILIK

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

OSMANLI
İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ
LİDERLERİNDEN

DOKTOR
NÂZIM BEY

1872-1926

Doç. Dr. Ahmet Eyicil

GÜN YAYINCILIK

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birinci Basım: Ekim 2004 - Ankara

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Annem Ayşe Eyicil'e
ithaf ediyorum.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

ÖNSÖZ

Konu ve Kaynaklar

BİRİNCİ BÖLÜM

A. Dr. Nâzım Beyin Ailesi 24
1. Ailesi 24
2. Öğrenimi 25
3. Meşveret Gazetesinin Çıkarılması 29
4. Meşveret Gazetesindeki Yazıları 30
B. Dr. Nâzım Beyin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Yer Alması ve Bu Cemiyetteki Faaliyetleri 34
1. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu 34
2. Gazete Yayınına Devam Etmesi ve Karşılaştığı Güçlükler ... 35
3. Gazetenin Kapatılması 37
4. Ahmet Celalettin Paşanın Paris'e Gönderilmesi 38
5. Dr. Nâzım Bey ile Ahmet Rıza Beyin Cemiyette Birlikte Çalışması 40
6. Şûra-yı Ümmet'in Yayımlanması İçin Çalışması ve Teşkilâtlandırmak Amacıyla Şubelere Mektuplar Yazması ... 45
7. Güncel Konuları Aydınlatıcı Uyarıları 49
a. Kötülüklerin Kaynağı İstibdat 49
b. Cehalet İttihada Mâni 52
c. Ermenilere Karşı Savunma 53
d. Karşılıklı Görüşme 55
e. Birlik ve Beraberliğe Davet Ederek Yardım İstemesi 55
f. Şûra-yı Ümmetin Yeniden Düzenlenmesi 58
g. Şubelerin Gizli Çalışmalarını İstemesi 60
h. Drosak Komitesiyle Anlaşma 62

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

C. Paris'ten Selanik'e Gelişi 63
1. Selanik ve Manastır'da Cemiyetin Kurulması 64
2. Selanik'e Gelişi 66
3. Dr. Toledo İle Karşılaşması ve Selanik'te Gizlenmesi 69
D. Paris Cemiyet Merkezi Ile Selanik Cemiyet Merkezini Birleştirmesi 72
1. Selanik'teki Faaliyetleri 72
2. Cemiyeti Tek İsim Altında Birleştirmesi 72
E. Selanik'ten İzmir'e Gelişi 75
1. Tütüncü Yakup Ağa Adını Kullanması 78
2. Yemin Merasimi ve Gençleri Etkilemesi 81
3. Aydın Ve Denizli'deki Faaliyetleri 84
4. Çakıcı Mehmet Efe İle Görüşmesi 85
F. Manastır'da İsyanın Başlaması 88
1. Dr. Nâzım Beyin İzmir'den Hareketi 90

İKİNCİ BÖLÜM

A. II. Meşrutiyet'in İlânı ve Dr. Nâzım Beyin İzmir'e Dönüşü ..109
1. İzmir'e Dönüşü 109
a. Karşılama Merasimi 110
b. Ziyaretleri ve Konuşmaları 111
c. Suçluları Cezalandırması 112
2. Suçluların Teşhir Edilmesi 114
3. Polis Müdürü Mazhar Beye Yaptığı Muamele 116
4. Prens Sabahattin Beyin Adamlarını Sorguya Çekişi 119
5. Kömürcü Ahmet Ağa Vak'ası 123
B. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Görevleri ve II. Abdülhamit'e Muhalefeti 128
1. Görevleri 128
2. Atina'da On Bir Ay Hapis Cezası 130
3. İzmir ve İstanbul'a Gelmesi ve Ticareti Teşvik Etmesi 131

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

4. 31 Mart Olayı Ve Dr. Nâzım Bey 133
5. II. Abdülhamit'in Hâli 138
6. Dr. Nâzım Bey, Sultan'dan Nefret Ederdi 139
7. II. Abdülhamit'in Dr. Nâzım Beye Cevabı 141
8. Berta Hanımla Evlenmesi 144
C. Halka Doğru Dergisi'nin Çıkarılması ve Yazıları 147
1. Yazdığı Hikâyeler 148
a. Kuzu 148
b. Acıklı Bir Sohbet 149
c. Düğün 149
d. Tosun 150
e. Halka Doğru 152
f. Ana İntikamı 143
D. Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri 154
1. Birinci Dünya Savaşına Karşı Tutumu 155
2. Alman Dostluk Cemiyetinde Görev Alması 158
3. Çeşitli Cemiyetlere Üye Olması 159
4. Mustafa Kemal'in Paşalığa Yükselmesi İçin Çalışması 162
5. Eğitim Nazırlığı 163

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. Dr. Nâzım Beyin Memleketten Ayrılışı 175
B. Tutuklamalar ve Gelişmeler 178
C. Almanya'ya Gidişi ve Berlin'deki Faaliyetleri 180
1. İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni Kurması 181
2. Enver Paşanın Esir Düşmesi 184
3. Dr. Nâzım Beyin Enver Paşayı Kurtarma Çabaları 184
4. Enver Paşanın Anadolu'ya Davet Edilmesi 186
5. Berlin'de Büro Kurması 188
a. Türkler Lehine Yazılar Yazdırması 188
b. Dr. Nâzım Bey İle Ankara'nın Ortak Çalışması 188
c. Avrupa'daki Çalışmaları 189

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

6. Berlin'de Yapılan Faaliyetlerin Başarısız Kalması 190
a. Anadolu'ya Gelmek İstemesi 190
b. Talat Paşanın Şehadetinde Yanındaydı 190
c. Yurda Dönmek İçin İkinci Teşebbüsü 193
C. Rusya'ya Gidişi ve Moskova'dan Batum'a Gelişi 194
1. Moskova'ya Gidişi 194
a. Virangel ordusunun Yunanlılara Karşı Kullanılmak İstenmesi 196
b. Batum'a Gelmeyi Şartlı Olarak Kabul Etmesi 197
2. Çarçu'ya Gitmesi 199
3. Ruslar'ın Enver Paşayı Tahriki 200
4. Buhara'dan Moskova'ya Dönüşü 200
a. Cemal Paşanın Mustafa Kemal Paşayı Desteklemesi ve Şehadeti 201
b. Ruslara Cevabı 202
5. Moskova'dan Almanya'ya Ve Almanya'dan İzmir'e Gelişi ...203
a. İzmir'e Gelişi 204
D. İzmir'deki Hayatı 205
1. Dostları Onu Unuttu 206
2. Kızını Amerikan Kolejl'ne Göndermesi 208
a. Kızına Moral Vermesi 208
b. Eğitim anlayışı 209
c. Nezaket Kurallarını Öğretmesi 210
d. Sevinci ve Endişeleri 212
e. Uyarıları 214
f. Evlât Sevgisi 215

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

A. İzmir Suikastı 223
1. Dr. Nâzım Beyin Tutuklanması 224
B. Dr. Nâzım Beyin Mahkemesi 225

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

1. Hapishane Hayatı 227
2. İlk Duruşması 228
3. İkinci Duruşması 236
4. Üçüncü Duruşması 239
C. İddianame 243
1. İsnat Edilen Suçlar 245
2. Son Duruşma 246
a. İkinci oturum 250
b. Reis Beyin Uyarısı 255
D. Savunması 259
E. Karar 264
F. İnfazı 267
G. Son Mektubu 268
H. Kişiliği 271

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME 287

Ek I

Doktor Dr. Nâzım Beyin Son Duruşması 297

Ek II

Ankara İkinci İstiklâl Mahkemesi Tarafından 13 Temmuz 1926 Tarihinde Verilen Esas: 69, Karar: 111'in Zeyl Kararı 369

BİBLİYOGRAFYA 389

DİZİN 393

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Türk siyasî tarihinde bir siyaset anlayışı ve biçimi olarak "İttihatçılık nedir?" sorusu nasıl yanıtlanmalıdır?

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Atatürk'ün, çağdaşları arasında İttihatçıları en iyi değerlendirebilecek konumda bulunan tarihî şahsiyetlerin en başında olduğu kabul edilmelidir.

Gazi'nin, 1930'da Fethi Okyar'a, "Bilirsiniz ki, bir İttihatçı iyi bir dosttur. iki İttihatçıdan korkulur, üç İttihatçı için ise iktidarı almaktan başka yol yoktur." diye konuştuğu söylenmiştir.

İttihatçı liderliği iyi tanıyan ve askerlik ve siyaset yaşamı boyunca onlara mesafeli durmaya her zaman büyük özen gösteren Gazi, II. Meşrutiyet yıllarından beri kendi çalışmalarını İttihatçılardan "bağımsız" bir kimlikle sürdürmek eğilimi taşımış; başından sonuna kadar önderlik ettiği Türk İstiklâl Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra da, (tek tek siyaset yapmaları dışında) onların yeni dönemde etkinlik kazanmasına asla müsaade etmemiştir.

Onun bu tutumu karşısında eski İttihatçılar, eski Maliye Nazırı Cavit, Dr. Nâzım, Milletvekilleri Hilmi ve Nail Beyler, 1926'da ünlü İzmir Suikastı Davası'nda idam ile; eski Başvekil Rauf (Orbay) ile eski İzmir Valisi Rahmi Beyler onar yıl kalebentliğe mahkum edilmişlerdir. İzmir İstiklâl Mahkemesi'nin dört idam hükmü yerine getirilmiştir.

Aynı davada gıyaben idama mahkûm olan Kara Kemal, İstanbul'da yakalanacağı sırada intihar etmiştir.

1926'da diğer üç arkadaşıyla birlikte idam edilen Dr. Nâzım Bey (1872-1926) üzerine hazırlanan bu monografi, sade bir anla-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

tımla Türkiye'nin "erken" Cumhuriyet döneminde yaşanan trajik bir hesaplaşmanın orijinal belgelerle sunulduğu seçkin bir emek ürünüdür.

Dr. Nâzım Bey, yani bu monografinin kahramanı esasen önemli bir şahsiyettir. Fakat, bir siyaset adamı olarak onun idam edilmesi bu yapıtı ayrıca gizemli kılmaktadır.

İttihatçılar, Türk siyasî tarihinin hiç kuşkusuz en tartışmalı ve bir o kadar da ilginç şahsiyetleridir. Onların birbirleriyle, padişahlık ve parlâmento kurumlarıyla ve daha önemlisi yabancılarla, Avrupa devletleriyle ilişkileri, siyaset felsefeleri ve siyaset yöntemleri, her zaman ilginç ve ayrıcalıklı araştırma konuları olmuştur. Böyle olduğu içindir ki "İttihatçılık araştırmaları", Türk siyasi tarihi alanında bu ayrıcalıklı konumlarını daha uzun süre devam ettirecek gibidir.

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nden değerli meslektaşım tarihçi Doç. Dr. Ahmet Eyicil'i kutluyorum ve başarılı emek ürünlerinin devamını diliyorum.

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Türk Tarih Kurumu,
Ankara.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖN SÖZ

Türk inkılâp tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük bir önemi vardır. Bu sebeple bu cemiyetin faaliyetlerini ve cemiyette görev yapanların hizmetlerini araştırmak gerekmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosunda yer alan ve önemli hizmetlerde bulunanlardan biri de Dr. Nâzım Beydir.

Dr. Nâzım Bey, cemiyete önce üye olmuş, daha sonra cemiyetin teşkilâtlanmasına hizmet etmiş ve teşkilâtta çok aktif görevlerde bulunmuştur. Dağınık bir şekilde faaliyette bulunan cemiyeti önce teşkilât, sonra neşriyat yönünden bütünleştirmiş ve hizmetlerini genişletmiştir. Dr. Nâzım Bey, teşkilâtın diğer mensupları kadar adının duyulamamasına rağmen teşkilât içinde birinci sırada lider olma sıfatını korumuştur. Adının duyulmamasının en önemli nedeni, onun hakkında hiç araştırma yapılmamış olmasıdır.

Türk inkılâbının gelişmesine önemli katkıları bulunan Dr. Nâzım Beyin hayatı, eğitimi, teşkilâtçılığı ve faaliyetleri araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır. Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Dr. Nâzım Beyin doğumu olan 1872 tarihinden 1908'e kadar olan hizmetleri araştırılmıştır. İkinci bölümde II. Meşrutiyet'in ilânı olan 1908'den 1918 yılına kadar teşkilât içinde yaptığı faaliyetleri anlatılmıştır. Dr. Nâzım Beyin esas amacı, bu dönemde yaptığı faaliyetler sonunda ortaya çıkmıştır. Önemli bir şahsiyet olduğu bu dönemde anlaşılmıştır. Üçüncü bölümde ise Dr. Nâzım Beyin 1918-1926 tarihleri arasında yurt dışında geçen hayatı ile faaliyetleri araştırılmıştır. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yurt dışında, vatanın ve milletin selâmeti için çok zor şartlarda nasıl çalıştıkları ortaya konulmuştur. Dr. Nâzım Be-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yin hizmetleri araştırılırken yapılan çalışma üç bölümde ele alınmış; il. Meşrutiyet öncesi, II. Meşrutiyet devri ve II. Meşrutiyet sonrası Türk inkılâp tarihine yeni, orijinal bilgi ve belgeler kazandırılmıştır.

Tamamıyla bir araştırma ürünü olan bu çalışmamızın Türk İnkılâp tarihi alanında araştırma yapacak olanlara ve konuya ilgi duyacaklara kaynak teşkil edeceğini, okuyuculara yararlı olacağını ümit ediyorum.

Dr. Nâzım Bey hakkında araştırma yaparken orijinal belge ve mektupların, şahsıma verilmesinde fedakârlık gösteren Fuat BOZİNAL'ı burada rahmetle anmak istiyorum. Yazılarımı okuyup eleştiren ve her zaman beni destekleyen hocam Prof. Dr. Refet YİNANÇ'a, kitabın yayımlanmasını gerçekleştiren Gün Yayın Evi sahibi A. Gaffar Gündeşli'ye ve çalışmalarımın her aşamasında sabırla güçlükleri paylaşan ve her konuda yardımcı olan eşim Hacer Eyicil'e saygılar sunar teşekkür ederim.

28 Haziran 2004

Kahramanmaraş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KONU ve KAYNAKLAR

Türk inkılâp tarihinde, teşkilât kurma ve inkılâpları destekleme bakımından Dr. Nâzım Beyin önemli bir yeri vardır. İnkılâplar, fedakâr insanların olağanüstü çabalarıyla gerçekleşir. Dr. Nâzım Bey de Türk inkılâbının gerçekleşmesinde fevkalâde çaba sarf etmiş; milliyetçilik, Türkçülük uğruna malını hatta canını feda etmekten çekinmemiştir. "İnkılâp yapabilmek için önce teşkilât, sonra neşriyat gerekli" diyerek 1908 inkılâbının ürünü olan II.Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde ve demokratik yeni Türk Devleti'nin oluşmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Fakat bugüne kadar teşkilâtçı ve inkılâpçı Dr. Nâzım Bey hakkında herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Bu araştırmamızda onun elli dört yıllık (1872-1926) hayatı incelenmiş ve bu güne değin hiçbir yerde yayımlanmamış yeni bilgiler Türk inkılâp tarihine kazandırılmıştır.

Araştırmaya, Dr. Nâzım Beyi yakından tanıyan kişilerle görüşülerek başlanmıştır. Bu kişilerin görüşlerine ve Dr. Nâzım Bey hakkındaki bilgilerine müracaat edildikten sonra hayatta kalan akraba ve dostları ziyaret edilmiştir. Damadı Fuat Bozinal ile İzmir'deki bürosunda görüşülmüş ve kendisinden açıklayıcı bilgi ve belgeler alınmıştır. İstanbul'da; tarihçi yazar Cemal Kutay, gazeteci Niyazi Ahmed Banoğlu, Sadi Erdinç, Fahri Çetinderin, Nezahet Nurettin Ege, Nejat Eralp, Nejat Birdoğan, Şükrü Hanioğlu, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü Süheyl Ünver; Ankara'da; Tevfik Çavdar, Fethi Tevetoğlu, Maliye Nazırı Cavit Beyin oğlu Şlar Yalçın, Ali Kemal Balkanlı, Aydın Menderes gibi araştırmacı ve bilim adamları ile görüşülmüştür.

Dr. Nâzım Beyin biyografisi yazılırken başlıca özel mektuplarından, gazetelerden, yayımlanmış veya yayımlanmamış hatırat ve eserlerden, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defterinden ve İstiklâl Mahkemesi Zabıtlarından yararlanılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Mektupları: Dr. Nâzım Beyin kızı Sevinç hanımın ikinci kocası, Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı İzmir Emlak İnşaat Müdürü Fuat Bozinal'dan on altı adet orijinal mektup alınmıştır. Fuat Bozinal'ın çıkardığı aile şeceresiyle birlikte İstanbul Asliye Mahkemeleri 5. Hukuk Dairesince verilen 25 Ekim 1955 tarih ve Esas No: 955/647, Karar No: 1955/741 sayılı karar bulunmuştur. Dr. Nâzım Beyin muhtelif zamanlarda eşi Berta hanıma, kızı Sevinç'e ve diğer dostlarına yazdığı mektupların orijinalleri Fuat Bozinal'da, fotokopileri ise elimizde bulunmaktadır. Bununla beraber Enver Paşanın 17 Eylül 1921 tarihinde Batum'dan Dr. Nâzım Beye, Dr. Nâzım Beyin Şükrü Beye ve Halil Menteşe'nin Dr. Nâzım Beye yazdığı üç mektup da araştırmamızda ayrı ayrı incelenmiştir.

Gazeteler: Dr. Nâzım Beyin çıkarılması için büyük çabalar sarf ettiği Meşveret gazetesinin bütün sayıları incelenmiş, imzasının bulunduğu yazılar üzerinde önemle durulmuş ve konumuzla ilgili bilgiler alınmıştır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan Meşveret gazetesi 1 Aralık 1895 - 6 Mayıs 1898 tarihleri arasında ayda iki defa çıkarılarak üç sene içinde toplam otuz sayı yayımlanmıştır. Gazetenin müdürü Ahmet Rıza Bey olup yayım yeri 48 Rue Monge Paris adresidir. Söz konusu gazetenin orijinal otuz nüshası İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde, 1-15 sayıları ise Fransızca ekiyle birlikte Millî Kütüphane'de bulunmaktadır. Gazetenin ilk sayısına "1 Aralık 1895, birinci sene, numara 1, 12 Cemaziyelahir 1313" tarihleri yazılmıştır.

Mısır'da çıkarılan Şûray-ı Ümmet, Paris'te çıkarılan Mizan, İzmir'de çıkarılan Hizmet ile Hâkimiyet-i Milliye, Millîyet gibi gazeteler ve devrin diğer gazeteleri de incelenmiştir.

Dr. Nâzım Beyin Celal Bayar'la birlikte İzmir'de çıkardığı Halka Doğru dergisi üzerinde önemle durulmuştur. Söz konusu dergi 11 Nisan 1329 (1913) – 3 Nisan 1330 (1914) tarihleri arasında haftada bir defa olmak üzere 52 sayı yayımlanmıştır. Derginin müdürü Celal Sahir'dir ve sayılarının tamamı Millî Kütüphane'de bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yayımlanmış ve yayımlanmamış eserler: Yayımlanmış eserlerden Mithat Şükrü Bleda, Ahmet Niyazi ve Halil Menteşe gibi İttihatçıların hatıraları, İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında yazılan eserler ile o dönemi anlatan diğer basılı literatür incelenmiştir. Ancak hatıraların öznel olabileceği göz önünde tutularak incelenmiştir. Araştırmamızda yararlanılan ve önemle üzerinde durulan bir diğer eser de Eşref Kuşçubaşı'nın "Doktor Nâzım ve Hizmetleri, Karakteri Hakkında Görüşüm" adlı otuz sayfalık ve kendi el yazısıyla tuttuğu notlarıdır. Eşref Kuşçubaşı (1873–1964), Osmanlı gizli haber alma teşkilâtı (Teşkilât-ı Mahsusa)'nın kurucusudur. Aynı zamanda o, 1905 yılından itibaren Paris ve İzmir'de Dr. Nâzım Beyle birlikte çalışan ve II. Meşrutiyet'in ilânında önemli rolü bulunan ittihatçılardandır. Cemal Kutay, Eşref Kuşçubaşı'dan muasırlarından 19 kişi hakkında bildiklerini, izlenimlerini ve bazı şahsiyetlerle ilgili şahit olduğu veya birinci ekten dinlediği hadiseleri yazmasını rica etmiştir. Eşref Kuşçubaşı da Söke'deki çiftliğinde hazırladığı dosyayı 1957 yılında Cemal Kutay'a göndermiştir. Bu dosyanın içinde Dr. Nâzım Beye ait bölüm de yer almaktadır. Bundan anlaşılmaktadır ki Eşref Kuşçubaşı, Dr. Nâzım Bey hakkında bildiklerini ve izlenimlerini 1957 yılında kaleme almıştır. Söz konusu eserin aslı Cemal Kutay'ın kütüphanesinde, fotokopisi ise elimizde bulunmaktadır. Bu dosyanın önemi, Dr. Nâzım Beyin cemiyet içindeki faaliyetleri ve karakteri hakkında onun en yakın arkadaşı ve olayların doğrudan tanığı olan Eşref Kuşçubaşı tarafından tarafsızca kaleme alınmış olmasında ve hiçbir yerde yayımlanmamış olmasındadır. Dosyada, Dr. Nâzım Bey hakkında verilen bilgiler yanlış gibi görünse de, gerçekte onun faaliyetlerini ve karakterini açıklaması bakımından önemlidir. Çünkü söz konusu dosyadaki açıklamalar, yazılı hatıra ve diğer kaynaklara ters düşmediği gibi İstiklâl Mahkemesi'ndeki ifadesine de uygundur. Eşref Kuşçubaşı, hazırladığı bu dosyada Dr. Nâzım Beyin hem üstün hizmetlerini hem de iyi ve hoş olmayan yönlerini, hatalarını, ihtirslarını, keyfî ve intikamcı davranışlarını açık bir şekilde ifade etmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çünkü her insanın olumlu ve olumsuz yönlerinin bulunması gayet doğaldır.

Yazma eserler: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin el yazısı ile yazılmış ve bir örneği bulunmayan 1906-1907 senelerine ait Muhaberatın Kopya Defteri'nde muhtelif şube ve bölgelere gönderilen gizli muhabere mektuplarının kopyası bulunmaktadır. Defterin içinde bulunan talimatname ve özel yazışmaların altında Dr. Nâzım Bey ile Dr. Bahattin Şakir Beyin imzaları yer almaktadır. Defter pelur kâğıda kopya (silinmez) kalemle yazılmıştır. Bu pelur kâğıtlar belgenin ikinci nüshasıdır. Kopyası olan pelur kâğıtlar oldukça yıpranmış ve yazılar tahrip olmuştur. Sözünü ettiğimiz 1906-1907 yıllarına ait muhaberatı ihtiva eden birinci defter; İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma Bölümü, nu: 30 da kayıtlı bulunmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 15 Teşrin-i sâni 1323 (8 Kasım 1907) - 28 Mart 1908 senelerine ait ikinci defterde de birinci defterde olduğu gibi gizli mektupların ve özel yazışmaların pelur kâğıda yazılmış ikinci nüshaları (kopyaları) yer almaktadır. Bu ikinci defter; Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazma Bölümü, nu: 130 da kayıtlı bulunmaktadır. Cemiyet'in gizli yazışmalarının ve haberleşmelerinin kopyalarını içeren bu defterler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Dr. Nâzım Bey açısından çok önemlidir. Dr. Nâzım Beyin bilhassa Paris'teki faaliyetleri kaleme alınırken bu defterden yararlanılmıştır.

Belgeler: Dr. Nâzım Bey hakkında en ciddî belgeler, TBMM arşivinde bulunan Ankara İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri ile Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi'dir. Dr. Nâzım Bey, Ankara İstiklâl Mahkemesi huzurunda iki yüz sayfayı bulan açıklamalarda bulunmuş ve birinci ifade tutanağının her sayfasını imzalamıştır. Birinci ifadesini, ikinci defa mahkeme huzuruna çıktığında da aynen tekrar etmiştir. Ayrıca Dr. Nâzım Bey, mahkeme huzurunda hayatının bütün safhalarını ayrıntılarıyla anlatmıştır. Fakat mahkemeye göre verdiği yanlış ifadeleri yine aynı mahkemece uyarıla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rak düzeltilmiştir. Mahkemede tutulan zabıtların karakolda alınan ifadelere uygun olduğu görülmüştür. İstiklâl Mahkemesince sorulan sorulara verdiği cevapların yine aynı mahkeme tarafından kaydedilmesi ve her sayfasının altını Dr. Nâzım Beyin imzalaması belgeye ayrı bir önem kazandırmıştır. Ancak İstiklâl Mahkemesi zabıtları kopya kalemle tutulduğundan yazıların okunmasında güçlük çekilmiştir. TBMM Arşivi Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 1-8 de bulunan Dr. Nâzım Beyin ifadelerinin ve Dosya Nu.: 1-167. 25. 3. 1341-6.1.1926, Esas Nu.: 69, Karar Nu.: 111 karar defterinin Osmanlı Türkçesinden yeni Türk harflerine transkribi yapılmış ve araştırmamızda birincil kaynak olarak yararlanılmıştır.

Başvekâlet Arşivi'nde Dr. Nâzım Beyle ilgili araştırma yapılmış, ancak herhangi bir belge bulunamamıştır. İstanbul Beşiktaş Nüfus Müdürlüğü'nden aile nüfus kaydı temin edilmiştir. Bunun dışında ATASE'de araştırma yapılmış, burada da bir belge bulunamamıştır. Kendisi komitacı ve teşkilâtçı olduğu için o devrin şartları gereği mümkün olduğu kadar yazılı bir belge bırakmamaya çalışmış, teşkilâtı şifreli veya sözlü talimatlarla idare etmiştir. İstiklâl Mahkemesi huzurunda verdiği ifadesinde: "Hayatımı mücmelen (bütünüyle) yazdım." dediği hâlde böyle bir belge bütün çabalarımıza rağmen bulunamamıştır.

Dr. Nâzım Beyle ilgili birçok belgenin yurt dışında; özellikle Paris. Manastır, Moskova ve Buhara gibi şehirlerde bulunabileceği muhakkaktır. Fransız Dış İşleri Arşivi (Quai d'Orsay), Bibliotheeque Netionale ve o devrin Fransız basınında şüphesiz Dr. Nâzım Bey hakkında bilgi ve belgeler vardır. Bunları yerinde araştırmak ve görmek gerekirdi. Maddi imkânsızlıklar sebebiyle yurt dışına giderek araştırma yapmamız mümkün olmamıştır.

Araştırmada, Dr. Nâzım Beyin biyografisi ile sınırlı olmakla beraber onu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrı düşünmek ve teşkilâttan ayrı anlatmakta güçlük çekilmiştir. Teşkilât ile Dr. Nâzım Bey iç içe ayrılmaz bir bütündür. Bu bütünlük içinde Dr. Nâzım Beyin biyografisi, teşkilât içindeki faaliyetleri ve Türk İnkılâp

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tarihindeki hizmetleri olmak üzere araştırma üç bölümde ele alınmıştır.

Birinci bölümde Dr. Nâzım Beyin doğumundan II. Meşrutiyetin ilânına kadar olan dönemi, yani 1872-1908 tarihleri arasındaki dönemi; öğrenciliği, cemiyete üye olması, Paris'e kaçması, Paris grubu ile Selanik grubunu birleştirmesi, Selanik'ten İzmir'e gelmesi, hizmetleri ve Yakup Ağalık devri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Dr. Nâzım Beyin Yakup Hocalık, Yakup Ağalık ve Tütüncü Yakup Ağalık dönemi çok hareketlidir.

İkinci bölümde II. Meşrutiyet'in ilânından 1918'e kadar olan dönem araştırılmıştır. Dr. Nâzım Beyin uğrunda malını ve canını feda etmekten çekinmediği İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1918 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Cemiyetin kendisine sağladığı yetkilere dayanarak çok rahat hareket etmiş, hizmetlerinde hiçbir engel tanımamış, makam ve mevki kabul etmemiş ve görevlerini en iyi şekilde yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1918 yılına kadar cemiyetin önde gelen liderlerinden biri olmuştur.

İzmir'de irtica hareketini 31 Mart hadisesinden yedi ay 25 gün önce yaşamış ve bu mürtecilerin isyanını bastırmıştır. İzmir'de Evliyazadelerin kızı Berta hanımla evlenmiş. Halka Doğru dergisini çıkarmış. Birinci Dünya Savaşı yıllarında önemli görevler alarak devlet için faydalı hizmetlerde bulunmuş ve mütarekeden iki ay önce Eğitim Nazırlığı'na getirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Dr. Nâzım Beyin 1918-1926 tarihleri arasında geçen hayatı ve hizmetleri ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bu dönem Dr. Nâzım Beyin en sıkıntılı yıllarıdır. Yurt dışında büyük çileler çekmiştir. Vatanının ve milletinin çıkarını şahsî çıkarının üstünde tutarak kendisine yapılan haksızlığa tahammül etmiş, ülkesinin dış dünyada itibarını artıracak önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Teşkilât faaliyetlerine yurt dışında Berlin ve Moskova gibi şehirlerde devam etmiştir. İzmir'in kurtuluşundan sonra Türkiye'ye dönmüş ve İzmir'de ailesiyle birlikte sakin bir hayat yaşama-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ya başlamıştır. Fakat İzmir Suikastı'na adı karıştığından Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından sorguya çekilmiştir. Mahkeme karşısında kendi biyografisini ayrıntılarıyla anlatarak tarihî belge niteliğinde geniş bir ifade vermiştir. Kendi el yazısı ve resmî yazılardan oluşan belgeler ışığında diğer kaynaklardan da yararlanılarak Dr. Nâzım Beyin hayatı ve hizmetleri anlatılmış ve bir sonuca varılmıştır.

Ekler bölümünde Dr. Nâzım Beyin son duruşması, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin 3 nolu kararı ve orijinal dört fotoğrafı verilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

Dr. NÂZIM BEYİN

AİLESİ ve ÖĞRENİMİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

A. Dr. Nâzım Beyin Ailesi ve Öğrenimi

1. Ailesi

Dr. Nâzım Bey 1872 yılında Selanik'te doğdu.[1] Annesinin adı Ayşe hanım, babasının adı Hacı Abdülhamit Efendi idi. Dr. Nâzım Bey küçük yaşta, daha bebek iken babasını kaybederek yetim kaldı.[2]

Selanik'te yaşayan Türkler arasında sarıklı bir ağa olarak tanınan Hacı Abdülhamit Efendi, Vardar boylarındandı. Ticaretle uğraşan Hacı Abdülhamit'in Selanik'in merkez çarşısında birçok dükkânı vardı. Nasıl zenginleştiği bilinmiyordu. Aile olarak Selanik'e nereden geldikleri konusunda da hiçbir bilgi yoktu. Beş yüz yıl önce geldikleri tahmin edilmekteydi.

Asık suratlı ve sert tabiatlı biri olan Hacı Abdülhamit, çevresiyle iyi geçinemeyen çok sinirli ve kaba bir insandı. Onun bu sert ve sinirli karakteri ailesince de pek kabul edilmemişti. Hacı Abdülhamit bu asabî kişiliği nedeniyle kimliği bilinmeyen bir düşmanı tarafından sırtından bıçakla vurularak öldürüldü. Öldürülüş nedeni bilinmemektedir. Hacı Abdülhamit Efendi fazla miktarda mal bıraktığı için ailesi yokluk çekmedi. Nitekim Hacı Abdülhamit Efendinin torunu, Dr. Nâzım Beyin kızı olan Sevinç hanım, yüz yıl sonra Selanik'in merkez çarşısındaki birçok dükkânı iyi fiyatlara sattı. Yunan hükûmeti, o kadar paranın bir defada ülkesi dışına çıkarılmasına izin vermediği için Sevinç hanım parasını parça parça alabildi.

Hacı Abdülhamit'in karakteri, davranışları ve öldürülüş şekli özel bir konudur. Ancak bu hususun Dr. Nâzım Beyin hayatına tesir etmediğini söylemek doğru değildir. Onu daha iyi anlayıp tanımamıza yardım etmesi bakımından araştırmada bu özel konunun açıklanması uygun görülmüştür.[3]

Hacı Abdülhamit[4] Ayşe hanımla evlendi ve bu evlilikten Nafia, Rasiha, Şevkiye isimli üç kız, Fazıl Mehmet ve Nâzım isimli iki oğlu olmak üzere beş çocuğu oldu. Kızı Nafia hanımın, İsmail Zühtü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

isimli bir oğlu, İsmail Zühtü Beyin ise Nefise ve Sevim isimli çocukları doğdu. Oğlu Fazıl Mehmet Bey, Hatice ve Nazlı hanımlarla iki evlilik yaptı. Birinci eşi Hatice hanımdan Rabia, Sabiha, Hilmi, Suphi, Selahattin ve Celâl isimli çocukları; ikinci eşi Nazlı hanımdan da Adnan isimli bir oğlu oldu. Abdülhamit Efendinin diğer kızı Rasiha hanımın ise Emine, Lutfiye ve Hamit Nuri isimli üç çocuğu oldu.

2. Öğrenimi

Dr. Nâzım Bey, önce mahalle mektebine gitti. Ardından Selanik'teki rüştiye mektebinden (ortaokul) 1889 yılında mezun olduktan sonra idadi mektebine (lise) girdi. Selanik'te Sabataylist Şemsi Efendi'nin açtığı Fevziye Mektebi vardı. Fakat Nâzım, ne bir meslek sahibi ne de öğretmen olmak istiyordu. Nâzım Beyin tek isteği, hedefi vardı; doktor olmak. Şehir merkezine indiğinde Vardar Caddesi'nin iki tarafına yerleşmiş doktor muayenehanelerine imrenerek bakardı. Selanik'te meşhur olan Dr. Moiz Mizrahi, Dr. Marinos Kutuvis ve Dr. Jean Prassacachi gibi hekimlerin durumu onu etkilemişti. O zaman Selanik'teki doktorların çoğu Yahudi veya dönme idi.

1887'de 15 yaşına gelen Nâzım Bey ilk adımı attı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye öğrenci hazırlayan İstanbul Askerî Tıbbiye İdadisi'nin çok zor olan sınavını kazanarak okula kaydını yaptırdı. Burada yatılı ve üniformalı öğrenci oldu.

İstanbul Kuleli Kışlasındaki okulda ülkenin her yanından gelen farklı dil ve dinlerde öğrenci vardı. Arkadaşları arasında onun adı Selanikli Nâzım'dı. Okuldaki hayat şartları çok kötü idi. Yemek yemekte zorlandı. Öğrenciler sık sık verem hastalığına yakalanıyordu. Isınma sobalarla, aydınlanma ise asma lâmbalarla sağlanıyordu. Koğuşlar 70 kişilikti. Yağmur yağdığında çatıdan akan sular Nâzım Beyin yatağını ıslatıyordu. Sınıflarda 200'den fazla öğrenci vardı. Önceden Fransızca yapılan dersler artık Osmanlı Türkçesi ve Almanca olarak da yapılıyordu. Burada öğrendiği Fransızca ve Almanca, Nâzım Beyin hayatında çok yararlı olmuştur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nâzım Bey, Askerî Tıbbiye İdadisi'nin üçüncü sınıfına kadar okudu. Burada askerlik ve tıbba yönelik eğitim aldı. Bitirme sınavından sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girdi.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, İstanbul Sarayburnu'ndaki Demir Kapıda'ydı. Topkapı Sarayı'nın içinde yer alan ve Demir Kapı'dan geçilerek uzunca bir yürüyüşten sonra ulaşılan kışlada eğitim yapılıyordu. Okulda Şakir Paşa, Mazhar Paşa, Zoiros Paşa, Civan Ananyan, Hayrettin Paşa ve Makro Paşa gibi ünlü hocalar vardı.

Nâzım Bey bu okulun ilk üç yılında sıradan bir öğrenci olarak okuluna devam etti. Hiçbir gün okuldan kaçmadı. Sirkeci'deki kıraathanelere gidip vaktini boş yere geçirmedi. Fakat 1893'te hayatı değişti. O da Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal'in eserlerini okumaya başladı. Vatan ve hürriyet kavramlarıyla tanışarak duygulandı. Okumakla başlayan bu ilgi Nâzım Beyi hamamlarda, odun yığınlarının bulunduğu yerlerde ve kuytu köşelerde yapılan arkadaş sohbetlerine kadar götürdü.

21 Mayıs 1305 (4 Haziran 1889) tarihinde, okulda gizli olarak İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adında bir teşkilât kuruldu. Teşkilât; Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İsmail Sükûti, Kafkas göçmeni Mehmet Reşit, Bakülü Hüseyinzade Ali adlı tıp öğrencileri tarafından kurulmuştu. Bu teşkilât İtalyan Carbonari teşkilâtını örnek alarak çalışıyordu. Nâzım Bey, ağabeylerinin kurduğu İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nden haberdar olunca buraya üye oldu. Cemiyetin bütün gizli çalışmalarına katıldı. Güzel konuşma kabiliyetine sahipti. Bu nedenle propagandaları diğer öğrenciler üzerinde etkili oldu. Kısa zamanda cemiyetin en etkili ve çalışkan üyesi oldu. Propagandalarında II. Abdülhamit'in zorla indirilmesini, Kanunuesasî'nin ilân ettirilmesini söyleyerek kurtuluşa ulaşabileceklerini söylüyorlardı.

Dr. Nâzım Bey, Gülhane Askerî Tıp Okulu'nda kurulan cemiyetin gizli faaliyetlerine katıldı. Okulun aldığı sıkı disiplin tedbirlerine rağmen fikirlerini ve siyasî görüşlerini öğrenci arkadaşlarına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

anlattı. Cemiyet içindeki faaliyet ve çabalarıyla arkadaşlarının dikkatini üzerine çekti. Kısa zamanda cemiyette çalışkan bir üye olarak tanındı.[5]

Dr. Nâzım Bey, diğer öğrenci arkadaşları gibi gizli gizli Namık Kemal'in yazılarını okudu.[6] Namık Kemal'in yazıları onu etkiledi ve bu yazılar millî duygularının gelişmesine sebep oldu. Bilinçli okuması neticesinde II. Abdülhamit'in aldığı sert tedbirlere dayalı istibdat idaresinin tehlikelerini gördü.[7]

Dr. Nâzım Bey, Gülhane'nin üçüncü sınıfında iken, okul idaresinin aldığı baskı ve caydırıcı disiplin kurallarına dayalı tedbirler, tahammül edilemeyecek kadar ağırlaşmıştı. Daha serbest ve daha rahat bir okulda öğrenimini tamamlamak istiyordu. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, Gülhane'de 1889 yılından beri gizli gizli faaliyetlerine devam ediyor ve fırsat buldukça yetenekli öğrencileri Avrupa'ya gönderiyordu. Nitekim Arap Ahmet ve Ali Zühtü Beylerin 1893 yılında öğrenim görmek amacıyla Avrupa'ya gitmelerini Cemiyet sağlamıştı.

Nâzım Bey de Avrupa'ya gitmek istiyordu. Bu isteğini Selanik'te çocukluk arkadaşı Mithat Şükrü Bleda'ya söyledi. Nâzım Beyin ailesi izin vermek istemiyordu. Öğrenim konusunu bahane ederek izin istedi. 1893'te cemiyet tarafından, Avrupa'da bulunan öğrencilerle siyasî faaliyetlerde bulunup onları yönlendirmek isteyen Dr. Nâzım Beyin de Avrupa'ya gönderilmesine karar verildi. Bu karar üzerine Nâzım Bey okul arkadaşı Arap Ahmet ile yola çıktı. Nâzım Bey o tarihte 21 yaşındaydı.

Yurt içi teşkilâtlanmasını kısa zamanda tamamlamış olan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, yurt dışında da faaliyetlerde bulunmak istiyordu. Bu arada Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey, 1889 yılında Bursa Eğitim Müdürü iken Fransız İhtilâli'nin 100. yıl dönümü törenlerine katılmak ve Eyfel Kulesi'ni görmek bahanesiyle Fransa'ya kaçmıştı. Pozitivist görüşe sahip olan Ahmet Rıza Bey faaliyetlerini burada tanınmış bilim adamlarıyla birlikte sürdürüyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ahmet Rıza Bey Avrupa'da tanınmış ve iyi bir izlenim bırakmıştı. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti ile birlikte çalışması yararlı bulundu. Ahmet Rıza Beyi cemiyete üye yapmak ve cemiyetin faaliyetlerine katılmasını[8] sağlamak amacıyla görevlendirilen Dr. Nâzım Bey, 1893 yılında Avrupa'ya gönderildi. Diğer bir ifade ile Dr. Nâzım Bey, Tıp Fakültesi üçüncü sınıfta iken 1893 yılında İstanbul'dan ayrıldı ve Paris'e gitti. Böylece on bir yıl sürecek olan Paris hayatı başladı.

Hem tıp öğrenimini tamamlamak hem de ziraat mühendisi olan Ahmet Rıza Beyi cemiyete dahil etmek için Avrupa'ya giden Dr. Nâzım Bey, Sorbon Üniversitesi Tıp Fakültesine kayıt yaptırdı. Paris'in meşhur Pantheon semtinin Otolan Sokağında küçük bir lojmanda oda tuttu. Burada hem tıp öğrenimine devam etti hem de siyasî faaliyetlerde bulundu.[9] Birçok arkadaşında olduğu gibi onun da kafasında tek bir siyasal görüş vardı: Devleti kurtarmak için Kanunuesasî'yi ilân ettirmek. Dr. Nâzım Bey, bunun yolunun Avrupa'dan geçtiğine inanıyordu.

Dr. Nâzım Bey, Auguste Comte'un kurduğu Pozitivizm Cemiyeti'ne üye olan, Fransa'nın tanınmış bilim adamları ve filozoflarıyla iyi münasebet kuran, bilhassa Celemenceau[10] gibi şöhretli insanlarla arkadaş olan Ahmet Rıza Beye, İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne üye olmasını ve kendilerine katılmasını teklif etti. İlk teklifi kaba ve sertti. Bu sebeple Ahmet Rıza Bey de aynı şekilde yanıt verdi. Daha sonra Ahmet Rıza Beyin kalbini kazanan Nâzım Bey dostluk ilişkilerini geliştirdi. Aralarındaki dostluk öyle gelişti ki Ahmet Rıza Bey ona Nâzım Efendi, Nâzım Bey de ona Rıza Efendi diye hitap ederdi. Kısa zamanda tıp öğrencisi Nâzım ile Rıza Bey anlaştılar. Nâzım Bey Rıza Beyin etkisi altına girdi. Cemiyetin faaliyetleri ve ismi hususunda Ahmet Rıza Beyle tartışarak ortak bir noktada anlaştı. Dr. Nâzım Beyin gayret ve çabalarıyla Ahmet Rıza Bey İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne girmeyi kabul etti.[11]

Dr. Nâzım Beyin gayretleriyle çıkarılan Meşveret gazetesi Fransa'da yaşayan Türkler tarafından kabul gördü. Nâzım Bey,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Avrupa'ya firar eden veya yerleşen genç Türkleri etrafında toplayarak gazeteyi güçlendirdi. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Fransa'daki Türk elçiliğine uyarıda bulunarak gazetenin gelişip büyümesini engelleyici tedbirler alınmasını istedi.[12]

Dr. Nâzım Bey, Paris Tıbbiye Mektebi'nden 1895'te jinekolog doktor olarak mezun olduktan sonra ülkesine dönmeyip aynı şehirde bir hastahanede çalışmaya başladı. Bundan sonra Selanikli Nâzım Bey, Doktor Nâzım Bey olarak tanındı. Bir yandan Paris Hastanesinde doktorluk yaparken diğer yandan da Ahmet Rıza Beyle birlikte siyasî faaliyetlerine devam etti. Meşveret gazetesinde yazdığı yazıların altına "Paris Sandukân (Veznedarı)" Nâzım imzasını attı. Dr. Nâzım Beyin yurda dönmeyip Fransa'da bir hastanede çalışması, burada gençleri örgütlemesi, mevcut hükûmetin aleyhinde bulunarak 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konulması için siyasî faaliyetlerde bulunması İstanbul Hükûmeti'ni rahatsız etti. Bu sebeple İstanbul Hükûmeti, Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Beyi hükûmet aleyhine siyasî faaliyetlerde bulunmalarından dolayı vatan haini ilân etti.[13]

3. Meşveret Gazetesinin Çıkarılması

Dr. Nâzım Bey, bir gün arkadaşlarını toplayarak, masrafını kendi harçlıklarından karşılamak suretiyle bir gazete çıkartmayı teklif etti.[14] Dr. Nâzım Beyin gazete çıkarma teklifi arkadaşları arasında tartışıldı. Uzun tartışmalar neticesinde bir gazetenin çıkarılması uygun görüldü. Cemiyetin ileri gelenlerinden Dr. Nâzım Beyin gayret ve teşebbüsleriyle 1 Aralık 1895 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak Meşveret gazetesi yayımlanmaya başlandı. Gazete kadrosunda Selanikli Yahudi Albert Fua, Rum Aristidi Paşa, Lübnanlı Maruni Halil Ganem gibi yazarlar vardı. Ayrıca Meşveret gazetesine iki sayfa Fransızca ilâve yapıldı. Gazetede siyasî düşünce olarak pozitivist görüş savunuldu. O devirde Fransa'da pozitivist düşünceye önem veriliyordu. Bu nedenle Meşveret gazetesine Fransız basınının ilgisi büyük oldu.[15]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fransız basını, Meşveret gazetesini aşırı derecede destekledi. Meşveret gazetesi İstanbul, İzmir ve Selanik gibi şehirlere gizli gizli dağıtıldı.

Dr. Nâzım Beyin özel gayretleriyle çıkarılan Meşveret gazetesinin müdürü Ahmet Rıza Beydi. Gazete ayda iki defa çıkarılıyordu. Yurt ve dünya siyasetiyle ilgili güncel haberlere ayrıntılı olarak yer veriliyordu. Ahmet Rıza Bey, yazarlardan, makalelerinde II. Abdülhamit hakkında kötü söz kullanmamalarını istedi.

Meşveret'in devamlı çıkması için sermaye gerekliydi. Ayda 300 frank masrafı bulunan gazeteyi çıkarmak çok zordu. Bunun için özel destek verebilecek insanlar arandı ve bulundu. Stokholm elçisi Şerif Paşa ayda 100 frank, Mısırlı İzzet Paşa Paris'e geldikçe 1500 frank, Mısırlı Prenses Nazlı hanım bir defa 500 frank, Mısırlı Mehmet Ali Paşanın eşi Prenses Enise hanım 2000 frank ve Prenses Mine hanım bir defa 200 frank yardım etti.

4. Meşveret Gazetesinde Yazıları

Dr. Nâzım Bey Meşveret gazetesinde birçok yazı yazdı. Bunlardan "İstibdat Hizmete Mâni Olur mu?" başlığı altında yazdığı yazıda o devirde çok sorulan bu soruya cevap vermeye çalıştı. Yazısında, vatanın ateş çemberi içinde kavrulduğunu, milletin fakirlik ve istibdadın zulmü altında ezildiğini, herkesin hâlinden şikâyet ettiğini, fakat dertlerini anlayıp çare bulmaya çalışana çok az rastlandığını; bu kötü gidişin iş başında bulunanlara atfedildiğini, bazı insanların haksızlık karşısında susmayı hamiyet eseri saydığını, memurların zulüm önünde kayıtsız kaldığını ve böylece kendisini mes'uliyetten uzak tutanların çok gülünç ve çok yanlış hayal içinde olduklarını söyledi.[15]

Memurların hepsine kötü demek istemediğini, ancak mevcut idarenin zulmüne alet olduklarını, geçimlerini memurluk dışında temin etmeye muktedir olanların istifa etmemelerini üzüntüyle karşıladığını; millete karşı bu kadar fedakârlıkta bulunamayan memurların hiç olmazsa vazifelerinin dışındaki işlerle meşgul ol-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

malarını rica ederek, mali kaynakları yeterli olanlar için başka memleketlere giderek vatana hizmet etmelerine istibdadın mâni olamayacağını belirtti. Kendilerinin teklifi üzerine Avrupa'ya gelen Kemal Bey, Ali Suat Efendi ve Ziya Paşanın gerçekten vatana hizmette bulunduklarını, Avrupa'ya gelmemenin milletin çıkarına olduğunu iddia edenlerin yanlış yolda olduklarını, fikir hürriyetinin gençlerin ektikleri tohumlar olduğunu, ancak bu tohumlar sayesinde gelişebileceklerini; gençlerin Avrupa'ya gelmekle meyvesinin hemen görülemeyeceğini, ancak gençlere ne kadar yardım edilirse o kadar çabuk amaca ulaşılacağını yazdı. Vatanını sevenler için mevcut istibdat yönetiminin kapıları kapatmadığını, zengin olanların hiçbir tehlikeye uğramadan vatana büyük hizmet etme fırsatının bulunduğunu, öğrenim için çocuklarını veya yakınlarından birini Avrupa'ya göndermeleri gerektiğini, her şeyi hükûmetten beklemenin üzülecek bir durum olduğunu, ifade etti.[17] Daha da ileri giderek memurların kötülüklere ortak olma sorumluluğundan kurtulmaları için çocuklarını Avrupa'ya göndermeleri gerektiğini belirtti.

Dr. Nâzım Bey, istibdat yönetimine cehaletin sebep olduğunu, milletin Avrupa'ya eğitim için öğrenci göndererek bu hastalıktan kurtulabileceğini; bunun kendileri, ülkeleri ve insanlık için çok faydalı olacağını belirterek gayrimüslim olan vatandaşların Avrupa'ya öğrenci göndermeleri sebebiyle daha çok Terakki ettiklerini, eğer Müslümanlar Avrupa'ya öğrenci göndermezlerse batı ile aramızdaki Terakki farkının gittikçe artacağını, bu tedbirler alınmazsa servetin, sanayinin ve ticaretin tamamen yabancıların eline geçeceğini dile getirdi. Hastalarımızı yabancıların yardımıyla tedavi etmeye mecbur olduğumuzu, devleti idare eden memur kadroların yabancıların elinde bulunduğunu, yabancılara muhtaç olmaya cehaletin sebep olduğunu, bunun için ilme ve araştırmalara önem verilmesi gerektiğini ifade ederek çocukların Avrupa'ya gönderilmesine İslâm'ın mâni olmadığını, bilâkis dinimizin ilim öğrenmeyi teşvik ettiğini, İslâm'ın cehalet düşmanı olduğunu, Müslüman bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kişinin toplumun huzurunu isteyip sağlamaya mecbur olduğunu; Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine dinin mâni olduğunu kabul eden velilerin, cehaletleri sebebiyle vatanımızı Frenklerin istilâsına maruz bıraktıklarını anlattı. Avrupa'nın dinsizliği yayan sefahat tuzağı bir yer olmadığını, Frenklerin kendi dinlerine çok bağlı bulunduklarını, Paris gibi bir yerde sefahat ve medeniyetin bulunduğunu, ancak iyi eğitim almış terbiyeli ve şuurlu bir insanın kötülüğe düşmesinin mümkün olamayacağını, eğitim almamış terbiyesiz insanların Türkiye'de de kötülüğe düşebileceğini açıklamaya çalıştı.[18] Avrupa'da öğrenim için çok paraya ihtiyaç bulunmadığını, en pahalı şehirde bile 200 frankın yeterli olduğunu, Türkiye'de çocuğunun aylık eğitimi için 200 frank para ödeyecek birçok velinin bulunduğunu söyledi. Buna ilâve olarak Avrupa'ya öğrenci gönderen Japonların ve bizden yeni ayrılan Sırplar'la Bulgarlar'ın takip ettikleri kalkınma hamlelerini dikkate almak gerektiğini, gelişmenin ancak Avrupa'ya gönderilen öğrencilerle sağlanabileceğini belirtti. Böyle bir çalışmanın yararının hem genel hem de özel olduğunu, vatanını seven Türklerin öğrencileri okumaya iştirak edecekleri konusunda ümitli olduğunu açıklayarak bu yolda hizmete, hükûmetin istibdadı hiçbir şekilde mâni olamaz dedi.[19]

Dr. Nâzım Bey, "İstibdat hizmete mâni olabilir mi?" sorusuna cevap vermek için yazısına Meşveret gazetesinin dördüncü sayısında da devam etti.[20] Karşılaşılan felâketlere kendilerinin sebep olduğunu ve söz konusu felâketten kurtulmaya yine kendilerinin çare olacaklarını, Meşveret'in temelinde millete hizmet fikrinin olduğunu idrak etmek gerektiğini ve hatır gönül aramadan hataları ortaya koymanın önemini belirterek milletin eksiğinin çok olduğunu; esas eksikliğin eğitime itibar etmemekten kaynaklandığını vurguladı. Eğitimde gelişmenin para ile olacağını belirterek bu konuya önem vermeyen zenginleri suçladı. Öğrenime fırsat ve imkân bulamayan fakir öğrencilerin zenginler tarafından desteklenmesi gerektiğini; gençlerin gözlerini açmamak için mevcut istibdat yönetimin eğitimde gelişmeyi istemediğini, zengin Türkler fakir öğ-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rencilere yardım etmezse milletin zulüm ve cehaletten kurtulamayacağını, cahil bir milletin hayattan mahrum vücuda benzediğini ifade etti. Atalarımızın eğitime önem verdiklerini, o devrin şartlarına göre medreselerin hayır kurumları olarak kurulduğunu ve bunların vakıflarla desteklendiğini, atalarımızın her caminin yanında kütüphane ve medrese yaptırdıklarını, bu hizmetleriyle eğitimin gelişmesine çalıştıklarını; şairlere, ilim adamlarına, bilimsel ve teknik alanda kitap yazanlara ödüller vererek değer verdiklerini anlattı. Kütüphane, medrese gibi eğitim müesseseleri açamayacak kadar duyarsız olmadığımızı, zenginlerin padişahın tahta çıkması ve eğlence için çok para harcadıklarını, bu harcamaların millet namına eğitime yapılması gerektiğini belirtti. Vatandaşlarımız olan gayrimüslim milletlerin fakir ve yetim çocuklarının tahsilleri uğruna servetlerini harcadıklarını, zengin Türklerin ve büyük memurların idare-i seniye (hatır gönül) ile çocuklarını yatılı ve parasız mekteplere kaydettirerek fukara milletin hakkını gasp ettiklerini yazdı.

Vefat eden zengin bir Hristiyanın, servetinin en az onda birini okullara bıraktığını, Müslümanlar arasında Zarifi, İstiğanna, Zağfiroğlu, Zağrafo, Zapa gibi zenginler bulunduğu hâlde bunların serveti nispetinde eğitime yardım eden hamiyet sahibi insanlar olmadıklarını, bir Hristiyan mektebinin yüz lira açığı çıktığında zenginlerden birinin hemen iki yüz lira gönderdiğini, bizim ise mekteplerdeki bütçe açığının ya müdür veya muallimlerin sefaletine (maaş alamamasına) yol açtığını veya mektebin tatil edilerek kapandığını, acı bir gerçek olarak dile getirdi.

İstanbul ve diğer büyük illerde gayrimüslimlerin lise ve yüksek okulları bulunmasına rağmen bunların Avrupa üniversitelerine öğrenci gönderdiklerini, fakat Müslümanlar arasında lise seviyesinde eğitim görenlerin çok az olduğunu, hayır sahibi zengin Müslümanların ya mescit ya da tekke yaptırdıklarını veya geçmişlerine mevlit okunmasını vasiyet ettiklerini; bunların daha faydalı olan yerlere harcama yapması gerektiğini, eğitime ihtiyaç bulun-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

duğundan mescit veya tekke inşası yerine İslâm mektebi inşa edilmesini, türbeye yapılan yatırımın israf olduğunu ve israfın İslâm dininde yeri bulunmadığını belirtti. Servet sahibi olan vatandaşların, gayrimüslim vatandaşların yaptığının yarısı kadar bir fedakârlık göstermiş olsalardı memleketimizde belki şimdiye kadar okulsuz köyün kalmayacağını ifade etti. Fakat mektep açmak şöyle dursun birkaç onur sahibi insanın gayretiyle açılmış özel mekteplere yardım bile yapılmadığını, senede bir defa da olsa mahallesindeki mektebi ziyaret edip çalışkan fakir çocuklara birkaç kuruşluk kitapla yardım edecek bir zengin çıkmadığını ifade ederek: "İstibdat buna da mı engel olur?" dedi.[21]

B. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Yer Alması ve Cemiyetteki Faaliyetleri

1. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu

Dr. Nâzım Bey, kendi harçlıklarından fedakârlık yapmak suretiyle Meşveret gazetesinin çıkarılmasını arkadaşlarına teklif etmiş ve bu teklif üzerinde karar alınarak gazetenin yayımlanması sağlanmıştı. Meşveret gazetesinin yayınını sağlamak için gösterdiği gayretlerle arkadaşlarının güvenini ve sevgisini kazanan Dr. Nâzım Bey, arkadaşları arasında uygun bir zeminin bularak cemiyet kurulması fikrini önerdi. Meşveret gazetesinde yazdığı yazılarında, evlerde yapılan özel toplantılarda yaptığı konuşmalarda cemiyetin kurulması gerektiğini, hatta cemiyetsiz bir faaliyet yapılamayacağını anlattı.

Dr. Nâzım Beyin cemiyet kurmadaki ısrarlı fikirleri arkadaşları tarafından kabul edildi. Kendisi cemiyetin adının Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olmasını istedi. Teklif edilen iki isimden Dr. Nâzım Beyin önerdiği isim tartışıldı, oylandı ve kabul edildi. Böylece Paris'te 1894 yılında Osmanlı Terakki[22] ve İttihat Cemiyeti kuruldu.[23] Cemiyetin sloganı Fransız İhtilâlinde kabul edilen hürriyet, eşitlik ve kardeşlikti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cemiyetin başkanlığına Ahmet Rıza Bey getirildi. Tüccar bir babanın oğlu olan Dr. Nâzım Bey, cemiyetin hesap işlerini üzerine aldı. Mizancı Murat, Dr. Şerafettin Mağmumi, Milaslı Halil Bey ve Halil Menteşe yeni kurulan cemiyetin üyeleri oldular.[24]

Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin kurulmasıyla Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları daha plânlı ve düzenli bir şekilde çalışmaya başladılar. Ancak cemiyet içinde üyeler arasındaki uyum uzun sürmedi. Üyeler ile Ahmet Rıza Bey arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Dr. Nâzım Bey görüş ayrılığından ortaya çıkan bölünme ve gruplaşmalarda Ahmet Rıza Beyi aşırı bir şekilde destekledi.

2. Gazete Yayınına Devam Etmesi ve Karşılaştığı Güçlükler

Özel gayret ve çabalarıyla çıkardıkları Meşveret gazetesinin masraflarını karşılamak için Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey el ele verdiler. Gazetenin işleriyle maddî imkânsızlıklar içinde gece gündüz demeden uğraştılar. Dr. Nâzım Bey gazetede yazdığı yazıların çoğunun altına imzasını atmadı. Meşveret gazetesinin tamamı incelendiğinde; üçüncü, dördüncü ve yirmi birinci sayılarında olmak üzere sadece üç sayıda imzalı yazısının bulunduğu tespit edildi. Bu nedenle bu üç sayıda bulunan imzalı yazıları araştırmamızda değerlendirildi. İmzası bulunmadan Meşveret gazetesinde yayımlanan çoğu yazının üslûp ve muhteva bakımından Dr. Nâzım Beye ait olduğu tahmin ediliyorsa da bu yazılar araştırmamızda değerlendirilmek için ele alınmadı. "Paris Sandukarı Nâzırı" adı ile imzaladığı yazısında Meşveret gazetesinin ve cemiyetin ne kadar imkânsızlıklar içinde bulunduğunu anlatıyordu. Mevcut yönetimin kötülüğünden bahseden Meşveret gazetesine, Avrupa gazetelerinin ilgileri günden güne arttı. Yine Avrupa gazeteleri, yapılan yürüyüşleri Türklüğün ve Müslümanlığın aleyhine değil Yıldız Hükûmeti'nin başarısızlığına bağladı. Dr. Nâzım Bey, batı basınının mevcut yönetimin aleyhinde bulunmasını vatanın kurtuluşunu sağlayacak şeklinde yorumladı. Yapılan haksızlıklar karşısında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Yalnız Hristiyanlar değil Müslümanlar da adaletle himayeye muhtaç." dedi.[25]

Dr. Nâzım Bey "Muhabere için üç şey lâzımdır: Birincisi para, ikincisi para, üçüncüsü yine para!" dedi. Cemiyetin hâlini, vatanı düşman elinden kurtarmak için silâha sarılmış bir hükûmetin hâline benzeterek; "Açtığımız gazay-ı hürriyette bir an evvel muvaffak olmak için bizim de paraya ihtiyacımız vardır." ifadesiyle sorunu açıkça ortaya koydu.

Meşveret gazetesini çıkarmaya başladıklarında ayda iki defa olmak üzere dört sayfa Türkçe ve iki sayfa Fransızca ekiyle birlikte altı sayfa çıkarıyorlardı. Ancak bir aylık masraflarını karşılayacak paraları vardı. Daha sonra maddî kaynak bulundu ve gazetenin baskı adedi artırıldı. Ayrıca gazetede çalışanlara maaş da verilmeye başlandı. Günden güne masrafı artan gazeteye yardımda bulunan cemiyet üyeleri, hükûmetin çıkardığı güçlükler karşısında yardımlarını artırdılar. Onların yaptığı bu fedakârlığı Dr. Nâzım Bey takdirle karşıladı. Yapılan yardımların düzenli bir hesap altında tutulmasını sağlamak için merkez sandığının daimî bir teftiş altında bulunduğunu okuyucularına duyurdu. Tehlikeden emin olmak için sandığa gelen paralar bankaya yatırıldı. Bu para gazetenin çıkarılması ve mağdur olan insanlara yardım için sarf ediliyordu. Toplanan para miktarı hakkında cemiyet üyeleri ve okuyuculara bilgi verilmesi prensibi kabul edildi. Osmanlı topraklarında bulunan şubelerden para gönderenlerin, paranın merkeze ulaşıp ulaşmadığını Paris şubesi sandığından sorabilecekleri duyurulurken, para göndermek için en kolay vasıtanın ecnebi (yabancı) postaları olduğu, taahhütlü mektubun içinde para yahut posta pulu göndermenin mümkün olabileceği bildirildi. İnsanları teşvik etmek amacıyla cemiyet sandığına yardım edenlerin isimleri gazetede ilân edildi.[26]

Dr. Nâzım Beyle Ahmet Rıza Bey gerek gazetenin çıkarılması ve gerekse cemiyetle meşgul olmalarına rağmen gereksinim duydukları maddî ve manevî ihtiyaçları karşılanamıyordu. Acil çözülmesi gereken problemlerden dolayı Avrupa'da bulunan Türklerle yeteri kadar ilgilenemiyor ve bu sebeple sıkıntı içinde bulunu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yorlardı. Açıkça ifade etmek gerekirse onların problemlerini çözüp dertlerine çare arayamıyorlardı. Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey'in bu meşguliyetini görmezlikten gelen diğer genç Türkler kırgınlıklarını, endişelerini, muhalif görüş ve şikâyetlerini bildiriyorlardı. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarına muhalif olan Avrupa'daki Türkler, şikâyetlerini diğer üyelere anlatarak cemiyet içinde görüş ayrılıklarını ciddî boyutlara götürüyorlardı.[27]

Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey, arkadaşlarının II. Abdülhamit'ten para yardımı kabul etmelerini ve maaş almalarını hoş görmüyor, onları hamiyetsizlikle suçluyordu. Dr. Nâzım Bey ile hükûmetten yardım kabul edenler arasında meydana gelen anlaşmazlık, Cenevre ile Kahire'de bulunanları da etkiledi. Hatta taşra şubelerinde faaliyette bulunan ittihatçılar bile Paris'te bulunan merkez teşkilâtı eleştirdiler. Bu arada Paris'te ikamet ettikleri hâlde, Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey grubuna katılmayan ve Meşveret gazetesini beğenmeyen ittihatçılar vardı.[28]

Dr. Nâzım Beyin, Ahmet Rıza Beyin yanında bulunması ve ona aşırı derecede taraftar olması, taşra şube idarecileri tarafından önemli derecede eleştirilmesine sebep oldu. Merkez teşkilâtının faaliyetlerini yerinde görmek amacıyla Mısır şubesinin kurucularından Şerafettin Mağmumi Paris'e geldi. Yaptığı inceleme sonunda merkez teşkilâtının çalışmalarından memnun olmadığını bildirerek Dr. Nâzım Beyin Arapları yücelttiğini, efendisini memnun etmek için mukaddes amacı, millî ve vatanî menfaatleri ayaklar altına aldığını söyledi.[29]

3. Gazetenin Kapatılması

Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey, kararlı ve cesaretli faaliyetleriyle II. Abdülhamit yönetimini ve Paris elçiliğini sıkıntıya düşürdüler. Paris'teki ciddî çalışmalar üzerine II. Abdülhamit, Paris elçiliği aracılığıyla Meşveret gazetesini ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kapattırmak veya dağıtmak istedi. Ayrıca cemiyet mensuplarını birçok vaatlerde bulunarak yurda davet etti. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarını sıkı takibe aldığı gibi Fransız hükûmetin-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

den de cemiyetin Paris'ten çıkarılmasını istedi. Bunun üzerine Fransız hükûmeti Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni 1897 yılının ilkbaharında Paris'ten çıkardı ve Meşveret gazetesini de kapattı. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları cemiyeti Belçika'ya taşıdılar ve kendileri de buraya gittiler. II. Abdülhamit, Belçika hükûmetine de baskı yaparak Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarını Belçika'dan da çıkarttırdı. Bunun üzerine cemiyetin merkezini Belçika'dan İsviçre'nin Cenevre şehrine taşıdılar.[30]

II. Abdülhamit'in istibdat yönetiminden kaçan Dr. Abdullah Cevdet, Edhem Ruhi, Tıbbiyeli Mustafa Rakıp, Esad, Nuri Ahmet, Tunalı Hilmi, Seraceddin, Dr. Hasan Arif, Lütfi, Dr. Akil Muhtar, Reşit Bey ve Mizancı Murat Cenevre'de bulunuyordu. Dr. Nâzım Bey Selanikli arkadaşı Mithat Şükrü Bleda'yı Cenevre'de bularak cemiyet kurma çalışmalarına başladı. Bunları bir araya getirerek Cenevre şubesini kurdu. Dr. Nâzım Beyin bu örgütçü kişiliği, kısa zamanda tanınmasına neden oldu. Daha sonra cemiyetin Kahire, Londra ve Napoli'de şubeleri açıldı. Bütün bunlardan sonra Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları Paris'e gelerek Ahmet Rıza Beyle birlikte faaliyetlerine devam ettiler ve Meşveret'i Fransızca olarak illegal şekilde çıkardılar.

4. Ahmet Celalettin Paşanın Paris'e Gönderilmesi

II. Abdülhamit, Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları hakkında yürütülen caydırıcı tedbirler ve onların ikna edilerek yurda dönmesini sağlayıcı teşebbüsler fayda vermeyince, süt kardeşi serhafiye (baş gizli polis) Ahmet Celalettin Paşayı 10 Temmuz 1897 tarihinde Paris'e gönderdi. Ahmet Celalettin Paşa Paris'te on üç gün kalarak Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarını yurda dönmeleri için ikna etmeye çalıştı. Bu arada ittihatçıların yurda dönmeleri hâlinde af edileceğine dair resmî genelge yayımlandı. Genelgede cazip teklifler vardı: Ücretsiz pasaport sağlanacak, isteyenler öğrenimlerine devam edebilecek, Avrupa'da okuyan öğrencilere 150 frank maaş verilecek, Osmanlı topraklarında istedikleri yerde oturabilecekler,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kendilerine maddî yardımda bulunulacaktı. Bu genelge ile Osmanlı Sarayı, İttihatçıları satın almak istiyordu.

Dr. Nâzım Bey, Ahmet Celalettin Paşanın yayımladığı ve çok cazip teklifler getiren bu genelgeden tarihî bir vesika olarak saklamak amacıyla iki tane aldı ve birini de muhafaza etmesi için Halil Menteşe'ye verdi. Ayrıca Dr. Nâzım Bey, genelge ile açıklanan ve o dönemin şartlarına göre çok cazip olan II. Abdülhamit'in yardım ve bağışlarını, ülküsü ve ideali uğruna kabul etmedi.[31] Onların bu davranışı teşkilât üyeleri arasında saygınlık kazanmalarına neden oldu.

Bununla birlikte Ahmet Celalettin Paşanın Paris'teki faaliyetleri İttihatçıların bir kısmı üzerinde etkili oldu. Bazıları memurluk yapmayı muhalefet yapmaya tercih etti. Çünkü zindana atılmak veya Afrika'nın Fizan çöllerine sürgün olmak istemiyorlardı. Ahmet Celalettin Paşa, Mizancı Murat Beyi ikna ederek 23 Temmuz 1897 tarihinde İstanbul'a döndü. Bu arada Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey Meşveret gazetesinde makaleler yazarak faaliyetlerini daha da artırdılar.

Dr. Nâzım, Paris'e gelen 1877 doğumlu Dr. Bahattin Şakir ile dost oldu. Önce onu Serhafiye Ahmet Celalettin Paşanın casusu sanmıştı. Fakat dostluk ilerledikçe Dr. Bahattin Şakir ile Dr. Nâzım arasındaki ilişkiler gelişti ve Dr. Bahattin Şakir iyi bir komitacı oldu. Bu sırada Dr. Nâzım, Paris'te bulunan ve hemşehrisi sayılan Yahya Kemal ile de dost olmuştu. Fikirleri bir biriyle uyuşmasa da sohbet etmekten hoşlanıyorlardı.

Çalışmaları sırasında Dr. Nâzım Beyin Türkçülük hakkında görüşleri değişti. Ona göre dünyanın en zeki ve en mutlu milleti Türkler'di. Tarih incelendiğinde bunları görmek mümkündür. Fakat yöneticilerin başarısızlığı yüzünden millet zulüm ve fakirlik içinde bırakılmıştır. Türk milleti diğer milletlerden hür ve mutlu yaşamaya daha çok lâyıktır.

Dr. Nâzım ve Ahmet Rıza Beyler, kararlı ve sabırlı faaliyetleriyle çok kısa zamanda Sami Paşazade Sezai, Dr. Bahattin Şakir gibi gençleri İttihatçı yaparak Paris'teki teşkilâtı güçlendirdiler.[32]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

5. Dr. Nâzım Bey İle Ahmet Rıza Beyin Cemiyette Birlikte Çalışması

Dr. Nâzım Bey yazdığı yazıları Meşveret gazetesinde yayımlamaya devam etti. Gazetede yayımladığı imzalı ve imzasız yazılarında Osmanlı Devleti'nin çöküşünün sebeplerini, halkın sorumluluğunu, devletin çöküşünde zenginlerin de büyük oranda payı bulunduğunu anlattı.[33] Öte yandan Tunalı Hilmi de "Hutbeler" adı altında gençleri ittihatçılığa teşvik edici, heyecanlandırıcı makaleler yazdı ve makalelerinde gençlerin duygularına hitap eden konulara yer verdi. Tunalı Hilmi'nin duygusal yazılarının yanında, Dr. Nâzım Bey, Ahmet Rıza Bey ve Murat Bey, fikre dayalı ve içeriği daha kapsamlı yazılar yazdı. Dr. Nâzım Bey bunlara ilâveten fikre dayalı ve konuları gerçekçi makaleler yanında, teşkilât içinde komitacılığı öğreten yazılar da yazdı.[34] Zira kendisi teşkilât içinde komitacıydı ve gençlerin de komitacı olmasını istiyordu.

Ahmet Rıza Bey, Meşveret'te yazdığı makalelerinde pozitivist görüş ile Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kaynaştırmaya çalıştı. İslâmcılık siyasetinin zararlı olduğunu, bağnaz ve tutucu davranışlara son verilmesi gerektiğini, milliyetçilik ideolojisinin önemini anlattı. Dr. Nâzım Bey de Ahmet Rıza Beyin fikirleri, yazıları ve hizmetlerinin önemini fark ederek onunla ayrılmaz bir dost oldu. Teşkilât içindeki bütün çekişme ve baskılara rağmen ondan ayrılmadı ve devamlı olarak ihtilâl yapma konusu üzerinde durdu. Bağlılık ve fedakârlık örneği gösteren Dr. Nâzım Beyle Ahmet Rıza Bey kendi içlerinde bütünleştiler.[35]

Ahmet Rıza Beyle Dr. Nâzım Beyin birlik içinde bulunmalarını diğer arkadaşları çekemedi. Mizancı Murat Bey ve arkadaşları, Dr. Nâzım Beyi cemiyetten çıkarmak istediklerini Mizan gazetesinde ilân ettiler. Mizancı Murat Bey, Cenevre'ye yaptığı seyahat esnasında Ahmet Rıza Beye cemiyetten çıkması gerektiğini, cemiyetten çıktığı zaman birlik ve beraberliğin sağlanacağını açıklamaya çalıştı. Fakat Ahmet Rıza Beyi ikna edemedi. Bunun üzerine Mi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zancı Murat Bey, konu hakkında üzüntüsünü belirterek cemiyetin Teftiş Heyeti ve İcra Organı Başkanlığı'ndan ayrıldı.[36]

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teftiş Heyeti ve İcra organı, Ahmet Rıza Beyi cemiyetten çıkarmak amacıyla Dr. Nâzım Beye haber vermeden toplandı. Hâlbuki Kasım 1896 tarihinde yapılan toplantıda yeni bir nizamname hazırlanmış, nizamname gereği Teftiş Heyeti ve İcra Organı kurulmuştu. Cemiyeti kendi sorumluluğu altında idare edecek olan Teftiş Heyeti ve İcra Organının başkanı Mizancı Murat Bey, üyesi de Dr. Nâzım Beydi.[37] Dr. Nâzım Beyin üye olduğu Teftiş ve İcra Heyeti, onun en yakın arkadaşı Ahmet Rıza Beyi cemiyetten çıkarmak için toplanmıştı.[38] Dr. Nâzım Beyin üye olduğu bir kurulda görüşü alınmadan bir karara varmak mümkün değildi. Nitekim de öyle oldu.

Ahmet Celalettin Paşanın cazip teklifler içeren daveti üzerine 14 Ağustos 1897 tarihinde Mizancı Murat Bey İstanbul'a döndü.[39] Murat Beyin İstanbul'a dönmesiyle cemiyet içinde bir boşluk meydana geldi. Bunun üzerine Paris'te bulunan ittihatçılar, Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nâzım Beyin etrafında toplandılar.[40] 1898 yılında Paris'te kongre yapıldı. Kongrede üyeler arasında çeşitli fikir ayrılıkları oldu ve cemiyet mensupları iki gruba ayrıldı. Her grup kendi görüşü doğrultusunda faaliyetlerine devam ederken, çoğunluk Dr. Nâzım ve Ahmet Rıza Beyin etrafında birleşti.[41]

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları, amaçlarına ulaşmak için yeni üyeler topladılar. Ermeni, Rum, Bulgar ve Musevilerle iş birliği yaparak cemiyet içinde ve dışında yapacakları önemli faaliyetlerde birlikte çalıştılar.[42]

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin ikinci kongresi, 4 Şubat 1902 tarihinde Fransız Enstitüsü üyelerinden M. Leter Pountalis'in Paris'teki evinde yapıldı. İkinci kongrede de birinci kongrede olduğu gibi birlik ve beraberlik sağlanamadı. Kongrede üyeler, Prens Sabahattin Bey ve Ahmet Rıza Bey grubu olmak üzere ikiye ayrıldılar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Prens Sabahattin Bey, ademimerkeziyet, kişisel düzeyde teşebbüs görüşünü savunuyordu. Dr. Nâzım ve grubu ise ferdiyetçi sistemin Osmanlı'nın bölünme sürecini hızlandıracağına inanıyordu. Prens Sabahattin, meşrutiyetin kurulması için yabancıların, bilhassa İngiltere'nin müdahalesinin şart olduğunu ve İngiltere'nin örtülü ödeneğinden para alınmasını savunuyordu. Dr. Nâzım ise yabancı müdahalesi konusunda Fransa veya Almanya olabileceğini düşünüyor; İngiltere'den yardım alma düşüncesinden rahatsız oluyordu. Sonunda İttihatçılar bölündü.

Prens Sabahattin Beyin grubunda Dr. Nihat Reşat Bey, Dr. Sabri Bey, Hakkı Bey, Sıret Bey, Fazlı Bey, Zeki Bey vardı. Bunlar Teşebbüs-i Şahsî Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurdular. Ahmet Rıza Beyin grubunda ise Dr. Nâzım Bey, Dr. Bahattin Şakir Bey ve Ferit Bey bulunuyordu.

Ahmet Rıza ve Dr. Nâzım önderliğindeki grup Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni devam ettirdiler. Prens Sabahattin ile Dr. Nâzım Bey arasındaki anlaşmazlık ideolojik değildi. Aralarındaki anlaşmazlık liderlik konusuydu. Her iki grup ayrı çalışmaya başladı. Ayrı ayrı çalışan ittihatçılar arasındaki muhalefet husumet hâline dönüştü.[43] Bu arada Dr. Nâzım Bey ve Ahmet Rıza Bey, 1898 ve 1902 kongrelerinde cemiyette güçlü olabilmek için Ermeni üyelerle birlikte çalıştı.

Dr. Nâzım Beyin en büyük muhalifi II. Abdülhamit idi. Ermeniler de II. Abdülhamit'e muhalefette Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarına katılıyorlardı. Kirkor Zobrob, bu konuda Ermenilerin her şahısla anlaşabileceklerini ve geçmişi unutabileceklerini, fakat Sultan II. Abdülhamit ile asla anlaşamayacaklarını; İngilizleri ve Rusları Osmanlı Devleti üzerindeki istekleri konusunda anlaştırdıkları hâlde Padişah'ın kendine has politikası ile bunun gerçekleşmesine mâni olduğunu, her şeyi göze alıp tertipledikleri bombalı suikast ile Padişah'ı öldürmede başarısızlığa uğradıklarını, Sultan II. Abdülhamit'e büyük bir kin beslediklerini söyledi.[44]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anlaşmazlıklar sebebiyle kongrelerde meydana gelen bölünmelerde Dr. Nâzım Bey, hoşgörülü ve birleştirici davrandı. Prens Sabahattin Beye dost olduğunu ifade ederek saygıda kusur etmedi. Onu, Avrupa'da yetişmiş bir prens olarak gördüğü gibi Osmanlı prensliğine lâyık biri olarak da kabul etti.[45] Bütün bu hoşgörülere rağmen istikbalde hürriyet mücadelesinde başarıya ulaşmak için Ahmet Rıza Bey ile birlikte çalışmayı tercih etti.

1902 yılında Paris'te yapılan kongreden sonra Prens Sabahattin Bey ve Ahmet Rıza Bey grubu inkılâbın sadece yayıncılıkla yapılamayacağını anladılar. Bu sebeple yeni propaganda metotlarına başvurarak merkezde ve taşrada teşkilâtlanmaya ve kadrolaşmaya yöneldiler. Ahmet Rıza Beyin grubu Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birlik ve beraberlik içinde faaliyetlerine devam ederken, Dr. Nâzım Bey de olağanüstü gayretleriyle teşkilât içinde kadrolaşmayı sağlayarak büyük hizmetlerde bulundu.[46] Üyeler arasında cemiyetin en çalışkan ve sadık üyesi olma sıfatını kazanan Dr. Nâzım Bey, teşkilâtlanma, kadrolaşma ve teşkilâtın taşraya yayılması görevini üzerine aldı. Onun bu yoğun çalışmaları sonunda 1905 yılı, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin teşkilâtlanma ve kadrolaşma yılı oldu.[47]

O devirde Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayılmış geniş toprakları vardı. Bu geniş topraklar içinde özellikle Rumeli ve Mısır'da şubeler açmak ve bunlar arasında irtibatı sağlamak çok güçtü. İşte Dr. Nâzım Bey bu çok güç şartlar içinde Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde şubeler açarak teşkilâtlanma ve kadrolaşma gibi zor bir görevi başarıyla yürüttü.

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri'nden anlaşıldığına göre, Dr. Nâzım ve Dr. Bahattin Şakir Beyin el yazılarıyla yazılmış ve imzalanmış mektupları bütün şubelere gönderilmişti. Bunlardan 20 Temmuz 1906 tarihli olanında; Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin tensikat-ı dahiliyesine dair bir beyanname (Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin iç düzenine ait açıklama) ile cemiyetin idaresini daha düzenli yürütmek ve daha iyi hizmet

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

vermek için bazı açıklamalarda bulunulmuştur. Beyannameye göre iç teşkilâtlanma dört bölüme ayrıldı. Her bölümde iş hacmine ve hizmetine göre iki veya daha fazla üyenin bulunması prensibi şubelere duyuruldu.[48] Yeni düzenlemeye göre Meşveret gazetesinin Fransızca çıkan kısmını yürütmek ve yabancılarla ilgili işlere bakmak için Ahmet Rıza Bey, Türkçe basımının yönetim ve yazı işlerine bakmak için de Sami Paşazâde Sezai Bey görevlendirildi. Cemiyetin hesap işlerine bakmak üzere Mustafa Fazıl Paşazâde ile Dr. Nâzım Bey, şubelerle olan muamele ve haberleşme işlerinin yürütülmesi işine de Bahattin Bey ile Dr. Nâzım Bey görevlendirildi. Bu beyanname ile cemiyet üyelerinin haftada bir defa toplanması ve her üyenin görevini eksiksiz yerine getirmesi istenirken haberleşmeyi kolaylaştıracak gazete ve mektupların gönderilmesi gereken adres de belirtildi.[49] Beyannamede Dr. Nâzım Beyin, 20 Temmuz 1906 tarihinden itibaren cemiyetin hesap ve diğer şubelerle olan haberleşme işlerinde görevlendirildiği bildirildi. Ancak Dr. Nâzım Bey, cemiyetin Gizli Muhabere Defteri'ndeki 1 numaradan 292 numaraya kadar olan yazıların altını Dr. Bahattin Şakir Beyle birlikte Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti umur-u dahiliyesine (iç işlerine) memur sıfatıyla imzaladı.

Teşkilâtçı ve komitacı olan Dr. Nâzım Bey, haberleşme ile ilgili imzalı gizli mektuplarında şube yöneticilerine cemiyetin faaliyetlerinden ve şube açmanın öneminden bahsetti. 1 numaralı mektupta; cemiyetin ihtiyacı olan para ve fedakârlık konusunu anlatarak gençlerle ilgilenmeyi ve onlara önem vermeyi, çalışmaları gizli yürüterek üyelerin seçilmesinde çok titiz olunması gerektiğini açıkladı. Diğer şubelere verilen talimat ve tavsiyeler üzerinde durulduğunu ve problemlerin çözüldüğünü belirterek[50] Paris'te bulunan Türk vatandaşlarının ve yabancıların ilgisini cemiyet üzerine çekmeye çalıştı. Cemiyeti yeniden örgütlediklerini, komitenin fikirlerini Şûray-ı Ümmet ile Osmanlı halkına , Fransızca Meşveret gazetesiyle de yabancılara anlatmaya çalıştıklarını yazdı. Paris'te bulunan teşkilâtın merkez örgütünün; yazı işleri, iç işleri, dış işle-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ri ve hesap işleri olmak üzere dört bölüme ayrıldığını ve örgütün büyük fedakârlıklarla çalıştığını belirtti.[51] Dr. Nâzım Bey, ilk beyannamede amaçlarının vatandaşları hürriyet altında toplamaya davet olduğunu belirterek şubelere çalışmalarında başarılar diledi.[52]

Dr. Nâzım Bey, Müslümanların yaşadığı her kasabada şube açılmasını istedi.[53] Bu arada Ermenilerin en çok çekindikleri ve korktukları adamın Ahmet Rıza Bey olduğunu belirterek, Ermeni gazetelerinin okunduğunda onun samimî bir Müslüman olduğunun anlaşılacağını söyledi. Misafirperverliğin İslâmiyet'in ve Türklüğün güzel bir ahlâkı olduğunu, İslâm ve Türk düşmanlarının fikirlerine kesinlikle itibar etmemeleri gerektiğini yazarak, eski cemiyetin Ahmet Rıza Beyin değil, Murat Bey ve arkadaşlarının yüzünden dağıldığını belirtti.[54]

6. Şûra-yı Ümmet'in Yayınlanması İçin Çalışması ve Teşkilâtlandırmak Amacıyla Şubelere Mektup Yazması

Dr. Nâzım Bey Mısır'da Şûra-yı Ümmet'in yayını konusunda Ferit Bey ve Fazıl Efendi vasıtasıyla çalıştıklarını bildirdi.[55] Çıkarılan Şûra-yı Ümmet gazetesinin bir örneğini, görüşlerini almak amacıyla Mısır'da bulunan Mehmet Ali Paşa[56] ve Sezaî Beye gönderdi.[57]

Bir taraftan uygun bulduğu yerde şube açılmasına izin verirken diğer taraftan da şube mührünün şekline varıncaya kadar ilgilendi.[58] Kemal Beye yazdığı mektupta, Mısır'da çıkan Şûra-yı Ümmet gazetesinin idarî sorumlusu Ahmet Sabit Beyin istifasının sebebini sordu. Gazeteyi Paris'te veya merkeze yakın bir yerde yayınlamak niyetinde olduğunu belirterek ne kadar gazeteye ihtiyaç bulunduğunu, gazetenin çıkarılmasının mümkün olup olmayacağının bildirilmesini istedi. Gazetenin çıkarılmasının mahallinden engellenmesi hâlinde, gazete çıkarma çalışmalarının Tuna gazetesi idare heyetince yapılması ve bu hususta sür'atle haber gönderilmesini emretti.[59] Şûra-yı Ümmet'in basılması için Arap harflerinin bulunduğunu ve şartlara göre Bulgaristan'da basılabileceğini; Bulgaristan şubelerine yazıların gönderildiğini, yakında gazeteyi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Paris veya Bulgaristan'da çıkarmak istediklerini ve muhatabından gelecek cevaba göre karar alabileceklerini yazdı.[60] Fazıl Beye hitaben: Ahmet Sabit Beyin Şûra-yı Ümmet'in basılmasına engel olabileceğini, Ferit Beyin ise bu işi başaramayacağını, Kahire'de yapılan işlere Fazıl Beyin yardımda bulunmasını ve kendilerinin görüşü alınmadan bir şey yapmamalarını, Şûra-yı Ümmet'in çıkarılması hakkında şimdiye kadar ne yaptıklarının rapor hâlinde bildirilmesini rica etti.[61] Hemen akabinde bir mektup daha yazarak cemiyetin Mısır Şubesi Müdürü Ahmet Sabit Beyin istifası nedeniyle, bundan böyle cemiyetin yayın vasıtasının Meşveret gazetesi olduğunu ve Mısır'da olabilecek bütün işlere bakma görevinin, Osmanlı ordusu sabık erkanı harbiye subaylarından Ahmet Refik Beye verildiğini bildirdi. Önemine binaen bu yazının altını Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti heyetinden altı üye imzaladı.[62]

Dr. Nâzım Bey, Mehmet Ali Paşa ve Sezai Beye hitaben yazdığı mektupta gazetenin Paris'te çıkarılmasının düşünüldüğünü, Ahmet Sabit Beyin amacının kendini teşhir etmek olduğu gerekçesi ile Ferit Beye serbest çalışma yetkisi verildiğini ve Mehmet Ali Paşanın bu durumu onaylaması gerektiğini bildirdi. Ayrıca Ahmet Sabit Beyin para ile hamiyet (milli onur haysiyet) satmasını şiddetle eleştirdi ve bundan böyle cemiyet dışında serbest hareket etmesinin uygun olacağını söyledi. Gazeteye önemli olayların ve makalelerin yazılarak yayımlanmak üzere gönderilmesini istedi. Ayrıca hizmetlerinden dolayı Ferit Beye teşekkür etti.[63]

Mısır'da çıkarılan Şûra-yı Ümmet gazetesinin Bulgaristan'da çıkarılması gerektiğini açıklayan Dr. Nâzım Bey, Tuna gazetesinin yayımlanması hususunda da matbaa ile görüştü.[64] Çünkü Mısır'da bu gazetenin yayımlanmasını sağlayan Ahmet Sabit Bey istifa etmiş ve Dr. Nâzım Bey gazetenin Bulgaristan'da basılması için daha önce Paris'te Arap harflerini temin etmişti. Gazeteyi Bulgaristan veya Paris'te çıkarmaya gayret etmiş, Şûra-yı Ümmet'in bir an evvel çıkması için çalışmış ve bu çalışmanın gizli tutulmasını istemişti.[65]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ferit Beye övücü ifadelerde bulunduktan sonra Ahmet Sabit Beyin usulsüz bir mektup gönderdiğini yazdı. Amaçlarının Şûra-yı Ümmet gazetesini çıkarmak olduğunu, buna mâni durumu ortadan kaldırmak istediklerini, yayın konusunda gerekli tedbirlerin zamanında alınmasını sağlamak olduğunu belirtti.

Mısır şubesi hakkında daha sonra bir karar vermek mümkündü. Fakat bunların hepsinden önce Şûra-yı Ümmet'in çıkarılması gerekiyordu. Bu hususta gerekli talimat Fazlı Beye bildirildi.[66] Ayrıca Dr. Nâzım Bey, Şûra-yı Ümmet için yaptırdığı özel klişe ile birlikte gazetede yayımlanmasını uygun bulduğu makaleleri ve bir beyannameyi de gönderdi.[67] Beyannamede, cemiyet mührünün üç üyenin yetkisinde olduğu, merkez heyeti sayısından bir fazla üye mevcut olmayınca şubenin açılmaması kararının bulunduğu açıklandı.[68] Ayrıca yayımlanması için Sezai Beye makale hakkında açıklayıcı bilgiler verdi.[69]

Dr. Nâzım Bey, cemiyet merkezinden gönderilen talimatlara uymayan Ahmet Sabit Beyin cemiyetle ilgisi bulunmadığını, adres defterlerinin aslının merkezde bulunduğunu Ferit Beye bilgi mahiyetinde yazdı. 27 Temmuz 1906 tarihli mektubunda, bundan böyle cemiyete ait yazışmaların idareye gönderilmesini tavsiye etti.[70] 27 Temmuz 1906 tarihinde özel bir yazı ile, Mısır şubesine ve diğer şubelere Ahmet Sabit Beyin istifa ettiğini ve Şûra-yı Ümmet ile bir ilgisi bulunmadığını, cemiyetin ve gazetenin yazı ve idare işlerine dair hususlar için doğrudan Paris'te bulunan merkez heyetine müracaat edilmesi gerektiğini ve merkez heyetin açık adresinin "Comite Ottoman L'Union et de Paris 25, Rue Bonopart-Paris" olduğunu bildirdi.[71]

Dr. Nâzım Bey, şubelerden gelen eleştirileri dikkatle takip ederek şikayet konuları hakkında açık ve kesin deliller istedi. Kazanlık şubesine yazdığı mektupta açık ve kesin delil getirmeleri gerektiğini anlattı. Şubelerin uygun zamanlarda toplantı yapıp yapmadığını, mührün şube üyelerinin müzakeresiyle kullanılıp kullanılmadığını ve her türlü teklifin üyeler tarafından değerlendirilip

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değerlendirilmediğini sordu. Ayrıca yurt içine, bilhassa İstanbul'a gazetenin ulaşmasını sağlamak için çok çalışmak gerektiğini bildirdi.[72]

Dr. Nâzım Bey, cemiyette faaliyetlerini yürütürken büyük fedakârlıklar gösterdi. İmkânsızlıklar onu yıldırmadı. Sezai Beye yazdığı mektupta; idarehanenin (yönetim yeri), Şûra-yı Ümmet'in ve Meşveret'in adresinin oturdukları daire olduğunu, burada dört hasır iskemle ile bir kırık masadan başka bir şeyin bulunmadığını, milletin gelecekte iftihar ederek övüneceği cemiyetin idarehanesinde eşyanın bulunmadığını ve cemiyetin böyle boş olmasının doğru olmadığını belirtti. Varlıklı insanların maddi destek sağlamasını; salon takımı, koltuk, masa ve sandalye gibi eşyaların hediye edilmesini, Paris'te iki yüz elli franka satılık olan kelepir bir binanın Mustafa Fazıl Paşazade Kamil Paşa tarafından babasının hayrına satın alınabileceğini ve bunun önemli bir hizmet olacağını söyledi.[73]

Cemiyetin merkez idaresi hakkında bilgi almak için şube tarafından yazılan mektuba verilen cevapta, cemiyetin iç işleriyle olan bütün işlemlerde Dr. Nâzım ve Dr. Behaddin Şakir Beyin görevlendirildiği ve on iki seneden beri hizmet verildiği ifade edildi. Bu ifade ile 1894-1906 yılları arasında çalışıldığı anlatıldı.

Mizancı Murat Bey gibi birkaç üyenin hükûmete iltica etmesi cemiyeti sarsmıştı.[74] Fakat Dr. Nâzım Beyin büyük gayretleriyle cemiyet yavaş yavaş toparlanarak yeniden eski gücüne ulaştı. Dr. Nâzım Bey, vatanın kurtarılması için ne yapılmasının gerektiğini anlatmaya çalıştı ve; "Osmanlıların hürriyet hissine malik (sahip) oldukları vatandaşlara haber verilseydi, uğradıkları felâketin kaynağını kurutma yollarını takip ederlerdi." dedi. Dr. Nâzım Beye göre, hedefe ulaşmak için her şeyden evvel teşkilât ile neşriyat şarttı. Cemiyet işlerinde birlikte çalışılmalıydı. Bir kişinin yalnız başına iş görmesi mümkün değildi. Bu gerçekler etrafında Dr. Nâzım Bey, Selanik'te aynı fikirde olan birkaç kişiye şube açmalarını tavsiye etti. Haberleşme adresini bildirirken o günün şartlarına göre sakın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

calarını, şüpheye meydan verilmemesi gerektiğini açıkladı.[75] "Komite kelimesinin, oradaki postacının nazar-ı dikkatini celp etmek mahzuriyeti haiz ise (dikkatini çekmek gibi bir sakıncası var ise), idarehanede yatıp kalkan cemiyetin katibi Kenan ismini koyabilirsiniz." diyerek istenilen evrâkın gönderileceğini, gönderilen gazete ve risalelerin parasız dağıtılarak okutulması gerektiğini bildirdi.[76] Dr. Nâzım Beye göre, dünyanın en zeki ve en mutlu milleti Türkler'di. Geçmiş hatırlandığı zaman bunu görmek mümkündü. Fakat idarecilerin becerikisizliği yüzünden millet zulüm ve fakirlik içinde bırakılmıştı. Türk milleti, diğer milletlerden hür ve mes'ut yaşamaya daha çok lâyıktı.[77]

Dr. Nâzım Bey, yeni şube kurmak isteyenlerin nizamname esaslarına göre hareket etmelerini ve bu nizamnamedeki maddeleri çok iyi anlamalarını belirtti. Nizamnameyi iyice okuduktan sonra yeni şube kurmanın mümkün olacağını anlattı.[78]

7. Güncel Konuları Aydınlatıcı Uyarıları

a. Kötülüklerin Kaynağı İstibdat

Dr. Nâzım Beye göre merkez teşkilât şubesi açılmadan önce uygun bir ortam hazırlanmalıydı. İhanetin ve bütün kötülüklerin sebebi olan istibdat yönetiminin yaptığı zulüm; şehirliye, köylüye, kadın ve erkek herkese anlatılmalıydı.[79] Milletlerin hürriyetini sağlamak amacıyla çalışanların yaşam öyküleri ve teşkilâtları incelenmeli; onların uzun senelerden sonra hedeflerine nasıl ulaşabildikleri öğrenilmeli. Bununla beraber uygun ortam hazırlanmadan kesinlikle teşkilât kurulmamalı.

Dr. Nâzım Bey, Abdülaziz ve II. Abdülhamit'in millet meclisini kapatmasının yanlış olduğunu belirterek halkın uyanık olmadığını ve uyutulduğunu, bu uyuşukluğun sebebinin bilinmediğini söyledi. Uyuşukluğun sebebi bilinseydi Bakanlar Kurulu'nun milletin çıkarına hizmet edeceğini ve II. Abdülhamit gibi insanların millet meclisini kapatamayacağını, hükümdar değiştirmekle kötülüklerin ortadan kalkmayacağını belirtti. Dr. Nâzım Bey, II. Abdülha-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mit'in hâl' edilmesi (tahttan indirilmesi) zamanının uzak olmadığını, asıl görülecek işlerin bu zamandan sonra olacağını; II. Abdülhamit'in tahttan uzaklaştırılmasından sonra mevcut idarede bulunanlardan intikam alınacağını, bir kısmının halkın vicdanına teslim edileceğini açıkça anlattı.[80]

Dr. Nâzım Bey mektubunda Bulgar, Ermeni ve Rum gibi Hristiyan milletlerin komitalarından istifade ederek yabancı müdahaleyi davet edeceklerini, hükümetten büyük imtiyaz koparmak amacıyla halkı isyana sevk edeceklerini, hükümdarların hareketini yakından takip ederek doğru yolda olmalarına çalışacaklarını, eğer yanlışlık yaparlarsa görevden alınacaklarını söyledi. Vatanın kurtuluşu için görevlerinin önemli olduğunu belirterek vatandaşların kendileriyle birleşmesinin gereğini vurguladı. Yapılan yanlışlıklardan halkın sorumlu tutulamayacağını belirterek ülkenin her gün bir parçasının kopmakta olduğunu; Müslüman topraklarının şimanik Hristiyanların ayaklarının altında kaldığını, bu durumdan bütün Müslümanların yüreklerinin yandığını, kalpleri yanan vatandaşların kendilerine uzatılan hamiyet elini reddetmeyeceklerini[81] belirterek milletin sıkıntılarını ve yapacakları görevleri ayrıntılarıyla açıkladı.

Dr. Nâzım Bey, şubelerden ve vatandaşlardan gelen yazılara cevap verirken yeni gelişmeler karşısında ne yapacakları konusunda da talimatlar verdi. Hristiyanların ve yabancıların yaptıkları faaliyetlerden doğacak sonuçları önceden şubelere bildirdi. Hatta yönetime muhalif olmasına rağmen durumu ve amaçlarını ifade eden dilekçeyi[82] Saray'a sundu. Dilekçede; Osmanlı milletinin, vatanını Asya'dan Avrupa'nın Viyana şehrine kadar genişlettiğinden övgüyle bahsederek dünyayı hayrette bırakacak eserler ve zaferler kazandığını ve Saray'ın önemini idrak eden düşüncelerini belirtti. Fakat hükümdar ile mevcut yönetimin Devlet-i Âliye'yi mahvetmek için miras yolu ile saltanatı elde etme yolunda yapmadıkları ihanetin kalmadığını belirterek Hükûmet'in icraatının ve takip ettiği yolun sonunun çok tehlikeli olduğunu, Saray'ın dikkatli ol-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

masının gerektiğini, İslâm'ın ve milletin geleceğini kurtarmak amacıyla devletin iyiliğine ve menfaatine neşriyatla çalıştıklarını, saygılarını bildiren cümlelerle dile getirdi.[83] Hükümdarlığın veraset yoluyla intikalinden istifade eden mevcut Hükûmetin saltanat ve hanedan hakkında ihanette bulunduğunu, kendilerinin saltanat ve hanedana bağlı olduklarını belirterek bunu korumak amacıyla ellerinden geldiği kadar gururla savunduklarını, beyannameler ve makaleler yazarak nasihat ettiklerini söyledi.[84] Dr. Nâzım Bey saltanata değil, devleti hükümdarlıkla idare eden mevcut yönetime karşı olduğunu belirtti. Aslında Dr. Nâzım Bey, miras yoluyla saltanata karşıydı. Bunu şubelere yazdığı mektuplarında da görmek mümkündür. Fakat saraya yazdığı bu iki dilekçesinde esas düşüncesini gizlemiştir.

İslâm'ın yalnız Kafkasya'da değil her yerde bulunduğunu, "Hak dernenin kuvvet demek" olduğunu söyleyerek Müslümanların zayıf olmalarından dolayı ezildiklerini, ancak Müslüman ülkelerin hükûmetlerinin kendi güç ve iktidarlarını, halkı cehalet ve esaret altında tutmakta aradıklarını; bu sebeple zavallı Müslümanların kendi memleketlerinde bile göz açamadıklarını[85] belirterek hükûmette, iktidarda bulunanların istibdada müracaat ettiklerini veya kurtuluşu Avrupalılar'a teslim olmakta aradıklarını ve bu sebeple Müslümanların zulüm altında bulunduklarını anlattı. Aslında Müslümanların zulümden kurtulması için tek çare vardı: O da "kuvvet", yani ittihad-ı İslâm (İslâm birliği) idi. Avrupalılar bu kuvvetten, yani İslâm birliğinden çok korkuyorlardı. O günkü Müslümanların zulüm altında bulunmalarının yegane nedeni, birlik olamayıp dağınık olmalarıydı. Bu ise, İslâm birliğine ne kadar ihtiyaç bulunduğunun en açık delili idi.[86] Kuzey Afrika'nın bir ucundan diğer ucuna, Adriyatik Denizi'nden Çin hududuna kadar olan bölgede yaşayan Müslümanlar darmadağındı. Oysa Afrika ve Hindistan'da yaşayan Müslümanlar dikkatlerini Türk milleti üzerinde birleştirseler, dünyanın en kudretli hükûmetine sahip olurlardı. Fakat birliğin şimdiye kadar meydana gelmemesinin bir sebebi vardı; o da bilgisizlikti. Cehalet ittihada mâni olmasa bile becerikisiz insanlardan yapı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lan ittihadın kuvveti çok sınırlı kalıyordu. Birliği sağlamanın tek yolu eğitimdi. Çünkü insanların kuvveti olan eğitim, cehaletin düşmanıydı. Bunun neticesi olan siyasî terbiye de eğitimle kazanılmaktaydı.[87]

b. Cehalet İttihada Mâni

Dr. Nâzım Bey mektuplarında ittihat fikrini savunurken eğitimsizlik sonucu meydana gelen cehalet tehlikesi üzerinde durdu. Ona göre cehalet ittihada mâni idi. Meselâ Hindistan'da milyonlarca nüfusa sahip milletler vardı. Bunlar çok az sayıda bulunan İngilizler karşısında perişan oluyorlardı. İnsanların kuvveti, eğitim ve bunun neticesi olan siyasî terbiye idi. İttihadın meyvelerini toplamak için halkı bilinçlendirmek ve aydınlatmak lâzımdı. "Eğer Müslümanların saadet ve selâmetini istiyorsak, her şeyden önce evlâtlarımızın tahsil ve terbiyesine fevkâlade ehemmiyet verelim." diyen Dr. Nâzım Bey, düzenli eğitim sistemine ve medreselere, üniversite ve ilim kurumlarına olan ihtiyacı anlatmaya çalıştı. Gençleri öğrenim için Avrupa'ya göndermenin önemini açıklarken bunların para ile olacağını, eğitime harcanan paranın Allah indinde beş vakit namaz kadar makbûl olunmasından şüphe edilmemesini, camiden önce medreseye ihtiyaç bulunduğunu, hayır sahibi olanların servetleriyle, ilim sahibi olanların ise söz ve yazılarıyla çalışması gerektiğini belirtti: "Ahiret işlerinde yarın ölecek gibi, dünya işlerinde hiç ölmeyecekmiş gibi çalışmak." sözünü hatırlatarak kıraathane ve kütüphanelerin açılmasını tavsiye etti. Cehalet yüzünden Müslümanların yalnız Kafkasya'da ve Hindistan'da mağdur olmadığını, bundan kurtulmak için cehaleti yok etmek gerektiğini, hakkı olabilmek için kuvvetli olmak gerektiğini, kuvvetin ise ancak eğitimle sağlanacağını belirtti.[88]

Her şeyden önce İslâm'ı öğretmek ve bu konuda eğitim vermek için fedakârlık yapmak gerekti. Para toplanmasını ve toplanan bu paranın milletin en hayırlı işlerinde kullanılmasını belirten Dr. Nâzım Bey, İslâm birliği fikri etrafında toplanmayı anlattı. Özellikle bütün kuvvetin her şeyden evvel Osmanlı Hükûmeti'nin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

düzenli bir yönetime döndürülmesi için kullanılmasını istedi.[89] Osmanlı Hükûmeti'nin Saray istibdadından kurtarılmasını, bu zamanda düşmanların çok kuvvetli olduğunu, Avrupalıyı kışkulandırmamak için ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiğini, bir Japon gibi, "Sizin kültürünüzü bir gün kovacağız." diyebilmeyi,[90] eğitim hizmetleriyle kuvvet bulunacağını, amaçlarının Avrupa'dan alınan bilimin halka öğretilmesi olduğunu, haksızlıklar altında ezilen Müslümanların menfaatperestlerin zulmüne artık tahammül edemeyeceğini, bundan sonra Müslümanların tek vücut olarak boyunlarına sarılan esaret zincirini kıracağını ve aralarında ittihat (birlik) bayrağını açmalarının gerekliliğini belirtti.[91]

Dr. Nâzım Bey, o yıllarda yapılan yanlışları düzeltmek için durmadan çalıştı ve milletine seslenerek; dünyada Müslümanların bağımsız yaşamasını istediğini, bütün mazlumların hürriyet içinde olmaları gerektiğini, birlik ve beraberliği sağlayan eğitime çok hizmet etmeyi; ayrıca eğitimde birlik ve beraberliği sağlamak için Türkçe'nin önemini vurguladı. İstanbul Türkçesinin temel kabul edilerek konuşulmasının yaygınlaştırılması gerektiğini söyledi. Diğer yandan Genç Türklerin frenk mukallidi (taklitçisi) olmadıklarını belirterek Avrupalıların aldıkları eğitim neticesinde teknik alanda üstün olduklarını reddetmenin doğru olmadığını ifade etti.[92]

c. Ermenilere Karşı Savunma

Dr. Nâzım Bey, Kafkasya'da yaşayan Türklere mektubunda azınlıklar ve Ermeniler hakkındaki görüşünü açıkça belirtti: "... Ermeniler'le olan mücadelemize gelince; biz zannederiz ki en büyük düşmanımız Ermeniler değil, Rus Hükûmeti'dir. İtikadımıza göre Rusya hükûmetinin politikası Kafkasya'yı elden kaçırmamak için Kafkasya'da yaşayan milletlerden hangisi kuvvetliyse, zayıf olanıyla birleşip kuvvetini ezmektir. Dün Rusya hükûmeti nazarında Ermeni milleti kuvvetli görünüyordu. Onları ezdi. Bugün Müslümanlar kuvvetli görünüyor. Ermeniler'le birleşip Müslüman'ı eziyor. En büyük düşmanımızın dostlarını hükûmsüz bırakmak için bizce siz kendinizden daha zayıf olan Ermeniler'le hatta... ve onlarla birlikte

düşman-ı kavi (kuvvetli/vezeli düşman) olan Rus belâsını başınızdan atmağa gayret ediniz."[93] dedi. Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları tecavüzlere karşı, nefsi müdafaa için ayniyle karşılık verilmesini, onların iki yüzlü davranışlarına itibar edilmemesini anlattı.

"Ermeniler, Avrupa nazarında sizi lekeli göstermek istiyorlar. Siz de hakikati Avrupa'ya bildirmek için makaleler yazın. Avrupa gazetelerinden en mühimine gönderin. Yazınızın yayımlanabilması için Fransızca, Almanca ve İngilizce bilenlere tercüme ettirip en mühim gazetelere gönderin... Bakü'de çıkan İrşat gazetesi müdürü Ahmet Bey güzel Fransızca bilir..."[94] diyerek Ermenilere karşı nasıl çalışılması gerektiğini belirtti. Özellikle Müslüman Türkleri Ermenilere karşı dikkatli olmaya çağırdı.

Dr. Nâzım Bey, Kafkas Müslümanlarına uzun bir mektup yazdı ve mektubunda Ermenileri yalnız bırakmak için ne lâzım geliyorsa yapmalarını söyledi. Çünkü Ermeniler, Müslümanlara zulümde ileri gidiyorlardı. Ermenilerin gücü, servetlerine dayanıyordu. Dr. Nâzım Bey bunların servetlerinin azaltılması için ne lâzım ise yapılmasını, hatta Ermenilerin ellerindeki mallarına zarar verilmesini emretti. Sultan II. Abdülhamit'ten yardım beklememelerini söyledi.[95] "Hatta sizdeki fikir hürriyeti Osmanlı Türklerine, din kardeşlerine sirayet eder korkusuyla belki size fenalık bile eder. Bu Hükûmet-i Hamidiye'nin zevâli (çöküşü) yakındır. Âtideki (gelecekteki) Hükûmet-i Osmaniye, sizin Müslümanlığa ve Türklüğe lâyık bir şekilde davranacağınızı kuvvetle ümit eder. İnşallah o zaman aynı din, aynı lisan, aynı kandan olan kardeşlerimize (yeni kurulacak hukûmetin) elinden geleni dirîğ etmeyeceğini (esirgemeyeceğini) şimdiden size temin ederiz."[96] diyerek onların uyanık olmalarını, Kafkasya'da yaşayan insanların özelliklerine de dikkat etmeleri gerektiğini söyledi. Mektubunda, sorunları maddeler hâlinde açıklayarak çözüm yollarını da gösterdi. Müslümanlarla Kafkas Ermenileri arasında anlaşmazlıklar çok tehlikeli boyutlara varırken cemiyetin merkez ve şubelerinin de ekonomik sıkıntılar içinde olduğunu bildirdi.

d. Karşılıklı Görüşme

Dr. Nâzım Bey, şube üyelerinin değişik zamanlarda merkez üyeleriyle görüşmelerini ve karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmalarının daha yararlı olabileceğini mektuplarında anlattı.[97] O devrin şartlarında her konu mektupta yazılamıyordu. Karşılıklı görüşmelerde hem şube teşkilât yönünden yönlendiriliyor hem de neşriyatla nasıl bir yol takip edileceği hususunda şubenin durumuna ve çevre şartlarına göre açıklamalarda bulunuluyordu. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Kazanlık Şubesi'ne[98] yazdığı 181 numaralı mektupta, şube üyelerinin yeterli sayıya ulaşması nedeniyle programın gönderileceği ve Şûra-yı Ümmet'in kesintisiz ulaştırılmasına gayret edileceğini bildirdi. Teşkilât ve haberleşmeyi sağlayan neşriyat iç içeydi. Biri olmayınca teşkilâtın hizmet etmesi mümkün değildi. Teşkilâtın fizikî yapısını nizamname ve program, haberleşmeyi de Şûra-yı Ümmet gazetesi sağlıyordu.

e. Birlik ve Beraberliğe Davet Ederek Yardım İstemesi

Dr. Nâzım Beye zaman zaman göz yaşlarıyla okunacak mektuplar geliyordu. Rusya'dan gelen mektup bunlardan biriydi. Buna cevap olarak yazdığı mektubunda Dr. Nâzım Bey, İslâm birliği fikri üzerinde durdu. "Rusya şubesinden olan Türk, Tatar, Çerkez, Kürt bütün Müslümanların birleşerek Rusya'da hukuk-u diniyeyi, hukuk-u siyasiyeyi ve şahsiyetlerini müdafaa için yek vücut olmalarını"[99] prensip dahilinde tavsiye ederek bilhassa İslâm kardeşliği içinde birleşmeleri konusunda nasihat etti. Avrupa'nın Müslümanların birleşmesinden hoşlanmayacağını, bu sebeple Rusya'nın da kendi aralarında birleşen Müslümanları sevmediğini, Batılıların Türkiye'nin yıkılıp parçalanması için Arapları Türklerden ayrı tuttuğunu, Avrupa'nın bu düşmanca tutumu karşısında tek vücut olup çalışmanın bir vatanî görev olduğunu anlattı. "Kuvvetimizin günden güne artmasını çekemeyen Ermeniler, Bulgarlar, Ruslar cemiyetimizin Avrupalılar nazarında ehemmiyetini azaltmak için hakkımızda bin türlü iftiralarda bulunmaya utanmıyorlar. Onun

için kardeşlerimizin çok ihtiyatlı davranmaları lâzımdır." dedi. Müslümanların Rusya'da birlik içinde oldukları zaman büyük bir kuvvet oluşturduklarını ve bu kuvvetten Ermenilerin ve Rusların korktuğunu ifade etti. Çünkü Kafkasya'da yaşayan halkın çoğunluğu Müslümandı.[100]

Dr. Nâzım Bey, şubelere beyanname veya talimatname şeklinde yazılar göndererek teşkilâtı nasıl yöneteceklerini, parayı sandıkta tutmaları gerektiğini veya cemiyetin Paris'te bulunan merkezine gönderilmelerinin mümkün olabileceğini madde madde izah etti.[101] Cemiyet günden güne gelişiyor ve genişliyordu. Vidin, Romanya ve Köstence gibi illerde cemiyetin şubeleri açıldı. İki sene içinde şube açılmasında büyük mesafe alındı. Şubelere Şûra-yı Ümmet'in ulaşması sağlandı. Fırsat bulundukça seyahate çıkılarak şubeler arasında irtibat kuruldu.[102]

Cemiyet üyelerinden Prens Kemal Paşa ile Mahmut Efendi Kahire'de bulunuyordu. Dokuz yıldan beri kendileriyle ortak çalışılıyordu. Bu sebeple Dr. Nâzım Bey, cemiyet şubesinin açılması için para temin etmelerini isterken Kahire'de çalışan dostlarından ve hizmetlerinden övgüyle bahsetti. Dr. Nâzım Bey sevdiklerine ne kadar bağlı ve saygılı ise sevmediklerine de o kadar uzaktı. Sevmedikleri hakkında nefret duygularını açıkça belirtmekten çekinmezdi.[103]

Berlin'de bulunan Mustafa Refik Beye yazdığı mektubunda[104] otuz seneden beri çekilen felâketlerin milletin gözünü açmaya yettiğini, vatanın her bucağından çıkan feryadın bir ihtar olduğunu, Hükûmet'in milleti esir etmekle kalmayıp devleti de dış işleri idare etmekten uzaklaştırdığını ifade etti. Ayrıca kendilerinin uyanmasını ve hatalarının bildirilmesini, dost ve düşmanlar hakkında haber verilmesini, en doğru yolun gösterilmesini, felâket ateşi içinde kavrulan millete maddî ve manevî yardımda bulunulmasını[105] ve vatandaşlara yardım edilmesini istedi.

Daha sonra yazdığı mektupta, Osmanlı milletinde askerliğin şerefli bir meslek olduğunu, devletin mazlumların hakkını koruduğunu, bu sebeple Osmanlı askerin

ğunu, milletin; "Zalimleri, adlin ne zaman kahredecektir. / Mazlumların çıkmanadadır göklere ahı." diye feryat ettiğini, sultanların zulüm içeren fermanlarına tâbi olunduğunu ifade etti.[105]

Ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla cemiyetin Mısır şubesine 9 Aralık 1906 tarihli mektubunu yazdı. Mektupta; Mısır'ın Türkiye'ye yakın olduğunu, halkının Müslüman ve zengin olması dolayısıyla çevresi geniş (nüfuzlu) servet sahibi birinin başkanlığında ve birkaç seçkin üyenin katılımıyla şubenin açılmasını, üyelerin hiç olmazsa on beş günde bir toplanmasını; şube üyelerinin, zulüm altında bulunan vatanın kurtulmasını sağlamaya hizmet için iyi seçilmesini ve Mısırlıların Arapça'yı konuşmaları sebebiyle onların istifade edeceği Türkçe makaleleri Arapça'ya tercüme ettirerek Mısır gazeteleri vasıtasıyla veya cemiyet adına yayınlanmasını[107] ve Şuray-ı Ümmet'e Arapça bir ilâve çıkarılmasını istedi. Süveyş Kanalı'ndan geçişlerde kolaylık sağlayabilecek bir memurun görevlendirilmesini istedi. Ayrıca şube kurucularının para yardımına teşekkür etti. Meşveret'in ayda iki defa çıkarılması için imkân ve fırsat sağlamayı. Ermeni ve Rumların yaptığı gibi Paris'te Osmanlılık lehinde tanınmış kişilere konferans verdirmeyi, tanınmış gazetelerde Türklerin lehinde makaleler yazdırmayı, Türkçe ve Fransızca dillerinde kitaplar yayınlamayı vatana yapılacak en güzel hizmetlerden birkaçı olarak belirtti.[108] Hizmetlerin para ile yapılabileceğini, faaliyetlerde başarılı olabilmek için manevî kuvvetin çok önemli olduğunu belirtti. Archimetes'in: "Bana bir istinat (dayanak) noktası gösteriniz küre-i arzı (dünyayı) yerinden oynatayım." sözünü hatırlattı. Cemiyetin yeterli maddî kaynaklara sahip olması hâlinde bütün Türkleri kıyama kaldırabileceğini; manevî kuvvetin de çok önemli olduğunu, bunu sağlamak için yürüyüşler tertiplenmesini, vatana hizmet yolunda canını tehlikeye atanlara yardım edilmesini, cemiyete on beş bin frank yardım edenlerin vatana büyük hizmetlerde bulunmuş olacağını anlattı. Mısır zenginlerinin bu kadar parayı günlük eğlenceleri için harcadığını, vatanımızın kurtulması için bu paranın harcanmasının Mı-

sır servetinden bir eksilmeye neden olmayacağını, Mısır ve Osmanlılık adına harcanacak paranın çok yararlı hizmetlere vesile olacağını belirterek içinde bulundukları ekonomik sıkıntıları anlattı.[109]

Dr. Nâzım Bey çocukları çok severdi. Araştırmamızın üçüncü bölümünde kızı Sevinç hanıma yazdığı mektuplardan da bu anlaşılmaktadır. Paris'ten gönderdiği 1 Aralık 1906 tarihli ve "Küçük Biraderler" diye başladığı mektubunda, çocuklara seslenerek onların; vatan sevgisini kucaklayan kalplerinin geniş olduğunu, vatanın ihtiyacı olan bilim yolunda çalışmalarını, kendilerine vatanı imar edecek yol, köprü ve şimendiferlerin yapımında ihtiyaç olacağını, bilimin hür olan memleketlerde öğrenildiğini, insanlığın şerefi ile hayatta gelişme dayanağının hürriyet olduğunu ifade etti.[110]

f. Şûra-yı Ümmet'in Yeniden Düzenlenmesi

Yayın vasıtası olarak cemiyetin fikir ve programını yayan, şubeler arası haberleşmeyi sağlayan Şûra-yı Ümmet yeniden düzenlendi. Sezai Bey başkanlığında kurulan, Dr. Nâzım Bey ve Dr. Bahattin Beyden oluşan komisyonun denetiminde gazetenin yönetim ve yayın programı değiştirildi: Buna göre; birinci kısımda, özel ifadeler içeren idare heyeti ile ilgili bilgiler yer alacaktı. Gazetenin birinci sayfasının büyük harflerle basımı gibi düzenlemelerle Sezai Bey ilgilenecekti. İkinci kısımda İslâm dünyasındaki yayın hayatına, olaylara, çeşitli yorumlara yer verilecek ve bunlar küçük harflerle yazılacaktı.[111] İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya gibi ülkelerde yayımlanan haberler yazılacaktı. Türkiye'den ise muhalif oldukları yönetimin aldığı kararlar yayımlanacaktı.[112] Üçüncü kısımda; İstanbul ve diğer vilayetlerde bulunan Türk ve yabancı okullara ve şubelerden veya şahıslardan gelen mektuplara yazılan cevaplar yayımlanacaktı.[113] Yayımlanması gereken makaleler hakkında komisyon karar bulunacaktı. Bu yeni programa göre Mısır'da çıkacak bütün gazete ve yayınla ilgili işler Ferit Beyin yönetiminde olacaktı.

Yukarıda açıklandığı gibi komisyon kararıyla belli bir program çerçevesinde Şûra-yı Ümmet'in Türkçe yayımlanacağı açıklandı. Ayrıca gazetenin özel programının bir suretinin şubelere gönderileceği bildirildi."[114] Bu arada Dr. Nâzım Bey, gazetenin yayım ve program işleriyle uğraşırken kurulmasına izin verilen yeni şubelere uymaları gereken özel bir nizamname hazırladı."[115] Yeni şubenin bir nizamnâme dahilinde faaliyette bulunduğu yerlerdeki üyelere mektuplar yazarak gazetenin yaşaması için dağıtımını, teşkilâtın maddî ve manevî yönden desteklenmesini, cemiyetin propagandasının yapılmasını istedi."[116] Gönderdiği mektuplarında bir düzen içinde cemiyet faaliyetlerinin nasıl yapılacağını ve nelere dikkat edileceğini belirterek şubeye ait mührün şeklini bile çizerek açıklamalarda bulundu."[117] Engin bir sabırla âdeta teşkilâtın merkezi ile şubeleri arasında iletişimi sağlayan ve bunları birleştiren bir köprü oldu. Merkez ile şubeleri birleştirerek teşkilâtı bütünleştirdi. Bu bütünlüğü sağlayan Dr. Nâzım Bey Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin ayrılmaz bir parçası oldu. Bu sebeple onu cemiyetten ayrı düşünmek veya ayrı anlatmak mümkün değildi. Nitekim bu dönemde faaliyetlerin yazıldığı mektuplardan Dr. Nâzım Beyin cemiyetin en önemli ve en aktif lideri olduğu anlaşılmaktadır."[118]

Cemiyetin iç ve dış işlerini düzenleyen Dr. Nâzım Bey, bazen çok olumsuz haberler alıyordu. Kafkasya'da çıkan İrşat gazetesinin faaliyetinin durdurulmak istenmesini üzüntüyle karşıladı. Mektubunda, gazetenin içinde bulunduğu problemlerden dolayı kaybedilme tehlikesi ile karşı karşıya bulunulmasının kendilerini kan ağlattığını, bu sebeple Kafkasya'da bulunan milliyetçilerin yardım etmesini, gazetenin ilgisizlikten kapanmasının pek elim olduğunu, Müslümanların İrşat gibi gazeteyi çıkarmaya çalışmasını istedi. Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adına yardım için elli frank gönderebildiğini ifade ederek selâm ve saygılarını bildirdi."[119] Şubelerin özel ve genel problemleriyle ilgilenirken yeni kurulacak şubeler hakkında da kuruculara uyarıcı ve yol gösterici mektuplar yazdı.

g. Şubelerin Gizli Çalışmalarını İstemesi

Dr. Nâzım Bey, Bosna'da şube açılmasını isteyen üyelere yazdığı yazıda: "Memleketinizin asıl vatana yakın olması sebebiyle orada tesis edilecek şubenin ehemmiyetini hakkıyla takdir buyurursunuz. Hükûmetten müsaade almak hususundaki müracaatın ne sizin ne de bizim tarafımızdan icrası caiz olmaz. Çünkü şube teşkilâtı sizin ve bizim aramızda gizli kalacak; yalnız sizler ve bizler bileceğiz. Bu hususta bir şey bildirmeyeceğimiz gibi size de sorarlarsa red ve inkâr edeceksiniz. Bu gibi cemiyetlerin şubelerinin daima gizli kalması ve üyelerinin kimliklerinin gizli tutulması temel şartlardandır."[120] diyerek konu ile ilgili açıklayıcı bilgiler verdi. Üyeler arasında belli prensiplere uyma yerine, özü sözü doğru vicdan sahibi birkaç arkadaşla işe başlamalarını istedi. Ayrıca iyi niyetin başarıya ulaşmak için kâfi geleceğini söyledi.

Dr. Nâzım Beye göre, şubeyi açmak için başkan, kâtip, muhasip olmak üzere birkaç üye başlangıç için yeterliydi. Üyelerin verecekleri aidat ilk aşamada bu küçük masrafları karşılayabilirdi. Şube mensubu olanlardan bunların dışında istediği esas görevi istikbaldeki hizmetlerini yapabilmek için kendilerini gizleyip korumaları, vatandaş ile merkez teşkilât arasında aracı olarak ülke içine cemiyetin evrakını sokmaya çalışmaları: Bosna vatandaşlarını Türkçe dilini öğrenmeye teşvik etmeleri ve ittihat sancağı altında toplanabilmeleri için uygun bir zemin hazırlamalarıydı. Bundan sonra şube teşkilâtında derhâl hazırlık yapmaları gerekiyordu. Saray Bosna'ya cemiyet merkezinden bir elemanın geleceğini belirterek onunla görüşmelerini ve konuyu iyice öğrenmelerini istedi. Bundan sonra şubenin kurulması için Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti nizamnamesini göndererek bu nizamname dahilinde şubeyi kurmaları gerektiğini açıkladı.[121] Şubelere gönderdiği nizamnameleri, onların içinde bulundukları çevre şartlarına göre hazırladı. Şubede yapılması gereken iç ve dış işleri ayrıntılı bir şekilde yazdı.[122]

Vatanın istiklâlinin tehlikede olduğunu belirten Dr. Nâzım Bey, kendilerinin Avrupa'da her şeyi daha iyi takip ettiklerini; Rum, Ermeni, Bulgar komitacıları ve onların yayın organı olan gazeteleri ve risaleleri izlediklerini söyledi.[123] Bu komitacıların başarılı olmalarını sağlayan sebeplerin teşkilât ve neşriyat olduğunu ve buna çok önem verdiklerini belirterek Bulgaristan ve Filibe şubelerini bu yolda uyardı.[124] Şubelerin kurulmasında namuslu,[125] açık fikirli,[126] çalışkan[127] ve fedakâr insanların bulunmasını isterken şube yöneticilerinin daha da titiz olmalarını önerdi.

Dr. Nâzım Beyin imzaları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli defterlerindeki 251 numaralı ve 11 Ekim 1907 tarihli yazılarından sonra bulunmamaktadır. Fakat aynı yazışma usulü yalnız Dr. Bahaddin Şakir Beyin imzasıyla devam etmektedir. II. Abdülhamit'e olan muhalif tutumlarını belirten yazılara, adı geçen bu gizli defterde de genişçe yer verilmiştir.

Dr. Nâzım Bey Tebriz encümenine hitaben yazdığı gizli mektupta, onların millet meclisinin açılması hususundaki hizmetlerine teşekkür ederek serhat meselesindeki tedbirli davranış ve tutumlarını takdirle karşıladığını bildirir. Müslümanların kardeş olduğunu ifade ederek Osmanlı'nın taç ve tahtında oturan hükümdara; "O havadan Sultan-ı Hazır II. Abdülhamit, bence emr-i İlâhiyi ifa etmediği gibi bu hükûmet-i celileyi dahi idrak eylemeyecek kadar aciz, mecnun bir adamdır."[128] diyerek Sultan'ın aleyhinde bulundu. Tebriz encümenine ayrıntılı bir şekilde açıklamalarda bulunarak Müslümanların birlik ve beraberlik içinde yaşamalarının mukaddes İslâm dininin bir emri olduğunu belirtti. II. Abdülhamit'in hareket ve icraatının mecnunluk olduğunu düşünerek millet ile II. Abdülhamit'in farklı unsurlar olduğunu, ikisi arasında irtibat bulunmadığını, İran halkı ile Türk milletini karşı karşıya getirerek fikir hürriyetine mâni olmak istediğini ve bu sebeple iki millet arasında herhangi bir fecaya meydan verilmemesi gerektiğini söyledi. Ayrıca sınırda bulunan Osmanlı askerlerine beyanname gönde-

rerek dikkatli olmalarını ve beyannamenin Farsça'ya çevrilip İran vatandaşlarına dağıtılmasını istedi. Zira İngiltere ve Rusya hükûmetleri Osmanlı Devleti'ni dağıtarak ortadan kaldırmak istiyorlardı. Buna engel olmak için İran ve Türk milletinin İslâm ve kardeşlik sancağı altında birleşmesi gerektiğine yürekten inanıyordu. Ancak II. Abdülhamit'in istibdada dayalı saltanatına son verilmesini ve onu hâl' ettikten sonra bugün Avrupalılar'a esir gibi mahkûm olan din kardeşlerinin bir araya gelebileceğini belirtti. İşte o zaman Kanunuesasî'nin sağladığı emniyet ve hürriyet içinde kalkınma sorunlarının kardeşlik, barış ve huzur içinde çözülebileceğini vurguladı.[129]

Batum şehrinde açılan kıraathaneden haber alınır alınmaz oradaki Müslümanlara teşekkür mektubu yazıldı. Cemiyetin çıkardığı Şûra-yı Ümmet ve Meşveret gazeteleriyle birlikte faydalı kitapların kıraathaneye gönderileceği bildirilerek orada bulunan Osmanlı tebasının bir araya getirilmesi, Trabzon tarafından gelenlerle yayınların yurda sokulması hususunda yardımcı olunması rica edildi.[130]

h. Droşak Komitesiyle Anlaşma

Kafkasya'dan cemiyet merkezine gönderilen mektupta, genç Türklerden yetişmiş öğretmene olan ihtiyaç belirtilmektedir. Ermenilerin işi kötüye götürdüğü ve cemiyetin Ermenilerin Droşak Komitesi'yle yaptığı anlaşma hakkında ayrıntılı bilgi istenmektedir. Bunun üzerine eğitimin önemi vurgulanarak öğretmensiz okulun dilsiz bir insan gibi olduğuna dikkat çekildi ve başa gelen felâketin kaynağının cehalet olduğuna işaret edildi. Öğretmenin maaşının ödenmesi konusunda endişeler belirtilirken hangi branşta öğretmen istendiği ve Kafkasya'da açılan okulların programının içeriği soruldu.[131] Ermenilerin Türklere yaptığı zulümler hakkında verilen haberden yararlandıkları belirtilirken onların İran, Rusya ve Türkiye'de ümitlerinin kalmadığı, cemiyet ile çalışmalarından başka çareleri bulunmadığı, ülkeyi kana bulamaktan

zarar gördükleri bildirildi. Bu arada Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Ermeniler'le bir anlaşma yapmıştı. Bunların ortak amacı mevcut hükûmeti yıkmaktı. Zira ittihatçılara göre Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra ne Ermeni ne Bulgar ve ne de Rus'tan korkulmayacaktı. Bu anlaşmanın esas amacı yabancıların müdahalesini davet eden isyanları önlemekti.[132] Onlara göre asıl düşman istibdat hükûmeti idi. "Ermeniler'le kan dökûp gücünüzü azaltmayınız. İmkanlarınızı, güç ve kuvvetinizi eğitim ve öğretime yöneltip gelecek için saklayınız. Size saldıran olursa onlara karşı kahramanca savunma yapınız."[133] denildi. Droşak Komitesi'yle anlaşma yaptıklarından bu komite aracılığıyla Ermenilerin kötülük yapmasına engel olabilecekleri bildirildi. Kan dökülmeden Kafkas Türkleri'ni muhafaza etmek istediklerini, Ermenilerin silâhlanmasını endişe ile karşıladıklarını, kendilerinin teyakkuz hâlinde (hazırlıklı) bulunarak silâhı elden bırakmamaları gerektiği söylenildi.[134]

Kırklareli şehrine yazdıkları mektupta teşkilâtın takviye edilmesi, Bulgar-Osmanlı sınırından gönderilen havalelerin yurda sokulması, her ay sonunda yapılan faaliyetler hakkında bilgi verilmesi istendi. Otuz seneden beri vatanı zindan hâline getiren II. Abdülhamit hükûmetini ve onun hakimiyetini yıkmanın vatanseverlik olduğunu[135] ifade ederek istibdat yönetimine karşı ne kadar düşman olduğunu belirtti. Ayrıca istibdat yönetimini yıkmanın cemiyetin en büyük hedefi olduğunu da açıkladı.[136]

Dr. Nâzım Bey 1905 yılında Paris'e gelen sarışın, yakışıklı, iyi giyinen, yemeye ve eğlenceye düşkün olan Dr. Bahattin Beyle cemiyetteki faaliyetlerine devam etti.[137] Samimî davranış ve güzel konuşmalarıyla Dr. Nâzım Bey, Dr. Bahattin Beyi etkileyip değiştirerek kendine bağladı. Bu ikili dostluk neticesinde birlikte çalışarak Paris'te unutulmuş olan Türkçülüğün yeniden dirilmesini sağladı.[138]

C. Paris'ten Selanik'e Gelişi

Dr. Nâzım Bey 1889 yılında kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin faaliyetlerini yurt dışında sürdürmek ve Ahmet Rıza Beyi ce-

miyete kazandırmak amacıyla 1893 yılında Paris'e gitmişti. Paris'te 1906 tarihine kadar cemiyet içinde aktif bir şekilde faaliyetlerde bulundu ve taşradaki şube ve şahıslara mektuplar yazarak geniş bir alana hizmet etti. Paris'te uzun süre kalmanın bir sonuç vermeyeceğini anladı. Bu sebeple Mithat Şükrü Bleda gibi gençlerin cemiyet kurma isteklerine cevaplar vererek onları teşkilâta kazandırdı. Mithat Şükrü Bleda'ya Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bir şubesinin açılmasını tavsiye etti.[139] Bu arada Selanik'e gelebilmek için Mithat Şükrü Bleda'ya ayrıca bir mektup da yazdı. Çeşitli hizmetlerinin yanında mektuplarla[140] veya neşriyatla yurt dışında cemiyet hizmetlerinin yürümeyeceğine inanarak Selanik'e gelmeye karar verdi.[141]

1. Selanik ve Manastır'da Cemiyetin Kurulması

Eylül 1906 tarihinde Selanik'te İsmail Canbulat ve Mithat Şükrü Bleda Beyin evinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.[142] Cemiyetin kuruluş amacı, devletin iç işlerine müdahale eden Rusların Bulgarları koruma politikasını reddederek ordudaki görevli subaylar arasında taraftar toplamaktı. Bu cemiyetin kurucuları arasında: Selanik Askerî Rüştiye Müdürü Bursalı Tahir Bey, Naki Bey, Talat Bey, Mithat Şükrü Bleda, Rahmi Bey, Ömer Naci, Kazım Nami Duru, İsmail Canbulat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi Bey bulunuyordu.[143]

8 Şubat 1907 tarihinde Manastır'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bir şubesi kuruldu. Şubenin kurucuları Enver Bey, Kazım Karabekir ve Hüseyin Bey idi.[144] 1900 yılından itibaren Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Makedonya'da, yani Rumeli'de yayılmıştı. Bunun sebebi Makedonya bölgesinin özelliğindendi. Burada Türk nüfus dışında Arnavut, Rum, Ulah (Rumen), Bulgar ve Sırp çeteleri Osmanlı yönetimine karşı isyan ederek kan dökülüyorlardı. Türklere karşı yapılan bu hareketler Osmanlı Hükûmeti'nin de aleyhine idi.[145]

Azınlıkların Türklere yaptıkları haksızlıklar karşısında direnen Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin şubeleri Rumeli'nin her tarafına yayıldı.[146] Fakat cemiyetin taşradaki şubeleri ile Paris'te bulunan merkez şubesi arasında sıkı bir irtibat kurulamadığı gibi merkez teşkilât ile şubeler arasında bir bütünlük de sağlanamamıştı. Ancak Dr. Nâzım Bey, cemiyetin İstanbul şubesi ile Paris merkezi arasında irtibat sağlamayı başarmıştı. Sonra da Paris merkez şubesi ile Selanik şubesini birleştirerek teşkilâtı bütünleştirmeye çalıştı. Onun asıl amacı yurt içine girip cemiyet adına teşkilât ve neşriyat faaliyetlerinde bulunmaktı. Fakat Dr. Nâzım ve Ahmet Rıza Beyin Ahmet Celalettin Paşanın davetine icabet etmeyerek Paris'te kalmaları, yurda dönmemiş olmaları, Osmanlı Sarayını rahatsız etmişti. Bilhassa 1902'den sonraki teşkilâtlanma çalışmaları Sarayın dikkatini çekmişti. Bu sebeple Dr. Nâzım ve Ahmet Rıza Bey hükûmet tarafından vatan haini ilân edilmiş ve gıyaben yargılanarak idam cezasına çarptırılmıştı. Bu kararla II. Abdülhamit İttihatçıları yıldırmayı planlıyordu.

İdam kararından dolayı Dr. Nâzım Beyin Osmanlı sınırlarına girmesi ve Selanik'e gelmesi mümkün değildi. Ancak Yunanistan yolu ile yurda girebilirdi. Ayrıca Dr. Nâzım Beyin Selanikli olması dolayısıyla bazı İttihatçılar buraya gelmesine karşı idiler. Zira Selanik'te çok rahat tanınabilirdi. Bu nedenle o yıllarda Selanik'te tanıdığı hemşehrisi Mithat Şükrü Beye bir mektup yazarak evlenip evlenmediğini ve emekliye ayrılıp ayrılmadığını sordu. Dr. Nâzım Bey, cemiyet adına çalışmak istediğini ve bunun için de evlenmemiş, üzerine aile sorumluluğunu almamış; hür, çalışkan ve hamiyetli bir gence ihtiyacı olduğunu söyledi. Mithat Şükrü Bey de Dr. Nâzım Beye, birlikte çalışabileceği faal ve kabiliyetli bir genç olan posta başkâtibi Talat Beyi tavsiye etti. Dr. Nâzım Bey, o güne kadar tanımadığı Talat Beyi Mithat Şükrü Bleda'nın tavsiyesiyle tanımış oldu ve Talat Beye mektup yazarak yurda girme isteği konusunda düşüncelerini sordu. Talat Beyden gelen olumlu cevap üzerine Dr. Nâzım Bey, Atina yoluyla Selanik'e geldi.[147]

2. Selanik'e Gelişi

O dönemde Selanik; Bulgar, Rum ve Sırp komitacılarının kargâhı hâline gelmişti. Burada bulunan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik'te en iyi anlaşabildiği azınlık grubu ise Rum komitacılarıydı. Cemiyet yöneticileri, Dr. Nâzım Beyin Paris'ten Selanik'e gelebilmesi için Rum komitacılarının başkanıyla görüştü ve Yunanistan yolu ile Selanik'e gelmesine karar verildi. Ayrıca Dr. Nâzım Bey, Selanik'e gönüllü olarak gelmeye razıydı. Alınan bu karara göre Dr. Nâzım Bey Yunanistan'a geldikten sonra, Rum komitacıları onu hemen alıp sınıra getireceklerdi. Buradan da uygun bir zamanda Cemiyet yöneticileri, Dr. Nâzım Beyi Osmanlı sınırlarından içeri girdireceklerdi.[48] Bu karar gereği Rum komitacılarıyla anlaşmaya varıldı ve plânlar yapıldı.

Yapılan plân ve alınan bu karar üzerine Dr. Nâzım Beye mektup yazıldı ve o da mektubu alır almaz hemen yola çıktı. Marsilya'dan gemiye binip Yunanistan'ın Pire limanına indi. Onu burada Rum komitacıları karşıladı. Rum komitacılar, Dr. Nâzım Beyi alarak Selanik'e götüreceklerini Talat Beye bildirmişlerdi. Fakat aksilikler çıktı: Atina'ya getirilen Dr. Nâzım Bey burada iki ay bekletildi. Okul arkadaşı Serezli Dr. Makro Teodoridis ona yardımcı oldu. Fakat bu esnada Rum komitacılarıyla Yenice adasında bulunan Halil Paşa komutasındaki askerlerle aralarında tartışma çıktı. Tartışma sonunda Rum komite başkanının üzerinde Yunan konsolosunun gizli evrakı çıktı. Bu evrakı yabancı hükûmetlere teslim etmemek şarb ile Dr. Nâzım Beyi yurda sokabileceklerini söylediler. O devirde Makedonya'da yabancı hükûmetleri temsil eden bir komisyon vardı. Evrakın bu komisyona intikalini istemiyorlardı. Rum komitacıları daha önce verdikleri vaatlerini yerine getirmeyi sağlamak amacıyla iki ay Atina'da tuttukları Dr. Nâzım Beyi Türkiye'ye cephane getiren bir balıkçı kayığı ile Yenice gölüne getirdiler. Ancak silâhlı çatışmadan dolayı yaralanan askerlerle birlikte Yenice gölü yakınındaki bir çiftlikte bir müddet kaldı. Burada yaralı askerleri tedavi etti. Kendisini Selanik'e getiren Rum komitacılarının

adını ve kimliklerini bilmiyordu. Fakat daha sonra kendisini Atina'dan getirenin okul arkadaşı Dr. Teodoridis olduğunu öğrendi.[149]

Gerçekten o devrin şartlarında Selanik' e gelmek ve yolculuk esnasında gizlenmek kolay iş değildi.[150] Yukarıda belirtildiği gibi, Atina'ya kendisine bildirilen adrese geldiğinde komitacılar onu iki ay gizledi; isim ve kıyafet değiştirerek gizlenmesi, cemiyetten iki kişinin Selanik sınırına gelip kendisini teslim alıncaya kadar devam etti.

Dr. Nâzım Bey yolculuk esnasında kıyafetini değiştirdi. Başında kocaman bir sarık, sırtında geniş bir cüppe, çenesinde kocaman bir sakal, gözlerinde siyah gözlük vardı. Ayağına giyecek yemeni ve mest bulamadığı için potin giydi. Böylece modern bir hoca kılığına girdi.[151] İlk görüşte onu Paris'teki eski arkadaşı Mithat Şükrü Bleda bile tanıyamadı.[152] Modern giyinişli, tuvaletine düşkün Dr. Nâzım Beyin yerini takma sakallı modern bir hoca aldı. Bu kıyafetlerine uygun bir de isim bularak Hoca Yakup Efendi takma adını kullandı.

Dr. Nâzım Beyin bu kıyafet içindeki görüntüsü Yunan komitacılarını bile çelişkiye düşürmüştü. Çünkü Talat Bey ile Mithat Şükrü Bleda Bey, Yunan komitacılarına Dr. Nâzım Beyin eşkalini tarif etmişlerdi. Atina'daki adreste belirtilen eve gelen Hoca Yakup Efendi, buradakilere kendisinin Dr. Nâzım olduğunu anlatmakta çok zorlanmış; Paris'ten beklenen kişinin kendisi olduğuna komitacıları güçlükle ikna edebilmişti.

Atina'dan gizlice çıkan Dr. Nâzım Bey, gencecik bir öğrenci iken ayrıldığı Selanik'e sahte bir kimlikle geri döndü. Selanik'e gelen[153] Dr. Nâzım Bey, Mithat Şükrü Bleda'nın evinde geçici bir süre misafir olarak kaldı. Daha sonra Frenk Mahallesi'nde bir İtalyan'dan kiralanan pansiyona yerleşti. Bu hücre evinde Selanik'teki örgüt arkadaşlarına gerekli bilgileri verdi. Bu arada Talat Beyle gizlice irtibat kurdu. Zira Selanik'teki hareketin başında Sabatayist olduğu söylenen posta memuru Mehmet Talat Bey bulunuyordu.

Mithat Şükrü Bleda, Selanik'teki ihtilâlcilerin dikkatini çekmemek için Dr. Nâzım Beyle hücre evinde, Beşçınar Kahvesinin bahçesine, Yanyo'nun birahanesinde ya da mason locasında buluşarak örgütün yapısı ve yaygınlaşma stratejisi hakkında bilgi veriyordu. Mithat Şükrü Bleda'nın evinde kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin hesap işleriyle kendisi ilgileniyordu. Cemiyetin yüksek heyetine İsmail Canbulad, Selanikli Rahmi ve Edirneli Talat seçildiler. Cemiyet hücre sistemi içinde çalışıyor, hücreye kayıtlı olanlar dışında kimse birbirini tanımıyordu. Örgüt üyeleri birbirlerine "kardeş" diye hitap ediyorlardı.

Selanik, cemiyetin merkeziydi. Manastır şubesi ise Yüzbaşı Enver, Yüzbaşı Resneli Niyazi, Yüzbaşı Kazım Karabekir, Binbaşı Süleyman Askerî, Binbaşı Sadık ve Binbaşı Hüseyin tarafından açıldı.

Dr. Nâzım Bey, Mithat Şükrü Bleda'dan aldığı bilgilerle, Selanik'teki cemiyetin amacı ile Paris'teki cemiyetin amacının aynı olduğunu anladı. Fakat hedefe ulaşmak için gittikleri yol farklıydı. Selanik'teki cemiyet üyeleri Makedonya'da bulunan Yunan, Bulgar ve Sırp komitacılarından etkilenmiş olduklarından ihtilâlci bir yol izliyorlardı. Dr. Nâzım Bey, Selanik'teki örgüt hakkında brifing aldıktan sonra ihtilâl merkezinin kadrolarıyla tanıştı. Özellikle Talat'a özel bir yakınlık duydu.

Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kuran üyelerin çoğunu Sabatayist ve Yahudiler oluşturuyordu. Özellikle buradaki Sabatayistler ve Yahudiler fikrî ve maddî bakımdan cemiyete çok destek verdiler. Ayrıca cemiyet içinde masonlar da vardı. Fakat Ahmet Rıza Bey ile Dr. Nâzım Beyin mason olmadığı kesin olarak ifade edilmektedir.

Dr. Nâzım Bey, takma[154] isim olarak Hoca Yakup Efendi adını kullanırken, cemiyet üyeleri arasında da bu isimle tanındı. Böylece Dr. Nâzım Bey, bu hoca adı ve kıyafeti altında gizlendi. Bazen onun bu hâli alay konusu oluyor bazen de arkadaşları onun gerçek kimliğini çok zor gizleyebiliyorlardı. Fakat o her zaman tedbirli

davranıyor, şemsiyesini hava güneşli de olsa yanından ayırmıyordu. Abanî sarıklı, Rumeli potinli hoca, esnaf arası bir kıyafetle çevreye uyum sağlıyordu.[188] Sokakta yürürken şemsiyesi ile yüzünü gizliyor, aralarında yabancı bulunduğu zaman sesini değiştiriyor ve boğuk bir sesle kekeleyerek konuşuyordu. Bu hâliyle Dr. Nâzım Beyi tanımak mümkün değildi.

3. Dr. Toledo İle Karşılaşması ve Selanik'te Gizlenmesi

Bir gün Selanik'te Beyaz Kule civarında Dr. Toledo ile karşılaştı. Dr. Nâzım Beyin çocukluk arkadaşı olan Dr. Toledo, bütün bu değişikliklere rağmen onu yürüyüşünden ve fizikî yapısından tanıyarak kendisine doğru yaklaştı. Çocukluk arkadaşına kollarını açarak, "Nâzım, Nâzım!" diyerek sarılmak istedi. Bu durum karşısında Dr. Nâzım Bey bir kenara kaçtı. Görmemiş duymamış gibi davranarak süratle köşeyi döndü ve gözden kayboldu. Fakat Dr. Toledo, Dr. Nâzım Beyin kendisinden kaçmasına aldırış etmedi ve aceleyle Refik Hıfzı Beye giderek biraz önce Dr. Nâzım Beyle karşı karşıya geldiğini; başında sarık, çenesinde uzun sakal ve gözünde gözlük bulunduğunu, sırtına uzun bir cüppe giyerek hoca kıyafetinde gizlendiğini ve onun bu hâline çok şaşırdığını söyledi.

Dr. Nâzım Bey, Dr. Toledo ile karşılaştığında, hava güneşli olduğu hâlde elinde bulundurduğu şemsiyesiyle yüzünü gizledi. Çocukluk arkadaşı olmasına rağmen ondan kurtulmak için tanımazlıktan gelerek yoluna devam etti ve hemen köşeyi döner dönmez gözden kayboldu. Aslında Dr. Toledo onu tanımıştı. Zira çocukluk arkadaşı olduğundan onun fizikî yapısını ve yürüyüşünü çok iyi biliyordu.

Refik Bey, Dr. Nâzım Beyin Selanik'e geleceğinden habersizdi. Bütün cemiyet üyelerinin haberi olduğu hâlde Refik Beyin haberi yoktu. Çünkü Refik Bey cemiyete üye olmamıştı. Dr. Toledo'nun anlattıklarını dinleyen Refik Bey, hemen halasının oğlu Selanikli Rahmi Beye giderek durumu anlattı.

Aslında Dr. Nâzım Bey hemşehrisi Selanikli Rahmi Beye pek güvenmiyordu. Zira Rahmi Bey Yunan Savaşı sırasında II. Abdülhamit'e suikast düzenleme iddiasıyla yargılanmış ve serbest bırakılınca yurt dışına kaçmıştı. Paris'te üç yıl kaldıktan sonra II. Abdülhamit'in affına sığınıp yurda dönmüştü. İşte bundan dolayı Dr. Nâzım Bey dönenler arasında Mizancı Murat ve hemşehrisi Rahmi Beye ağız dolusu küfrediyordu. Onlara satılmış olarak bakıyordu. Bir taraftan Saray'ın güvenini kazanan Rahmi Bey, diğer yandan da Dr. Nâzım Beye ve ittihatçılara hizmet ediyordu.

Bu duruma rağmen Selanikli Rahmi Bey, konuyu gizlemek için sakin bir tavırla Dr. Nâzım Beyin Paris'te olduğunu, Selanik'e gelmediğini, eğer gelseydi kendisinin mutlaka haberinin olması gerektiğini söyleyerek Refik Beyi ikna etti. Rahmi Bey hemen Mithat Şükrü Bleda ve Talat Beyi bularak, Dr. Nâzım Beyi Dr. Toledo'nun gördüğünü ve onu tanıdığını söyledi. Selanikli Rahmi Beyin anlattıklarına Talat Bey çok sinirlendi ve aceleyle Dr. Toledo'nun evine gitti. Ona Dr. Nâzım Beyi bugün Selanik'te görüp görmediğini sordu. Dr. Toledo heyecanlı ve ürkek bir ifade ile Dr. Nâzım Beyi gördüğünü, Beyaz Kule civarında ona rastladığını, Dr. Nâzım Beyin hoca kıyafeti içinde olduğunu, şemsiyesi ile yüzünü gizlediğini, ayaklarında potin bulunduğunu anlattı. Talat Bey bu durum karşısında belindeki tabancasını çıkararak Dr. Toledo'ya çevirdi. Ölümle tehdit ederek sinirli ve yüksek sesle Dr. Nâzım Beyin Selanik'te kıyafetini değiştirerek gizlendiğini, hoca kıyafetinde gezdiğini, bugüne kadar onu kendisinden başka kimsenin tanıyamadığını ifade etti. Eğer onun Selanik'te bulunduğu bilinir ve başına herhangi bir zarar gelirse -tabancasını Dr. Toledo'ya göstererek- kafasını tabanca ile parçalayıp öldüreceğini söyledi.[156]

Bu tehdit ve sert tepki üzerine yüzünün rengi sararan ve çok korkan Dr. Toledo, Talat Beyin eline kapanarak canının bağışlanması için yalvarmaya başladı. Sözlerine yeminle devam ederek Dr. Nâzım Beyi görmediğini, Refik Beyden başkasına söylemediğini, başka birine gördüğünü söylediği zaman kendisinin öldürülebile-

ceğini, isterse Refik Beye giderek sokakta gördüğü hocayla tekrar görüşüp konuştuğunu, hocanın Dr. Nâzım Bey olmadığını ve kendisinin yanıldığını anlatacağını söyledi. Dr. Toledo'nun yalvarıp yakarması karşısında Talat Bey, hemen şimdi aceleyle Refik Beye gitmesinin doğru olmayacağını, Refik Beye rastladığı zaman konuyu açarak yanıldığını söylemesinin doğru olacağını ve böyle yapması gerektiğini sıkıca tembih etti.[157]

Dr. Nâzım Bey, Mithat Şükrü Bleda'nın evinde misafir olarak kalırken çamaşırları da burada yıkanmaktaydı. Onun hâl ve davranışlarından ev sakinleri endişe ediyorlardı. Bir gün Mithat Şükrü Bleda'nın eşi Hatice hanım, Hoca Yakup Efendinin mendillerinin gayet güzel ketenden dokunmuş olduğunu, kenarlarına N harfinin işlendiğini söyleyip; "Bu pahalı mendilleri acaba nereden almıştır?" diyerek onun hakkındaki endişesini dile getirdi. Bunun üzerine Mithat Şükrü Bleda, eşinin Dr. Nâzım Beyin esas kimliği hakkında endişeye düştüğünü anlayarak sustu ve yutkundu. Daha sonra yalan söyleyerek hocanın çok tanıdığı bulunduğunu, zengin ve beyler arasında yakın dostları olduğunu, zengin dostlarından birinin bu mendilleri hediye etmiş olabileceğini cılız bir sesle açıklamaya ve eşinin şüphelerini gidermeye çalıştı.

Dr. Nâzım Beyin kimliğini saklamak çok zor ve tehlikeli oluyordu. Bazı olaylar ve davranışlar bu gizliliğin korunmasını güçleştiriyordu. Çok zor anlar yaşanıyordu. Bir gün Dr. Nâzım Bey hastalandı. Kendisine iğne yapılırken enjektörün iğnesi kırıldı ve iğnenin yarısı kalça etin içinde kaldı. Hastaneden bir doktor getirildi. Doktor iğneyi bulmak ve çıkarmak için çok çalıştı, fakat bir türlü bulamadı. Bu duruma Dr. Nâzım Bey çok sinirlenerek doktora; "Delikanlı, neşteri önce paralel, sonra da dikine tarayınca iğne muhakkak çıkar ortaya, sen söylediğim gibi yap bakayım!" dedi.[158]

Doktor söyleneni yaptı ve kaybolan iğneyi bulup çıkardı. Dr. Nâzım Beye bunu nereden öğrendiğini sordu. Dr. Nâzım Bey de böyle bir şeyi bir defa İstanbul'da gördüğünü ve orada öğrendiğini, boğuk ve kekeme sesiyle söyleyerek kendisini gizlemeyi başardı.

D. Paris Cemiyet Merkezi İle Selanik Cemiyet Merkezinin Birleştirilmesi

1. Selanik'teki Faaliyetleri

Selanik'te Eylül 1906 tarihinde, Bulgar komitesi örgütünden[159] ve mason teşkilâtından[160] esinlenerek tabanca ve Kur'an üzerine yemin eden ve birbirini tanımayan üyelerden oluşan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.[161] Bu cemiyet üyelerinin faaliyetleri sonucu Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Makedonya'da kısa sürede gelişerek hızla yayıldı.[162] Fakat cemiyet bir bütünlük içinde bulunmadığından faaliyetlerinde başarıya ulaşamıyordu.

Dr. Nâzım Bey, gizlice Selanik'e gelerek kendisiyle mektuplaşma sonucu tanıştığı Talat Beyle temas kurdu. Paris Cemiyet merkezi ile Selanik şubesinin faaliyetlerinin birleştirilmesine çalıştı.[163] Takma adıyla ve değişik kıyafetiyle gizlenerek hizmetlerini daha iyi yürütmek amacıyla bir müddet Selanik'te kaldı. Paris ve Avrupa'nın diğer merkezleriyle Mısır'a kadar uzanan şubeler arasında "Türk" isimli gazete çıkararak mücadelesine devam etti. Kısa zamanda Selanik şubesini bütün şubelerin ana merkezi hâline getirdi. Şubeler arasındaki dağınıklığı giderdi ve cemiyeti bir gizli ihtilâl komitesi şeklinde örgütledi. Subayları da etkisi altına alarak bütün faaliyetlerini tek merkezden yürüttü. Cemiyete yeni girecek olanların üyeliklerinin kabulü konusunda tetkik, tahkik ve karar safhalarını içeren talimatname ve genelgeler hazırladı. Bu talimatnameyi hazırlarken Miralay Sadık Bey, Binbaşı Fethi ile Manyas Zade Refik ve Mithat Şükrü Bleda'nın görüşlerini aldı. Talimatnamede belirtilen yemin merasimiyle ilgili hususların hazırlanmasında 1789 Fransız İhtilâli'nde etkili olan Jakopen modeli örnek alındı.[164]

2. Cemiyeti Tek İsim Altında Birleştirmesi

Dr. Nâzım Bey Selanik'te sadece Mithat Şükrü Bleda'nın evinde değil, cemiyetin diğer üyelerinden bazılarının evinde de kaldı.

Hoca Yakup Efendi adıyla başında sarık, sırtında cübbe, çenesinde uzun sakal ve ayağında yemeni bulunan bir kıyafetle Nafiz Kufralı Beyin Yenikapı semtindeki evine misafir oldu.[165] Kıyafeti ve ismi gibi kaldığı yerleri de sık sık değiştirerek Selanik sakinlerinin ve hükümet ajanlarının dikkatlerinden uzak kalmayı başardı. Cemiyetin adının değişmesi gerektiği görüşünü bütün toplantılarda açıkça savundu. Bu görüş, o günkü şartlarda üyeler arasında uygun bulunmuyordu. Üyeler arasında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı tanınmış ve kabul görmüştü. Cemiyetin isminin değişmesi istikrarsızlığa neden olabilirdi. Ayrıca üyelerin, isim değişikliğine tepkilerinin ne olacağı da öngörülemiyordu. Dr. Nâzım Beyin cemiyetin adının değişmesi görüşünü kabul eden üyelerin isteği üzerine, cemiyetin isim değişikliği hakkında görüşleri alınmak amacıyla şubelere mektuplar gönderildi.[166] Mektuplara alınan cevaplarda Dr. Nâzım Beyin teklif ettiği "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismi uygun bulundu. Dr. Nâzım Beyin, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni birleştirmek için[167] teklif ettiği ve üzerinde önemle durduğu "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismi çoğunlukla kabul edildi.[168] Böylece Paris ve Selanik'te bulunan cemiyetin isimleri birleştirilerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı.[169] Bundan sonra cemiyet bu isimle anıldı ve genişledi.

Yukarda açıklandığı gibi Dr. Nâzım Bey, Paris'teki cemiyetle Selanik'teki cemiyeti bir isim altında birleştirip faaliyetlerine bir bütünlük kazandırdı. Milliyetçileri bir araya getirmek için büyük fedakârlıklarda bulunarak bir anlaşma metni hazırladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli muhabere defterinin 386 numaralı yazısında anlaşmanın metni bulunmaktadır:[170]

Merkezi Paris olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile merkezi Selanik olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleştirilmiş ve iki cemiyetin birleştirilmesinin şartlarını belirleyen maddeler üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Buna göre:

1. Cemiyetin biri dâhilî diğeri haricî olmak üzere iki merkezî umumîsi (genel merkezi) olacak ve bunlardan haricî merkez-i umumî Paris'te, dâhilî merkez-i umumî ise şimdilik Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı âmirleri olacaktır.
2. Esas amacı, 1876 tarihinde ilân olunan Mithat Paşa Kanunuesasîsini uygulamaya koymak.
3. Genel merkezler dâhilî (iç) ve malî işlerinde bağımsız iseler de gerektiğinde diğerine yardım edecektir.
4. Dâhilî genel merkez ile doğrudan doğruya irtibat kurması sakıncalı görülen Osmanlı sınırları içindeki şubeler ve şahıslar, Paris'teki genel merkez (merkez-i haricî) vasıtasıyla haberleşmek üzere dâhilî genel merkeze tâbi olacaktır.
5. Haricî genel merkez şubeleri, haricî merkez-i umumî öncülüğünde cemiyetin dışarıya karşı üyelik görevini yerine getirecektir. Hükûmetler ve yabancı basın ile olan ilişkilerin sorumluluğu haricî genel merkeze ve dâhildeki teşebbüsler ve icraatın mes'uliyeti de tamamen dâhilî genel merkeze aittir.
6. Genel merkezlerden biri, yalnız ikna ile diğerinin faaliyetlerini iptale yetkilidir.
7. Cemiyetin yayın vasıtası şimdilik: Türkçe "Şûra-yı Ümmet" ile Fransızca "Meşveret" gazeteleri olup dâhilî genel merkezin yardım ve iştirakiyle haricî genel merkezin denetimi altında basılacaktır.

Yukarıda maddeleri tespit edilen anlaşma şartları taraflarca 27 Eylül 1907'de kabul edilmiştir.

Dr. Nâzım Bey bu tarihî sözleşme ile başta Talat Bey olmak üzere cemiyetin diğer üyelerini sağlam ilkeler etrafında bir araya getirdi[17] ve teşkilâtı hem amaç hem de örgüt bakımından bütünleştirdi. Amaçta ve faaliyetlerinde bütünleştirdiği İttihat ve

Terakki Cemiyeti'ne dinamiklik kazandırdı. Bundan sonra haricî Paris merkezi, dâhilî Selanik merkezi olmak üzere taşrada bulunan diğer şubelerin iç ve dış faaliyetleri düzenli bir sisteme bağlandı.

Paris ve Selanik örgütlerine Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde bulunan hürriyetçi kadrolar da katıldı. Bunlardan biri de Yüzbaşı Mustafa Kemal'in kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti idi.

E. Selanik'ten İzmir'e Gelişi

Dr. Nâzım Bey Selanik'e ulaşmakla, yolculuk esnasında karşılaştığı büyük bir tehlikeyi atlatmış bulunuyordu.[172] Buradaki çalışmaları esnasında Dr. Nâzım Bey, Rumeli şivesiyle akıcı, sıcak, cana yakın, tatlı ve peltek konuşmalarıyla dinleyenleri ve bilhassa gençleri etkiledi. Talat Bey ve Kazım Karabekir gibi gençlerle yakından ilgilendi. Doğruluğu ve fedakârlığı ile tanınan Dr. Nâzım Bey Selanik'teki görevini tamamladıktan sonra Anadolu'ya gidip İzmir ve Aydın vilâyet merkezlerinde teşkilât kurmak istedi. Çünkü İstanbul, Edirne, İzmir ve Aydın gibi önemli illerde ve Anadolu'nun diğer şehirlerinde teşkilât kurulamamıştı.[173]

II. Abdülhamit'e Kanunuesasî'yi ilân ettirmenin yolu dağa çıkmaktan geçiyordu. Rumeli'de hürriyet isyanı çıkınca Yıldız Sarayı'nın bölgeye göndereceği en yakın askerî gücün İzmir kolordusu olduğu biliniyordu. Öyle ise İzmir'deki askerleri ihtilâle katmanın bir yolu bulunmalıydı. Bunu en iyi şekilde ancak Dr. Nâzım Bey başarabilirdi.

Dr. Nâzım Bey, 27 Eylül 1907 tarihinde Paris ve Selanik grubunu birleştirip tarihî görevini yaptı. Burada cemiyet üyeleri Rumeli'de ihtilâl yapmaya karar vermişlerdi. Fakat Anadolu'nun bazı yerlerinde teşkilâtın şubeleri açılamamıştı. Bu nedenle İzmir'de teşkilâtın bir şubesini kurmak üzere vakit kaybetmeden yola çıktı. Yolculuk sırasında Hoca Yakup Ağa takma adını kullandı.[174] Selanik'ten Pake kumpanyasının güverte yolcuları arasında elinde heybesi ile Türk köylüsü kıyafetinde Osmanlı İttihat ve Terakki Ce-

miyeti adına İzmir'e geldi. Dr. Nâzım Beyin İzmir'e gelişinin esas amacı, Rumeli'de çıkarılması kararlaştırılan ihtilâli engelleyecek İzmir Kolordusu'na mâni olmak ve bu kolorduda bulunan subayları cemiyete üye yapmaktı.'[175] Diğer bir ifadeyle İzmir Kolordusu'ndaki askerleri ihtilâl tarafına çekmekti.

1907 yılının başından beri İzmir'de bulunan Tahir Beyin çalışmalarından dolayı Aydın vilâyeti bilinçlenmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacının gerçekleşmesine gayret gösteren'[176] Dr. Nâzım Bey İzmir'e gelir gelmez İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinden Tahir Beyi aradı. Tahir Beyin İzmir'in Kemer semtinde bulunan evine giderek kapısını çaldı. Kapı açılınca Tahir Beyi görmek istediğini söyledi. Tahir Bey kapıya geldiğinde Dr. Nâzım Bey pervasızca ve gizlenmeden Paris'ten Makedonya'ya ve oradan İzmir'e sözlü tavsiye ile geldiğini ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden olduğunu söyledi. Dr. Nâzım Beyin o devrin şartlarında damdan düşer gibi kendisini tanıtması karşısında Tahir Bey bu işte bir yanlışlık olabileceğini düşündü. Bu sebeple hiçbir cemiyet veya müessese ile alâkası bulunmadığını ve kendisini daha önce görüp tanımadığını söyledi. Onun sözlerinden bir şey anlamadığını, kıyafetine bakarak yaşlı olması dolayısıyla bir yanlış anlama olacağını idrak ederek Jandarma Zabiti Eşref Beye gitmesini, onun İzmir'i iyi bildiğini, kendisinin aradığı şahsı bulduracağını ifade ederek başından savdı. Dr. Nâzım Bey ise doğru Eşref Beye gitti. Eğer Eşref Bey, Dr. Nâzım Beyi Paris'ten tanımasaydı kabul etmesi mümkün değildi. Çünkü Dr. Nâzım Beyin elinde ne bir mektup ne de bir parola vardı. O devirde bir sözlü tavsiye ile kimse kimseye güvenemezdi. Tahir Beyin onu Eşref Beye göndermesi de her ihtimale karşı alınmış bir tedbirdi.'[177]

Dr. Nâzım Bey Kemer'de gezerken, Sporting Kulübü yanında Paris'ten tanıdığı Halil Menteşe Beyi gördü. Halil Beyi yüksek sesle çağırdı. Karşısında Dr. Nâzım Beyi gören Halil Bey "Vay yezit, nereden çıktın?" diyerek boynuna sarılmak istedi. Fakat Dr. Nâzım Bey buna mâni olarak; İzmir'e gizlice ve ihtilâle hazırlık için geldi-

ğini kısaca anlattı. Halil Menteşe durumu idrak etti. Sonra kendisiyle gizli görüşmesi gerektiğini söyleyerek randevu istedi. Ertesi günü öğleden sonra Sporting Kulübü'nde görüştüler. Dr. Nâzım Bey kendisine selâm verilmemesini ve kendisine ait kâğıt taşınmamasını rica etti.

O yıllarda Dr. Nâzım Bey Divân-ı Harp tarafından idam cezasına mahkûm edilmişti. Bu sebeple başkasına zararının olmasını istemiyordu. İzmir Sporting Kulübü'nde Halil Menteşe ile sık sık bir araya geldi. Bu görüşmelerde mevcut yönetimi devirmek için İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak Selanik'te ihtilâl yapmaya karar verdiklerini, Rumeli'de ihtilâl başlayınca II. Abdülhamit'in Rumeli'ye ilkin İzmir Kolordusu'nu göndereceğini, bu duruma mâni olmak için teşkilât tarafından kendisinin gönderildiğini, kolordu zabitleri ile İzmir'in aydın gençlerini cemiyete üye yapmaya görevli olduğunu söyledi. Halil Menteşe'den evli olmayan iki genci yanına vermesini istedi ve Milas'ta oturmasını tavsiye etti. Dr. Nâzım'ın gençleri istemekteki amacı, onları ihtilâlci bir şekilde yetiştirip cemiyete ve kendine bağlamaktı. Gerçekten o, eline geçirdiği gençleri güzel konuşması ve samimî davranışlarıyla etkileyerek cemiyete üye yapardı. Onun disiplinli eğitiminden geçen bir genç şuurlu, ihtilâlci, komitacı bir üye olurdu.

Onun isteği karşısında Halil Menteşe, bu şartlar altında sıradan ve eğitilmemiş iki genci nasıl teslim edebileceğini, özellikle arkadaşlarının evli olduğunu ve elinin altında güvenebildiği genç bulunmadığını söyledi. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey erkân-ı harpten Selahattin Bey ile Bursalı Kaymakam Tahir Beyi tanıyıp tanımadığını sordu. Halil Menteşe'nin bunları tanıdığını söylemesi üzerine onlarla buluşturup tanıştırmasını istedi. Aralarında geçen bu konuşma üzerine ertesi günü Halil Menteşe, Selahattin Bey ve Tahir Beyle Dr. Nâzım Beyi özel bir yerde buluşturarak tanıştırdı.[178]

Dr. Nâzım Beyin 1905 yılından beri Eşref Kuşçubaşı'nı çok iyi tanıyıp sevmesi ve Paris'ten Halil Menteşe ile müşterek faaliyetlerde bulunması İzmir'deki faaliyetlerini kolaylaştırdı.[179]

Dr. Nâzım Beyin Paris'teki faaliyetleri Eşref Kuşçubaşı'nı çok etkilemiş ve onun üzerinde olumlu izlenimler bırakmıştı. Dr. Nâzım Beyin doğruluğu,[180] açık sözlülüğü, idealistliği, minnetsizliği, özellikle komitacılığı ve cesurluğu arkadaşları tarafından takdir edilmekteydi. Paris'ten Makedonya'ya gelerek ordu zabitleri arasında çalışmayı tercih edip gönüllü olarak propaganda faaliyetlerine katılması ve zabitleri yönlendirmesi, bu uğurda tam bir inançla fedai olarak çalışması, kendisiyle münasebeti olanların hayranlığını cezp etti. Bu özelliğinden yararlanan Dr. Nâzım Bey, Makedonya'da Eşref Kuşçubaşı'yla beraber üçüncü ordu zabitlerini kendilerine bağladı, Paris merkezinin yeniden dirilmesini sağladı ve teşkilâta canlılık kazandırdı.

1. Tütüncü Yakup Ağa Adını Kullanması

Eşref Kuşçubaşı Jandarma Komutanlığına, Sami Bey polis komiserliğine, Reşit Bey ise inzibat amirliğine tayin edilme bahanesi altında cemiyete hizmet amacı ile İzmir'e gelmişlerdi. Hizmet gazetesinin yazı işleri müdürü Hüseyin Lütfi, Refik Evliyazade Refik'in İkiçeşmelik'teki dükkânını Selanik'ten tanıdığı Yakup Ağa adına kiralamak istedi. Onun bu isteği üzerine dükkân Yakup Ağa adına kiralandı. Bu sırada Hadika-i Eğitim Mektebi Müdürü de olan Hüseyin Lütfi'nin, Refik Evliyazade'nin konağına gelerek ziyaret etmesi dikkat çekiciydi.

Yakın dostlarından destek alan Dr. Nâzım Bey İzmir'de kendisini gizlemek için İkiçeşmelik'teki dükkânda tütüncülük yapmaya başladı ve Tütüncü Yakup Ağa takma adını aldı. Arkadaşları, Tütüncü Yakup Ağa garip bir adamdır diyerek onun hakkında düşünce ve endişelerini söylerdi. Bazen de Tütüncü Yakup Ağa adına yarı şaka yarı ciddî lâtife yaparak takılırlardı.

Bir gün İzzet Yemişcibaşı, Tütüncü Yakup Ağanın dükkânına girdi. Dükkânın kapı ve pencereleri açık olduğu hâlde içeride tütün göremedi. Dükkânın üst katında bulunan odaya çıktı. Bu oda bir tütüncünün odasına benzemiyordu. Odada Fransızca kitaplar,

dergi ve gazeteler vardı. Üstelik bunlar siyasî içerikli kitaplar olduğu gibi bunların bir kısmını ancak doktorlar anlayabilirdi. Ayrıca masa, çanta, çatal ve bıçak gibi aydın ve okumuş insanlara ait eşyalar vardı. Bundan anlaşılıyordu ki Yakup Ağa, yemeklerini Avrupalılar gibi çatal ve bıçak kullanarak yiyordu. Bu ziyaretinden sonra İzzet Yemişcibaşı, Refik Evliyazade'ye Tütüncü Yakup Ağada kendisinin anlayamadığı özellikler olduğunu, kendilerinden daha düzenli yaşadığını, güzel bir masaya temiz sofra kurduğunu, sofrada çatal, bıçak ve peçete gibi eşyaların bulunduğunu söyledi.[181] Duyduklarına şaşıran Refik Evliyazade, Yakup Ağanın durumundan endişelenmeye başladı: endişelenmesinde haklıydı. Çünkü bir gün gelecek, Tütüncü Yakup Ağa Osmanlı Devleti'nin kaderine hükmeden beş isimden biri olacaktı.[182]

Refik Evliyazade, kardeşi Naciye'nin kocası Yemişcizade İzzet Efendinin yanına gitti. Çünkü tütüncülük yapan bir adamın Fransızca kitap ve dergi bulundurmasını anlayamıyordu. Dükkânda gördüklerini anlattı. Bunun üzerine enişteşi İzzet de, Dr. Nâzım Beyin gerçek kimliğini anlattı. Refik Bey dinledikçe tedirgin oldu. Çünkü hakkında idam kararı verilmiş, cemiyetin en tehlikeli adamı sahte kimlikle dükkânında kiracı olarak oturuyordu.

Dr. Nâzım kahvaltı yapmak için Asmalımescit Caddesinin başındaki fırından ekmek almaya gitmişti. Tütüncü dükkânına dönerken içeriden dükkân sahibi Refik Evliyazade'nin çıktığını gördü. Şaşırdı. Böyle tanınmış bir adamın köhne bir dükkânda ne işi olabileceğini düşündü. Kira almaya gelecek kadar küçük düşmeyeceğini de bildiğinden kendisinin gerçek kimliğini öğrenip ihbar etmesinden endişelendi. Çünkü sabah erkenden İzmir'in tanınmış iki şahsiyeti olan Refik Evliyazade ve Yemişcizade İzzet Efendiyi dükkânında görünce tedirgin olmuştu. Kısa sohbetin ardından bütün endişeleri yok oldu. Refik Evliyazade birkaç defa daha Dr. Nâzım'ı ziyarete gitti. Dr. Nâzım'dan o kadar etkilenmiş olacaktı ki dükkândan kira almamaya ve İttihatçılara maddi yardımda bulunmaya başladı.

O günlerde Dr. Nâzım'ın İzmir'deki faaliyetlerinde en büyük destekçisi Kuşçubaşı Eşref (Sencer)'di. İkisinin de kader ve mizaçları birbirine çok benzedi. Nitekim daha sonra devletin istihbarat örgütünü birlikte kurdular.

Tütüncü Yakup Ağa İzmir'deki dükkânında tütüncülük adı altında cemiyete hizmette bulunurken Eşref Kuşçubaşı, Uşâkîzade Muammer, Hadıka-i Eğitim Mektebi Müdürü Hüseyin Lutfi ve Muammer Bey gibi üyelerden ayda iki altın aidat toplardı. Topladığı paraları yerli yerince kullanırdı. Maaşını da toplanan paraya ilâve ederdi. Meselâ artan para 30 kuruş ise aybaşında kendisinin aldığı 200 kuruşluk maaşından düşerek 170 kuruş para alırdı. Aldığı maaşını ve topladığı aidatların tamamını yine cemiyet için harcardı.[163]

Tütüncü Yakup Ağa dükkânın kirasını her ayın başında düzenli olarak öderdi. Onun tutum ve davranışları Evliyazade ailesinin hoşuna gidiyordu. Evlerinde temiz ve yetişmiş bir Kalfa Kadın bulunmaktaydı. Evliyazade ailesinin reisi sayılan Refik Bey, kızı Beria hanımın dadısı Kalfa Kadını Yakup Ağaya vermek istedi. Hatta Tütüncü Yakup Ağaya, Kalfa Kadınla evlendiği takdirde tütüncülük yaptığı dükkân ile Karşıyaka semtinin dış mahallesinde bulunan Soğukkuyu'daki birkaç odalı evi de bağışlamayı düşünüyordu. Tütüncü Yakup Ağa bunun bir sır olduğunu, şimdiye kadar Yakup Ağa adıyla geçindiğini, şimdiden sonra da Evliyazadenin arkasına sığınmış olacağını Eşref Kuşçubaşı'ya söyledi. Kuşçubaşı, aile ve ahiret işlerine karışmayacağını ifade ederek düşünmesini tavsiye etti. Fakat Yakup Ağa: "Ben söz vereceğim." dedi. Bunun üzerine Kalfa Kadın ile Yakup Ağa arasında söz kesildi.[164]

Didar Kalfa olayı Refik Evliyazade'nin İttihatçılarla olan ilişkisinin boyutunu göstermesi bakımından önemliydi. Daha sonra Didar Kalfa, Fatma Berrin evlendiğinde ona düğün hediyesi olarak verildi. Bunun yanı sıra İttihatçılara katılan Refik Evliyazade, Dr. Nâzım'a her türlü desteği sağladı. Öyle ki Dr. Nâzım'ın yaptığı toplantılara Evliyazadelerin kadınları da katılıyordu.

Bundan sonra dükkân kirası alınmadı. Yakup Ağa, Evliyazadelerin ailesinden biri olarak kabul edildi. Evlilik hazırlıkları yapılmaya başlandı. Bu ailenin maddî imkânından faydalanmak için Kalfa Kadınla nişanlı bulunması bir sır olarak kaldı. Daha sonra Kalfa Kadının kendisiyle olan nişanlılık hukukuna uymayarak dünyalık hırsı için Evliyazadelerin kızı Beria hanımla evlenmeye karar verdi.[185]

2. Yemin Merasimi ve Gençleri Etkilemesi

Yakup Ağa fırsat buldukça Hadika-i Eğitim Mektebinde ve Karşıyaka'da süvari zabiti Aksarayılı Ziya Beyin evinde yemin merasiminde bulunuyordu. Hatta polis, zabit ve memur olan gençlere yemin merasimi yaptırıyordu.[186] Bu yemin merasimine katılarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girenler, özel bir odaya alınıyordu. Burada sağ elini Kur'anıkerim ve tabanca üzerine koyarak daha önce hazırlanan yemin metnini okuyorlardı. Yeni üyeler yemin metninde;[187] dini, vicdanı ve namusu üzerine yemin ederek amaçlarının Kanunuesasî'nin tatbikini sağlamak, meşru hukuk düzenini getirerek hürriyeti ilân etmek ve ırk, mezhep ayrımı yapmadan milletin birlik ve beraberlik içinde gelişip ilerlemesini gerçekleştirmeye çalışmak olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı kalacaklarını açıkça ifade ettikten sonra, memleketin şan ve şerefini arttırmaya, saadet ve selâmetini temin etmeye canlarını feda edeceklerini, bildirilmesi gereken üyelerden başkasına bilgi vermeyeceklerini, cemiyetin vereceği kararlara uyarak yerine getirmede tereddüt göstermeyeceklerini, şahsî menfaat ve düşmanlık duygusu taşımayacaklarını, Kanunuesasî'ye ölünceye kadar bağlı kalacaklarını tekrarlıyorlardı. Eğer söz verdikleri hâlde ihanet edecek olurlarsa, alçaklık edenlere verilen ölüm cezasına şimdiden razı olacaklarına, "Vallah, Billâh, Tallah" dedirtilerek yemin ettiriliyordu.

Yemin merasimine kadınlar da alınıyordu. O devrin şartlarına göre yapılması gayet zor olan kadınların da katıldığı toplantılar ya-

pılıyordu. Hatta Dr. Nâzım toplantıya en az iki kadının katılmasını özellikle istiyordu. Onlar da diğerleri gibi Kur'an ve silâh üzerine el basarak yemin ediyorlardı.

Bir gün Karşıyaka'ya öğleden önce gidilerek memur ve halktan cemiyete girmek isteyenlerin üye kaydı ve yemin merasimleri yapılacaktı. Karşıyaka vapuruna ayrı ayrı istikametlerden gelip binecekleri sırada bir polis komiseri gördüler. Komiserin tutum ve davranışlarından şüphelenerek takip edildikleri zannıyla yolu değiştirerek kahvelere dağıldılar.[188] Öğleden sonra saat üçe kadar gidilmek istenilen eve gidilemedi. İçlerinden birisi önceden hazırlanan yemek ve diğer yiyeceklerin bayatlamaması veya bozulmaması için gitmeleri gerektiğini söyledi. Öğleden sonra geç vakitte tespit edilen eve gittiler. Bu davete kadınlardan da çağrılanlar vardı. Topluluk dağılıp etraf sakinleşince kapıya vurarak içeri girdiler. Ev müsait değildi. Yakup Ağa kadınları özel bir odaya aldı ve gelen erkekleri de başka bir odada bekletti. Yemin merasimine katılanların bir kısmını odadan çıkarıp başka bir kapıdan dışarı göndeıdi.

Yemin merasimine gelenlerden biri, burası bekâr evidir ve neler oluyor diye kadınların bulunduğu odanın kapısını açtı. İçeride oynayan üç kız ve bir kadın gördü. Kızlar korkarak kaçmak istediler. Kadınların kaçışını gören ve yemin merasimine katılan genç erkekler odaya girdiler. Kadınların davranışlarını gören ev sahibi duruma müdahale etti ve: "Ben pezevenk miyim?" diye bağırdı. Ev sahibinin bu çıkışı tartışmaya dönüştü. Fakat tartışma genişledi. Gürültü ve patırtı hâline dönüşen tartışmayı Yakup Ağa yemin merasimini yaptırdığı odadan duydu.[189] Bunun üzerine Eşref Beye ortalıkta neden tartışma olduğunu sordu. Eşref Bey de yemin merasimine geç kaldıklarından dolayı önceden hazırlanan yemeklerin bozulmaması için merasime birkaç bekâr kadın aldıklarını, bu genç bayanları bekâr bir zabitin görerek kimler davet ediyor diye müdahale etmesi üzerine tartışma çıktığını, bu durum üzerine kadınları odaya koyduğunu söyledi. Odada yapılan yemin

merasiminden sonra dışarı çıkan gençlerin içeride kadın olduğunu öğrenmeleri üzerine ev sahibinin de bir aralık dışarı çıkarak durumu anlamasının tartışmaya sebep olduğunu izah etti. Meseleyi çözerek kadınları evden uzaklaştırdığını söyledi.

Bu olaydan sonra Yakup Ağa yemin merasimine kadınların katılmasının uygun olacağını düşündü. Toplantı esnasında polis tarafından basıldıklarında siyasi ve içtimaî toplantı olmayıp çapkınlık perdesi altına gizlenip faaliyetlerinde başarıya ulaşacaklarını ifade etti. Bundan sonraki toplantılara da birkaç kadın getirilerek toplantılara kadınlar toplantısı görüntüsü verilmesini uygun buldu. Ancak Yakup Ağanın bu tutumu Eşref Kuşçubaşı tarafından uygun görülmeyerek eleştirildi. Ayrıca böyle münasebetsiz buluşların Yakup Ağaya ait olduğunu, bu tür davranışların doğru ve yanlış olduğunu tetkik etmeden yanlış anlaşılmalara sebep olduğunu söyledi.[190] Dolayısıyla kadınların toplantıya katılmaları konusunda Kuşçubaşı ile Dr. Nâzım arasında tartışma çıktı. Zira bu konuda Dr. Nâzım'ın görüşüne katılmıyordu.

Yemin merasimi sadece bir yerde yapılmazdı. Fırsat bulundukça İzmir Karşıyaka'da oturan süvarî zabiti Akşarayılı Ziya Beyin evindeki yemin merasimine Dr. Nâzım Bey katılırdı. Ziya Beyin unvanı sebebiyle yemin merasimine gelen zabıta memurları memnun olarak ayrılırdı.[191]

O devrin şartlarında İzmir'de Dr. Nâzım Beyi gizlemek büyük bir suçtu. Onu hükûmete teslim eden insan için büyük bir ödül vaat edilmişti.[192] Eşref Kuşçubaşı ve Bursalı Tahir Bey gibi İttihatçıların himayesine sığınan Dr. Nâzım Bey, sık sık ikamet yerini değiştirirdi. İzmir'in Çeşmeli, Karşıyaka, Konak semtinde ve hükûmet binasına yakın Beyler Sokağı gibi yerlerde otururdu.

Tütüncü Yakup Ağa elinde zincir sallaya sallaya gezer ve zabitlerin içine rahatça girerdi. İzmir'in meşhur semtlerinden olan Göztepe ve Güzelyalı gibi yerlerde gezerdi. Her akşam yanına genç bir zabit alır ve ağaçların gölgesi altında onlarla konuşurdu. İzmir'de

gençlere cemiyeti tanıtma, onlara propaganda yaparak cemiyete üye yapma vazifesini II. Meşrutiyet'in ilânına kadar sürdürdü.

Dr. Nâzım Beyin İzmir'deki günleri oldukça yoğun geçiyordu. Her gün, bir köylü kıyafeti giyerek askerî kıraathaneye gider; elinde zincir sallar, ayakkabılarının ökçelerine kasıtlı olarak basardı. Ayak parmakları ayakkabının önünden dışarı çıkmış bir vaziyette söze sohbete karışmayarak askerlerin dikkatini çekerdi. Fırsatını bulur bulmaz zabitlerden birini; "Salı gecesi tekkedeyim!" diyerek davet ederdi. Tekke sözünden İzmir'de meşhur Hüseyin Lutfî Beyin okulu anlaşılırdı. Sık sık burada gençleri toplayarak propaganda yapardı. Bunun yanı sıra mason localarında, Bektaşî tekkelerinde ve Mevlevîhane'lerde toplantı yapardı. Dönemin zor şartlarına rağmen kadınların da yer aldığı toplantılar düzenlerdi. Dr. Nâzım Beyin bu tür davranışları kendini tanıyan dostları tarafından aşırı bir şekilde tenkit edilirdi.[193]

3. Aydın ve Denizli'deki Faaliyetleri

Dr. Nâzım Bey kiraladığı dükkânda tütün satıyor, tütüncülük adı altında çeşitli mahalleleri geziyor ve vapurlara serbestçe girip çıkıyordu. Selanik'e sevk edilen askerlerle diyalog kuruyor, bu diyalog sayesinde birçok subayı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacına hizmet etmesi için eğitiyordu. Onun amacı, Selanik'e gidecek askerlerin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmalarını ve İzmir Redif Fırkası'nın Rumeli'de bulunan askerî kuvvetlerle birleşmesini sağlamaktı.[194] Yani II. Abdülhamit'e karşı olan ihtilâle katılmalarını sağlamaktı. Memleket, ancak bu şekilde kurtulup hürriyetine kavuşabilirdi.[195] Dr. Nâzım bunun önemini çok iyi biliyor ve İzmir Redif Fırkası'ndaki askerleri, Rumeli'de ihtilâl yapacak olan ittihatçı gençlerin faaliyetlerini desteklemeye teşvik ediyordu.

İzmir ve ilçelerini adım adım gezen Tütüncü Yakup Ağa, İzmir ilinin dışında da faaliyetlerde bulunuyor; bölgede yaşayan bazı kimseleri cemiyete üye yapıyordu. İzmir'de Tütüncü Yakup Ağa

adıyla faaliyette bulunurken, Aydın ilinde Hoca Yakup Efendi takma adıyla ve yerine göre çeşitli kıyafetlere girerek hocalık, bakkallık, komisyonculuk ve falcılık gibi işler yaptı. Halkı bilinçlendirerek aydınlattı. Rumeli'ye gelen Aydın taburlarının ittihatçıların yanında yer almasını sağladı.[196] Onun çeşitli takma ad ve değişik kıyafetler altında sürdürdüğü faaliyetler, Aydın sakinlerinin uyanmasına ve cemiyeti sevmelerine sebep oldu.

4. Çakıcı Mehmet Efe İle Görüşmesi

Dr. Nâzım Bey 1908'de ne olur ne olmaz diye düşünerek dükkânını kapatıp Aydın'a gitmeye karar verdi. Dükkânını kilitledikten sonra esnafla vedalaşıp yola çıktı. Tütüncü Ağa adını değiştirerek Hoca Yakup Efendi oldu.

Aydın ve ilçelerinin insanlarını mevcut yönetime karşı olmaya hazırladı ve onlardan cemiyete maddî yardımda bulunacaklarına dair söz aldı. Bu ilde bulunan tanınmış şahıslara giderek onlarla görüşmeler yaptı. Hedefi Hacı İlyas köyü idi.

Denizli'de Mühürcü Efendi ismiyle şöhret kazanmış bir adamı cemiyete aldı ve zabıtadan bazılarıyla tanıştı. Aydın ilinde de mülâzım olan bir Çerkezi cemiyete bağladı. Zabıtaların birçoğuyla tanışarak Ödemiş'e gitti. Hacı İlyas Köyü'nden Hacı Mehmet Efendi ve bazı Çerkezlerin ileri gelenleriyle diyalog kurarak onları cemiyete üye olmaya davet etti.[197]

Hacı İlyas Köyü'ne gelerek burada kaldı. Hacı İlyas Köyü ile Kayalar Köyü arasında küçük bir tepe bulunmaktaydı. Buradan Kayalar Köyü'ne gitti. Çakıcı Mehmet Efenin ikinci hanımı ve Hacı Mehmet Efendinin kızı bu köydendi. Dr. Nâzım Beyin amacı köylülerin yardımıyla Çakıcı Mehmet Efeyi elde ederek cemiyete almaktı. Çakıcı Mehmet Efeye İngiliz Whittal ailesi yardım ediyordu. Osmanlı Devleti'nden umudunu kesenler, eşkıyalara haraç vermekten bıkanlar, komşularıyla sorunlarını çözemeyenler doğru Çakıcı Mehmet Efenin yanına gidiyordu. İşte Çakıcı Mehmet Efenin bu durumunu bilen köylüler ile Hacı İlyas Köyü sakinleri Dr.

Nâzım Beye karşı çıktılar ve "Bütün emelin kurusun!" diyerek ağır söz ve ithamda bulundular, hatta onu ölümle tehdit ettiler: "Efendi, yüzlerce Müslüman öldürmüş bir caninin şiddetinden veyahut kudretinden mi istifade beklersin!" gibi sözlerle Dr. Nâzım Beye karşı çıktılar. Fakat Dr. Nâzım Bey yine de Çakıcı Mehmet Efeyle münasebet kurup ondan yardım beklemekten vazgeçmedi.[198] Amacına ulaşmak için onunla görüşüp anlaşmaya karar verdi.

Çakıcı Mehmet Efe, Kayalar Köyü'nde sakin bir hayat geçirmekteydi. Efenin yiğitlik şöhreti herkesin ağzında dolaşıyor ve nüfuzu takdirle karşılanıyordu. Dr. Nâzım Bey Rumeli'de çıkacak ihtilâlin ancak Çakıcı Mehmet Efe gibi meşhur ve güçlü insanların desteği ile başarılı olabileceğini düşünüyordu. Onu cemiyete üye yaparak gücünü artırmak istiyordu. Daha önce tanınmış şahısları cemiyete almıştı. Tütüncü dükkânının üzerinde tek odada yatıp kalkan Dr. Nâzım Bey, Çakıcı Mehmet Efe ile görüşmeyi aklına koydu ve Hacı İlyas Köyü'ne gitti; dağlardan ovaya inen Çakıcı Mehmet Efe ile Hacı İlyas Köyü yakınında bulunan Kayalar Köyün'de görüştü.[199] Çakıcı Mehmet Efenin evinde bulunan misafirlerle beraber oturup yedi içti. Sonra çekildikleri oturma odasında başlayan sohbet sırasında Çakıcı Mehmet Efe, Yakup Ağaya hoş geldin diyerek nereden ve niçin geldiğini, kimlerden olduğunu sordu. Adının Tütüncü Yakup olduğunu ve İzmir'den geldiğini, Çakıcı Mehmet Efe ile yalnız olarak baş başa konuşmak istediğini söyledi. Bu konuşma üzerine odada bulunan misafirler Çakıcı Mehmet Efenin emriyle diğer odalara alındı. Odada Çakıcı Mehmet Efe ile Tütüncü Yakup Ağa baş başa kaldılar. Tütüncü Yakup Ağa devletin ve milletin battığını, köylünün aç ve perişan olduğunu, memleketin hâlinin iyi olmadığını, bütün bu gidişata padişah II. Abdülhamit'in meşvereti bırakmasının (istibdadın) sebep olduğunu,[200] sarayına kapanarak ortalığı gizli jurnalcilerle (hafiye) doldurduğunu, memleketin hâlinden haberi bulunmadığını ve ülkenin durumunun yürekler acısı olduğunu anlattı. Efe, II. Abdülhamit hakkında konuşulanları hayretler içinde dinlerken ulemanın hangi gö-

rüşte bulunduğunu, kendisinin ne yapması gerektiğini ve ne yapmasını istediklerini sordu. Dr. Nâzım Bey; ulemanın kendi çıkarından başka bir şeyi düşünmediğini, Avrupalıların memleketi paylaşmaya karar verdiklerini, eğer bu vatan topraklarını kurtaramazlarsa vatanın, ırzın, şeref ve namusun düşman çizmeleri altında ezileceğini belirtti. Osmanlı İttihat ve Terakki adında bir cemiyetleri bulunduğunu, bu cemiyetin gizli çalıştığını, memleketi içine düştüğü felâketten kurtarmaya karar verdiklerini, memleketin aydın ve fedakâr evlâtlarının söz konusu bu cemiyete üye olduklarını, kendisinin Selanik'ten kalkıp Aydın iline kendisi ile konuşmak ve cemiyete üye yapmak için geldiğini, ileride hürriyet ve inkılâp hareketine girişmek gerekirse sırt sırta vererek birlikte çalışmak istediklerini anlattı.[201] Çakıcı Mehmet Efe, Dr. Nâzım Beyin anlattıklarını dikkatle dinleyerek hiddetlendi ve: "Ağa, ben padişahımız Sultan Hamit'in Türk Milleti'nin kötülüğüne bir iş göreceğine inanmıyorum. Meşvereti terk etti diyorsun, ne yapsın? Herhâlde etrafındaki insanlar meşverete lâyık kimseler değil. Sonra her tarafı hafiyelerle doldurdu diyorsun. Bu devirde hafiyesiz iş görülür mü Ağa? Benim bile şu civarda yüzlerce hafiyem var. Buna göre var sen hesap eyle. Avrupalı topraklarımızı paylaşmaya bugün değil, çoktan karar verdi. Sultan Hamit onların oyununa gelmiyor ve senin benim hepimizin, bütün Türk Milleti'nin haklarını korumaya çalışıyor. Karşısında Sultan Hamit'i gören ve oyununu oynayamayan Avrupalı, Padişahımızı devirmek için çalışıyor. Biz bari düşman gibi düşünüp düşmandan yana olmayalım. Allah bu memleketi ve milleti düşmanın şerrinden muhafaza etsin. Sen bakma, biz dağda gezeriz ama olup bitenlerden haberdarız. Ben sizin içinize girmem. İttihatçı falan olmam." dedi. Dr. Nâzım Bey, Efenin son sözünün bu olduğunu anlayınca ona birbirlerini görmemiş, tanımamış ve konuşmamış olduklarını söyledi. Aralarındaki konuşmanın bir sır olarak kalmasını istedi. Ayrıca bu isteğin bir sır olarak kalmasını Efenin vicdan ve namusuna havale etti.[202]

İki taraf son sözü söyledi. Diğer odaya geçen misafirler tekrar Efenin odasına alındılar ve hep beraber sohbete devam ettiler. Bu görüşme sonunda Dr. Nâzım Bey çok sert bir kayaya çarptığını anladı. Ödemiş gibi yerlere giderek ittihatçılarla toplantılar yaptı. Umduğunu bulmayıp büyük bir üzüntüyle ertesi günü Kayalar Köyü'nden ayrılarak İzmir'e döndü.

Dükkâna girer girmez iki subayla karşılaştı. Subaylardan biri Selanik'teki cemiyetten tanıdığı Prizreli Yüzbaşı Süleyman Askerî Beydi. Kucaklaştılar. Endişelenmeye başladı; çünkü yanındaki ikinci subayı tanımıyordu. Süleyman Askerî söz alarak tanıştırdı ve bu subayın Yüzbaşı Mustafa İsmet (İnönü) olduğunu söyledi.

Erkan-ı Harp Mekteb'ini birincilikle bitiren Kurmay Yüzbaşı Mustafa İsmet yirmi bir yaşındaydı. Edirne'deki ordusundan terhis edilen asker kafilelerinin İzmir'e sevkiyle görevlendirilmişti. İzmir'e geldiğinde kendisini Süleyman Askerî Bey karşıladı. Onu ihtilâlin önemli liderlerinden biriyle tanıştıracağını söyledi. İsmet Bey bu söz karşısında heyecanlandı.

Dr. Nâzım Bey, karşısında kısa boylu, zayıf, narin görünümlü genç subayı görünce özel ilgi gösterdi. Fransızca öğrenmeye çalıştığını öğrenince ona Fransızca birkaç söz söyledi. Aldığı yanıt üzerine bu işi başarmışsınız diyerek moral verdi. Sonra Edirne ve Selanik'teki şubelerin faaliyetleri hakkında bilgi aldı ve İzmir'deki çalışmalarını anlattı. Kısa konuşmanın arından tütüncü dükkânının ikinci katında ihtilâl hazırlıklarını gözden geçirdi..

Bu arada Refik Evliyazade, enişteşi İzzet Yemişçizadeyi ziyarete geldi. Konuşma sırasında konu Dr. Nâzım Beye geldi. Refik Evliyazade enişteşine: "Yarın şu bizim meşhur tütüncüyü ziyaret edelim." dedi. O da; "İyi olur, fayda vardır." diyerek onayladı.

F. Manastır'da İsyanın Başlaması

8 Haziran 1908'de Estonya'nın Reval şehrinde İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikolay, "hasta adam" olarak kabul ettikle-

ri Osmanlı Devleti'nin mirasını paylaşmak için toplanmışlardı. Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, Rusya ile iş birliği yaparak ülkeyi parçalama siyaseti takip etmeye başladı. Buna göre Makedonya parçalanacak, Irak İngilizler'e, Boğazlar Ruslar'a bırakılacaktı. Fransa ve İtalya da bu buluşmanın diğer müttefikleriydi. Reval buluşmasından İttihatçılar çok rahatsız oldular. Artık toprak kaybetmeye tahammülleri kalmayan İttihatçılar, "Ya vatan ya ölüm!" parolasıyla Makedonya'da (Selanik, Kosova ve Manastır) harekete geçme kararı aldılar.

Resne tabur kumandanlığına vekalet eden Resneli Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908 (20 Haziran 1324) Cuma günü halk ve askerlerden oluşan yüz kişi ile yeteri kadar cephane ve silâh alarak İstile istikametinde hareket etti. Resne'den çıkarken hürriyet bayrağını açtığını ve hürriyet için isyan ettiğini bildirdi.[203] Manastır bölgesi kumandanı, Niyazi Beyin istibdat hükûmetine karşı baş kaldırdığını ve hürriyetin ilânını sağlamak amacıyla isyan ederek dağa çıktığını Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşaya bildirdi.[204]

Rumeli'de Hükûmete isyan edilerek hürriyet bayrağı açıldığı gün, Dr. Nâzım Bey Milas'ta Halil Menteşe'nin evinde misafir olarak bulunuyordu. Yıllarca hasretini çektiği isyan haberini alır almaz hürriyet hareketinin başladığını anlayarak Milas'tan İzmir'e geldi.[205]

Manastır'da hürriyet bayrağının açıldığı sırada İzmir'de bulunan[206] Dr. Nâzım Bey, daha önce yaptığı faaliyetlerle isyanı bastırmak üzere Selanik'e sevk edilebilecek İzmir Redif Fırkalarında bulunan askerleri Hükûmet aleyhine çevirmişti. Böylece Manastır'a gönderilmesi plânlanan askerlerin propaganda ile hürriyet taraftarlarına katılmaları sağlanmıştı. Nitekim Manastır'a gönderilen İzmir Redif Fırkalarında bulunan askerler, Niyazi Beyin emrinde bulunan askerlere karşı harekete geçmeyerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri lehine hareket ettiler. İzmir Redif Fırkasındaki askerlerin bu davranışı karşısında Hükûmet endişeye kapıldı.

İzmir Redif Fırkaları ve Karaman Taburları, Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'da ayaklanan askerlere haddini bildirmek için gönderilirken geride kalan taburlar da muhtemel bir harekâta katılmak üzere teyakkuza geçtiler.[207]

1. Dr. Nâzım Beyin İzmir'den Hareketi

II. Abdülhamit, Makedonya'da subayların isyanını bastırmak için en güvendiği komutanı Müşir Şemsi Paşayı, 80 tabur askerle gönderme kararı aldı. Şemsi Paşaya yardımcı olmak için İzmir'deki Redif Fırkaları ile Karaman Taburları da Selanik'teki 3. Ordu'ya katılmak için yola çıktı.

Dr. Nâzım Bey ve Çerkez Reşit Bey, er kıyafetine girerek askerleri Selanik'e götüren gemiye bindiler. Vapurda bir er gibi yolculuk yapan Dr. Nâzım Bey yalnız değildi. Kendisi gibi er kılığına giren güvendiği arkadaşları yanındaydı. Yolculuk sırasında gemide bulunan askerlere propaganda yapmaya başladı.

İzmir'den askerleri götüren vapur, il sınırı ve Sivaslı kıyısında bulunan Yenikale'ye geldiği sırada kaza geçirdi. Vapurun yelkenlerinden biri kırıldı. Bunu üzerine gemi İzmir'e geri dönmeye mecbur oldu. Vapurun geri dönmesiyle Dr. Nâzım Bey ve diğer arkadaşları geceleyin Kadife Kalesi'ne ve oradan da dağa kaçmayı plânladılar. Bu arada gemiden kaçmak niyetiyle çevreyi gözetlerken vapur kışla önüne yanaştı. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları gemiden askerlerle birlikte inerek Kadife Kalesi'ne gittiler.[208] Buradan vapurun arızalanarak döndüğünü anlayınca kimseye görünmeden İzmir'e döndüler.

Dr. Nazım Bey ve arkadaşları elleri kolları bağlı olarak İzmir'de sessizce beklemek zorunda kaldılar. Makedonya'dan haber alamadılar.

3 Temmuz 1908 tarihinde Resneli Niyazi Bey ile Ohrili Eyüp Sabri Bey, II. Meşrutiyeti ilân ettirmek amacıyla hürriyet bayrağını açarak dağa çıkmıştı. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin

amacı, mevcut Hükûmeti devirip II. Meşrutiyeti ilân ettirmekti. Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Beyin bu harekâtını durdurmak üzere İzmir Kolordusu'nun ilk taburları Selanik'e gönderildi. Dr. Nâzım Bey Rumeli'de Hükümete isyan edildiği haberini alır almaz süratli bir şekilde Milas'tan İzmir'e geldi.[209]

Müşir Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908'de Manastır postanesinde Teğmen Atıf (Kamçıl) tarafından göğsünden kurşunlanarak öldürüldü. Bunun yerine gönderilen Müşir Osman Fevzi Paşa, Eyüp Sabri ve Resneli Niyazi tarafından dağa kaçırılarak esir alındı. Gelişmeler karşısında Saray şaşkın bir duruma düştü. İttihatçılar arka arkaya suikast yaparak Manastır Mıntıka Kumandanı Osman Hidayet Paşayı, Debre Mutasarrıfı Hüsnü Beyi, Polis Müfettişi Samiyi, Avukat Sabri Efendiyi, Yüzbaşı İbrahim ve Süvari Yüzbaşı Ali'yi... öldürdüler.

22 Temmuz 1908'de herkesi şaşırtan bir olay oldu. İzmir Kolordusu'nun taburları Selanik rıhtımına çıktı. II. Meşrutiyetin ilânından bir gün önce Selanik rıhtımına çıkan 18.000 asker silâh çattılar. Yani, "Kardeş kanı dökmeyeceğiz!" diyerek tüfeklerini bıraktılar. Dr. Nâzım Beyin etkisiyle cemiyete üye olan bu askerler, rıhtımda hürriyet işaretlerini göğüslerine takarak ittihatçılar tarafına katıldılar. Dr. Nâzım Beyin İzmir'de harcadığı çabanın karşılığı alınmıştı. İzmir'den giden askerler, İbrahim Paşa komutasında bulunan 3. Ordu birliklerine karşı olduklarını bu davranışlarıyla ortaya koydular.[210]

Dr. Nâzım Bey İzmir'de iken Karagöz Şevket isimli bir arkadaşı II. Abdülhamit'in Kanunuesasî'yi ilân ettiği haberini getirdi. Kışladan alınarak getirilen haberin yazılı olduğu kâğıtta Harbiye Nazırı Ali Rıza Beyin imzası bulunuyordu. Yazıda Harbiye Nazırı, Meşrutiyet idaresinin yanında olduğunu bildiriyordu. Bu esnada İzmir'den giden Redif Fırkaları, Üçüncü Ordu'ya katılmamıştı. Bu gelişmeler üzerine Sultan II. Abdülhamit, "Kanunuesasî'nin millete ilânı gerekmektedir." fermanını açıkladı.[211]

23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit, II.Meşrutiyeti ilân etmeye mecbur oldu. Hürriyetin ilânı, Selanik ve Manastır'da 101 pare top atışıyla kutlandı. Meşrutiyetin ilânını bir lütuf olarak gören İkdam gazetesi: "Padişahım çok yaşa!" diye manşet atarak Meşrutiyeti duyurdu.

II. Meşrutiyetin ilân edildiğinde Milas'ta Halil Menteşe Beyin evinde bulunan Dr. Nâzım Bey, haberi alır almaz İzmir'e gelmişti. İzmir halkı sevinçten coşmuştu. Kordon Boyu'nda insan sel gibi akıyordu. Refik Evriyazade, Naciye hanım, Makbule ve çocukları ellerinde Türk bayrağı ile Kordon'a gelmişlerdi.

Bu kutlamalara rağmen İzmir'de derin bir düşünce sessizliği hakimdi. Acaba bu bir oyun muydu? Gelişmelerden endişelenen insanların ağzını bıçak açmıyordu. İzmir sakinlerinin bir kısmı hürriyetin ilânını ikinci gün haber almakla beraber, halkın çoğu bundan habersizdi. Dr. Nâzım Bey haberden emindi. Tütüncü Yakup Ağa kıyafetiyle Eşref Kuşçubaşı'nı buldu ve ona inzibat işleriyle meşgul olmasını tavsiye ederek boynuna sarılıp ağladı. "Sailerimize (çalışmalarımıza) şükrolsun. Himmetlerimizin (gayretlerimizin) semeresini (meyvesini) görmekle iftihar edebilirsiniz." dedi. Merkez-i umumiden aldığı talimat üzerine Selanik'e gitmesi gerektiğini söyledi. Yolculuk esnasında giyecek yeni elbisesi yoktu. Yine o eski Yakup Ağa kıyafetiyle ve elindeki demir zinciri sallaya sallaya yola çıkarken dostlarına gözyaşları içinde veda ederek İzmir'den ayrıldı.[212]

Hürriyetin kâbesi kabul edilen Selanik, İzmir ve İstanbul'dan daha coşkuluydu. Dağa çıkan Binbaşı Enver, hürriyet kahramanı olmuştu. Selanik'e gelenleri, İttihatçıların lideri Talat Bey karşılıyordu. Talat Bey, İstasyonda karşıladığı Binbaşı Enver'e kırmızı ciltli Kanunuesasi'yi hediye etti. İttihatçı subaylardan Binbaşı Cemal, istasyonda Enver'i öperken kulağına: "Sen Napolyon oldun." diyordu.

Dr. Nâzım Bey, Selanik'te İttihatçı arkadaşlarıyla buluştu. Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi toplandı. Ne yapacakları konusunda karar verdiler. Hükümetle işleri yürütme görevini Talat, Cavit, Mithat Şükrü, Rahmi ve Binbaşı Cemal'in bulunduğu heyet yapacaktı. Enver'in amcası Yüzbaşı Halil, Yakup Cemil, Mustafa Necip ve Mülâzım Hilmi ise heyete, koruma görevi yapacaktı.

İttihatçılar silâhlarını kuşanıp başkente, İstanbul'a doğru yola çıkarken Dr. Nâzım Bey, Anadolu Umumî Müfettişliği görevine getirildi. Bakanlık veya başka bir makam istemedi. Selanik Merkez-i Umumîsi İzmir'e bir telgraf çekerek Dr. Nâzım ve arkadaşlarının lâyık olduğu bir törenle karşılanmasını istedi.

DİPNOTLAR

(Birinci Bölüm)

1 Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi. Doktor Dr. Nazım Beyin Birinci Defteri. TBMM Arşivi. Dosya No: 239/31. Defter no 1/8, s. 1.

2 İstanbul Beşinci Asliye Hukuk Mahkemesi Karan. Esas Nu.: 955/647 Karar Nu.: 955/741, Tarih 26 Ekim 1955. Dr.Nazım Bey Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne verdiği ifadesinde, babasının adını Hacı Hamit olarak söylemiştir. Beşiktaş Nüfus Müdürlüğü'nden alınan nüfus kayıt örneğinde, babasının adı Abdülmecit olarak yazılmıştır. Hacı Abdülhamit Efendinin adının Hacı Abdullah olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Ayrıca Hacı Abdülhamit Efendinin Sabataycist olduğu bildirilmektedir. Soner Yalçın. Efendi. Beyaz Türklerin Büyük Sırrı. Onuncu Baskı, İstanbul 2004. s. 55.

3 Eşref Kuşçubaşı. Doktor Nazım ve Hizmetleri, Karakteri Hakkında Görüşüm, El Yazması, s. 28.

4 Yahya Kemal Beyatlı, Siyasi ve Edebi Portreler. İstanbul 1968. s. 113.

5 Rıza Tahsin, Mirat-ı Mekâtib-i Tıbbiye, İstanbul 1328, C. 2, s. 28; Yalçın, age, s. 59.

6 İbrahim Temo, İttihat ve Terakki Anıları, İstanbul 1987. s. 8.

7 Semih Nafiz Tansu, İttihat ve Terakki İçinden Dönenler. İstanbul 1960. s. 26.

8 Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, İstanbul 1982. s. 467.

9 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 1.

10 Halil Menteşe, Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 111.

11 M. Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902). İstanbul 1985. C. 1, s. 180.

12 Menteşe, age. s. 112.

13 Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1986, s. 24.

14 Bleda, age. s. 14.

15 Menteşe, age, s. 111; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, C. 12, s. 242.

16 Meşveret Gazetesi, 6 Kanunusânî 1908, 10 Receb 1313. Birinci Sene, Nu.: 3, s. 1.

17 "Vatanı sevip de idare-i hazıra-i müstebideden (mevcut zorba idareden) meydan bulamayanlar için hizmet kapıları büsbütün kapalı değildir. Hele az çok serveti olanlar için hiçbir tehlikeye uğramadan vatana pek büyük hizmet etmek ihtimali vardır. O da, tahsil için evlâdını veyahut mensubundan birini Avrupa'ya göndermektir. Bizde, şayan-ı teessüf hâllerden biri ve belki birincisi her şeyi hükûmetten beklemek fikr-i âtâlanesidir (tembelliğidir.)", Aynı Gazete, s. 1.

18 Aynı Gazete, s. 2.

19 Aynı gazete, s. 2. Dr. Nazım Bey, bu makalesinin sonuna "Mekteb-i Tıbbiye Rüfekâsından: Nazım" adıyla imzasını atmıştır.

20 Meşveret Gazetesi. 15 Kanunusânî 1908. 10 Şaban 1313, Sayı 4. s. 3.

21 Yazısının altına: "Cemiyetin Paris Şubesi'nden Tıbbiyeli Nazım" adıyla imzasını atmıştır. Aynı gazete. s. 4.

22 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri. 6 Ağustos 1906. Tahrirat Nu.: 55. s. 84.

23 Şükrü Hanioğlu. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler. İstanbul 1985. s. 180; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri. Tahrirat Nu.: 45. Tarih 20 Temmuz 1906. s. 69.

24 Menteşe. age. s. 212.

25 Meşveret Gazetesi. 23 Teşrinievvel 1896. s. 8.

26 Aynı gazete. s. 8.

27 Ahmet Bedevi Kuran. İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki. İstanbul 1948. s. 113.

28 Kuran. age. s. 113.

29 Şerif Mardin. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri. 1895-1908. İstanbul 1983. s. 80-81.

30 Mardin. age. s. 104.

31 Menteşe. age. s. 115-116; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri. 9 Ağustos 1906. Tahrirat Numarası: 57. s. 86.

32 Mardin. age. s. 144; Yahya Kemal Beyatlı. Siyasi ve Edebi Portreler. İstanbul 1968. s. 118.

33 Mardin. age.. s. 142.

34 Mardin. age.. s. 107.

35 Menteşe. age.. s. 113.

36 Karabekir. age.. s. 488.

37 Hanioğlu. age.. s. 213.

38 Hanioğlu. age.. s. 234.

39 Karabekir. age.. s. 213.

40 Mardin. age.. s. 234.

41 Cemal Kutay. Talat Paşanın Gurbet Hatıraları. İstanbul 1984. C.1. s. 158.

42 Mardin. age.. s. 144.

43 Kuran. age.. s. 185-188.

44 Kutay. age.. s. 440.

45 Kutay. age.. s. 455.

46 Kuran. age.. s. 194.

47 Kutay. age.. C.1. s. 170.

48 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri. İstanbul Belediye Kütüphanesi. Yazma Nu.: 45. s. 69.

49 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri. İstanbul Belediye Kütüphanesi. Yazma Nu.: 45. s. 70.

50 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 1, Tarih 20.3.1906, s. 2-3.

51 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 1, s. 1.

52 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 1, s. 4.

53 Aynı Kaynak, Tarih 2.6.1906, s. 47.

54 Aynı Kaynak, Tarih 2.6.1906, s. 48-49.

55 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 35, Tarih 12.7.1906, s. 58.

56 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 36, Tarih 13.7.1906, s. 59.

57 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 38, Tarih 18.7.1906, s. 61.

58 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 37, Tarih 17.7.1906, s. 60.

59 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 39, Tarih 18Temmuz 1906, s. 62.

60 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 40, Tarih 18 Temmuz 1906, s. 63.

61 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 41, Tarih 20 Temmuz 1906, s. 64.

62 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 42, Tarih 20 Temmuz 1906, s. 65.

63 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 43, Tarih 20 Temmuz 1906, s. 66-67.

64 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 39, Tarih 18 Temmuz 1906, s. 62.

65 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 41, Tarih 20 Temmuz 1906, s. 64.

66 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 44, Tarih 20 Temmuz 1906, s. 68.

67 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 46, Tarih 22 Temmuz 1906, s. 71.

68 Aynı Kaynak, s. 72.

69 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 47, Tarih 26 Temmuz 1906, s. 73.

70 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 48, Tarih 27 Temmuz 1906, s. 74-75.

71 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 49, s. 76.

72 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 50, Tarih 27 Temmuz 1906, s. 77.

73 "İdarehanemizin adresi, gerek Şûra-yı Ümmet ve gerekse Meşveret için merci-i yegâne (tek yer) olacaktır. Apartmanımız budur. Yalnız dört hasır iskemle ile bir lonk masadan başka bir şey yoktur. Milletin istikbali (geleceği) için medâr-ı iftihar (övünülecek) olmak istidadını (yeteneğini) hâiz bir cemiyetin idarehanesinin tam talur bir hâlde kalması caiz değildir.", Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 54, Tarih 6 Ağustos 1906, s. 84.

74 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 55, Tarih 6 Ağustos 1906, s. 84.

75 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 55, Tarih 6 Ağustos 1906, s. 86-87.

76 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 55, Tarih 6 Ağustos 1906, s. 86.

77 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 57, Tarih 9 Ağustos 1906, s. 90.

78 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 57, Tarih 9 Ağustos 1906, s. 90.

79 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 57, Tarih 9 Ağustos 1906, s. 91.

80 "Abdülaziz ve Abdülhamit, Millet Meclisini lağvetmiştir (feshetmiştir.). Bu iddiamız kat'î (kesin) iki delil değildir. Eğer o zaman halkın gözü şimdiki ka-

dar açılmış, diğerlerdeki kanı uyuşturan hastalığın esbabı bu günkü gibi bilinmiş olsaydı, o vakitteki vükelânın gayet suhuletle (barışla) muvaffak olduğu millet-i fevâid-i kesir istihsal eder (Çok fayda temin eder) ve Abdülhamit gibi bir mürai (riyakâr), millet meclisini lağvetmezdi. Bunca fenalıkların (kötülüklerin) sona ermesi yalnız hükümdar değiştirmekten ibaret olaydı, memleketimizde şimdiye kadar fenalıktan eser kalmazdı." Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 57. Tarih 9 Ağustos 1906, s. 92.

81 "Bulgar, Ermeni ve Rum gibi akvam-ı Hristiyâniyenin muntazam komitelerinden istifade ederek müdahale-i ecnebiyeyi (yabancı devletlerin müdahalesini) davet veya hükûmetten büyük imtiyaz koparmak maksadıyla hükûmet mevcut olduğu bir zamanda ahaliyi müdafa (savunmaya) ve mukabeleye (karşı koymaya) sevke biz rehber olacağız.

Yine o zaman, gelen hükümdarların hattı hareketini yakından takip ederek tarik-i istikametten (doğru yoldan) cezay-ı inkırazı (çöküntü) hâlinde köklerip yerleşmesine meyden vermezden evvel hâl' (indirmeye) ve refine (çıkarmaya) biz çalışacağız.

Görülüyor ki vezaifimiz mühim ve selâmat-ı vatan (vatanın kurtuluşu) için elzemdir. Ve vatandaşlarımızın arzularından daha vazıhtır (açık). Bu hususta ancak vatandaşlarımızın bizimle birleşerek bir teşkilat-ı muntazama-i kaviye husule getirmeleri (kuvvetli ve büyük bir teşkilat oluşturmaları) ve ileride vuku bulacak ve milletin talih-i istikbalini (gelecek talihini) yakın edecek hamiyete şimdiden hazırlanmaları Osmanlılara farzdır.

Şunu da ilâve etmek isteriz ki, müracaatte bulunduğunuz vatandaşlarımız kendilerini faaliyet, millet politikası taraftarı olduklarını iddia ettikleri hâlde müştereken ifâ-i hizmete âmâde (hizmet yapmaya hazır) olmaktan ziyade başkaları tarafından bu hususun icrasını talep edecek kadar insafsız olmalarını me'mul edemeyiz (bekleyemeyiz). Erbab-ı fazilet (fazilet ehli), kendilerinin deruhte (üstüne alma) edemeyeceği bir şey için başkalarını itham etmez.

Memleketin her gün bir parçasının koparmakta olduğu şöyle bir zamanda şimarık Hristiyanların pay-mal (ayak altında kalmış) hakarete olmak itibariyle cümlemizden ziyade yürekleri yanan kardeşlerimiz, kalpleri hiss-i hamiyetle mütahassıs (duyarlı) vatandaşlarımız zaman-ı tehlike ve nezâketi nazar-ı ehemmiyete alarak bizim uzattığımız dest-i hamiyeti (onurlu, vefalı eli) reddetmezler.". Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 57. Tarih 9 Ağustos 1906, s. 92-93.

82 "Amal-i vatanın penahı ümid-i milletin istinatgahı (dayanak) olan atebe-i necat-ı merhabe-i şahanelerine arzuhâl-i çâkeranemizdir." başlıklı dilekçe, Aynı Kaynak, s. 111.

83 "Hanedan-ı saltanat ve usul-ü veraset aleyhinde etmedikleri teşebbüs ve hıyanet (ihanet) kalmadı... Selâmet-i İslâmiyeti (İslamın kurtuluşu) ve beka-yı milleti (milletin sonsuzluğu) için... çalıştıklarını ifade etti." Aynı Kaynak, s. 112.

84 "Hükümdarlık ve veraset yoluyla mevcut hükûmet, saltanat hakkında ihanette bulunuyor. Hanedan-ı saltanatın sadık bendeleri olduğumuz için buna karşı eli-

miizden geldiği kadar gurura mücadelelerde bulunuyoruz. Beyannameler, vaaz ve nasihat verici makaleler yazdık." dedi. Aynı Kaynak, s. 113.

85 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 66.Tarih 22 Eylül 1906, s. 114.

86 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 66. s. 115.

87 Aynı Kaynak, s. 116.

88 Aynı Kaynak, s. 117.

89 Aynı Kaynak, s. 119.

90 "Osmanlı Hükûmeti bir defa saray istibdadından (baskısı) kurtulursa Terakki (gelişme) yolunda büyük adımlar atacak ve elbette dest-i muaveneti (yardım elini) komşusu bulunan din ve devlet işlerine uzatacaktır. Şimdi düşmanlarımız çok kuvvetlidir. Bu zayıf hâlimize Avrupa'yı kuşkulandırmak muvafık maslahat (uygun iş) olamaz. Biz Japonlar gibi hareket etmemeliyiz.. Avrupalıyı galeyana getirmemek için ihtiyatla harekete mecbur oluyorlar. Bir Japonyalı tarafından istic'vap (sorgu) olunduğu zaman 'Ey Avrupalılar sizin harsı (kültür) istediğinizden artık bıktık, usandık. Çinli kardeşlerimizle birleşip bizim işlerimize karışan parmağınızı kıracağız; sizi şarktan kovacağız.' diyorlar. Biz kuvvet bulduksa, sizin eğitim ve hizmetlerinizi kabul sayesinde bulduk. Siz bizden korkmayınız. Amacımız, sizden öğrendiğimiz ulûm ve fünûnu (ilim ve fenni) memleketimizde talimden başka bir şey değildir... Biz de; 'Ey insaniyet perdesi ardında bin türlü haksızlığı reva gören menfaatperestler! Şimdiye kadar zulüm ve tahakkümünüz altında ezilen Müslümanlar artık bu mezalime tahammülü edemeyecekler-dir. Bundan sonra bilcümle Müslümanlar yek vücut olup boynuna sarılan esaret zincirini kıracaktır.' diyeceğiz ve sessiz sedasız çalışalım; bir defa kuvvet bulalım: aramızdaki ittihat bayrağını memleket memleket dolaştırmak kolay olur.", Aynı Kaynak, s. 120.

91 Aynı Kaynak, s. 121.

92 "Ey ihvanı ittihad-ı İslâm politikasını ilânda faydadan ziyade mazarrat (zararlar) olduğunu yukarıdaki mülâzaharatımızdan (fikirlerimizden) anlaşılır zannediyoruz. Bütün kalbimizle sizinle beraber, yalnız sizin değil dünyanın her tarafında bulunan mazlumların azade ve müstakil (hür ve bağımsız) yaşamalarını arzu ederiz. Ve bu yolda elimizden gelen yardım sizler için. Siz şimdi ittihada (birleşme) kalbini hazırlayan eğitime çok hizmet ediniz. İstanbul Türkçesini kabul ediniz.", Aynı Kaynak, s. 122., Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, C. 12, s. 248.

93 Aynı Kaynak, s. 123.

94 Aynı Kaynak, s. 124.

95 Aynı Kaynak., Tahrirat Nu.: 215. Tarih 36 Teşrinisânî 1906, s. 180.

96 Aynı Kaynak., Tahrirat Nu.: 215, Tarih 26 Teşrinisânî 906,s. 181.

97 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 179, s. 133.

98 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 181, s. 136-137.

99 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 184, Tarih Kanunuevvel 1906, s. 140.

100 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 184, s.141.

101 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 208, Tarih 19 Teşrinisânî 1906, s. 160-161.

102 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 209, s. 162.

103 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 209, s. 163.

104 "Otuz senelik felaket milletin gözünü açmaya başladı. Bu açılan gözler bir ziya (ışık) idi ki bize teveccüh ediyor. En küçüğünden en zayıfından en kuvvetisine kadar, her sınıf vazifeden cemiyetimize teveccüh edilen nazarlarda şunu okuyoruz: Vatanın her kucağından çıkan ah iniltileri, her an bizi ihtar ediyor. Bu hâlden kurtulmak için çalışmak lâzım olduğunu hissediyoruz. Hükûmet-i Hamidiye efrad-ı milleti (vatandaşları) esir etmekle iktifa etmedi (yetinmedi), vatanı da hareketten menetti. Memleketin etrafına sur çekti... Bir şeyde muvaffakiyet için hüsn-i niyet (iyi niyet) kâfi değildir. Tutulacak yolun doğru olduğunu bilmek ve dostu düşmanı teşhis etmek lâzımdır. Ey hürriyet muvahhitleri (inananları)! Siz talihin yardımıyla her saadetin mevcut olduğu, her fikrin cevelan ettiği (dolaştığı), her fenalığın kemal bulduğu, her şeyin serbest söylenebildiği bir yerde bulunuyorsunuz. Bizi ikaz için her türlü vesaite maliksiniz (Bizi uyaracak olanaklara sahipsiniz). Kusurlarımız nerededir, bize bildiriniz. Dostlarımızın, düşmanlarımızın hakkımızdaki fikirlerinden bizi haberdar ediniz. Menzil-i hakikata kavuşmak için en kestirme yolun hangisi olduğunu Allah rızası için bize gösteriniz. Felaket ateşi içinde kavrulan millet işlerinin manen olsun muavenetine (yardımına) koşunuz, çekinmeyiniz!..", Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 210, s. 164.

105 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 210, s. 165.

106 Dr.Nazım Bey, "Huzur-u âliye-i müyesser fahmilerine" diye başlayan şu mektubu yazdı: "Osmanlı milletinin şerefi askerliktir. Osmanlılar arasında nadir ve belki bazı nevadır vardır ki onlar askerlik şerefsizdir. Zat-ı malumalinize bu nevadır sefahetten olduğunu gösterdiniz. Malum devletler buyurulduğu üzere cihana berkemal olmaya, zayıfları muhafaza ve mazlumları müdafaa etmekle başlamıştı. Lisan-ı millet "Zalimleri adlin ne zaman kahredecektir. Mazlumların çıkmadadır gökdere ahı." diye feryat ettiği bir zamanda, siz zulüm ve tahripten ibaret emr-i sultana, resmî fermana, vicdana tâbi oldunuz. Bu kerre hâdim-i zulüm (zulme hizmet) ve tahkîb (suçlu) olmakla ibraz buyurduğunuz hamiyet-i vatanperverane âti-i karibde (yakın gelecek) şükrü millet olacağını ihtiramât-ı fâikemize (yüksek saygı) ilâveten beyan ediyoruz.", Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 214, Tarih 25 Teşrinisânî 1906, s. 175.

107 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 222, Tarih 9 Kanunuevvel 1906, s. 191.

108 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 222, Tarih 9 Kanunuevvel 1906, s. 192.

109 "Cemiyetimiz vatan işlerinin istibdada (baskıya) olan nefretlerine ve paranın nüfuz ve faydasına o kadar münekkiddir (eleştirir) ki, eğer elime kuvvetli bir mebtağ (para) geçecek olursa bugün uyuyan Türklerin pek az zaman zarfın-

da kıyama (ayağa kalkma) muvaffak (başarılı) olacağına eminimdir. Malûm devletleriniz milletin kuvve-i maddiyesi (maddi kuvveti) vatanımızı harap eden istibdadın istî'mal ettiği (kullandığı) kuvvet kat kat fazidir (artmak). Milletin kuvvetini göstermemesine başlıca sebep, kuvve-i maneviyyesinden noksâniyet: kuvve-i maneviyyeyi uyandırmak için cemiyetimizin nümâyişlerde (gösteri yürüyüşü) bulunması lâzımdır. Hariçte sıranızı yükseltmek, dahile adam sokmak, şubelerimizle doğrudan doğruya münasebete girmek, vatana hizmet yolunda nefsini tehlikeye koyanlara dest-i muâvenet (yardım eli) uzatmak, milletin kuvvet-i maneviyesini canlandıracak nümayişlerdendir. Bugün tedâd olunan (sayılan) müteşebbisât (teşebbüsler) uğrunda cemiyet on, on beş bin Frank sarfına (harcama) muktedir olan kuvveti ve bu sayede vatana edeceği hizmet on, on beş misli artar. Mısır ağniyası (zenginleri) için böyle bir meblâğı bir günlük zevki sefâhât için sarf edenler nâdir (az) olmadığından himmet (yardım) ve vülât-ı devletiniz (devleti idare edenler) sayesinde israf edilse Mısır servetinden bir kısmının vatan-ı Mısrınızın selâmeti ve Osmanlılık aleminin hayâtiyet ve serveti yoluna tahsis (ayrılma) edileceğini ümit eder.". Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 222, s. 193.

110 Dr. Nazım Bey, Paris'ten gönderdiği 1 Aralık 1906 Tarihli ve "Küçük Biraderler" diye başladığı mektubunda çocuklara "İstikbâl-i vatan (vatanın geleceği) sizlerindir. Nasıl memnun olmayalım, iftihar etmeyiyim ki valide-i vatana (ana vatana) küçük evlâdın büyük evlâdından ziyade vefa ve mürüvvetle hizmet edeceğini ruhunuzla, kalbinizle izhar (açıklama) ediyorsunuz. Kalp ve ruhunuz dediğiniz gibi nasıl küçük addedelim ki koca bir vatanın muhabbetini (sevgi) istiab (taşıyor) ediyor, büyük bir istikbali tehiye etmek (kutlamak) endişesinde bulunuyor. Sizlere biraderane (kardeşçe) ve pederane (babaca) edeceğimiz nasihat şudur ki: Vatanın muhtaç olduğu ilme, fenne çalışınız. İleride vatanı ihya edecek (güzelleştirecek) yollar, köprüler, şümendöferler sebebiyle vatanın sizlere ihtiyacı büyüktür. Bilesiniz ki ilim ve fen, hür olan memleketlerde tahsil olunur. Zira insanlığın şerefi, tekâmülün (gelişme) hayatı hürriyettir. Hürriyeti istihsale çalışmak (elde etmek) ise evlâd-ı vatanın her birine bir farzdır. Bakî Cenâb-ı Hak sizler gibi kıymetli evlâdını vatana bağışlasın." dedi. Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 223, Tarih 9 Kanunuevvel 1906, s. 194.

111 Aynı Kaynak, s. 195.

112 Aynı Kaynak, s. 196.

113 Aynı Kaynak, s. 197.

114 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 223, s. 198.

115 Aynı Kaynak, s. 206.

116 Aynı Kaynak, Tarih 19 Kanunuevvel 1906, s. 210; Tarih 19 Kanunuevvel 1906, s. 211; Tahrirat Nu.: 238, Tarih 28 Kanunuevvel 1906, s. 219.

117 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 244, Tarih 5 Kanunusânî 1907, s. 227.

118 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 245, Tarih 7 Kanunusânî 1907, s. 229; Tahrirat Nu.: 247, Tarih 7 Kanunusânî 1907, s. 230.

119 İrşat gazetesinin faaliyetinin durdurulmak istenmesini üzüntüyle karşılayan Dr. Nazım Bey mektubunda şöyle yazdı: "Onlar, gazetenin idare içinde bulunduğu problemlerden dolayı matbuat âleminde kaybetmek tehlikesinde bulunduğu bizi dilhûn etti (içimizi kan ağlattı) . Kafkasya'da hiss-i milliyenin (millî şuurun) uyanmasına, ilim ve edebin terakkisine (gelişme) burhan addettiğimiz (kaynak saydığımız) gazetelerin yardım edilmekten, ilgisizlikten birer birer kapanmasının delalet ettiği mana pek elimdir. İslâm'da hamiyyet (yurtseverlik, insanlık) ve irfan (anlayış, ruh uyanıklığı) kalmamıştır diyen düşmanlarımızı tasdik etmek (haklı çıkarmak) istemezsek İrşat gibi gazetelerin adedini azaltmaya değil, artırmaya çalışmalıyız. Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti üyesi, bulunduğu şu menfa-yi gurbetten elli franklık bir hediye-i naciza (küçük hediye) ile uhuvvet (kardeşlik) takdim ile arz-ı selâm ve ihtiram (hürmet) eder." Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 249, 8 Kanunusânî 1907, s. 231.

120 Aynı Kaynak., Tahrirat Nu.: 227, Kanunuevvel 1906, s. 297.

121 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 227, Kanunuevvel 1906, s. 298.

122 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 227, s. 234. Tahrirat Nu.: 251, Tarih 3 Şubat 1907, s. 245.

123 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 238, Tarih 3 Şubat 1907, s. 245.

124 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 314, s. 355. Tahrirat Nu.: 315, Tarih 22 Temmuz 1907, s. 357.

125 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 328, Tarih 30 Temmuz 1907, s. 363.

126 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 340, Tarih 20 Ağustos 1907, s. 382.

127 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 341, Tarih 21 Ağustos 1907, s. 383.

128 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 15 Teşrinisânî 1907 - 28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri, Tahrirat Nu.: 432, C. 2, s. 1.

129 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 432, s. 2.

130 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 464, 3 Kanunusânî 1907, C. 2, s. 56.

131 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 465, Tarih 3 Kanunusânî 1907, C. 2, s. 64.

132 "Bu ittifaktan bir diğer amaç ve menfaatimiz, onların memleketin en kritik zamanında yabancıların müdahalesini davet için vuku bulacak aparatsız isyanlarına bir gem vurmaktır. Asıl hakiki düşmanın istibdat (baskı) hükûmeti olduğunu biliniz. Ermenilerle kan dökülüp zayıflamayınız. Kuvvetinizi tahsil-i eğitime hasr ile (eğitim işlerine yoğunlaştırarak) istikbal için saklayınız. Size hücum eden olursa, onlara karşı kahramanca müdafaa ediniz.", Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 465, Tarih 3 Kanunusânî 1907, C. 2, s. 65.

133 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 465, Tarih 3 Kanunusânî 1907, C. 2, s. 65.

134 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 465, Tarih 3 Kanunusânî 1907, C.2, s. 65.

135 "Otuz seneden beri en deni vesait (çirkin vasıtalar) ile sevgili vatanımızı zindan hâline getiren II. Abdülhamit hükûmetinin kuvvet-i hakimanesi (hakim güç) bir hizmeti inkılâbiyeye duçar (düşmek) etmek azmi vatanperveranesine..."

Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 467, Tarih 2 Kanunusâni 1908, C. 2, s. 70.

136 Aynı Kaynak, Tahrirat Nu.: 467, Tarih 2 Kanunusâni 1908, C. 2, s. 70.

137 Yahya Kemal Beyatlı, Siyasî Edebî Portreler, İstanbul 1908, s. 117.

138 age., s. 118.

139 Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s. 15.

140 Kazım Karabekir, age., s. 131.

141 Aynı Eser, s. 24.

142 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952, İstanbul 1932, s. 8.

143 Kazım Karabekir, age., s. 131.

144 Aynı Eser, s. 182.

145 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980, s. 8.

146 Aynı Eser, s. 10.

147 TBMM Arşivi, Dr.Nazım Beyin Birinci Defteri, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 2.

148 Mithat Şükrü Bleda, age., s. 24

149 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 2.

150 Halil Menteşe, age., s. 122.

151 M. Şükrü Bleda, age., s. 25

152 Cemal Kutay, Talat Paşa, C. 1, s. 170.

153 Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul 1943, s. 15.

154 Kuran, age., s. 245. Yalçın, age., s. 79, 84-85.

155 Kutay, Talat Paşa, C. 1, s. 171.

156 M. Şükrü Bleda, age., s. 27; Yalçın, age., s. 80.

157 C. Kutay, Talat Paşa, C. 1, s. 171.

158 M. Şükrü Bleda, age., s. 28; Yalçın, age., s. 90.

159 Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasî Anılar, İstanbul 1976, s. 5.

160 Kazım Nami Duru, age., s. 14.

161 Kazım Karabekir, age., s. 131.

162 C. Kutay, Talat Paşa, C. 1, s. 158; Tevfik Çavdar, Talat Paşa, Ankara 1984, s. 70.

163 Ziya Şakir, age., s. 15.

164 C. Kutay, a.g.e, s. 158.

165 Kazım Nami Duru, age., s. 16.

166 M. Şükrü Bleda, age., s. 31.

167 H. Menteşe, age., s. 122.

168 Kazım Karabekir, age., s. 131.

169 Tarık Zafer Tunaya, age., s. 114.

170 "Merkezi Paris olan " Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti " ile, merkezi Selanik olan " Osmanlı Hürriyet Cemiyeti " 19 Şaban 1325 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren " Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti " namı altında âtiyüzzikir şerait (bahsedilecek şartlar) ile ittihat etmiştir ;

Madde 1- Cemiyetin biri dahilî değeri haricî olmak üzere iki merkez-i umumisi olacak ve bunlardan haricî merkez-i umumî Paris' te, dahilî merkez-i umumî ise şimdilik Selanik' te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı amirleri olacaktır.

Madde 2- Amac- ı esasî,1292 (1876) tarihinde neşrolunan Mithat Paşa Kanun-u Esasî'sinin tatbik ve devamı meşrutiyetini teminden ibaret olan cemiyetin, bu maksuda vasıl olması için istidat ve icabatı mahalliyeyi (mahallî gereksinimleri) nazarı dikkate alarak teşkilât ve vezaif-i efradı tayin eden dahilî ve haricî ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır.

Madde 3- Umur-u daire-i maliyede merkez-i umumiler her ne kadar müstakil iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecburdurlar.

Madde 4- Dahilî genel merkeze doğrudan doğruya irtibatında mahzur görülen dahildeki şuabat ve efrat (şubeler ve şahıslar), Paris genel merkezi vasıtasıyla muhabere etmek üzere dahildeki merkez-i umumiye tâbi olacaktır.

Madde 5- Haricî genel merkez şuabatı, hariciyenin merciliğinden başka cemiyetin hariçe karşı murahhaslığı vazifesini ifa eyleyecektir. Hükümet ve matbuat-ı ecnebiye (yabancı basın) ile olan münasebâtın mes'uliyeti haricî genel merkeze, dahildeki teşebbusât ve icraatın mes'uliyeti ise kâmilen (bütünüyle) dahilî genel merkeze aittir.

Madde 6- Genel merkezler yalnız ikna ile yekdiğerinin harekâtını tâdile selâhiyettardır (Genel merkezler, sadece ikna yöntemiyle diğerinin iş ve hareketlerini değiştirmeye yetkilidir.)

Madde 7- Cemiyetin vasıta-i neşr-i efkâr şimdilik Türkçe "Şura-yı Ümmet", Fransızca "Meşveret" gazeteleridir. Dahilî genel merkezin muavenet ve iştirakiyle haricî genel merkezin taht-ı nezaretinde tab'ı (gözetiminde basılması) neşredilecek "Şura-yı Ümmet" ile Türkçe bilcümle neşriyatta haricî genel merkezin tekliflerini nazar-ı dikkate almaya mecbur olduğundan mes'uliyetine dahilî genel merkez de iştirak edecektir. 13 Eylül 1323. Saat 1 Ezanı (27 Eylül 1907).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri. Tahrirat Nu.: 386, C.1, s. 44; Ahmet Bedevi Kuran, age., s. 238; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul 1984, C.1, s. 49; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, Ankara 1983, C. 2, Kısım 4, s. 59.

171 A. Bedevi Kuran, age., s. 244.

172 Aynı Eser, s. 246.

173 K. Karabekir, age., s. 251.

174 C. Kutay, age., s. 171.

175 H. Menteşe, age., s. 119.

176 "Nam-ı pâkî (temiz şöhreti) gibi sureti de siretide (ahlâkı) tahir ve gayret hukuku müteâdeyyin bir zat olan mahiye-i sâni-i cemiyet, kahraman-ı hürriyet mücahit âlî-himmet bir numaralı Binbaşı Tahir Bey, işte şu sıralarda İzmir'de bulunup aleddevam (devamla) mecîub-u meâlisi (yüksek istekleri) olan hürriyet perveran ashab-ı hamiyyetin hissiyât-ı nâmilelerini (uyanık) bir tesir-i mesihi ile ihya eylemekte olduğundan Aydın vilayeti pek uyanık bulunuyordu.". Ahmet Refik, İnkılâb-ı Azim, İstanbul 1326, s. 69.

177 Eşref Kuşçubaşı, age., s. 6-7.

178 H. Menteşe, age., s. 119.

179 Kuşçubaşı, age., s. 1.

180 Beyatlı, age., s. 112.

181 Bu bilgiler, Sosyal Sigortalar Kurumu İzmir İnşaat Emlâk Müdürlüğü'nde 21.1.1987 günü saat 14.30'da kendisiyle şahsen görüştüğüm Dr.Nazım Beyin damadı Fuat Bozinal'dan alınmıştır. Kendisini on beş gün sonra ikinci defa ziyarete gittiğimde ölmüş olduğunu öğrendim. Hadiseden çok üzüldüm. Fuat Bozinal'ın yakınlarını aradım. İzmir'in Kemeraltı semtinde çalışan oğlunu bularak ona, bende emanet olarak bulunan belgeleri teslim ettim. Şunu da ifade etmek istiyorum ki, bir zamanlar Dr. Nazım Beyin gölgesine sığınanlar büyük sermaye sahibi olmuşlardı. Fakat onun torunu Kemeraltı semtinde işportacılık yapıyordu. Torunu ile karşılaştığımda ne iş yaptığını sordum. Torunu utancından yaptığı işi söylemek istemedi. Kendi kendime, Dr.Nazım Beyin çocuklarına mal bırakmadığını ve ne kadar idealist olduğunu düşündüm.

182 Soner Yalçın, Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı, Onuncu Baskı, İstanbul 2004, s. 54-55.

183 Kuşçubaşı, age., s. 7.

184 Kuşçubaşı, age., s. 8. Bunun Dr. Nâzım'ı kamufle etmek için yapılmış bir kılıf olduğu söylenilmektedir. Yalçın, age., s. 99.

185 Kuşçubaşı, age., s. 9.

186 Kuşçubaşı, age., s. 9.

187 Takvimli Gazete, Tarih 6 Eylül 1912, Sayı 128 (Alemdar gazetesi askerî hükûmet tarafından kapatıldığı zaman yerine Takvimli Gazete çıkarılmıştır.).

188 Kuşçubaşı, age., s. 9.

189 Kuşçubaşı, age., s. 10.

190 Kuşçubaşı, age., s. 11.

191 Kuşçubaşı, age., s. 9.

192 Menteşe, age., s. 120.

193 Kuşçubaşı, age., s. 9.

194 Bleda, age., s. 42; Çavdar, age., s. 80.

195 Lord Kingross. Atatürk. Çev.: Nesdet Sander. İstanbul 1981. s. 71.

196 "Hoca Yakup Efendi takma adıyla Aydın vilayetine geçerek ve icabına göre türlü türlü kıyafetlere girerek: hocalık, bakkallık, komisyonculuk ve hatta efkâr ahaliyi uyandırmağa en iyi zemin ve vesile olmak üzere, fakirlik gibi türlü türlü şartlara sülûk ederek (giderek) , o havaliye kemal-i cesaret ve maharetle hayli feyz saçmış. bu yolda fedakârlıklarla zihinleri açmış, fikirleri nurlandırmış olduğundan, kıyam-ı vâki hamasetkârane üzerine Rumeli'ye Aydın cihetindeki tabûrların memur edilmesi cemiyet-i muhteremce pek memnuniyetle telakki olunmuş ve zaten böyle bir zamanda mesadet-i nişane muntazar olan (bekleyen) bu tabûrların cem ve sefbi faal-i hayrî addedilmiştir." Ahmet Refik, age.. s. 70.

197 Kuşçubaşı, age., s. 7.

198 Kuşçubaşı, age., s. 8.

199 Mustafa Müftüoğlu, Yakın Tarihimizde Siyasî Cinayetler, İstanbul 1973, s. 40.

200 Müftüoğlu, age., s. 41.

201 Müftüoğlu, age., s. 42.

202 Çakıcı Mehmet Efe, Gerçek Hayat Hikâyesi, İstanbul 1973, s. 203-206.

203 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyet'in İlânı", Belleten, Ocak 1956, C. 20, sayı 77, s. 108.

204 Ahmet Niyazi, Hatırat-ı Niyazi, İstanbul 1326, s.100-104.

205 H. Menteşe , age., s. 120.

206 A. Bedevi Kuran, age., s. 246.

207 Kuşçubaşı, age., s. 11.

208 Kuşçubaşı, age., s. 12.

209 H. Menteşe , age., s. 120.

210 Ahmet Refik, a.g..e., s. 76; H. Menteşe, age., s.125.

211 Kuşçubaşı, age., s. 13.

212 Kuşçubaşı, age., s. 12

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI ve Dr. NÂZIM BEYİN İZMİR'E DÖNÜŞÜ

A. II. Meşrutiyet'in İlânı ve Dr. Nâzım Beyin İzmir'e Dönüşü

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 23 Temmuz 1908'de saat 09:10'da, Manastır'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen çok acele bir telgrafla hürriyetin ilân edildiği bildirildi. Manastır'da bütün işlere el konuldu ve askerler, ulema, sivil yetkililer ve papazlar çağrılarak onlara II. Meşrutiyet'in ilân edildiği duyuruldu.[1]

II. Meşrutiyet'in ilânını haber alır almaz Dr. Nâzım Bey İzmir'den Selanik'e gitti. Selanik ve Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer liderleriyle görüştükten sonra hemen İzmir'e geri döndü.

II. Meşrutiyet'in ilânından önceki dönem Dr. Nâzım Bey için Hoca Yakup Efendi, Yakup Ağa ve Tütüncü Yakup Ağa dönemiydi.[2] Bu devrede takma isimleriyle ve değişik kıyafetleriyle kendisini gizleyerek cemiyet içinde hem lider hem fedai ve hem de komitacı rolünü muhafaza etmişti.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Dr. Nâzım Bey, Ahmet Rıza Bey, Talat, Enver ve Cemal Paşalar kadar nüfuz sahibi değilmiş ve tanınmamış gibi görünse de aslında o, görünmeyen lider olarak, 1918 yılına kadar cemiyetin yönetici ve yönlendirici şahsiyetleri arasında en ön sırada yer aldı.[3] II. Meşrutiyet devrinde de o, iktidarı elinde bulunduranlar arasındaydı. II. Meşrutiyet'ten önce en çalışkan lider olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütünleşmesini sağladığı gibi, II. Meşrutiyet'ten sonra da yine Cemiyetin en fedakâr lideri oldu.

1. İzmir'e Dönüşü

Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez yetkilileri, Selanik'te bulunan ve İzmir'e dönen Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının görkemli bir şekilde karşılanması gerektiğini acele telgrafla İzmir'e bildirmişti.[4] Dr. Nâzım Bey 27 Temmuz 1908'de Selanik'ten İzmir'e döndü. Karşılama merasiminde bulu-

nan Hükûmet taraftarları ve belediye mensupları, Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarına karşı yapılan görkemli merasimi hayretle karşılayarak kıskandılar. Karşılama vapurunun nereden kalkacağı ve hangi yöne seyredeceği hususunda kararsızlık oldu. Hürriyet sarhoşluğu içinde bulunan Türkler, Museviler, Ermeniler ve Rumlar hep bir ağızdan "Yaşasın hürriyet, yaşasın müsavat, yaşasın adalet! Bağırmak, evvelce susanların; sükût, evvelce bağıranlarındır!" diye slogan attılar. Şehrin asayişinden sorumlu olan yetkililer de taşkınlık yapanlara karşı İzmir halkının sükûnet içinde bulunmasını temin etmeye çalıştılar. Karşılama merasimine katılanlar içinde bulunan iki yüzlü ve hürriyetin ilânına karşı olan insanlar da Selanik'ten dönen yolcuları selâmlamaya ve onları alkışlarla karşılamaya gittiler.

a. Karşılama Merasimi

İzmir'e gelen yolcular bindikleri karşılama gemilerinde kendilerini bir Turgut Reis, bir Barbaros zannederek yol aldılar. İzmir Körfezi sandallarla doldu. Herkes mendil salladı. Eşref Kuşçubaşı, Tahir Bey ve diğer ittihatçılar Yenikale'ye kadar giderek Selanik'ten dönen Dr. Nâzım ve arkadaşlarını karşıladılar. Dr. Nâzım gerçek kimliğini gizlemeden ilk defa İzmir'e giriyordu. O artık Paris Sorbon Üniversitesi mezunu Selanikli Jinekolog Doktor Nâzım Beydi. Misafirlerin vapurunu körfeze kadar getirdiler ve kucaklaşmayı İzmir'e bıraktılar. Bando çalıyordu. Körfezdeki düdük sesleri, alkışlar, tezahüratlar, yüksek sesle söylenen sloganlar, mendil sallamalar, olağanüstü mahşerî bir kalabalık, İzmir'de heyecan verici bir manzara meydana getirdi. Liman tıklım tıklım doluydu. Kalabalığın önünde Hükûmet temsilcileri ve belediye görevlileri vardı. Evliyazade'nin de aralarında bulunduğu tüccar ve iş adamları sağ yanında, papazlar ve hahamlar ise sol yanındaydı. Hürriyetiyle efsaneleşen Dr. Nâzım Beyi görmek için binlerce insan limana akın etmişti.

Kadifekale'den top atışları aralıksız devam etti. Artık karanlık istibdat günleri geride kalmıştı. Bundan böyle toprak kayıpları, yoksulluklar ve hastalıklar sona erecekti.

Bu karşılama merasimi esnasında Serpa isimli karakol gemisinin motoru düzenli çalışmadı ve arıza yaptı. Ayrıca geminin altı yosun bağladığından ve zor hareket ettiğinden dümeni kırıldı. Dümeni kırık ve motorları düzenli çalışmayan Serpa adlı gemi ile İzmir'e gelenleri karşılama merasimi yapıldı. Diğer gemiler de Serpa'dan iyi değildi.[5]

Misafirler İzmir'e geldiklerinde şehrin her tarafı, bir bayram sevinci havasına büründü. Eşref Kuşcubaşı ile Dr. Nâzım Bey birbirlerinin boyunlarına sarılarak sevinçten hıçkıra hıçkıra ağladılar. Çünkü istibdat rejimini yıkmak için on beş yıl mücadele edilmişti. İstanbul, Paris, Selanik ve İzmir'de on beş yıl çalışma yapılmıştı. Papazı, hahamı, hocası sarmaş dolaş oldu. Sevinç ve heyecandan insanlar külâh, sarık ve şapkalarını havaya attılar. Hatta külâhlarını kaybedenler ve sevinçten bayılanlar bile oldu.[6]

Dr. Nâzım Bey, karşılama merasiminin mahşerî kalabalığı içinde heyecanla ve yüksek sesle halka hitap ediyordu. Yakasının uzunluğu on iki santimi geçmiş bir elbise içinde Dr. Nâzım Beyin boynu sağa sola zor hareket ediyordu. Ayrıca onda, Yakup Ağalık devrindeki güzel davranışlarından eser kalmadığı gözden kaçmıyordu; her tarafa gururlu ve amirane hitap ediyordu. Bir müddet Dr. Nâzım Beyin davranışı hoş karşılandı ise de onun bu tavrı, çevrede bulunanlar üzerinde olumsuz etki bıraktı.[7]

b. Ziyaretleri ve Konuşmaları

Dr. Nâzım Bey, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumî üyesi olarak Selanik'ten İzmir'e geldiğinde, dostları ve İzmir'deki cemiyet yöneticileriyle birlikte önce belediyeyi, sonra vatandaşların arzusu üzerine sırasıyla Rum metropolithanesini, Ermeni murahhas dairesini ve Musevî havrasını ziyaret etti.[8] Cemiyetin kurucusu ve hürriyet kahramanı olarak vasıflandırılan Dr.

Nâzım Bey, ziyaret ettiği yerlerde birlik ve berabertik fikrini, kardeşlik duygularını anlatarak yetkililere ve kendisini karşılayanlara hürmetlerini sundu, saygı ve takdirlerini ifade etti. Ziyaret edilen yerlerde yetkililer, Dr. Nâzım Beye teşekkür ederek ikramlarda bulundular. Bu ziyaret esnasında Dr. Nâzım Beyin beraberinde bulunan, çok yakın arkadaşı ve hürriyet fedaisi Yüzbaşı Ruşeni Bey tarafından hürriyet, eşitlik, vatan sevgisi ile mülkiyet ve millet hakkında heyecanlı ve dinleyenleri coşturan nutuklar söylendi. Ancak Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları bu müstesna gezi programına müftülüğü dahil etmediler. Yani Müslümanların fetva makamı olan İzmir müftülüğünü ziyaret etmeyi uygun bulmadılar. Onların müftülüğü ziyaret etmeyişi, Müslüman İzmir halkını üzdü ve gayrimüslimleri sevindirdi. Belki de birlik ve berabertik mesajına gölge düşürmek istemediler!

Saygı gösterilen ve itibar edilen heyet Rum metropolithanesine gittiğinde Rusya'dan ülkesine dönerken İzmir'e uğrayıp istirahat için beş saat burada kalan Yunan Kralı yaverlerinden Prenses Andre ve Prens Hristofor'la karşılaşarak kucaklaştılar. Onlar da II. Meşrutiyet'in ilânını kutlayarak Dr. Nâzım Bey ve beraberindeki heyeti alkışladılar.

Dr. Nâzım Bey ile arkadaşları bu gezi esnasında, Asmalımescit Caddesi'nde bulunan ve Dr. Nâzım'ın ittihat ve kardeşlik fikirlerini yaymak için Tütüncü Yakup Ağa takma adıyla işlettiği tütüncü dükkânını da ziyaret ettiler. Burada Yüzbaşı Ruşeni Bey tarafından Dr. Nâzım Beyin mücadelesi, vatanı için yaptığı hizmetleri ve fedakârlıkları anlatıldı. Dinleyenleri düşünmeye sevk eden anlamlı konuşmalar yapıldı. Dr. Nâzım Bey sevinç ve heyecanından ağlamamak için dudaklarını ısırdı.[9]

c. Suçluların Cezalandırılması

Belli yerler ziyaret edildikten sonra Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları askerî kışlaya geldiler. İzmir Kolordusu Komutanı sabık Ferit Tevfik Beyin halka zulüm yapmasından ve mevcut yönetimin

zulmüne taraftar olmasından, askerliğin şerefine zarar vermesinden dolayı rütbesi alındı. Komutan Ferit Tevfik Beyin tutuklandığı odaya üç asker girerek omuzlarında bulunan düğmeleri ve apoletleri söktü. Kendisi de askerlik mesleğinden uzaklaştırıldı. Cemiyet aleyhinde devamlı faaliyette bulunan ve yönetimdeki icraatıyla hak ve adaleti ortadan kaldıran ve bu tutumuyla halkın birçok zarar görmesine sebep olan bu komutanın ihtiyarlığına hürmet edilerek sadece teşhir cezası ile cezalandırıldı. Ancak Dr. Nâzım Bey tarafından onun yaptığı kötülükler, yanlış tutum ve davranışlar anlatıldı. Dinleyen halk tarafından komutan kınandı ve daha sonra tutuklandı.

Bunu müteakiben Yüzbaşı Ruşeni Bey tarafından istibdat devrinin taraftarlarından hafiyelikle birçok canlar yakan ve ocaklar söndüren ve herkes tarafından bilinen Aydın ilinin Baş Komiseri Mehmet Beyin yaptığı zulümler ve haksızlıklar açıklandı. Ayrıca adı geçene hakaretler edildi. Baş Komiser, kışlanın dışında yer alan toplanma alanına getirilerek huzurda bulunan binlerce insan karşısında hakaretle teşhir edildi. Bundan sonra kollarında taşıdığı nişanları ve düğmeleri sökülerek kınandı.[10] Hafiyelikle tanınan ve hafiyeliği sayesinde paşa olan Hacı Hasan Paşa da yakalanarak tevkif edildi.

Görevinden alınarak tutuklanan İzmir Fırkası Kumandanı Ferit Tevfik Bey, hapsedildiği yerin tuvalet penceresinden kaçmak için aşağı atladı ve bu esnada ayakları kırıldı. Dr. Nâzım Bey, ayaklarının kırılmasına rağmen Ferit Tevfik Paşayı ve Baş Komiser Mehmet Beyi inzibat gözetiminde Selanik'e gönderdi.[11]

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İzmir'de istibdat devrindeki yöneticilere yapılan muamele halk nazarında pek hoş karşılanmamışsa da Dr. Nâzım Beye göre Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vazifesi henüz bitmemişti; aksine bundan sonra başlıyordu. Kanunuesasî'yi ilân ettirmeye muvaffak olmuşlardı. Fakat Kanunuesasî'yi uygulamada yanlış yorumlamaya ve yanlış olaylara meydan vermemek için sağlam adımlarla hareket etmek istiyordu. Se-

çimler yapılıp bütçeyi hazırlamak için hükûmet kurulduktan sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yine kalacak ve vazifesine devam edecekti. Ancak vazifesinin mahiyeti değişecek, özellikle eğitim konusunda çalışacaktı. Kurulan hükûmetin idarî icraatı yanında cemiyet de özel teşebbüslerde bulunacaktı. Cemiyetin üyeleri, şahıslan için hiçbir mevki ve imkân, hiçbir sorumluluk ve parlamentoda hiçbir vazife talep etmeyecek, sadece cemiyet yanlılarının iş başında bulunmasını kolaylaştırarak onlara yardımcı olacaktı.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sandığında (kasasında), Niyazi Bey Resne'de hürriyet bayrağını açmaya karar verdiği zaman sadece 80 lira vardı. Bu durum, yapılan hizmetler ve ihtilâlden sonra cemiyetin malî gücü hakkında zihinlerinde soru bulunanlara açık bir cevaptı. Cemiyet II. Meşrutiyet'in ilân ettirilmesine karar verdiğinde parası sadece 80 liraydı. Malî kaynaktan yoksun bulunan cemiyetin tek dayanağı, üyelerinin konunun önemine yürekten inanmış olması, vatan ve millet sevgisiyle mevcut yönetime bütünüyle muhalefet etmesiydi. Adı gibi üyeleri de birlik ve beraberlik altında toplanan cemiyetin amacı, hükûmet olup devleti idare etmek değildi; devleti idare eden hükûmeti kontrol ederek hükûmet üyelerine nezaret etmekti.[12] Cemiyet üyeleri her ne kadar makam ve memurluk almak istemiyorlarsa da hükûmeti kontrol etme yetkisinin bulunduğunu açık bir şekilde ifade ediyorlardı. Fakat bunların aksine II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları İzmir'de sorumsuzca hareket ederek intikam almak için halka baskı yapmaktan çekinmediler. Sözde hükûmete ve makama talip olmadıklarını ifade eden cemiyet üyeleri, iktidar olmak için her türlü yolu meşru kabul ettiler.

2. Suçluların Teşhir Edilmesi

Dr. Nâzım Bey, İzmir'de hükûmet binasının önünde bulunan geniş meydanlıkta halkın huzurunda polis komiseri Mehmet Refik isminde birini masanın üzerine oturttu. Kendisi ve halk, bu ada-

mın üzerine tükürmeye başladı. Tükürüklerle halka teşhir edilen Komiser Mehmet Refik Beyin durumunu Komiser Sami Bey ile Eşref Kuşçubaşı gördü. Tükürüğe boğulan polis komiserinin hâline Sami Bey acıyarak adamın kabahatinin ne olduğunu sordu ve Mehmet Refik Beyi masanın üzerinden alıp meydanlıktan uzaklaştırdı.'[3]

Kışlada, Hırsız Kamil isimli ve Arap asıllı bir binbaşıyı görevden uzaklaştırma işlemiyle teşhir etti. Dr. Nâzım Beye göre Binbaşı Kamil Bey cimri, şahsiyetsiz, rezil ve hırsız bir adamdı. Çarşı-pazarı dilenciliği ve hırsızlığıyla haraca bağlamıştı. Eskiden çok kibirli olan Kamil Beyin görevden uzaklaştırılması orta oyunu gibi gülünç oldu. Görevden uzaklaştırılması esnasında Kamil Beyin üzerinde askerî ünifonnası yoktu. Keten bir elbise giydirilmişti. Yüzüne karşı kınayıcı nutuklar söylendi, yuhalar çekilerek hakaretler yapıldı. Bu arada Kamil Bey görevden uzaklaştırıldığı zaman üzerinden kesip koparılan düğmelerin parasını kendisinin ödediğini söyledi ve düğmeleri diktirmek için geri istedi. Mahkemeye çıkıp sorgulanmadan ne hakla görevden uzaklaştırdıklarını sorarak altı ayda bir maaş veren bu hükûmetin memurlarının kendisi gibi dilenci veya dolandırıcı olabileceğini söyledi. Suçlu da olsa mahkemede ifadesinin alınması gerektiğini belirterek esas dövülmesi gerekenin, kendisi gibi suçluların değil, kendisini o hâle getiren hükûmet yetkililerinin olduğunu anlattı. Ayrıca kendisini görevden uzaklaştırmak isteyen ittihatçıları ve vatandaşları da suçladı. Vatandaşların kendisine dilencilik ve dolandırıcılık yapmaya izin verdiklerini ve kendisine yapılan muamelenin kanunsuz olduğunu ifade etti. "Yaşasın hürriyet!" diye bağırmaya başladı. Gözünü kin ve nefret bürümüş cahil ve başıboş halk kitlesi, linç etmek isteyerek sopa ve satırlarla Kamil Beye saldırmaya başladı. Bu arada Eşref Kuşçubaşı, tahriklere kapılıp saldıran başıboş grubun yaptıklarını gördü. Hemen müdahale ederek Kamil Beyi linç edilmekten kurtardı.'[4]

4. Polis Müdürü Mazhar Beye Yaptığı Muamele

Dr. Nâzım Beyin etrafını yeni türeyen iki yüzlü ve sahtekâr insanlar sardı. Yakın arkadaşları ikinci sırada kaldı ve kendisi hürriyet sarhoşluğu içinde ne yaptığını kontrol edemez hâle geldi. Bursalı Tahir Bey ve Eşref Kuşçubaşı gibi ikinci safta kalan çok samimî eski dostları heyecana kapılmadan sakin hareket etmeyi başardılar. Yapılan yanlış olaylara zamanında ve yerinde müdahale ederek görevlerinin gereğini yaptılar.

Rüştü İsmail ve erkan-ı harp yüzbaşılardan bir kısmı, tabancalarını çekip ölümle tehdit ederek Polis Müdürü Mazhar Beyin makamını bastılar. Amaçları polis müdürünü görevinden uzaklaştırmak ve suçlu olarak teşhir etmekti. Mazhar Beye yapılan muameleyi gören Selim Sami Bey, Dr. Nâzım Beye neden böyle davrandıklarını sordu. Ayrıca emniyet müdürlüğünün basılmasının çok yanlış bir davranış olduğunu anlattı. Alaylı bir davranış ve tutum içerisinde olan Dr. Nâzım Bey, polis müdürü gibi istibdat taraftarı olanların makamlarında oturamayacağını, milletin önünde lâyık oldukları muamele ile cezalandırılacaklarını söyledi.[15]

Olayların kontrolsüz olarak geliştiğini gören Sami Bey, Eşref Kuşçubaşı'nın acilen polis müdürlüğüne gelmesi için bir polis memuru ile haber gönderdi. Bu esnada müdürlüğün kapısının iki tarafı Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları tarafından kontrol altına alınarak tutulmuştu. Ortalık çok gerginleşmiş ve manzara tehlikeli bir hâl almıştı. Her an silâhlı çatışma çıkabilirdi.[16]

Kendisine ulaşan haber üzerine Eşref Kuşçubaşı acele polis müdürlüğüne gelip bu acı durumu görür görmez, Dr. Nâzım Beye kendisinin itibarının Yakup Ağalık devrinde, yani II. Meşrutiyet'in ilânından önce daha yüksek olduğunu ve yaptığı hizmetlerinden dolayı saygı ile karşılandığını söyledi. Sormadan, istişare etmeden yaptıklarının yanlış olduğunu bildirerek Yakup Ağalık devrindeki hoşgörülü, fedakâr ve bağışlayıcı tutum içinde muamele yapmasının daha iyi olacağını anlattı. Şahsî ihtiraslarını tatmin için

yaptığı yanlış hareketlere izin verilmeyeceğini hatırlattı. Bu durum karşısında polis müdürlüğünde muhasara altında tutulan Mazhar Bey üzüntü ve endişeler içinde acı acı tebessüm ederek güldü. Mazhar Bey, polis müdürlüğünü basanlara hitaben: "İstek ve arzuları ne ise yapsınlar!" diyerek hürriyet ilânının ilk günlerinde yanlış muamele ve haksız davranışların memleket adına hayırlı işler olmadığını ve hürriyetin ilânına zarar vereceğini ifade etti. Mazhar Bey yüksek sesle konuşurken sağ elini belindeki Karadağ markalı tabancasının kabzasından ayırmadı.[17] Eşref Kuşçubaşı, Rüştü İsmail Beye elinde bulunan tabancasını kılıfına koymasını ihtar etti. Aksi takdirde bütün silâhların kılıfından çıkınak üzere olduğunu hiddetle söyledi. Polis Müdürü Mazhar Beyin yanında olduğunu açıklayarak gergin ortamı sakinleştirdi. Dr. Nâzım Beye de hitap ederek Mazhar Beyin sorguya çekileceğini ve gereken hukuki işlemlerin yapılacağını söyledi. Selim Sami Bey de belinde silâh bulunan Mazhar Beyin sorguya çekilemeyeceğini sert bir dille ifade etti. Daha sonra polis müdürlüğündeki gergin hava yatıştırılarak sükünet içinde polis müdürlüğüne girildi.[18]

Mazhar Beyin sorgusuna başlanmadan evvel Selim Sami Bey söz alarak, daha önce kendisinin memur olduğu zaman Sporting Kulübü'nün bahçesinde nargile içen Mazhar Bey tarafından kabul edildiğini, Rumeli'de ordu subayları arasında gizli bir cemiyet kurulduğunu, İzmir'de bulunan ordu mensuplarının da bu cemiyete girdiğini ve kendisinin komiser olarak emrinde bulunduğunu ifade ettiğini, polis memurlarından da cemiyete gizli üye olanların bulunduğunu açıklayarak polise güvenilemeyeceğini söyledi.[19] Polisin dayanağının jandarma olduğuna işaret ederek jandarmanın cemiyet taraftarı olması hâlinde polisi kimin takviye edeceğini sorduğunu ve polis memurları ile cemiyet hakkında kendisinin görüşünü almak istediğini belirtti.

O yıllarda Selim Sami Bey polis memurluğuna yeni girmiş ve Polis Müdürü Mazhar Beyin emrine verilmişti. Selim Sami Beyin bu anlamlı açıklamaları karşısında Mazhar Bey sakinleşmeye çalış-

ti. Polis müdürüne yakışan bir davranış içinde, kendisinin vazifesini namus bilen polis müdürü olduğunu ittihatçılara hatırlatarak cemiyetin memleket adına hizmet vermeye çalıştığını takdirle karşıladığını, memleket adına faydalı hizmetlerde bulunanlara Allah yardım eylesin duasını söyledikten sonra içinde bulundukları durumlarda daha sabırlı ve dikkatli davranmaları gerektiğini ve Polis Müdürü Mazhar Beyin karşısına sanık olarak gelmemelerini söyledi. Mazhar Bey konuşurken Eşref Kuşçubaşı kontrol etmek bahanesiyle müdürlüğün koridorundan iki defa geçti. Çerkez Reşit Bey de polis müdürlüğünün hemen karşısında maiyetinde bulunan iki askerle nöbet tuttu. Mazhar Beyin yanlış bir yola girmesini önlemek için müdürlük sıkı kontrol altında tutuldu. Ancak Polis Müdürü Mazhar Bey ittihatçıların bu davranışından pek hoşlanmadı ve onlara suçlu olarak eline düşmemeleri gerektiğini, eğer suçlu olarak müdürlüğe getirilirlerse kendilerine Allah'ın yardımcı olmasını diledi.[20]

Polis Müdürü Mazhar Beyin bu söz ve davranışları karşısında Eşref Kuşçubaşı açıklamada bulunarak cevap verdi. Açıklamasında: İzmir'de cemiyet için yaptıkları faaliyetlerde Mazhar Beyin ittihatçıları bilerek müsamaha ettiğini, arka çıktığını, fakat yemin merasimiyle cemiyete üye olmadığını ve yemin etmeden cemiyet adına ittihatçılara hizmetlerde bulunduğunu anlattı. İşte onun bu davranışı Eşref Kuşçubaşı tarafından takdirle karşılanmış olacak ki Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarına onu överek onun yanında olduğunu, sorguya çekmemeleri gerektiğini, aksi takdirde kendisinin Mazhar Beyin lehinde olacağını, diğerlerinin aleyhinde hareket edeceğini söyledi. Ayrıca Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarını, yapacakları tahmin edilen yanlış davranışlardan uzaklaştırarak caydırıcı bir tutum takındı. Bu tartışma esnasında Mazhar Bey özürler dileyerek makamından ayağa kalktı. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları da Polis Müdürü Mazhar Beyi görevinden almaktan vazgeçerek dostça geri döndüler. Heyetin emniyet içinde dostça geri dönmesine Eşref Kuşçubaşı'nın yatıştırıcı sözleri sebep oldu. Dr. Nâzım Beyin

müdürlük görevinden alıp uzaklaştırmak ve cezalandırmak istediği Mazhar Bey, daha sonra, yine Dr. Nâzım Beyin arzusu ve tavsiyesi üzerine İstanbul Polis Müdürlüğüne, oradan da Bitlis Valiliğine atandı.[21]

İzmir halkı İttihatçılara sıcak bakıyordu. II.Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra askerlerin kışlık giyecek ihtiyacını karşılamak için bir yardım komisyonu kuruldu. Arkasından asker kulübü açmak için bağış toplanmaya başlandı. On iki Türk, bir Ermeni, bir Rum ve iki Yahudi'den oluşan on altı kişilik komitede Refik Evliyazade de vardı. Bunların çalışmaları sonucunda yeni döneme uyum sağlamada İzmir halkı başarılı oldu.

3. Prens Sabahattin Beyin Adamlarını Sorguya Çekişi

Dr. Nâzım Bey ve beraberindeki heyet, Kemer'de ziyafetten ziyafete davet edildi. Kendisi de ziyafetlerde konuşmalar yaptı. Selanik'te bulunan cemiyetin genel merkezi çok acele bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Prens Sabahattin Bey namına Anadolu'da teşkilât kurmaya çalışan Milaslı Murat (Halil Menteşe'nin kardeşi ve süvari zabitası), Nişantaşlı Piyade Binbaşı Broşür Tevfik ve Demirci Avni Beylerin tutuklanarak hareketlerine mâni olunması ve sonucun merkeze bildirilmesi istendi. Telgrafta gelen emir üzerine Sabahattin Beyin adamlarının yakalanarak tevkif edilmesi için Eşref Kuşçubaşı, Mülâzım Tevfik Beyi Afyon iline gönderdi. Mülâzım Tevfik Bey, Milaslı Murat ve arkadaşlarını yakalayarak İzmir kışlasına getirdi. Tutukluların İzmir kışlasına getirildiği haberi Eşref Kuşçubaşı'na gece saat on birde haber verildi. Eşref Kuşçubaşı gelişmeleri Kemer'de ziyafette bulunan Dr. Nâzım Beye bildirdi. Dr. Nâzım Bey içki içmediği, ayık olduğu hâlde o da halk gibi hürriyet sarhoşluğu içine düşmüştü. Haberi alır almaz derhâl kışlaya geldi.

Tutuklanıp kışlaya getirilen Milaslı Murat, Broşür Tevfik ve Demirci Avni Beylerin haricinde salonda bulunanlar Dr. Nâzım Bey içeri girerken ayağa kalkıp saygı göstermedi. Demirci Avni ve Mi-

laslı Murat ayağa kalktıktan sonra da saygıda kusur etmedi. Onların saygı göstermeleri üzerine Dr. Nâzım Bey sorgulanının önce yapılmasını emretti. Eşref Kuşçubaşı odada bulunanlara hitaben: "Siz yorgunsunuz, mecalsizsiniz, vaktiniz kalmamıştır. Sizler yerlerinizde oturun. Bu beylerle görüşmemiz uzun sürer." diyerek Murat ve Avni Beyleri aldı ve üst katta bulunan Çerkez Raşit'in zabitlik odasına götürdü. Odaya girdiklerinde her taraf düzensiz ve kirliydi. Eşyalar dökük ve dağınıktı. Eşref Bey ortaya bir masa koydu, masanın üzerine bir örtü kapattı ve oturacak bir sonya getirtti. Çok kısa zamanda odada yaptığı düzenlemeden sonra dışarıda bekleyen Dr. Nâzım Beyi çağırdı. Dr. Nâzım Bey odaya gelir gelmez hemen sorguya başladı.[22] Yapılan sorgulamada, ne amaçla Anadolu'nun içlerine teşkilât kurmaya gittikleri sorulurken Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aleyhinde olan bu faaliyetlerin cezasının ağır olduğu bildirildi. Murat Bey, teşkilât kurma yetkisini hürriyetin ilânı ile birlikte millete verilen yetkiden aldıklarını, hürriyetin kendilerine sağladığı yetkilere dayanarak harekete geçtiklerini belirterek herhangi bir cezanın verilmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey kendini kontrol edemeyecek derecede öfkelenerek yeminle Murat Beyi kışlanın ortasında kurşuna dizdirebileceğini ifade etti. Murat Bey, Dr. Nâzım Beyin kendisini kurşuna dizdirebileceğini belirterek geçmişte yapılan hataların unutulmamasını hatırlattı. Ne hakla kendilerini meşru işlerinden men ettiklerini, bu hakkı Kanunuesasî'nin verdiğini izah ederek Avni Beyin muhatap edilemeyeceğini, muhatabın kendisi olduğunu açıkladı.

Murat Beyin, Avni Bey hakkında söyledikleri karşısında Avni Bey hemen söze karıştı. Hürriyet ilân edildiği zaman kendisinin Paris'te broşür dağıttığını, bu esnada oradan geçerken Prens Sabahattin'i hürmetle selâmladığını söyledi. Avni Beyin durumunu gören Prens Sabahattin, vatandaşa memlekete gitmek için yolun açıldığını ve niçin Türkiye'ye dönmediğini sordu. Avni Bey de nasıl dönebileceğini, parasının olmadığını, elbise alamadığını belirterek

bunları temin ettikten sonra memlekete dönebileceğini söyledi. Avni Beyin bu sözleri üzerine Prens Sabahattin kendisini terziye götürerek sırtında bulunan redingot elbisesini yaptırdığını ve yol parasını da vererek kendisini vatanına gönderdiğini, onun bu iyiliklerinden dolayı arkasından gittiğini, siyasî olarak Prens Sabahattin'le hiçbir alâkasının olmadığını, ona bağlanmanın sadece iyiliğine karşı minnet borcundan olduğunu anlattı. Avni Beyin açıklamalarda bulunmasına Murat Bey sinirlenerek bîçare Avni'nin bırakılmasını, fazla üzmeye değmeyeceğini, aralarına sonradan girmiş biri olduğunu ve önemli bir adam olmadığını bellirtti.[23]

Dr. Nâzım Bey, Murat Beye Anadolu'da ne ile meşgul olacaklarını, nasıl program takip edeceklerini sorarken Prens Sabahattin hakkında da görüşlerini açıkladı. Prens Sabahattin'in babalarıyla birlikte Avrupa'ya gelmelerinin sebebinin siyasî bir amaçla olmadığını, babalarını saraydan koparmak istediklerini, istediği bir imtiyazın kendilerine verilmemesi yüzünden hanedana küskûn olduklarını ve hanedana şantaj yapmak için Avrupa'ya kaçtıklarını anlattı. Dr. Nâzım Beyin anlattıklarına cevap olarak Murat Bey, Anadolu'da Prens Sabahattin'in bütün dünyaca tanınan ve herkes tarafından bilinen programıyla çalışacaklarını söylerken, Dr. Nâzım Beyi Prens Sabahattin hakkındaki düşüncelerinden dolayı tenzih ettiğini bildirdi. Çünkü Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet programında istenilen imtiyaz, millete ait haklardı. O, milletin haklarının iade edilmesinden başka bir imtiyaz istemiyordu.[24]

Karşılıklı devam eden konuşmalara ve meydana gelen tartışmalara Dr. Nâzım Bey sinirlendi. Dr. Nâzım Bey inançlarına bağlı, dürüst, hayatın her türlü zahmetlerine tahammül edebilirdi, fakat kendi görüşünden başka görüşlere asla tahammül edemezdi. İnadı tuttuğunda Nuh der Peygamber demezdi.[25] Öfkeyle Murat Beye hitaben bu şekilde inat ve fikrinde ısrara devam ederse yeminle kışla önünde kurşuna dizileceğini söyledi. Dr. Nâzım Beyin intikamcı tutumu çok tehlikeli bir durum almıştı. Neredeyse Murat Beyi tabancayla vuracaktı. Gelişmelerin daha kötüye gitmeme-

si için olabilecek bir hadiseyi önlemek amacıyla Eşref Kuşçubaşı müdahale ederek açıklama yapmaya mecbur oldu. Sözlerine devamla Kanunuesasî'ye göre cemiyet kurmanın ve faaliyette bulunmanın serbest olduğunu, fakat hükûmetten resmî izin aldıktan sonra cemiyetin kurulması gerektiğini izah ederek cemiyet kurmak için hükûmetten izin alıp almadıklarını sordu. Murat Bey, teşkilât kurmak için bir heyetle hükûmetten izin almaya gidildiğini ve bundan sonra izin alındığını bildirdi. Fakat Murat Beyin açıklamasından Eşref Kuşçubaşı tatmin olmadı. Onu uyarıcı sözlerle ikna etmeye çalıştı. Hükûmetten izin almış olsalar bile henüz milletin II. Meşrutiyet'in ilânının sarhoşluğu içinde bulunmaları sebebiyle esas düzenin sağlanamadığını ve ortalığın sakinleşmediğini ayrıntılarıyla anlattı. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ters bir programla faaliyette bulunmalarına hükûmet tarafından izin verilmiş olsa bile Anadolu'da gezip faaliyette bulunmalarının sakıncalı olacağını ifade etti. Kanunuesasî'nin henüz yürürlüğe konulmadığını, Dr. Nâzım Beyin emriyle öldürülürlerse bugünkü karışıklıkta kim vurduya gideceklerini ihtar edici bir şekilde açıkladı.[26]

Eşref Kuşçubaşı yapıcı ve olumlu konuşmalarıyla Dr. Nâzım Beyin öfkesini yatıştırdı ve Murat Beyi de çok tehlikeli bir durumdan kurtardı. Daha önce Prens Sabahattin Beyin görüşlerini benimseyen Dr. Nâzım Bey, 1897 ve 1902 yılında yapılan kongreler sonucu onun görüşlerine muhalif olmuştu. Yıllar sonra Prens Sabahattin Beye dost olduğunu söylediği hâlde İzmir'de onların programlarının yayılmasına ve teşkilât kurmalarına kesinlikle izin vermedi. Yani hürriyet bayrağı açılmış ve Kanunuesasî ilân edilmiş olmasına rağmen başka görüş ve teşkilâtın kurulup yayılmasına izin verilmedi.[27] Önceki dönemi istibdat devri diye eleştirenler, insanlara o dönemi aratacak davranışlarla muamele ettiler.

Aslında II. Meşrutiyet'in ilânının ilk günlerinde İttihatçılar ile İngilizci Prens Sabahattin gurubu arasındaki ilişkiler sıcaktı. Başta Paris'ten yeni gelen Dr. Bahattin Şakir olmak üzere İttihatçılar Prens Sabahattin gurubuyla bir araya gelerek programlarını bir-

leştirmek amacıyla ortak karar almışlardı. Fakat bu alınan karar uygulanamadı ve taraflar kısa zamanda dağıldı.

Gelişmeler düşündürücüydü. İngilizci Prens Sabahattin'e karşı olan İttihatçılar, II. Abdülhamit'e baskı yaparak İngiliz tarafı politika izlemekle tanınan Kıbrıslı Kamil Paşanın sadrazamlığa getirilmesini sağladılar. Harbiye nazırlığına ise Prens Sabahattin'e yakınlığıyla bilinen Recep Paşa getirildi.

7 Ağustos 1908'de yeni kabine yemin ederek görevine başladı. On gün sonra hükümetin programı gazetelerde yayımlandı. İlk aylarda herkeste iyimser bir görüş vardı. Öyle ki Makedonya'da çetecilik sona ermişti. Rusya ve İngiltere Reval buluşmasında aldıkları kararı geri çekmek üzereydi. Kapitülâsyonların daraltılması tartışılmaya başlanmıştı. Fakat bu olumlu havayı ortadan kaldıracak üç acı olay gerçekleşti. 1. 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. 2. 6 Ekim 1908'de Yunanistan Girit adasını topraklarına kattı. 3. 6 Ekim 1908'de Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu Bosna ve Hersek'i ilhak etti. Hasta adam olarak kabul edilen Osmanlı Devleti'nin toparlanmaya başlamasından korkanlar ellerini çabuk tuttular.

5. Kömürcü Ahmet Ağa Vak'ası

İzmir'de halk arasında Kömürcü Ahmet Vak'ası diye anılan bu olay, 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinden 7 ay 25 gün önce, II. Meşrutiyet'in ilân tarihi olan 23 Temmuz 1908'den 25 gün sonra, 17 Ağustos 1908 Pazartesi günü ilk defa irtica hareketi şeklinde meydana geldi. İşte bu irtica hareketine Kömürcü Ahmet Ağa Olayı denmektedir.

İzmir sakinleri tarafından tanınan ve sevilen Kömürcü Ahmet Ağa adında dürüst ve namuslu bir adam vardı. 31 Mart 1325 hadisesindeki gibi zemin ve şartları müsait bulan sancaklı, başları beyaz sarıklı, tekbir çeken bir grup, ellerinde "Şeriat fedaileri, Kömürcü Ahmet Fedaileri..." gibi sloganların yazıldığı pankartlarla İzmir'in yukarı mahallelerine doğru yürüdüler. Mahalle sakinleri-

nin tezahüratları sonucu toplanan halk galeyana geldi. Bölük bölük toplanan halk, ara caddelere gruplar hâlinde inerek hükûmet binasına doğru yürüdü. Heyecanın hakim olduğu ve kontrol etmenin mümkün olmadığı büyük bir halk topluluğu hükûmet binasının önünde, "Biz hürriyet istemeyiz!" diye bağırarak isyan ettiler. Tehdit edip yumruklarını salladılar ve taşıdıkları sopaları İzmir Valisine göstererek hakaret ettiler. Vali Bey birtakım vaatlerle bu durumu önlemek ve halkı dağıtarak uzaklaştırmak istedi. Daha da artan halk, caddelere sığmayarak etrafa dağıldı. Topluluğun bir kısmı kışlaya doğru yürüdü. Başsız ve şuursuz halk, askerlere hitaben, "Şeriat kaldırılıyor mu? Nasıl karılarımız erkeklerle diz dize tiyatrolara gidermiş, gitmeye izin var mı? Tiyatro kapılarındaki ilânlarla; hanımlar da yer alabilir diye yazılarla karılarımızı tiyatroya davet ediyorlar..." gibi sözlerle şikâyette bulunduklarını ifade ettiler. Halkın önünde başı beyaz fesli ve külâhlı adamlar meşrutiyet ve hürriyet ilânını yererek protesto şeklinde söz ve davranışlarıyla İzmir sakinlerini tahrik ettiler. Heyecan ve nefretle doldurarak hürriyete muhalif hâle getirilen ve şeriat isteyen halkın karşı tarafa geçmesine mâni olmaya kimse cesaret edemedi. Başsız ve kontrolsüz hareket eden topluluğu dağıtmak için, Komiser Selim Sami Bey beş altı polis memuru ile Eşref Kuşçubaşı da on kadar jandarma ile harekete geçtiler. Sokak başlarını tutarak halkın caddelerden tahliye olması için Kemeraltı istikâmetini açık bıraktılar. Gemi azıya alan mürteci halk topluluğu kışladaki bir kısım askerleri de tesir altına alarak çarşı istikâmetine döndüler.[28] Çarşı istikâmetindeki yol, Eşref Kuşçubaşı ve Selim Sami Beyler tarafından kapatıldı. Yolun kapalı olduğunu gören mürteciler polis ve jandarmayı göğüsleyerek çarşıya zorla geçmek istediler. Selim Sami Bey tam topluluğun ortasında ve başında abayı, sarığı ve cüppeyi çıkarmış öfkeli bir zabitle karşı karşıya geldi. Kolları sıvalı bir zabit atışa hazır hâlde Selim Sami Beyi hedef alarak ateş etmeyi beklerken halk arasında iyi izlenimler bırakmış olan Kömürcü Ahmet Ağa tekbir ve salâvat getirerek Selim Sami Beye arkadan saldır-

dı.[29] Selim Sami Bey, iki yumruğunu Ahmet Ağanın suratına vurdu. Etrafındakilerin müdahalesine meydan vermeden tabancasının kabzasıyla da başına şiddetli bir şekilde vurdu ve kafasını yardı. Ahmet Ağa yere düştü. Ahmet Ağaya yardıma gelenleri Selim Sami Bey ve Eşref Kuşçubaşı dipçik ve süngü darbeleriyle karşıladılar. Mürtecilerin bayraktarlarından Kalyoncu Ahmet ve Baladar Mehmet isimli iki genç aniden hücum etti. Selim Sami Bey ve Eşref Kuşçubaşı bunların saldırılarını etkisiz hâle getirerek yere düşürdü. Kalyoncu Ahmet ve Baladar Mehmet'in yere düşmesi mürtecileri korkuttu. Bunun üzerine mürteciler yere düşenleri bırakarak kaçmaya başladılar.

Eşref Kuşçubaşı ve Selim Sami Beyler kışlaya haber göndererek emniyet ve asayişi sağlamak için takviye kuvvetin gönderilmesini istediler. Fakat askerlerin şeriat isteyenlere silâh kullanmak için gelmek istemedikleri haberi geldi. Eşref Kuşçubaşı bunun üzerine jandarma birliğine haber gönderdi. Gönülsüz olarak birkaç jandarma kuvveti geldi. Kalabalığın dağılması ve ortalıkta halkın bulunmaması nedeniyle jandarma harekete geçti. Eğer kalabalık dağılmamış olsaydı jandarma kuvveti de müdahale etmek için gelmeyecekti.

Arbede esnasında başı yarılan ve kanlar içinde kalan Kömürcü Ahmet Ağa hem tedavi ve hem de korunmak amacıyla kışlaya götürüldü. Fırka kumandanı Servet Paşa, Selim Sami Bey ve Eşref Kuşçubaşı buna karşı çıkarak Kömürcü Ahmet Ağanın korunması sorumluluğunu üstlenemeyeceklerini bildirdiler.[30]

Selim Sami Bey ve Eşref Kuşçubaşı yaralı Kömürcü Ahmet Ağayı, Çerkez Reşit'in nezaretinde bir odaya tevkif ettiler. Çerkez Reşit, Ahmet Ağanın başına nöbetçi olarak bıraktığı askere talimat verdi. Fakat Ahmet Ağanın askeri tahrik ve olaya teşvik edeceğini düşünemedi. Kömürcü Ahmet Ağa tutuklu bulunduğu odasının kapısında bulunan nöbetçi zabite "Gördünüz mü evlâtlar, kadınlarımız tiyatrolara istedikleri erkeklerle gidecek ve yan yana diz dize oturacaklar. Tiyatro kapılarına ilânlar koymuşlar, giden oku-

yabilir. İşte bunun şeriata aykırı olduğunu söylemem beni buralara kadar getirmiştir..." dedi.[31] O devirde itibar gören ve halk tarafından meşru kabul edilmeyen bu gibi iddialarla Kömürcü Ahmet Ağa nöbetçi askerleri ve kışlanın diğer askerlerini ikna etti. Askerler Ahmet Ağanın etkisinde kalarak mürteciler lehine döndüler. Kışlada bulunan diğer askerler de Ahmet Ağanın yanında olduklarını bildirdiler.

Bu olayın ortaya çıkmasına İzmir'de kadınların da sinema ve tiyatroya gidebilmeleri konusunda yapılan tartışma neden oldu. Bu konuda Dr. Nâzım Beyin konuşmaları, Refik Evliyazade ile kardeşleri Naciye ve Makbule'nin desteklemeleri ortamın değişmesine sebep oldu. Sonuçta başta Evliyazadelerin kadınları olmak üzere İzmir'de kadınlar sinema ve tiyatroya gitmeye başladılar. Tiyatrolar kapılarına "Hanımlar da girebilir." duyurularını astılar. Bu gelişme, fakir olan Müslümanların Kömürcü Ahmet Ağa gibi insanların etrafında toplanarak hükûmet binasına yürümelerine neden oldu. Bunlar da şeriat isteriz diyerek bağırdılar. Öyle ki askerlerin bir kısmı da bu irtica hareketine liderlik eden Ahmet Ağanın yanında yer aldılar.

Arnavut er Ali Çavuş, Ahmet Ağaya gelerek, askerler namına etrafını temizleyeceğini ve isterse bu odadan firarını temin edeceğini söyledi. Ahmet Ağanın firarı konusu Çerkez Reşit Beyin adamlarına haber verildiği sırada, bir tabur asker de Ahmet Ağanın emrine hazır olduğunu bildirdi. Kışladaki gelişmelere vakıf olan Servet Paşa, Eşref Kuşçubaşı ve Selim Sami Beylere: "Burası rastgele bir hapishane değildir. Bu adamın burada ne işi var, derhâl buradan atarım, yahut tahliye ederim." dedi. Bu sözleriyle Servet Paşa da muhalefete geçerek mürtecilerin yanında olduğunu bildirdi. Böylece bir tabur asker ve kışla kumandanı Servet Paşa, hürriyet aleyhine ve mürteciler lehine döndü.[32]

Eşref Kuşçubaşı ve Selim Sami Bey, Ahmet Ağayı kışladan alarak mülkiye hapishanesindeki tutuk evine götürmek zorunda kaldılar. Ahmet Ağayı serbest bırakma yollarını da aradılar. Daha

sonra evinden çamaşır ve elbiselerinin getirilmesine müsaade ettiler. Bu yumuşak ve hoşgörülü muamele karşısında Kömürcü Ahmet Ağa efendice hareket etmeye başladı.

Selim Sami Bey ve Eşref Kuşçubaşı Ahmet Ağanın evinden elbise ve eşyalarını getirterek giymesine ve vücut temizliğini yapmasına yardımcı oldular. Akraba ve yakınlarının ziyaret etmesini sağladılar. Ahmet Ağaya iyilikle muamele yapmaya mecbur oldular. Ortalık yatıştıktan sonra tutuk evi dışında ve şehrin büyük caddesinde Kömürcü Ahmet Ağayı selâm ve saygılarla uğurlayarak evine gönderdiler. Ahmet Ağa, Eşref Kuşçubaşı'na ve Selim Sami Beye veda ederken: "Aslanlarım, siz vazifenizi gördünüz, takdire değer memurlarsınız. Benim yanıma gelmiş, aramıza sığınmış bazı taşkın davranışlı kimselerin hareketleri ve lüzumsuz gösteriş yapmaları ortalığı karıştırmıştır. Ben de kendime hakim olamadım. Sizler de vazife aşkıyla bizi gemlemek istediniz. Olay budur; bunu biliniz! Benim amacım nümayiş değil, tiyatronun önüne konulmuş olan 'Kadınlar da erkekler gibi izlemek için bu tiyatroya gelebilir.' diyen ilânın kaldırılmasıdır. Evet, amacınız olayları önlemektir, fakat evdeki pazarlık çarşıya uymadı. Gözlerinizi öpeceğim vazife fedaileri." dedi ve gözyaşları içinde duygulanarak gençlerin boynuna sarıldı. Halk arasında itibar sahibi olan Ahmet Ağa çok heyecanlı, çok samimî bir şekilde içten konuşarak hapishaneden ayrıldı.[33]

31 Mart hadisesinden sekiz ay sonra İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp'ten yazılı bir emirle Kömürcü Ahmet Ağa vak'asında ileri gelenlerden Tulumbacı Ali Bey, Kalyoncu Ahmet ve Baladar Mehmet'in sevklerinin yapılması istendi. İstanbul Divan-ı Harp'in emri ile İzmir Polis Müdürlüğü, kelepçeleri hazırlayarak onları tutuklamaya karar verdi. Ancak Selim Sami Bey bu muameleye karşı çıkarak tutuklanmalarına mâni oldu.

Selim Sami Bey ikinci mevkiden yer ayırtarak suçluları yanına aldı. Yardımcı bir muhafız almadan İstanbul'a yola çıktı. Yolculuk esnasında zanlılara arkadaşça ve dostça davrandı. İstanbul Divan-ı

Harp'ine götürdüğü suçluların lehinde şahit oldu. Mahkemedeki şahitliğinde bazı taşkın cahillerin Kömürcü Ahmet Ağa ve arkadaşlarını itham altına aldığını, Dr. Nâzım Beyin şımarık davranışı ve "Kadınlar tiyatroya erkeklerle birlikte gidebilir." gibi sözlerinin halkı galeyana getirerek taşkınlığa sürüklemiş olduğunu, ilk anda bu adamların gerçeği anlayamadığını, meydana gelen topluluk arasında cahillerin isyanı teşvik etmelerine alet olduklarını söyledi. Kömürcü Ahmet Ağanın İzmir'deki itiraflarını açıklayarak hükûmet aleyhinde bulunmadığını ve hükûmetin iyi hâl ile Ağayı bıraktığını ifade etti. Selim Sami Beyin şahitliği üzerine İstanbul Divan-ı Harp mahkemesi Kömürcü Ahmet Ağa ile Baladar Mehmet, Kalyoncu Ahmet ve Tulumbacı Ali'yi serbest bıraktı.[34] Böylece 31 Mart vak'asından tam sekiz ay evvel ilk defa Kömürcü Ahmet Ağa vak'asıyla meydana gelen irtica hareketi önlenmiş oldu. Dr. Nâzım Bey gibi inkılâpçı ve ittihatçıların tutarsız davranışlarının ve yanlış anlaşılmaya vesile olan ciddiyetten uzak sözlerinin olaylara neden olduğu açıklık kazandı.

B. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki Görevleri ve II. Abdülhamit'e Muhalefeti

1. Görevleri

Dr. Nâzım Bey, II. Meşrutiyet'in ilânı olan 23 Temmuz 1908 tarihinden bir sene sonra, yani 23 Temmuz 1909 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel kâtibi oldu ve bu görevde 23 Temmuz 1910 tarihine kadar kaldı. Yani 23 Temmuz 1909'dan 23 Temmuz 1910'a kadar bir yıl genel kâtiplik görevinde bulundu. Genel kâtiplik görevinden 23 Temmuz 1910 tarihinde ayrıldıktan sonra 30 Ekim 1918'e kadar genel merkez üyesi olarak hizmet etti.[35] Mütarekeden üç ay önce; 21 Temmuz 1918-14 Ekim 1918 tarihleri arasında Eğitim Bakanlığı yaptı.

Genel kâtiplik görevinde iken Bosna ve Hersek konusunu çözmek ve ayrıca Türk öğrencilerini Avrupa üniversitelerine yerleştir-

mek amacıyla iki defa Avrupa'ya gönderildi. O zaman genel merkez Selanik'te idi. Dr. Nâzım Bey görevli olarak Avrupa'ya gittiğinde, kendisinin haberi olmadan arkadaşları onu genel merkez üyeliğine getirdiler. Genel merkez üyelerinin sayısı üç kişi idi ve bunların da işleri eğitimle uğraşmaktı.[36] Genel kâtip iken Selanik, İstanbul ve İzmir'de cemiyet adına yardım aldı. İzmir'de otuz bin, Selanik'te dört bin lira topladı. İstanbul'dan para ve mücevherat aldı. Teşkilât için şehzadelerden altın ve bunun gibi kıymetli ziynet eşyalarını kabul etti. Bu arada halk, cemiyete tarla bağışında da bulundu. 8 ay genel kâtiplik hizmetini yürüttükten sonra Cemiyetin olan para ve değerli eşyalarını genel merkez heyetine teslim etti. Teslim ettiği eşyalar arasında para, 70 bin altın ve 9 bin lira tutarında şamdanla birlikte değeri tespit edilemeyen mücevherat, ziynet eşyası ve çeşitli yüzükler vardı. Dr. Nâzım Bey genel kâtiplik görevini yaptığı zamanlarda Enver Paşa Selanik'ten Almanya'ya giderken Berlin'e bir elmas taş gönderdi. Elmas taşın o günkü değerinin 400 bin lira olduğu tahmin edilmekteydi.[37] Dr. Nâzım Bey 23 Temmuz 1910 tarihinde genel merkez üyesi olmuştu. Kendisi genel merkez üyesi iken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi Balkan Harbi'nin sonunda, yani 17 Ekim 1912'de İstanbul'a nakledildi. 13 Mart 1912 tarihli Sırp-Bulgar ittifak anlaşmasında Dr. Nâzım Bey Selanik'te idi. 29 Eylül 1911 tarihinde çıkan İtalyan Harbi esnasında da Selanik'te bulunuyordu. Balkan Harbinde Hilâl-i Ahmer (Kızılay) cemiyeti tarafından Selanik Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nin müdür ve başhabipliğine tayin oldu. Selanik işgal edilinceye kadar hastanede hekim olarak çalıştı. Selanik'te bulunduğu zamanlarda Türkçülük ve milliyetçilik hakkında konuşmalar yaptı. Bir konuşmasında: "Şayet milliyetçiler seçimle iş başına gelmeseydi, Makedonya'da bir tek Hristiyan kalmayacaktı." diyerek azınlıklarla Türkler arasında birleştirici faaliyetlerde bulunduğunu ifade etti.[38]

Dr. Nâzım Bey, Yahudi sermayesinden yararlanarak Osmanlı maliyesinin düzeleceğine inanıyordu. Hatta Rusların zulmünden

kaçan Yahudileri Mezopotamya'ya yerleştirme projeleri geliştirdi. Bu projeler çerçevesinde bölge halkının kalkınacağı konusunda görüşlerini daha da genişletti.

2. Atina'da On Bir Ay Hapis Cezası

Meclis erken seçim kararı nedeniyle feshedilince ardından gelen Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın teröründen kaçanlar Selanik'e gittiler. Ayrıca bu fırka, İttihatçıları Yahudi iş birlikçisi olmakla suçladı. İstanbul'da Yahudi, Siyonist ve Sabatayist tartışmaları yapılırken bağımsızlığını yeni kazanan Balkan ülkeleri; Bulgarlar, Yunanlılar ve Sırplar Osmanlı'ya karşı savaş açtılar. Osmanlı Devleti önce İtalya ile masaya oturdu ve Trablusgarp ile Oniki Ada'yı bu devlete verdi. Sonra Balkan ülkeleriyle savaştı. Bulgarlar birkaç gün içinde Çatalca'ya dayandı. Sırplar Arnavutluk üzerinden yürüyüşe geçti ve Yunanlılar Selanik'i işgal etti. Dört yüz yetmiş yıl Türk yurdu olan Selanik yeterince savunulmadan Yunanlılara teslim edildi. Böylece hürriyetin kâbesi kabul edilen bu şehir artık Türklerin değildi. II. Abdülhamit Alman Loreli gemisiyle İstanbul'a kaçırılabildi. Ancak, işgal sırasında Selanik'te bulunan Dr. Nâzım Bey, kaçmaya fırsat bulamadı ve 9 Kasım 1912'de Yunanlılar'a esir düştü.

Selanik işgal edilince, daha önce Atina'dan Selanik'e gelmesini temin eden ve Yenice gölünde görüştüğü zabit, Dr. Nâzım Beye Balkan komitacıları tarafından idam edileceği haberini getirdi. İdam edileceği haberi üst üste iki defa daha Dr. Nâzım Beye ulaştı ise de o, bu tehditler karşısında baştabiplik görevinden ayrılmadı. Onun vazifesini bırakmaması ve direnmesi Yunanlılar tarafından uygun görülmedi. Yunanlılar, Dr. Nâzım Beyi Selanik Hilâl-i Ahmer Hastanesi müdür ve baştabiplik görevinden aldılar ve sebepsiz olarak Atina'da on bir ay hücre hapis cezasına çarptırdılar.[39]

Hapisanede bulunduğu sırada Yunanlılar, Dr. Nâzım Beyle görüşmek istemiyorlardı. Fakat ona zulüm ve hakaret etmek amacıyla kapı aralığından ağır sözler söyleyerek İşkodra'nın ve Edirne'nin işgal edildiğini bildiriyorlardı. Birgün Nâzım Beye hapis-

hanede Fransızca bilen bir Yunanlı: "Ey Türk! Makedonya gibi, Epir gibi yerlerde değil; İstanbul'da da, Anadolu'nun önemli bir kısmında da misafir gibisiniz, memursunuz; sizi bu yerlere bağlayan memuriyettir. O yerlerin sahibi ve evlâdı biz Yunanlılarız." dedi. Yunanlılar hiçbir sebebe dayanmadan tevkif ettikleri Dr. Nâzım Beyi, hücre hapsinde de rahat bırakmayarak ona söz ve davranışlarıyla zulmettiler.[40]

Yunanlılar, Dr. Nâzım Beyin kimliğini ve kişiliğini önce tanıyamamışlardı. Bir müddet sonra İstanbul'dan gelen resmî yazılardan onun İttihatçıların önde gelen liderlerinden biri olduğunu öğrendiler. Bundan sonra onu tek kişilik odada yatırdılar. Dr. Nâzım hapisanede hasta tutukluların tedavisiyle ilgileniyor ve kurtulmayı bekliyordu, fakat durumun çok güç olduğunu da biliyordu.

Bu arada ülke büyük bir felâketin içindeydi. Yüz binlerce suçsuz insan aç, susuz ve öküz arabaların eşliğinde işgal bölgelerinden Anadolu'ya kaçıyordu. Hanlar, hamamlar, camiler,medrese ve sokaklar göçmenlerle dolmuştu.

13 Ocak 1913'te Babıali Baskını oldu. Bu baskında Harbiye Nazırı Nâzım Paşa öldürüldü. Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşanın yerine Mahmut Şevket Paşa getirildi. Kabine tamamen İttihatçılardan oluşturuldu. Fakat bu durum uzun sürmedi ve 11 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Beyazıt Meydanı'nda suikast sonucu öldürüldü. Bu suikastın arkasında İngiliz parmağı olduğu söylenilmektedir. Zira suikastın sonucunda Sadrazamlık makamına Prens Sabahattin veya Kıbrıslı Kamil Paşanın getirilmesi planlanmıştı.

3. İzmir ve İstanbul'a Gelmesi ve Ticareti Teşvik Etmesi

Dr. Nâzım Bey, iktidarı ele geçiren arkadaşlarının diplomatik çabaları sonucu Yunanistan'daki esaretten kurtularak İzmir'e geldiğinde kırk bir yaşındaydı. Karşıyaka'da bulunan Evliyazade konağında kalan kızı Sevinç'i ilk defa gördü. Sarışın, renkli gözlü ve yeni konuşmaya başlayan Sevinç, Evliyazade'lerin mutluluk kayna-

ğıydı. Fakat Beria hanımın durgunluğu Dr. Nâzım Beyin dikkatini çekti. Ya kalıtımsaldı ya da Dr. Nâzım Beyin yaşadığı fırbnalı hayat Beria hanımı olumsuz yönde etkilemişti. Dr. Tevfik Rüştü Aras vasıtasıyla bütün doktorlara götürülmüş, fakat bir sonuç alınamamıştı. Bu durum karşısında Dr. Nâzım İzmir'de kalarak eşiyle ilgilenmek istedi. Henüz İzmir'e geleli üç gün olmuştu ki, Dr. Nâzım Beyi İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul'a çağırdı.

I. Dünya Savaşı'ndan birkaç ay önce Yunanistan'da hapis esaretinden yeni kurtulan Dr. Nâzım Bey İstanbul'a geldi. Yine genel merkez üyeliği görevine devam etti. Genel merkez üyeleri ve diğer arkadaşlarıyla memleketin kurtuluşu hakkında görüşmelerde bulundu. Sadrazam, Kavalalı Mehmet Ali Paşanın torunu Mısır Prensi Said Halim Paşa idi. Yeni kabine konusunda bir türlü anlaşamıyorlardı. Selanik kökenli Talat Paşa, Dr. Nâzım, Rahmi, Mithat Şükrü gibi sivil ittihatçılar hizip kurarak tek başlarına karar alıyorlar diye eleştiriliyordu. Bütün eleştirilere rağmen Selanik lobisi kazandı ve İttihatçı kabine kuruldu. Kabinede Talat Paşa, Halil Menteşe, Mithat Şükrü ve Çürüksulu Mahmut Paşa gibi isimler yer aldı.

Yeni kurulan bu kabineden, Dr. Nâzım Beyin kayın pederi Refik Evliyazade de payını aldı; İzmir Belediye Başkanı oldu. Daha sonra Enver Paşa ile diyalog kurarak desteğini aldı ve İzmir'de atçılık sporunu geliştirdi.

Dr. Nâzım Bey, memleket hasretini gidermek için İstanbul'da Divan yolundan itibaren Müslüman mahallelerini dolaşarak Eyüp Sultan'a kadar yaya yürüdü. Fatih semti gibi Müslümanların oturduğu mahallelerde ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmının Rumlar tarafından yapıldığını gördü. Müslümanların sosyal yönden fakir durumunu hayret ve üzüntüyle karşıladı. İstanbul'u adım adım gezdikten sonra bütün zamanını ülkenin kalkınmasını temin edecek iktisat işleriyle uğraşmaya ayırdı. Önce bakkallık, sonra toptancılık işlerini yaptı. Rumeli Hisarı'nda kollektif bir gıda şirketi kurdu. Kollektif şirketin sözleşmesini ve nizamnamesini Şûra-yı

Devlet azalarına onaylattı. Dr. Nâzım Beyin bu nizamnameyi onaylatması, Müslümanların İstanbul'da bakkallık gibi ticarî işlerle uğraşmasını teşvik etti. İktisadî ve ticarî faaliyetlerinin ilmî bir suretle yapılması için Bilgi Cemiyeti'ni kurdu. Bilgi Cemiyeti vasıtasıyla iktisat ilminde uzman insanları davet ederek onların bilgi ve tecrübelerinden halkın istifade etmesini sağladı.[41] İktisadi faaliyetlerde bulunurken genel merkez üyeliği görevini de ihmal etmeden yürüttü.

4. 31 Mart Olayı ve Dr. Nâzım Bey

II. Meşrutiyet'in ilânı ile hürriyet sarhoşluğu içinde başıboşluk alabildiğine hüküm sürüyor, yürüyüş ve gösterilerin arkası kesilmiyordu. II. Meşrutiyet'in ilânından on gün sonra Sait Paşa Hükûmeti istifa etti. Yerine 4 Ağustos 1908 tarihinde Kamil Paşa Hükûmeti kuruldu. Dr. Nâzım Beyin de bulunduğu bir heyet, cemiyet adına isteklerini Kamil Paşa Hükûmeti'ne bildirmeye gitti. Kamil Paşa, cemiyet sözcülerinin asayişi sağlamak hususundaki tekliflerini kabul ederek bu konuda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de sorumlu bulunduğunu söyledi. Bu arada II. Meşrutiyet'in ilânı için birtakım yardımlar vaat eden Avrupa, sözünde durmayarak yardım elini uzatmadı.[42]

İttihatçıların rakibi sadece gericiler değildi, Prens Sabahattin grubu da gazeteler aracılığıyla iktidarı eleştiriyordu. İttihatçılar, İzmir'de Dr. Nâzım Beyin davranışlarında görüldüğü gibi kendilerini eleştirenlerin üzerine sert yöntemlerle gidiyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fedaileri tarafından muhaliflerin silâh zoruyla susturulmak istenmesi olayların çığırından çıkmasına neden oldu.

Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey 6 Nisan 1909 Salı gecesi Galata köprüsünde kimliği belirsiz biri tarafından vuruldu.[43] Bu cinayetle II. Meşrutiyet devrinde faili meçhul olayların kapısı açıldı.[44] Serbesti gazetesinde Molanzade, İkdam'da Ali Kemal, Volkan'da ise Devriş Vahdeti, gazeteci Tahsin'in öldürül-

mesi üzerine ağır yazılar yazmaya başladılar. İkdam gazetesi başyazarı Ali Kemal'in öldürülmesi için Dr. Nâzım Bey ve diğer cemiyet yetkililerinin Selanik'te gizli bir toplantı yaptıkları haberi yayıldı.[45] Dr. Nâzım Bey, Ali Kemal'in öldürüleceği haberini 27 Mart 1908 tarihli Mizan gazetesinde tekzip etti. 28 Mart 1908 tarihli Mizan gazetesinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hasan Fehmi Beyin öldürülmesi konusunda suçsuz olduklarını açıklayan bir beyanname yayınladı. Mizan ve İkdam gazetelerinin suçlamaları da askerî erkan tarafından protesto edildi.[46] Üçüncü Ordu Taburu Yıldız Sarayı'ndan alındı ve Taşkışla'ya nakledilerek yerine Arnavut, Arap ve Zuhaflar Taburu getirildi. Bu değişiklikle, beş gün sonra başlayacak ihtilâle zemin hazırlanmış olundu.[47]

Avcı Taburları'nın İstanbul'a gelmesi Hassa Ordusu'nda bulunan askerler arasında hoşnutsuzluğun çıkmasına sebep oldu. Rumeli'den gelen askerlerin taşkınlıkları da Hassa Ordusu'nda bulunan askerleri tedirgin etti. Nihayet küçük subay, er ve çavuşların kontrolsüzlüğü sebebiyle 31 Mart Vak'ası vuku buldu.[48] İsyancılar Ayasofya'ya doğru hareket etti. Yürürlerken kendilerine sarıklı mollalar da katıldı. Yol boyu; "Gavur istemeyiz, şeriat isteriz, Padişahım çok yaşa..." gibi sloganlar atarak yürüdüler. İsyancıların bayrağı yeşildi. Şeriat kurallarına göre yönetilen Osmanlı idarî yapısında şeriat istemeleri oldukça garipti. Bunun amacı, halkın dinî duygularını istismar ederek İttihatçıların getirmek istediği modernleşmeyi önlemekti.

Ayasofya'ya doğru yürüyen gericiler, alaylı olduklarını söylüyorlar ve mektepli olduklarını söyleyenleri öldürüyorlardı. Mektepli zabit istemediklerini bildirdiler. İsyanın ilk günü yirmi bir subay öldürüldü. Bunun yanı sıra İttihatçı mebusları katlettiler. Adliye nazırı Nâzım Paşa katledildi. Lazkiye mebusu Emin Aslan Bey, İttihatçıların yayın organı Tanin gazetesinin başyazarı ve İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit (Yalçın) zannedilerek öldürüldü. Bahriye Nazırı Rıza Paşaya saldırdılar; öldüğünü sanıp bıraktılar. Bu arada Ahmet Rıza, Dr. Nâzım ve Hüseyin Cahit Beylerin öldürüldüğüne

dair haberler çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eskişehir Şubesi, konuyu genel merkeze sordu. Eğer haberler gerçek ise bütün üyelerin gönüllü olarak intikam almaya hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Zaptiye Nezareti, 6 Nisan 1325 tarihli yazı ile; İttihatçıların önde gelen liderlerinden Ahmet Rıza, Dr. Nâzım ve Hüseyin Cahit Beylerin sağ olduğu belirtildi.

31 Mart Vak'asını duyan Rumeli'deki Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yürüdü. Rumeli'den gelen askerî birlikler hiçbir direnme görmeden İstanbul'a gelerek Saray'ı işgal etti. Sultan II. Abdülhamit kan dökülmesini istemeyerek Taşkışla ve Yıldız Sarayı'ndaki askerî birlikleri, Hareket Ordusu'na karşı harekete geçirmedi.[49]

Dr. Nâzım Bey genellikle İzmir'de bulunduğu için henüz isyancıların dikkatini çekmemişti. Fakat 31 Mart Vak'asında İstanbul'daydı ve Talat Beyle birlikte Yağcızade Şefik Beyin Şehzadebaşı semtindeki evinde saklandılar.[50] Talat Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanı idi. Dr. Nâzım Bey ise *kâtib-i umumîliğe*, yani genel sekreterliğe getirilmişti. II. Meşrutiyet'in ilânını gerçekleştiren örgütün bir ve iki numaralı elemanları, ayaklanmanın tehlikesinden dolayı bir evde saklanmak zorunda kalmışlardı. Şaşkın durumda idiler. Osmanlı'da yeni bir dönemi başlatmanın ne kadar zor bir iş olduğunu anladılar. Ama eli kolu bağlı oturmak da istemediler.

Dr. Nâzım Bey saklanmak konusunda tecrübeli idi. Kıyafetini tanınmayacak bir şekilde değiştirmişti. Saklandıklarının ikinci günü Dr. Nâzım Bey, Talat Beye kıyafetini değiştirmesini söyleyerek Sultanahmet Meydanı'na gitmek istediğini belirtti. Çünkü Dr. Nâzım Bey yıllarca böyle dolaşarak kendini gizlemeyi başarmıştı. Talat Bey kıyafetini değiştirdikten sonra birlikte Sirkeci'ye indiler. Başlarında sarık, üzerlerinde siyah ve uzun bir cübbe vardı. Bâbıâli yokuşundan Sultanahmet Meydanı'na inerken Talat Bey: "Bak Doktor, ben seni dinledim ve bu Kel Hasan'ın orta oyunu kılığına katlandım; ama şimdi sen beni dinleyeceksin: Bak, tam şurada, misk gibi ko-

kuyor; bir işkembe çorbası içeceğiz. Karnım aç." dedi. Dr. Nâzım ve Talat Beyler sirkeli ve sarımsaklı işkembe çorbasını içtiler.[51]

Sultan Ahmet Meydanı'nda toplanan askerler arasında hürriyet ve meşrutiyeti korumak için Rumeli'den getirilen askerler de vardı. Dr. Nâzım ve Talat Bey yaşanan hadiseleri görünce tehlikenin boyutunu anladılar ve hemen eve dönerek arkadaşlarının nerede olduğunu öğrenmeye çalıştılar. Rahmi Bey Büyükada'daydı, Mithat Şükrü (Bleda) ise Küçükayasofya'daki evinden çıkamamıştı. Dr. Nâzım Büyükada'ya, Talat Bey ise Mithat Şükrü'nün evine gitmeye karar verdi.

İttihatçılar darmadağın olmuş, her biri bir köşeye kaçıp sığınmıştı; Saray sessizliğe bürünmüştü.

Dr. Nâzım Bey, 17 yıl Paris'te II.Meşrutiyet lehine ve II. Abdülhamit aleyhine durmadan çalışan Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Beyi, Sudi Bey aracılığıyla yanına çağırarak meclisi toplamasını istedi. Dr. Nâzım ve Talat Beyler harekete katılmak, Meclis-i Mebusan ve Ayan azalarını toplayabilmek için 31 Mart hareketinin üçüncü günü Ayastefanos'a gittiler.[52]

Olayın ilk günü, Şûra-yı Ümmet gazetesinin baskısının yapıldığı, İtti'hat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi olarak kullanılan binaya saldırıldı. Dr. Nâzım Bey ve Talat Bey, 31 Mart olayının ikinci günü, yani 15 Nisan 1909'da ortalık yerde görünmüş olsalardı, öldürülebilirlerdi. Olayların seyrini iyi tahlil eden Talat ve Dr. Nâzım Bey, o gün Yağcızade Şefik Beyin evinde saklanma gereği duymuşlardı.[53] Bu durumu yalnız Dr. Nâzım Bey biliyordu. Daha sonra o değişik kıyafetleriyle sokağa çıktıklarında isyanın başıboş olduğunu gördüler.

3. Ordu Komutanlığı bünyesinde müfrezeler oluşturuldu. Hareket Ordusu adı verilen bu birliklerin başına Hüseyin Hüsnü Paşa geçti. Kurmay başkanı Yüzbaşı Mustafa Kemal'di. 25. Piyade taburu, 7 sahra ve 2 cebel bataryası ile 10 süvari bölüğü kuvvetindeki Hareket Ordusu'nun neredeyse çoğu gönüllülerden oluşuyor-

du. Orduda Arnavut, Manastırlı, Bulgar ve Yahudilerden oluşan taburlar vardı.

Hareket Ordusu Ayastefanos (Yeşilköy)'a geldiğinde birliğin komutasını 3. Ordu Kumandanı Müşir Mahmut Şevket Paşa ve kurmay başkanlığını Binbaşı Enver aldı.

Dr. Nâzım, Talat, Rahmi, Mithat Şükrü Beyler, Bolu Mebusu Habib Efendi, Çürüksulu Mahmut Paşa gibi ittihatçılar, Yeşilköy'de 22 Nisan günü toplandılar. Ordu, ertesi günü hazırlıklarını tamamlamış olarak Şişli yolu üzerindeki Harbiye'ye geldi ve buradaki askerî öğrenciler de Hareket Ordusu'na katıldı. 24 Nisanda Taşkışla'da çatışmalar oldu. İki gün süren iç savaşta 3 subay, 71 asker öldü. Bunlardan 21'i Musevî taburundandı. Sonuçta savaşı İttihatçılar kazandı. Arkasından İstanbul'da sıkı yönetim ilân edildi. Yeni hükûmet kuruldu ve sadrazamlığa Hüseyin Hilmi Paşa getirildi.

31 Mart ayaklanmasının ardında dış güçler var mıydı?

İngilizler, İttihatçıların çağdaş ulus devleti kurma teşebbüsünden memnun değildi. Diğer taraftan, bu olay sonunda İttihatçıların İngilizler'den uzaklaşarak Almanlar'a yakınlaştıkları bir gerçekti. Hareket Ordusu İstanbul'a çıkmadan önce Selanik'in İngiliz konsolosu Lamb, Mahmut Paşayı iki defa ziyaret ederek İstanbul'a yürümenin devleti parçalamaya yol açacağı uyarısında bulundu. Yine İngiltere Büyükelçiliği görevlisi Yüzbaşı Bettelheim'in ayaklanma günü Ayasofya'da isyancıların yanında görünmesi, İttihatçıları, olayların arkasında İngilizlerin parmağı olduğu görüşüne yöneltti. Ayrıca İstanbul'da Hareket Ordusu'nun başarısı ne Alman zaferi ne İngiliz yenilgisi olarak değerlendirildi.

İsyan bastırıldıktan sonra Mizancı Murat gibi bazıları sürgüne gönderilirken suçlu bulunanların bir kısmı da idam edildi. Sıkı yönetim başta Derviş Vahdeti olmak üzere 43 kişiyi idam etti. Prens Sabahattin, Mahmut Şevket Paşanın ricası üzerine serbest bırakıldı.

5. II. Abdülhamit'in Hâl'i

Tarihimizde 31 Mart Vak'ası olarak bilinen ve 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325)'da başlayan olay, 28 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamit'in hâl' edilmesiyle sona erdi. Çünkü Dr. Nâzım Beyin, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının ve kural tanımaz inkılâpçıların en büyük muhalifi II. Abdülhamit'ti. Onun iktidarda bulunmasından aşırı derecede rahatsız oluyorlardı.

Sait Paşa, Meclis-i Mebusan ve Âyan'a başkanlık ediyordu. Sait Paşa yıllarca II. Abdülhamit'in iyiliğini görmüştü. Fakat, o iyilik ve hizmetlerini gördüğü padişaha gerekli yardımda bulunamadı. Mecliste padişah hakkında ileri geri konuşmalar oluyordu. Bu konuşulanlardan birini duyan Sultan II. Abdülhamit; "Allah bir yerde çöküntü göstermesin. Önce dostları yağmacılıkta, nankörlükte o kadar ileri gider ki düşmanlar bile hayran kalır." dedi.

II. Abdülhamit'in hâl'i konusunda Fetva Emini fetva vermek istemedi. Fakat Dr. Nâzım Bey gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının baskısıyla fetva alındı. Çünkü Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları, Sultan II. Abdülhamit'i hâl' etmeye önceden karar vermişlerdi.[54] Zaten 31 Mart Vak'asının amacı II Abdülhamit'i tahttan indirmek, mallarını hazineye almak, iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu komitacılara teslim etmekti.[55] Daha sonra bu komite, isteyerek veya istemeyerek Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına sebep olacak şartları hazırlamıştır.

Arif Hikmet Paşa, Aram Efendi, Esat Paşa ve Emanuel Karasu'dan oluşan heyet, alınan fetvayı duyurmak (tebliğ etmek) üzere II. Abdülhamit'e geldiler. Heyetten Esat Paşa: "Biz, Meclis-i Mebusan tarafından geldik. Fetva-yı şerif var.[56] Millet seni hâl' etti. Ama hayatınız emindir."[57] dedi. Meclisin kararı Sultan II. Abdülhamit'in yüzüne okundu.[58] O da metanetle: "Kader asla değişmez!" dedi ve heyeti baştan aşağı süzerek bunların kimliklerini derin derin düşündü.

Mehmet Reşat tahta çıktıktan sonra İttihatçılar, Dolmabahçe Sarayı'nı yakından takip ettiler. İttihat ve Terakki Cemiyeti elemanları, mabeyn başkâtibi Uşşakîzade Halid Ziya'yı ziyaret için zaman zaman saraya giderlerdi. Bu ziyaretçilerden biri de Dr. Nâzım Beydi. Amacı, her seferinde huzura kabul edilen sadrazamın neler yaptığını öğrenmekti. Çünkü İttihatçılar, Sadrazam Hüsnü Paşanın padişahı sık sık ziyaret etmesinden rahatsızdılar. Dr. Nâzım Bey ise sadrazamın İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine konuştuğundan şüpheleniyordu. Fakat, çok geçmeden İttihatçılar bu şüphelerinden kurtuldular. Çünkü 1910'un başında sadrazam Hüsnü Paşa görevden alındı.

II. Abdülhamit'e karşı 16 yıl mücadele veren Dr. Nâzım Bey, Padişah'ın tahttan indirilme fetvasını Şeyhülislâm Mehmet Ziyaeddin Efendiden bizzat kendisi aldı. Dr. Nâzım Beyin çabasıyla alınan bu fetva, aynı zamanda Rüştü Paşanın sürgün edilme kararıydı; çünkü Rüştü Paşa, II. Abdülhamit'in seryaveri idi. Rusya'dan kaçıp Osmanlı'ya sığınan İbrahim Paşanın oğlu ve aynı zamanda Fatin Rüştü Zorlu'nun (1912 - 1961)[59] babası olan Rüştü Paşa, bu karar gereği Midilli'ye sürgün edildi. Fakat gün geldi, Dr. Nâzım Bey ile Fatin Rüştü Zorlu, Evliyazade ailesinden iki kuzenle evlendi.[60]

6. Dr. Nâzım Bey, Sultan'dan Nefret Ederdi

Dr. Nâzım Bey, Sultan II. Abdülhamit'i hiç sevmez ve her yerde aleyhinde konuşurdu. II. Abdülhamit de İttihat ve Terakki mensuplarını sevmez ve onlar hakkında: "Onlar Rumeli komitacılarıdır; metotları sert, hayalleri çok geniş, hareketleri memleket için çok zararlıdır. Korkarım ki bir gün ellerine bir imkân geçirirlerse ilk önce Osmanlı Devleti'ni batıracaklar!"[61] derdi. Nitekim otuz üç yıllık istibdada dayalı hükümdarlığı devirmek ve II. Meşrutiyeti ilân ettirmek, aceleci ve aşırı ihtiraslı genç Türklerin esas amaçları oldu.[62]

Dr. Nâzım Beyin II. Abdülhamit'e olan kin ve nefreti ölünceye kadar devam etti. Kendisi barış içinde büyüdüğü hâlde bu döne-

me "istibdat" demekten geri durmadı.[63] II. Abdülhamit, devletin istikbali için önem taşıyan konuları ve yol gösterici görüşlerini Fethi Okyar Beye anlatmıştı. Fethi Beyden, Talat Bey aracılığı ile II. Abdülhamit'e sorulup cevap alınması gereken konuların açıklanması istenmişti. Talat Beyin Sultanahmet'te bulunan evindeki toplantıda Fethi Okyar, Talat Beyin öğrenmek istediklerini II. Abdülhamit'ten aldığı cevaplar çerçevesinde tek tek açıkladı. Fethi Okyar'ın yaptığı açıklamalar toplantıda bulunan bütün İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını tatmin etti. Hepsi de dikkatlice dinledi. Talat Beyin sorularının cevabı tamamlanır tamamlanmaz Dr. Nâzım Bey heyecanlı ve intikamcı bir davranışla ve yemin ederek II. Abdülhamit'i boğmak istediğini söyledi. İttihatçıların hepsi bir araya gelse düşünemeyecekleri kadar açık bir şekilde ülkenin başına gelen olayları ayrıntılarıyla anlattığını ifade ederek dertlerin şifası için reçete verdiğini, ancak tahtta bulunduğu otuz üç sene boyunca bu problemleri neden çözemedin diyerek soramadıklarını söyledi. Dr. Nâzım Bey, II. Abdülhamit'in tecrübesine dayalı yol gösterici cevaplarına ve tavsiyelerine bile tahammül edemedi.[64] Çünkü Dr. Nâzım Bey, Meşveret gazetesinin ikinci sayısında yayımlanan Sultan'a karşı saygılı olma prensibine bağlı kalamamış, Mekatı'b-i Tıbbiye-i Şahane'nin diğer öğrencileri gibi II. Abdülhamit'e ağız dolusu sövmeye alışmıştı. Bu saldırılar ifrat derecesine varıyordu.[65] II. Abdülhamit'i eleştirmek ve ona hakaret etmek Dr. Nâzım Beyin âdeta karakteri olmuştu.

Dr. Nâzım Bey her yerde ve her fırsatta II. Abdülhamit'in aleyhine konuşmaktan ve faaliyette bulunmaktan çekinmezdi. Bir gün yine Kadıköy vapurunun yan kamarasında beş vatandaş ile sohbet etti. Sohbeti heyecanla daha ileriye götürerek günün yoksulluğunu, hayatın zorluğunu ve halkın yaşantısının gün geçtikçe kötüye gittiğini, devletin tehlikeli problemlerle karşı karşıya bulunduğunu ve bu durumdan Hükûmetin sorumlu olduğunu, kaşlarını çatarak yüksek bir ses ve dinleyenler tarafından hoş karşılanmayan davranış ve tutum içinde anlattı.[66] Bu konuşmaları din-

leyen II. Abdülhamit'in elemanlarından biri, konuşanın kimliğinin Dr. Nâzım Bey olduğunu tespit etti ve onun: "... II. Abdülhamit'in yangın bıraktığını, Mithat Paşa'yı zindana attırıp öldürttüğünü, bunun doğal neticesi olarak yolun tehlikeye gideceğini..." ifade eden sözlerini Sultan'a anlattı. II. Abdülhamit de Dr. Nâzım Beyin adını yirmi yıldan beri sık sık işittiğini, Paris'te Ahmet Rıza Beyle birlikte aleyhine çalıştıklarını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aşırı derecede taraftarı olduğunu, halk arasında kendini beğenen, kimseyle hoş geçinemeyen bir adam olarak bilindiğini, kendisine karşı olanların hayatlarını ve hareketlerini saraydan takip ettiğini, Dr. Nâzım Beyin mesleği olan hekimlikle meşgul olmayıp politika -öyle bir politika ki karmakarışık bir politika- ile uğraşıp didindiğini, yalnız övülecek bir yanının olduğunu ve onun da kendi şahsı için ihtirasının bulunmadığını, hiçbir memuriyet kabul etmemekle arkadaşları arasında belirgin bir vatansever olduğunu belirtti.

Dr. Nâzım Bey, II. Abdülhamit'in Sultan unvanına bile karşı çıkar ve ona bu unvanı lâyık görmezdi. Hatta II. Abdülhamit'i sultan unvanının dışında görme veya onu mecnunlukla vasıflandırma yetkisini kendinde görürdü. Sultan'ı küçük düşürmek için her türlü aşağılayıcı söz ve davranışlarda bulunurdu.[67]

Dr. Nâzım Bey bütün bunlara rağmen II. Abdülhamit'e saltanatta bulunduğu veya bulunmadığı zamanlarda da ağız dolusu sövmekten, ona muhalif olduğunu ilân etmekten geri durmadı. Cemiyetin yayın vasıtası olan ve kendisinin de yayınlanması için büyük emekler sarf ettiği Meşveret gazetesinde Dr. Nâzım Bey, II. Abdülhamit'e bayağı (aşağılayıcı) sıfatlar ithaf ederek onu mecnunluk, istibdat ve vatan hainliğiyle suçladı.[68]

7. II. Abdülhamit'in Dr. Nâzım Beye Cevabı

Dr. Nâzım Bey, bir gün yine II. Abdülhamit'i aşağılayıcı tutum ve davranış içinde bulunduğu Kadıköy vapurunda Sultan'ın gözcüsü tarafından tespit edildi. Bu tespit üzerine II. Abdülhamit, "Kendisinin yangın bırakıp bırakmadığını, devleti idare ettiği otuz

üç yıllık saltanat devrinde üç yüz seneden beri gelen kopmuşlar ve kundaklar var mıydı yok muydu gibi soruların tartışma yerinin burası olmadığını; bunun yerinin Dr. Nâzım Beyle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının da içine gireceği tarih olduğunu..." belirtti.[69] 1908 yılının Temmuz ayında hükümeti İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarına, 1909 yılının Nisan ayında da Saltanatı kardeşine teslim ettiğini, kendisinin zamanında devletin sınırlarının İşkodra'dan Basra Körfezi'ne, Karadeniz'den Afrika'nın kum çöllerine uzandığını, Almanak de Gothe'nin 1908 yılında yayımlanan baskısı ile bugünkü yayımlananı karşılaştırıldığında kendisinden sonra gelenlere yangın yeri değil; büyük bir ülke, otuz milyonu aşan nüfus ve büyük bir ordu bıraktığının anlaşılacağını söyledi. İçinde bulundukları duruma dikkatlerini çekerek İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının on yıldan beri iktidarda bulunduklarını, yani kendisinin padişahlığının üçte biri kadar zaman içinde devleti idare ettiklerini, buna rağmen yaptığı eserlerin üçte birini bile meydana getiremediklerini açıkladı. II. Abdülhamit hükümdarlık makamına geldiği zaman dış borçlar üç yüz milyona yaklaşmıştı. İki büyük harbin ve birçok ayaklanmaların getirdiği masrafları karşıladıktan sonra borcu otuz milyona indirmeyi başardı. Yani dış borçları onda birine indirdi. Dr. Nâzım Beyle arkadaşları ise II. Abdülhamit'in bıraktığı otuz milyon borcu bu güne kadar dört yüz milyon liraya çıkardılar. Yani borç, on yılda on üç katına çıktı. Demek ki Sultan'dan sonra gelen Dr. Nâzım ve arkadaşları, sadece dış borcu arttırmak hususunda büyük marifet ve başarı göstermişlerdir."[70]

II. Abdülhamit tahta çıktığı zaman Bosna-Hersek ayaklanmış, Türk ordusunu saran Karadağ tehlikeli bir duruma ulaşmış, Sırbistan disiplinli ve güçlü bir orduyla Osmanlı'ya savaş açmıştı. Bu gelişen olayların yanında Doksan Üç Harbi (1293-1877) denilen Osmanlı-Rus savaşı başladı. Bu harbi doğuran sebepler II. Abdülhamit'in hükümdarlık döneminde ortaya çıkmamıştı. Zira o, iki padişahın üst üste görevden uzaklaştırılmasından ve doksan üç

günlük hükümet buhranından ve bir saltanat boşluğundan sonra padişah olmuştu. Millet gerginlik ve sıkıntı içindeydi. Halkı, içinde bulunduğu bunalımdan kurtarmak için milletin güvenini elinde tutan Mithat Paşayı Sadrazamlık makamına getirdi. Rusya'nın ileri sürdüğü şartlar karşısında savaşın yapılıp yapılamayacağı yetkisini millete bıraktı. Rusya ile savaş konusunu konuşup tartışmak için kurulan Meclis-i Umumî'ye milletin güvenini kazanan Mithat Paşa başkanlık etti. Buna göre Osmanlı-Rus savaşından ve bunun getirdiği olumsuz sonuçlardan II. Abdülhamit ne şahsen ne de makam olarak sorumluydu.

Savaşın idaresinin verildiği komutanlar, Osmanlı Devleti'nin sadece o döneminde değil, ondan önceki ve sonraki dönemlerinde de eşine az rastlanan komutanlardı. Bütün bunlara rağmen ulaşım araçlarının eksikliğini, Rumeli'deki Müslüman halkın dışında kalan azınlıkların Edirne şehrine kadar ulaşan ayaklanmalarının sebebini II. Abdülhamit'te aramak, onun uğursuzluğuna atfetmek ve bu felâketleri onun dönemine mal etmek yerinde bir davranış değildi. Çünkü olayların sebepleri ve gelişme aşamaları daha önceki devirlere dayanıyordu.[7]

II. Abdülhamit, Doksan Üç Harbi'nin sürüklediği felâketler altında ezilen milletinin yardımına koştu. Göçmen dindaşlarını uygun yerlere, köylere yerleştirdi. Rahat yaşamalarını sağlamak için her türlü yardımda bulundu. İstanbul'dan Sivas ve Halep'e kadar bir uçtan bir uca göçmen köyleri kurdurdu. Bu köylerde yapılan camilerin masraflarını bir hediye olmak üzere kendi özel servetinden karşıladı.

II. Abdülhamit, milleti için bu hizmetleri yaparken millî ticaret adı altında üç-beş kişiyi patlayıncaya kadar doyurmak için halkın midesine girecek lokmalara el atmadığını; böyle bir muameleninin dar ve kara günde değil, geniş ve rahat zamanlarda bile hatırından geçmediğini, her zaman dindaşlarının yiyecek, içecek, barınacak ihtiyaçlarını aklından çıkarmadığını anlattı. Ancak yerine

geçen İttihatçıların sebep olduğu hatalar İslâm dinine ve Osmanlı Devleti'ne felâket getirmeseydi onlara teşekkür bile edebileceğini söyledi. II. Abdülhamit, kısaca anlatmaya çalıştığı hizmetleriyle övünmek istemedi. Devletine ve milletine hizmet etmek onun esas vazifesiydi. İtiraf etmek gerekirse onun da pişmanlık duyduğu büyük hataları vardı. Hatalarını kendisi de kabul etti. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının da hatalarını kabul etmesi gerektiğini belirterek birlikte: "Bu yangını II. Abdülhamit bıraktı..." sözünü ilân etmeye davet etti. Ancak hak sever olduğu bilinen Dr. Nâzım Beyin mertlik, doğruluk ve açıklıkla, o yangını söndürmek için gelen Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarlarının su yerine petrol kullandıklarını söylemesini istedi.[72]

Dr. Nâzım Bey, bütün bunlara rağmen II. Abdülhamit'e saltanatta bulunmadığı zamanlarda bile muhalif olduğunu ilân etmekten geri durmadığı gibi Meşveret gazetesinde Sultan'a bayağı (aşağılık) sıfatlar isnat ederek onu mecnunluk ve vatan hainliği ile suçlamaktan vazgeçmedi.[73]

8. Beria Hanımla Evlenmesi

Evliyazade Mehmet Efendi, Yunanlıların İzmir'i işgalinden önce burada belediye reisliği ve Meclis-i Mebusan üyeliği yapmış, çevresi tarafından sevilen, tanınan, şehrin eşrafından seçkin ve saygın biri idi.

Evliyazade Mehmet Efendinin Refik, Naciye ve Gülsün isimlerinde üç çocuğu vardır.

Evliyazade Mehmet Efendinin oğlu Refik Evliyazade, Hacer Kaptanizade hanımla evlenmiş, bu izdivaçtan beş çocuk olmuştur. Bu çocuklardan biri Beria hanımdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Dr. Nâzım Bey, Refik Evliyazade'nin kızı Beria hanımla 1911'de evlenmiş ve bu evlilikten Sevinç Nâzım[74] (Sevinç Bozinal) isimli bir kızları olmuştur. Dr. Nâzım Beyin kızı Se-

vinç hanım, ikinci evliliğini Fuat Bozinal'le yapmış ve 1982'de vefat etmiştir.

Evliyazade Mehmet Efendinin kızı Naciye Evliyazade, İzzet Yemişcibaşı ile evlenmiş, bu izdivaçtan üç çocuk sahibi olmuştur. Üç çocuktan biri Berrin hanımdır ve Adnan Menderes'le evlenmiştir. Evliyazade Mehmet Efendi, Berrin hanımla Adnan Menderes evlendikleri zaman bunlara düğün hediyesi olarak güzel bir hizmetli olan Didar Kalfa'yı vermiştir.

Dr. Nâzım Bey ile Dr. Tevfik Rüştü Aras, Paris'te tanışıp arkadaş olmuşlardı. Bu arkadaşlık 1907'de dostluğa dönüştü. Bu tarihte Dr. Rüştü Aras İzmir'e gelerek İzmir Hastanesinde ve özel muayenehanesinde çalışmaya başladı. Birgün karşısında Tütüncü Yakup Ağayı buldu. Cemiyete katıldı ve Dr. Nâzım'a her türlü yardımda bulundu. Selanik'te yapılan görkemli düğün töreninde de Dr. Rüştü Aras'la Dr. Nâzım karşılaşarak birbirlerine sarıldılar. Bu törende Dr. Nâzım Bey, eşi Berta hanım ile Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı tanıştırdı.

Dr. Nâzım ile Dr. Tevfik Rüştü Aras arasındaki dostluk Evliyazade ailesine ikinci bir doktor damadın girmesine neden oldu. Nitekim Dr.Tevfik Rüştü Aras, Evliyazade Hacı Mehmet Efendinin kızı Makbule hanımla evlendi ve bu evlilikten yalnız Emel isimli bir kız çocuğu oldu. Emel hanım ise Fatin Rüştü Zorlu ile evlendi.

Evliyazade Mehmet Efendinin kızı Naciye Gülsün hanım, Salepçioğlu ailesinin gelinidir. Tevfik Rüştü Aras'ın kız kardeşi de Salepçioğlu ailesinin diğer gelinidir. Refik Evliyazade ve Tevfik Rüştü Beyin kız kardeşlerinin Salepçioğlu ailesinin gelini olması, Salepçioğlu ailesi ile Dr. Nâzım Bey arasında akrabalık ilişkisinin doğmasına neden olmuştur. Dr. Nâzım Beyin Tevfik Rüştü Aras'a "Akrabamdandır." demesi buradan kaynaklanmaktadır.

Tevfik Rüştü Aras Rodoslu'dur. Evliyazade Mehmet Efendinin torunlarıyla evlenen Dr. Nâzım Bey, Adnan Menderes ve Fatin

Rüştü Zorlu arasında hiçbir akrabalık bağı yoktur. Bunlar tesadüfen aynı aileden evlenmişlerdir. Fakat ölüm sebep ve şekillerinde bir benzerlik bulunmaktadır: Üçü de idam cezasına çarpıtılarak asılmıştır.[75]

İzzet Yemişcibaşı ile Refik Evliyazade, Dr. Nâzım Beyi çok sever ve beğenirlerdi. Daha önce Kalfa kadını, Dr. Nâzım Beye nişanlamışlardı. Sonra kızlarına daha iyi bir istikbal arayan[76] Evliyazade ailesi, kızları Beria hanımı Kalfa kadının yerine vermek istedi. Bir gün İzzet Yemişcibaşı, Refik Evliyazade'ye: "Dr. Nâzım Beyi çok beğeniyorsan sizin damadınız olsun." diyerek yarı ciddî bir söz söyledi. Aralarında Dr. Nâzım Beyi: "Didar Kalfa kadınla evlendirelim." diyerek söyledikleri şakalı sözler aksi yönde gerçekleşti. Dr. Nâzım Bey, Didar Kalfa kadından vazgeçerek kendisinden yirmi yaş küçük olan Refik Evliyazade'nin kızı 1891 doğumlu Beria hanımla 1911 yılında yirmi yaşında evlendi.[77] 1872 doğumlu Dr. Nâzım Bey ile Beria hanımın düğünü İzmir'de günün konusu oldu. Çünkü o devrin şartlarına göre düğün çok modern ve görkemli bir şekilde yapıldı.

Dr. Nâzım Bey, Beria hanımla İzmir'de evlendiği zaman kendilerine bir vapur tahsis edildi. Özel vapurla Selanik'e gittüler. Talat Paşa ve eşi Hayriye hanım 10 Mart 1911'de evlenip balayı için Selanik'e gelmişlerdi. Bunlar da Selanik'te vapurun geleceği saatte karşılama töreninde bulundular. Büyük ve coşkun bir kalabalık bu yeni çifti karşıladı.

Beria hanım, yüzü peçeli olarak fıstık yeşili bir elbise içerisinde damatla birlikte gemiden inerek kendilerini karşılayanlara katıldı. Beria hanım peçesini açınca güzelliği ve zerafeti, karşılayanları büyüledi. Onun güzelliği karşısında rıhtımda vapuru karşılayanlar: "Selanik'e bir güneş doğdu!" diyerek hayranlıklarını gizleyemediler.

Hayriye hanım, Beria hanımın peçesinin açılmasıyla fıstık yeşili elbise içindeki bu güzele hayran kalarak heyecanını yatıştırmak

için Talat Paşanın koluna sıkıca sarıldı. Talat Paşa da zaman zaman Beria hanımın çok güzel olduğunu eşi Hayriye hanıma söyleyerek hayranlığını itiraf etmiştir.[78]

Beria ve Hayriye hanımlar Notre-Dame de Sion adındaki Fransız mektebinde okumuş; batılı kadın gibi yaşamayı, konuşmayı ve davranmayı öğrenmişlerdi. Bundan dolayı kalabalıkta ve cemiyet içinde nasıl davranacaklarını biliyorlardı.

Dr. Nâzım Bey ile Beria hanımın evliliğinden 30 Nisan 1911'de Sevinç isimli bir kız çocuğu oldu. Sevinç hanım ikinci evliliğini Fuat Bozinal ile yaptı ve bu evlilikten 1954 yılında Sedat Bozinal isimli bir oğlu oldu.

C. Halka Doğru Dergisinin Çıkarılması ve Yazıları

Dr. Nâzım Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde genel merkez üyeliği görevini yaparken gazete ve dergilerde hikâye ve makaleler yazarak milliyetçilik fikrinin propagandasını yaptı. Ziya Gökalp'in fikirlerini destekleyerek Türkçülük fikrini uygulamada gerçekleştirmeye çalıştı. Türk Ocağı, Osman Gazi'nin hanlığının yıldönümü dolayısıyla çay partisi düzenledi.[79] Çay partisine katılan Türk Ocağı mensupları Dr. Nâzım Bey hakkında[80]: "Türklüğe, Türkçülüğe imanı ve büyük hizmetleriyle tanınmıştır." dediler.[81] Hakikaten Dr. Nâzım Bey Türkçülüğün ideologu oldu.[82] Türk Ocağı'na büyük yardımlar yaparak Türkçülüğün gelişmesi amacıyla her türlü hizmete koştu. Milliyetçi gençleri Türk Ocağı çatısı altında topladı.

Milliyetçilik fikri 1911 yılında kurulan Türk Ocağı vasıtasıyla gelişti. Dr. Nâzım Bey, milliyetçilik fikrine hizmet etmek için İzmir'de Halka Doğru dergisini çıkarırken teşkilâtlanmak için de Halka Doğru cemiyetini kurdu.[83] Bu dergiyi çıkarırken Paris'teki Fransız Akademisi'ni örnek almıştı. Halka Doğru dergisinin daimî muharrirlerinden olup isimleri derginin ilk sayfasında yer alan yazarlar arasında onun da adı bulunmaktadır.[84] Ayrıca Kasım 1913-Haziran 1914 tarihleri arasında toplam yedi sayı Bilgi mecmuasını çıkardı.

Halka Doğru dergisi ve Halka Doğru Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yan kuruluşu olarak Türkçülüğün, Anadolu'nun her tarafına yayılmasına ve bir sistem dahilinde gelişmesine önemli hizmetlerde bulundu. Türkçülük fikrinin bir temsilcisi ve bir hizmetlisi oldu. Bu uğurda olağanüstü fedakârlık yaparak üzerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirdi.

1.Yazdığı Hikâyeler

a. Kuzu

Dr. Nâzım Bey, Halka Doğru dergisinde temsilî hikâyeler ve yol gösterici makaleler yazdı. Dergide yazdığı ilk hikâyesinin adı "Kuzu" idi.

Kuzu hikâyesi temsilî bir hikâyedir ve kısaca kuzunun doğumundan, masumiyetinden, hizmet ve bakıma ihtiyacı bulunduğundan; koyunun ise yavrusuna süt vermesinden, yavrusunu himaye etmek için yaptığı fedakârlıktan söz edilir. Ana koyun, merhamet ve fedakârlığın temsilcisidir. Kuzu ile güneş arasında ilişki kurulur. Güneş, sıcaklığıyla kuzunun büyümesine, onun ihtiyacı olan diğer bitkilerin gelişmesine sebep olur. Çiçekler, otlar hep onun vasıtasıyla büyür. Daha kuzu birkaç aylıkken kasaba götürülür. Anne koyun feryat eder. Koyun ananın feryadı, Türk analarının feryadını temsil eder. Yavru kuzunun kesilmesi ve kebap olmasına üzülen koyun ana bütün dünyaya haykırır. Kendisini yavrusunun yerine feda etmeyi göze alarak: "Ah yavrum! Kadınlar, ey bizim gibi doğuran, emziren analar! Siz olsun acımaz mısınız? İki aylık bir yavrunun anasının memesinden kapılıp götürülmesi, şişe takılıp kebap edilmesi ne acı şeydir bilmez misiniz? Bizim bacaklarımız arasındaki kuzularımızın sizin kucaklarınızdakinden farkı ne?" diyerek feryat eder. Koyun, yavrusunun arkasından ağlayarak koşar. Fakat bir demir pençe bu koyunu tutarak geriye doğru atar.[88]

b. Acıklı Bir Sohbet

"Acıklı Bir Sohbet" başlığıyla yazdığı hikâyede her şeyden önce eğitimden, okuldan ve okuyup yazmadan önce kullanılan Türkçe dilinin düzeltilmesi konusuna dikkati çekmektedir. Uykuda bulunan vatandaşı uyandırmanın ve canlandırmanın en önemli vasıtası, onların anlayacağı dille konuşmak ve yazmaktır. İstanbul'un hemen yakınında Karamürsel'de bulunan bir vatandaş, gazeteyi okuduğu hâlde anlayamaması yüzünden Selanik'te ne olduğundan, Manastır ve İşkodra'nın başına neler geldiğinden ve Rumeli'deki mağlûbiyetin sonuçlarından haber alamamaktadır. Gazetelere vatandaşın anlayacağı dilde yazı yazmak mecburîdir. Dr. Nâzım Bey öz Türkçe ile yazmanın sebeplerini: "Ben de derim ki duygusuzluk da işte o mektepsizlikten, gazetesizlikten, lisansızlıktan, bütün manasıyla bilgi yokluğundandır. Mektep olsaydı, çocuklar ona göre terbiye görür, vatan millet duygusu alırlardı. Lisanımız olsaydı okurlardı, anlarlardı: merak eder, merak ettikçe okurlardı. Şu hâlde lisanı düzeltmeli, gazeteleri sadeleştirmeli, halkı unutmamalı, mektepleri de halka göre, hem de çabuk yapmalı."[66] diyerek açıkça anlatmaktadır.

c. Düğün

"Düğün"[67] başlıklı yazısında Türklerin yanlış örf ve âdetlerinden söz eder. Düğün esnasında yapılan israfların ve lüzumsuz harcamaların zararlarını anlatırken düğünde gösterişin birçok aileyi perişan ettiğini, yeni kurulan ailenin ana ve babalarına ne kadar ağır yükler getirdiğini anlatmaya çalışır. O devrin şartlarına göre bu hikâye anlamlı ve çok dikkat çekicidir. Dr. Nâzım Bey "Düğün" hikâyesinde toplumsal olayları bir sosyolog gibi ortaya çıkarıyor ve bunlara doktor gibi teşhis koyuyor. Hastalığı da bir eczacı düşüncesiyle tedavi ediyor.

Dr. Nâzım Bey inkılâpçı ve yenilikçi bir halk adamıydı. Sosyal yönden de yenilikler yapılmasını arzu ediyordu. Zekeriya Sertel'in, dönme olan Celal Derviş'in kız kardeşiyle evlenmesini duyduğu va-

kit hemen onu çağırarak tebrik etti, yaptığı işin önemini bilip bilmediğini sordu.[69] O, dönme bir Yahudi'nin kızıyla evleniyordu. Zekeriya Sertel'e: "Sen belki farkında değilsin, fakat yüzyıllardan beri birbirine yan bakan iki toplumun birleşip konuşmasına yol açıyorsun. Dönmelik katına ölüm yumruğu indiriyorsun. Biz bu olayı gereği gibi değerlendirmeli ve Türklerle dönmelerin birleşmesini bu vesile ile kutlamalıyız. Bunu millî ve tarihi bir olay gibi değerlendirmek gerek." dedi. Zekeriya Sertel'in, ne yapmalıyız efendim diyerek cevap vermesi karşısında, nikâhlarını cemiyet adına kendilerinin kıydıracağını, nikâhı gazetelere ilân vererek duyuracağını ve davetliler çağıracağını, dönme ile yapılan bu nikâhı bir aile olayından çıkarıp millî olay hâline getireceğini söyledi.

Dr. Nâzım Bey bu konuşmadan sonra dönme kastını yıkmak için düğünün bütün masrafını cemiyetin bütçesinden yaptı. Kız tarafının vekâletini Talat Paşa, oğlan tarafının vekâletini de Tevfik Rüştü Aras aldı. Dönmelerle evlenmeme kastını yıkma görevini Evliyazadelerin iki doktor damadı üstlendi. Nikâh, Şehzadebaşında Suphi Paşa Konağı'nda kıyıldıktan sonra gazetelere ilân verildi. Dr. Nâzım Bey, Sertel'in nikâh haberini gazetelere vererek dönmelerle Türklerin evlenmesinin çoğalmasını sağlamaya gayret etti

Dr. Nâzım Beyin, yukarıda anlatıldığı gibi Zekeriya Sertel'in dönme ile evlenmesi konusuna önem vermesi, sahip olduğu inkılâpçı görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Toplumun örf ve âdetler yönünden değişmesini arzu etmektedir. Bu sebeple hikâyelerini, toplumdaki yanlış örf, âdet ve bağnaz gelenekleri değiştirmeyi teşvik edecek şekilde yazmaktadır.

d. Tosun

Dr. Nâzım Bey "Tosun" adıyla yazdığı hikâyede Türk halkına seslenerek: "Tosun, yiğit olduğu kadar yumuşak huyludur, merhametlidir. Bir gün bir kadına yahut bir çocuğa fenalık eden bir adamı, bakarsınız ki yumruklar, ezer, aslanlar gibi kükrer, homurdanır, ateşler püskürür. O, bir gün ihtiyar bir kadının elini çocuk gibi öper. Dul bir kadının çektiği yoksulluklara acır, sızlar; yetim bir

çocukla çocuk olur, âdeta onunla oturur oynar ve bazen de ağlar." der. Bu şekilde hitap ederek okuyucunun merhamet ve iyilik duygularını coşturur. "Tosun" hikâyesinin birinci bölümünde, köyde olan uygunsuzluklar sebebiyle Tosun on sekiz yaşında Amerika'ya gider. Uygunsuz işler yapanlar, muhtar ve imam ikilisidir. Kaba Sakallı İsmail'in karısının boşanmasına sebep olan imam, bu kadını muhtarın oğluna nikâhlar. İsmail, eşini ve çocuklarını bırakarak kaçar; çocuklar yetim ve perişan... Olaylar böyle devam ederken Tosun Amerika'dan döner. İmam ve muhtar bir delikanlıyı askerlikten kurtarmak amacıyla sahte belge düzenler. Bunun üzerine hükûmet tahkikat yaptırır. İkisi de tutuklanır. Tosun: "Allah'ım adaletin vardır; büyüksün."[89] der.

Tosun Amerika'da İngilizce öğrenir ve orada bulunan teknolojik imkânlardan yararlanma yollarını araştırır. Memleketine dönerken Amerika'dan birkaç parça tarım aletini de beraberinde getirir.

Köylüler, Tosun'un Amerika'ya gitmesini kınayarak babası Salih Ustayla alay ederler; "Tosun, imamı dövmüş, Amerika'ya kaçmış, şimdi orada, on sekiz yaşında gâvur içinde..."

Tosun, şapka mı giyecek, domuz eti mi yiyecek, şarap mı içecek, kumar mı oynayacak, dinini mi değiştirecek? Hep bu sorular köylünün ağzında.

Tosun getirdiği paralarla tarla satın alır. Toprağı iyi işleyerek çok para kazanır. Evlenme konusunda köylünün âdetlerine uymak istemez. Görücü usulü evlenmeye karşı çıkar; bir ineğin bile bakıp beğenilerek alındığını söyler.[90] Annesini görücü usulüyle evlenemeyeceği hususunda ikna eder. Sonra bir Kürt köyüne gider. Orda görüp tanıdığı, yiyip içip gezdiği bir kızla evlenir. Tosun'un köylüleri ve akrabaları buna karşı çıksa da hepsi ona hak verir. Bu olay o köyde yenilik ve değişiklik meydana getirir. Sosyal yönden Tosun'un inkılâpçı davranışları genç kızlar tarafından takdirle karşılanır ve kızlar: "Keşke bizim köy de Kürt yahut Çerkez köyü olsaydı yahut biz de Şâfi olsaydık."[91] derler.

e. Halka Doğru

"Ey Halka Doğru" sözüyle başlayan hikâyesi; dergi adına, derginin amacı uğruna halka açık bir haykırıştır. Hikâye okunduğunda, ister istemez insanın gözleri yaşarıyor. Hikâyede; o devrin şartlarında, Türk halkı adına güneşin kavurucu sıcağı altında tarlada başak toplayan Türk şehit anasını konuşturuyor. Şehit anası, ak saçıyla, sıcaktan kavrulmuş ve yılların üstünde bıraktığı izleri taşıyan buruşmuş yanakları ve bu yanaklardan damlayan gözyaşlarıyla feryat ediyor.

Türk anasının feryadını şöyle ifade eder: "Evet asker! Benim yalnız bir oğlum değil, bütün yavrularım asker, bütün yavrularım yaralı, bütün yavrularım esir. Fakat benim kederim bundan değil. Biz Türk anaları bu bozgunları, bu kırgınlıkları üç yüz senedir duyup tadıyoruz. Artık alıştık, kandık; bunda şaşacak, ağlayacak, hayıflanacak ne var? Beni ağlatan beni yaralayan bunlar değil oğlum! Bu kavga başlar başlamaz, ben şu ak saçım ve şu görgülü başımla işin sonunun neye varacağını anlamıştım. Karşımıza ne istediğini, ne yapacağını ve nereye gideceğini bilir, dişine kadar silâhlı dört halk dikilmişti. Biz bunlara karşı giden tek bir halk idik. Öyle bir halk ki ne istediğimizi, ne yapacağımızı, nereye gideceğimizi, hatta kaçarsak nasıl kaçacağımızı bilmiyorduk. Kendi kendime söyledim. Böyle olmaz. Biz bir kere, karşımızdakiler gibi içi dışı dolu tam bir halk olmayı idrak etmeye çalışmalıyız. yanımızı yörenizi çevirerek bizi sırnsıkı tutmuş, kolumuzu kanadımızı kırmış, gözümüzü dilimizi bağlamış, özümüzü dinimizi kuşkuyrak kavrayarak ezmiş, çürütmüş, büzmüş olan zincirleri kırmalı, asıl içimizdeki esirlikten kurtulmalıyız. Biz hep cehaletin, göreneklerin, duygusuzluğun esirleri ve kurbanlarıyız.

Doğrusunu ararsan, düşmanlar işte bütün bu fenalıklarını çok zaman evvel öldürüp yere sermiş olduğundan, zavallı şehitlere kılıç çekti, kurşun attı. Düşman elindeki esirlerimiz bu ikinci esirliklerini evvelkinin verdiği alışkanlıklardır sanırım. Çün-

kü kafalardaki zincirler ellerine konan kelepçeden ağırdır. Düşündüm taşındım. Nihayet, senin gibi buradan geçen birkaç gence seslendim. Derdimi açtım. Onlara yana yakıla, yalvara dedim ki:

Evlâtlarım ben halkım, sizin atanızım. Kendi yurdumda kendi toprağımda bir yabancı, bir sığıntı gibi kala kala bittim. Söyleyecek çok dertlerim var, dilim yok. Artık bağıracağım, dinleyecek kulak yok. Çocuklar anlayışlıymışlar, ne söylediğimi anladılar. Bana söz verdiler; "Ana sen merak etme, biz senin istediğini yaparız!" dediler.[92]

"Ey Halka Doğru" hikâyesinde, yer yer şiirlerle milletin o günkü mahrumiyeti, maruz kaldığı acıları ve sıkıntıları anlatılır. Halka Doğru dergisinin, halkın sesi, halkın dili ve kendisi olduğunu söyler. Çünkü Halka Doğru, halkın diliyle, örf ve âdetiyle, kültürüyle halkla beraberdir. Halk adına halkı konuşacak ve onun dertlerini dünyaya ilân edecektir.

f. Ana İntikamı

"Ana İntikamı" hikâyesiyle, Bulgar zulmünü anlatmaktadır. Kırklareli bozgunu dolayısıyla kıyametler kopar, şehir ana baba günü olur. Bulgar geliyor diye halk başının çaresine düşer; karısını, yakınlarını ve çocuklarını alarak dağlara, derelere ve Anadolu'ya kaçar.

Bu kaçanların dışında Kırklareli'nde yeni doğum yapmış olduğundan yürümeye gücü kalmayan ve kocası altı aydan beri Yanya'da asker olan bir gelin vardır. Çocuğuyla kaçamaz ve kayın validesiyle birlikte kapılarını kapatıp evlerine sığınırlar. Evleri Bulgar askerleri tarafından basılır. Gelinin kayın validesi ve yavrusu öldürülür. Kadına, yeni doğum yaptığı için musallat olamazlar. Bulgar askerleri şımarık davranış ve kontrolsüz şehvetleriyle Türk gelinini rahatsız ederler. Bulgar yüzbaşısı aşırı derecede sarhoş oluncaya kadar içer ve odada bulunan sedirin üzerine sızar.

Kayın validesini al kanlar içinde ve çocuğunu ezilmiş bir hâlde yerde gören Türk gelini dayanamaz, sedire sızan Bulgar aske-

rin sarhoş hâlinden istifade ederek baltayı alır, yüzbaşının başını parçalar ve onun elbiselerini giyerek Bulgar askerleri arasından, Bulgar yüzbaşısı kıyafetiyle uzaklaşır. Türk ordusuna ulaşarak kurtuluş zaferi için cephede savaşa katılır.

Hikâyede hem Bulgarlar'ın zulmü hem de Türk anasının cesaret ve temizliği anlatılmaya çalışılıyor. Dr. Nâzım Bey bu gibi üzücü olaylarla ve gerçek hikâyelerle halkı uyandırmaya ve yine halkın diliyle halkı bilinçlenmeye teşvik ediyor.[93]

D. Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri

Dr. Nâzım Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde genel merkez üyeliği görevini yaparken vatanının ve milletinin çıkarını her şeyin üstünde tutarak cemiyet adına üzerine düşen vazifeleri hiçbir maddî ve manevî karşılık beklemeden seve seve yaptı.

Arnavutluk ve Yemen gibi yerlerde kanlı çarpışmalar başladı. Muhtelif bölgelerdeki çarpışmalar, Dahiliye Nazırı Talat Beyin makamını etkiledi. Olaylar üzerine Talat Bey: "Hükûmeti ele aldık. Artık ne cemiyet ne de genel merkeze lüzum yok. Hükûmet içinde hükûmet olmaz." dedi. Talat Beyin kendi başına buyruk bu sözü Dr. Nâzım Beyi çok kızdırdı. Talat Beyin kendisini ve bakanlık görevini tehdit ederek itirazda bulundu. Talat Beye tepki göstererek: "Hayır, henüz ihtilâl devresi yaşıyoruz. Hükûmetin vaziyeti istikrar bulmamıştır. Cemiyet dağılamaz." dedi ve ona, teşkilât adına yetki ve sorumluluğunu hatırlatıcı sert çıkışlarda bulundu.

Cemiyetin genel merkezinde Arnavutların silâhlarının toplanması hususunda Talat Bey tereddütlü davrandı. Genel merkez üyeleri Talat Beyi çok sıkıştırdılar. Talat Bey, İsmail Canbulat'a: "Korkuyorum, Arnavutluk başımıza yeni bir iş çıkarmasın." diye konuştu. Talat Beyin konuşması üzerine Dr. Nâzım Bey hiddetle önündeki masaya vurarak: "Bu lâzımdır. Arnavutların silâhları toplanmalıdır." diyerek bağırdı. Bağırmakla da kalmayarak genel merkez üyelerini peşine sürükledi. Talat Bey bütün metanetine rağmen Dr. Nâzım Beyin dediğim dediktir ısrarına dayanamadı.

Nihayet yıllarca Alman istilâsına karşı koyan Arnavutların silâhları toplatıldı.[94]

Mahmut Şevket Paşa, 23 Ocak 1913 tarihinde sadrazam olduğu zaman Dr. Nâzım Bey Paris'te bulunuyordu.[95] İtilâf devletleri Balkanlıların zaferini kendilerine mal ediyorlardı. Avrupa basını Balkan zaferini kutluyor ve Osmanlı Devleti aleyhine ateş püskürüyordu. Batılı yazarlar: "Türkler bir ordugâh hâlinde mevcut idiler. Artık çadırların ipleri kesilmiştir." diyordu. Hadiseler Anadolu'da Rus menfaatlerinin temini yolunda gelişirken Dr. Nâzım Bey, Halil Menteşe ile birlikte Paris'te ünlü sosyalist lider Jaures'i, Paris banliyösünde bulunan küçük köşkünde ziyaret etti. Jaures, genç Türk ihtilâlinin mahiyeti ve idealleri hakkında açıklamalarda bulunan ve ordunun mağlûbiyet sebeplerini anlatarak yardım isteyen bu heyeti kütüphanesinde kabul etti. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının uzun açıklamalarını dinledikten sonra: "Bu gibi felâketler her millet için muhtemeldir. Me'yus olmayınız. Yalnız sizin için daha büyük bir tehlike belirmektedir. Ermenistan'da ıslahat propagandası başladı. Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar. Kendiliğinizden oralarda esaslı ıslahata başlayın. Belki tehlikeyi bu suretle önlemiş olabilirsiniz." dedi[96] Dr. Nâzım Bey İstanbul'a döner dönmez durumu Mahmut Şevket Paşaya anlattı ve doğu vilâyetlerimizdeki ıslahatın İngiliz mütehassıslarına havale edilmesini bir tedbir olarak kabul ettirdi.[97]

1. Birinci Dünya Savaşına Karşı Tutumu

Temmuz 1914'te Dr. Nâzım Bey İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkez-i Umumî üyesiydi ve Dr.Tevfik Rüştü Aras İstanbul Sağlık Teftiş Heyeti başkanıydı. Her ikisi de Evliyazade ailesinin damatları idi. Dr. Nâzım Talat Paşaya, Dr. Tevfik Rüştü ise Mustafa Kemal'e çok yakındı. İttihatçılar cemiyet içinde birkaç parçaya bölünmüştü. Mustafa Kemal Paşa, ittihatçılardan Talat Paşanın başını çektiği gruba yakın bir subaydı. Dr. Nâzım Bey de Talat Paşanın grubunda olduğundan Mustafa Kemal Paşaya daha sıcak yak-

laşıyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, subayların politika ile uğraşmasına karşıydı.

I. Dünya Savaşı'ndan birkaç ay önce Yunanistan'daki esaretten kurtularak İstanbul'a gelen Dr. Nâzım Bey I. Dünya Savaşı'na girmeye taraftar değildi. Mustafa Kemal Paşa I. Dünya Savaşı'na girmeme konusunda Dr.Tevfik Rüştü Aras'a mektup yazmıştı. Bu mektup Dr. Nâzım Beyin akrabası olan Dr. Tevfik Rüştü Aras'ta idi. Mektupta Almanya ile yapılacak ittifakın Türkiye'yi derhâl savaşa sürükleyeceği ifade ediliyordu. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey hemen Talat Paşaya gitti. Savaşa girmeye mâni olmak için gerekli işlerin yapılmasını istedi. Talat Paşa da gerekeni yapacağını söyledi. Fakat perde arkasında oynanan oyundan Dr. Nâzım Beyin haberi yoktu. Yine de Kurban Bayramı sabahı kendisini ziyarete gelen Mithat Şükrü Beyin sorusu üzerine konuyu anlattı. Ayrıca Talat Paşanın I. Dünya Savaşı'na girmemek için mümkün olan her şeyi yapacağını bildirdi.[98]

30 Ekim 1914 gecesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyeleri ve Bakanlar Kurulu toplandı. Toplantıda Sadrazam Salt Halim Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe vardı. Sadrazam bir konuşma yaptı. Konuşmasında Almanlar'la yapılan ittifaktan söz edildi. Halil Bey, İngilizler ve Fransızlar nezdinde her türlü teşebbüsün yapıldığını, fakat bir netice alamadıklarını, Rusya'nın saldırısı karşısında Almanya ile ittifakın memlekete hizmet olacağını söyledi. Bu konuşma üzerine Cavit Bey ve bazı bakanlar anlaşmaya karşı olduklarını açıkça söylediler. Cavit Bey hükûmetten istifa edeceğini açıkladı. İstifa hakkında Dr. Nâzım Bey itirazda bulundu. Cavit Beyin hükûmetten çekilmeye hakkı olmadığını, particilikte çekilmenin kabul edilemeyeceğini, eğer Cavit Beyin çekilme fikri varsa bunu Goben (Yavuz) ve Bresla (Midilli) gemisi geldiği zaman icra etmesinin lâzım geldiğini söyledi.[99]

I. Dünya Savaşı'na girmeden bir gün önce Dr. Nâzım Bey Merkez-i Umumide iken Talat Bey geldi ve: "Arkadaşlar bugün memleket için size hayırlı bir iş söyleyeceğim. Biz eşit şartlar da-

hilinde Almanya ile ve onun müttefiki olan Avusturya ile bir ittifak yaptık." dedi. Dr. Nâzım Beye gizli olarak çalıştıklarını anlattı ve ittifakın esasları hakkında açıklama yapmadı.[100]

Dr. Nâzım Bey ittifak şartlarının kendilerince bilinmediğini, ittifakın harbe hemen girmeyi zorlayacağını, Almanların hemen savaşa girmek için hükûmeti zorladığını, savaşa mümkün olduğu kadar geç girmenin yararlı olacağını; Almanların baskısına rağmen hiç olmazsa altı ay sonra savaşa girilmesinin gereğini ifade etti.

Nitekim bu fikirde olan kabine üyeleri ilkbahara kadar savaşa girmeyi ertelemek için Almanları ikna etmek üzere Meclis-i Mebusan Reisi Halil Beyin başkanlığında mülkî ve askerî erkandan bir komisyonun Almanya'ya gönderilmesine karar verdi. Bunların gideceği zaman Karadeniz'de top patladı. Yani oldu bittiye getirilerek Ruslarla savaşa başlanılmasına sebep olundu. O zaman, savaşın başlaması bir yanlışlığa bağlanarak, Ruslara uğradıkları zarar için tazminat ödemek suretiyle barışın devamı istendi. Fakat Ruslar çok ağır şartlar ileri sürdüğünden kabine üyelerinin çoğu bu şartları kabul etmedi. Bunun üzerine kabinenin birkaç üyesi istifa etti. Yerlerine başkaları alınarak kabine tamamlandı. Böylece savaşın başlamasına[101] zemin hazırlandı.

Dr. Nâzım Bey, Süleyman Askerî ve İsmet İnönü'nün I. Dünya Savaşı'na bir an önce girmek istediklerini söyledi.[102]

I. Dünya Savaşı'ndan önce Goben adlı gemi İstanbul'a geldiği zaman Taşkışla'da yangın çıktı. Gobenle gelen Alman askerleri Taşkışla yangınını söndürmeye çalıştılar. Yangın söndürme esnasında Alman askerlerinden birkaçı öldü. Askerlerin ölmesi üzerine Talat Bey, Dr. Nâzım Beyin taziye için Alman Elçiliği'ne gitmesini istedi. Dr. Nâzım Bey taziye için Alman Elçiliği'ne vardığı zaman Elçi: "Siz Alman düşmanı, Fransız dostuymuşsunuz." dedi. Elçinin zamansız ve münasebetsiz sözüne Dr. Nâzım Bey kızdı ve: "Ben ne Alman dostu ne Fransız dostu ne de Alman ve Fransız düşmanı-

yım. Ben Türküm Türkün dostuyum."[103] diye cevap verdi. Derhâl Alman Elçiliği'nden uzaklaşarak genel merkeze geldi.[104]

1914 yılının yaz mevsimi çok sıcak geçiyordu. 3 Temmuzda Avustuiya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan'a ültimatom verdi. Ültimatomdan beklediği cevabı alamayınca 28 Temmuzda Sırbistan'a savaş açtı. 1 Ağustosta Almanya Rusya'ya savaş ilân etti. 2 Ağustosta Sait Halim Paşanın Yeniköy'deki yalısında Osmanlı-Alman ittifak anlaşması imzalandı.

Yapılan bu anlaşmadan cemiyetin Merkez-i Umumî üyeleri olan Dr. Nâzım, Eyüp Sabri, Dr.Bahattin Şakir, Ziya Gökalp, Dr. Rusuhi, Emrullah, Küçük Talat (Muşkara), Rıza, Kara Kemal ve cemiyetin genel sekreteri Mithat Şükrü'nün haberi yoktu. Dr. Nâzım Bey, Talat Paşanın savaşa girmeye mâni olacağını ümit ediyordu. Ortalıkta dedikodu yayılınca, üyeler Nurosmaniye'de buhınan İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsine gittiler. Herkes bir şey söylüyordu. Kapı açıldı ve Talat Paşa içeri girdi. Dr. Nâzım, Talat Paşanın yüzüne bakınca gelişmelerin hiç de umduğu gibi olmadığını anladı. Talat Paşa gür sesiyle Almanlarla hayırlı bir anlaşma yapıldığını duyurdu.

2. Alman Dostluk Cemiyeti'nde Görev Alması

Dr. Nâzım Bey, Alman Dostluğu Cemiyeti'nde görev aldı. Alman Dostluğu Cemiyeti, Türk öğrencilerine yardım ediyordu. Bu yardım büyük bir meblağ tutuyordu. Milyonları bulan para yardımıyla İstanbul'da bir bina ve kütüphane yaptırmalarını sağladı. Ayrıca Türkler ile Almanlar arasında öğrenci-öğretmen mübadelesini (değişimini) gerçekleştirdi. Dr. Nâzım Beyin öğrenci-öğretmen mübadelesi konusundaki hizmetleri takdirle karşılandı. Kendisine Türk-Alman Dostluğu Cemiyeti'ne hizmetinden dolayı Alman İmparatoru bir nişan vermek istedi. Dr. Nâzım Beyin arkadaşı Musevî asıllı Shimit, İmparatorun bu isteğini kabul etmesi konusunda Dr. Nâzım'a ısrar etti.[105] Ancak Dr. Nâzım, daha önce Hilâl-i Ahmer adına on bir ay hapis cezası çektiğinden dolayı bu kurum tarafın-

dan verilmek istenen nişanı da kabul etmemişti. Bu nedenle nişan almak istemediğini söyleyerek sadece altına İmparatorun imzasının atıldığı resmi kabul etti.[106]

I. Dünya Savaşı başlar başlamaz Dr. Nâzım Bey, Balkan Harbinde olduğu gibi, yaşı askerlikle mükellef olma sınırını geçtiği hâlde bir hastanede görev almak istedi. Arkadaşları, onun genel merkezde kalmasını istediler. Kendisi de arkadaşlarının isteği üzerine genel merkezde kaldı.[107]

Dr. Nâzım Bey çok koşturuyordu ve çok faaldi. Merkez-i umumî üyeliğinde. Alman Dostluk Cemiyeti'nde, Teşkilâtı Mahsusada, Asarı Atika Cemiyeti'nde, İhtikârı Men Komisyonunda, Fenerbahçe Spor Kulübü'nde hizmet ediyor ve İttihatçıların evliliği gibi konularla da meşgul oluyordu.

3. Çeşitli Cemiyetlerde Üye Olması

I. Dünya Savaşı başlamadan Enver Paşanın isteği üzerine Teşkilâtı Mahsusa kurularak kendisine bağlandı. Bu teşkilâtın çekirdek kadrosu Dr. Nâzım, Dr. Bahattin Şakir, Yüzbaşı Arif (Kamçıl), Binbaşı Süleyman Askerî ve Emniyet Müdür Muavini Azmi Beylerden oluştu. Teşkilâtı Mahsusa; gerilla savaşı, istihbarat ve düşman topraklarına akınlar yapma gibi görevler yapacaktı.

Savaş öncesinde Enver Paşanın talimatıyla Eşref Kuşçubaşı Ege Bölgesi'ni gezdi ve bir rapor hazırlayarak Rumların tehcir edilmesini istedi. Çünkü Rumlar büyük bir tehlike oluşturuyordu. Fakat Dr. Nâzım Bey, Rumların tehcirine soğuk baktı. Çünkü böyle bir karar Osmanlı Devleti'ne yük getirecekti. Ayrıca böyle bir uygulama İngiltere ile savaşı göze almak olacaktı ve Amerika'nın da olumsuz davranmasına sebep olacaktı.

I. Dünya Savaşı yıllarında Dr. Nâzım Beye birçok özel görev ve yetki verildi. Avrupa'ya Talebe Gönderme Cemiyeti, Asar-ı Atikanın Muhfazası Cemiyeti ve Bilgi Cemiyeti'nde ayrı ayrı üye olarak hizmetlerde bulundu. Bu arada genel merkezde üyelik görevinde de bulundu.

Genel merkezde cemiyetin teşkilâtlanma işlerini, genel kongreler için yapılacak lâyihaları ve hazırlanması gereken programları düzenledi; ayrıca genel merkez üyelerinin her birinin görevlerini ayrı ayrı belirledi. Meselâ; Küçük Talat Bey ve Ziya Gökalp Bey Yeni Mecmua'yı çıkararak yayım işiyle uğraşırken, Dr. Nâzım Bey de Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin seçimleriyle meşgul oldu. Öğrenciler gönderilmesi için hükûmet nezdinde teşebbüslerde bulundu. Eğitim durumlarını tespit ederek yeteneklerine göre öğrenim görmelerine rehberlik etti.[108]

Asar-ı Atika Cemiyeti'nde, İstanbul ve Türkiye'de bulunan eski ve tarihî eserleri korumak için bir komisyon kurdurdu. Dr. Nâzım Bey, Eski Eserler Komisyonu vasıtasıyla İstanbul'da ne kadar tarihî Bizans ve Türk eseri varsa onların tarihçesini kaydettirdi. Tarihî eserleri harabe olmaktan kurtarmak için hükûmete gerekli teklifleri götürerek eski eserlerin kaybolmasını önledi.[109]

Dr. Nâzım Bey ülkenin kalkınması için iktisadî gelişmeyi en ön plânda düşündü. Kalkınmayı sağlamak amacıyla Bilgi Cemiyeti'ni kurdu. İktisadî açıdan yapılacak programın tadilâtını (düzenlemesini) yaparken Bilgi Cemiyeti vasıtasıyla iktisat ilminin ülkeye yayılmasına gayret etti.[110]

Cemiyetlerde muhtelif işlerle meşgul olurken çok seyahat ederdi. İstanbul'da kaldığı zamanlarda ise fırsat buldukça genel merkeze giderdi.[111]

Talat Bey tarafından Men-i İhtikâr Komisyonu üyeliğine getirilen Dr. Nâzım Bey, bu cemiyette üç ay üyelik yaptı. Talat Bey, Dr. Nâzım Beyin para ve ticaretle uğraşmadığını ve menfaat için çalışmadığını biliyordu. Bu sebeple ihtiras, çıkar ve makama talip olmayan Dr. Nâzım Bey, komisyon üyeliğine zorla tayin edildi.[112]

O yıllarda İstanbul abluka altındaydı. İhtiyaç duyulan malı dışarıdan şehre sokmak çok güçtü. Hristiyanlar seyahat edemiyorlardı. O devirde ticarî işler Hristiyanların elinde bulunuyordu. Bunlar da Avrupa ile ticarette bulunmak için seyahat edemediklerin-

den bir malın fiyatı yedi-sekiz katına çıkıyordu. Malın fiyatının yükselmesi Hristiyanların lehine gelişiyordu. Men-i İhtikâr Komisyonunun vazifesi; zincirleme şeklilde ve sun'î olarak yükselen fiyatları olması gereken düzeye indirmekti.'[113]

Dr. Nâzım Beyin gayretleriyle fiyatı artan mallar eski değerine indirildi. Halkın zarurî ihtiyacı olan patiska bez ve yiyecek gibi gıda maddelerinin fiyatları düşürüldü. İhtiyacı karşılamak için Avrupa'dan mal getirtildi. Dr. Nâzım Bey, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşanın halkın ihtiyacı olan malların temini konusunda sorumluluğu üzerine almasına karşı çıktı. Çünkü, fiyatların düşürülmesi sonucunda ucuz mal satın alan İsmail Hakkı Paşa bu alışverişten istifade etti. Bunun üzerine yapılan haksızlığı Harbiye Nazırı'na şikâyet ederek Avrupa'dan mal getirme hususunda yeni düzenlemeler yapılmasını sağladı. Böylece halkın zorunlu ihtiyaçlarını ucuz olarak temin ettirdi.'[114]

Dr. Nâzım Bey, çeşitli komisyonların yanında 1916 yılında Fenerbahçe Spor Kulübü'ne de başkanlık etti. On bir futbolcuyu bulmanın zor olduğu savaş yıllarında kulübe başkanlık yaptı. Fenerbahçe Spor Kulübü 2 Ekim 1914-12 Kasım 1915 tarihleri arasında oynadığı on beş maçta hiç mağlûp olmadı. Efsaneleşen bu takımın oyuncularını ancak I. Dünya Savaşı yenebildi. 17 Aralık 1917'de yapılan Fenerbahçe-Galatasaray maçında, Galatasaray 3-2 galip geldi. Maç sonrası Dr. Nâzım Bey futbolculara teselli amacıyla sigara ikram etti. O, bu çalışmalarıyla gençlerin zihnen gelişmesine çalıştığı gibi bedenen de gelişmelerine hizmette bulundu.'[115]

Savaş döneminde Ermeni ve Rum komisyoncular Osmanlı topraklarını terk etti. Geride Türk ve Yahudi komisyoncular kaldı. Türk komisyoncuların çoğunluğu ise Sabatayist idi. Sabatayist Ahmet Emin Yalman'ın belirttiği gibi İtibar-ı Milli Bankası'nda çalışacak Müslüman Türkü bulmak çok zordu.

İzmir'deki komisyoncular tarafından Karşıyaka, İstanbul'daki komisyoncular tarafından da Şişli ve Nişantaşı gibi zengin semtler

kuruldu. Bir tarafta Yahudi ve Sabatayist komisyoncular savaş zengini olurken diğer tarafta ayakkabısının altı delik gezen, idealist düşüncelerinden taviz vermeyen, yeni bir ulus hayalini gerçekleştirmek için her göreve koşan Dr. Nâzım Bey gibi İttihatçılar da vardı.

4. Mustafa Kemal'in Paşalığa Yükselmesi İçin Çalışması

Enver Paşa, Mustafa Kemal'e daima uzak durur ve soğuk davranırdı. Belki de Mustafa Kemal Paşayı kendisine rakip görüyordu.[116] Enver Paşa kendisinin daha dindar ve idealist bir Müslüman olarak yaşadığını, dünya varlığına ve makama değer vermediğini sanıyordu.[117] Bu sebeple kendisinin dışındakileri kabul edemiyordu.

İttihatçıların birkaç parçaya bölündüğü sırada Mustafa Kemal, Talat Paşanın grubuna yaklaşmıştı. Dr. Nâzım Bey de Talat Paşa tarafını tutuyor ve böylece Mustafa Kemal'e daha yakın duruyordu. Mustafa Kemal de Dr. Nâzım Bey gibi subayların politika ile uğraşmasına karşıydı. Dr. Nâzım Bey, çeşitli nedenlerden dolayı Mustafa Kemal'i seviyordu.

Conkbayın, Anafartalar ve Çanakkale gibi yerlerde yapılan savaşlarda üstün başarılar gösteren Mustafa Kemal'in paşalığa terfi işi gecikmişti. Bu durum Dr. Nâzım Beyin dikkatini çekti[118] ve Mustafa Kemal'in paşalığa terfisini sağlamaya çalıştı.[119]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyelerinin toplantı hâlinde bulunduğu esnada Dr. Nâzım Bey, Talat Paşaya hitaben Mustafa Kemal'in paşalığa terfi meselesinin neden uzadığını sordu. Talat Paşa, terfi işinin Enver Paşaya ait olduğunu ve biraz sonra cemiyete geleceğini söyledi. Bu konuşmadan sonra Enver Paşa genel merkez üyelerinin toplantı hâlinde olduğu cemiyet merkezine geldi. Dr. Nâzım Bey onun hâl ve hatırını sormadan öfkeyle ve tehditle: "Paşa Paşa, Mustafa Kemal'in terfi işi ne oldu?" diyerek yüksek sesle çıkıştı. Enver Paşa, Dr. Nâzım Beyin sözünü keserek ve daha fazla konuşmasına meydan vermeden: "İşin ba-

na ait olan kısmı bitmiştir. İnhası hususu (bundan sonrası) Zat-ı Şahane'ye arz olundu. Bugün veya yarın Mustafa Kemal Bey generalliğe terfi etmiş olacaktır." dedi. Bu cevap üzerine Dr. Nâzım Bey ayağa kalkarak Enver Paşayı kucakladı ve yanaklarından öperek teşekkür etti.[120]

5. Eğitim Nazırlığı

8 Temmuz 1918'de Sultan Mehmet Reşad'ın ölümü üzerine hükûmet istifa etti. Tahta, Sultan Vahidettin (VI. Mehmet) geçti. Yeni hükûmet 20 Temmuz'da Talat Paşa başkanlığında kuruldu ve Dr. Nâzım Bey kabinede Eğitim Nazırı oldu.

Aslında Dr. Nâzım Bey, Eğitim Nazırı olmak istemiyordu. II. Meşrutiyet'in ilânından itibaren hayatında memurluk yapmamayı, makam ve mevkî almamayı kararlaştırmıştı. Bu sebeple ne memurluk ne mebusluk ne de Âyan Meclisi üyeliğini kabul etmek istemiyordu. Zira bu gibi görevler onun prensipleri dışında kalıyordu. Daha önceki Eğitim Nazırı Şükrü Bey görevinden istifa etmiş ve bu makam altı ay boş kalmıştı. Zira Şükrü Bey hem Eğitim Nazırlığı hem de müdürü bulunduğu yetimler mektebi için istediği ödeneği, Cavit Bey vermediğinden istifa etmişti.

"Dr. Nâzım Beyin Eğitim Nazırlığı'na irade-i şerif sadır olmuş (Padişah onayı çıkmış) ve dünkü Takvim-i Vekâyi'de keyfiyet ilân edilmiştir. Dr. Nâzım Bey Eğitim Nezareti'ne azimetle memurîn tebrikatını kabul etmiş (göreve başlayarak tebrikleri kabul etmiş) ve umur-u nezaretle iştigale (Bakanlığın işleriyle uğraşmaya) başlamıştır." cümlesi gazetelerde ön sırada yer aldı.[121] Ahmet Emin Bey, Dr. Nâzım Beyin Eğitim Nazırlığı'na tayinini memnuniyetle karşıladı ve teşekkürlerini arz etti.[122]

Dr. Nâzım Beyin Eğitim Nazırlığı'na tayini; Takvim-i Vekâyi gazetesinin 21 Temmuz 1334 tarihli ve 3298 sayılı nüshasında "Eğitim Nezaretine Dr. Nâzım Bey tayin kılınmıştır."[123] cümlesiyle ilân edildi. Resmî ilâna göre Dr. Nâzım Bey, Eğitim Nazırlığı görevine resmen 20 Temmuz 1918 tarihinde başladı.[124]

Talat Paşa, Dr. Nâzım Beyin eskiden beri öğrencilerle meşgul olduğunu bildiğinden onu Eğitim Nazırlığı'na getirmek istedi. Dr. Nâzım Bey, Eğitim Nazırlığı'na gelecek bir adamın hazırlık yapmadan gelmesinin hem memleket hem de Eğitim Nazırlığı için hayırlı ve şerefli bir vazife olamayacağını belirtti. Ayrıca prensip olarak memurluk, mebusluk ve Âyan üyeliği gibi görevleri yapmak istemediğinden kendisinin mazur görülmesini, bakanlık yapmak istemediğini de arz etti. Talat Paşanın ısrarı üzerine Eğitim Nazırı olmasını isteyenlere Avrupa usulünü takip etmelerini, önce kendisini mebus olarak seçmelerini, sonra meclisin Eğitim Nezareti'nin raportörü olmasını, projeleri tetkik ettikten sonra Eğitim Nazırı olabileceğini anlattı. Çünkü göreve hazırlıksız gelmek hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne hem de kendisine, başarılı olmadığı takdirde zarar verebilirdi.[125]

Genel merkez, Dr. Nâzım Beyin açıklamalarını dinlemeden gıyabında oy birliğiyle karar vererek onu Eğitim Nazırlığı'na getirdi. İtirazları karşısında Talat Paşa zorla kolundan tutarak Eğitim Nazırlığı'na oturttu.[126] Göreve başlar başlamaz orada bulunan memurların hepsini topladı ve gerekli açıklamalarda bulunarak neler yapılması gerektiğini anlattı.[127]

Dr. Nâzım Bey, Eğitim Nezareti'ne Ziya Gökalp'ın görüş ve düşüncelerini uygulamak amacıyla getirildi.[128] Çünkü kendisi Türk milliyetçiliğinin ideologu idi. Bu amaçla Türk milliyetçilerinin lideri olan Dr. Nâzım Bey, Ziya Gökalp'i kültür işlerinin başına, Türk milliyetçiliğinin düşünce ve görüşlerini uygulayıp yürütmesi için atadı ve ona yetki verdi.[129]

Dr. Nâzım Bey, Eğitim Nezareti görevinde Avrupa'ya tahsil için gönderilecek öğrencilerin seçimi konusu üzerinde önemle durdu ve bu öğrencilerin eğitim-öğretim masraflarını karşılayacak olanları şükranla anarak onlara eğitim nişanları verdi.[130] Eğitim nişanlarını Takvim-i Vekâyi'de ilân ettirdi. Eğitim nişanı vermek suretiyle, varlıklı vatandaşları öğrencileri okutmaya teşvik etti. Avrupa'ya gönderilen iki öğrencinin masrafını karşılayan Trabzon tüc-

carlarından Kırzade Mustafa Beye üçüncü dereceden bir kıta maarif nişanı verdi. Bu şekilde Avrupa'ya yüzlerce öğrenci gönderdi.

Evliyazade Naciye hanımın on altı yaşındaki oğlu Samim'i tarım eğitimi alması için Macaristan'a gönderdi.

Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin denetim ve teftişine önem verdi. Öğrencilerin teftişi için Berlin'de Margarate Karaûsûk'ûn görevlendirilmesine izin verdiği gibi resmî tebliğ ile öğrencilerin teftişinde hizmeti bulunanları ödüllendirdi.

Bugün olduğu gibi o gün de eğitim hizmetleri için ekonomik imkânlar yetersizdi. Dr. Nâzım Bey bunu çok iyi biliyordu. Eğitim hizmetine halktan maddî imkânı müsait olanların katkısını istiyor ve bu hizmette bulunanları nişan vererek taltif ediyordu. Dr. Nâzım Beyin eğitime destek hususunda ne yapmak istediği, şu iki resmî tebliğinden anlaşılıyordu:

"Eskişehir'de beş yüz lira kıymetinde elli dönüm çayırı, eğitime bağışlayan Çürükzade Mehmet Efendiye üçüncü rütbeden eğitim nişanı verdiğini ilân eti."[131]

"Adana Cedid-i Nafia Zukur-u Mekteb-i İptidadisi binasının inşaatına yardım eden sabık Adana Belediye Reisi Süleyman Vahit Efendiye üçüncü rütbeden bir kıta eğitim nişanı verdi."[132]

Dr. Nâzım Beyin verdiği eğitim nişanları, onun eğitime yapmak istediği hizmetin önemini göstermektedir. Vatandaşları eğitim-öğretim hizmetine katılmaya davet ederek bunun devlet imkânıyla yeterli seviyede yürümeyeceğine dikkati çekti. Eğitim hizmetlerine yardım kampanyasını devam ettirdi.

Dr. Nâzım Beyin Eğitim Nazırlığı'nı Samet Ağaoğlu şöyle anlattı: "İşi için kendisine başvurmuş bir kadın öğretmene lüzumundan fazla samimî hitaplarda bulunması, yerinden uzaklaşmasına zahiri sebep teşkil etmiş olan eski Eğitim Nazırının yerine tayin edildiği gün, nezaretinin kapısından sendeleyerek giren bu eski redingotlu tıknaz adam, devrinde sarsılmaz namusu ve dürüstlük şöhretinin arkasına saklanılarak çeşitli günahların yapıldığı hakikî

bir masumdu. Sâfiyet (dürüstlük) onu bizzat kendi memur kardeşinin sürdüğü muhteşem hayatı görmeyecek kadar sarmıştı. Hakkı olan devlet arabasına binmeyi reddetmekle kalmıyor, iki yağız at koşulu şık landosu ile yanından geçerken defterdar kardeşine dönüp bakmıyordu bile. Bir gece Büyükada'da birkaç dostu bu kardeşten şikâyet ettiler. Onları hiçbir şey söylemeden hayretle dinledi. Üç gün sonra gazeteler, İstanbul Defterdarının Bursa'ya nakledildiğini yazdılar."[133]

Her devirde böyle adamlar vardır. Onlar devrin namus, dürüstlük, vazifeşinaslık, hakperestlik siperini teşkil ederler..."

Dr. Nâzım Bey devlet arabasına binmeyecek kadar titizdi. Fakat ağabeyi Ahmet Fazıl, İstanbul Defterdarı iken şık landolarla gezip şaşaalı hayat sürüyordu. Şikâyet üzerine Dr. Nâzım Bey, Ahmet Fazıl'ı Bursa'ya tayin ettirdi.

Savaş yıllarında halkın moralini yükseltmek için 1918'de İdman Bayramını organize etti. Aslında 1916'dan beri Çocuk Bayramı kutlanıyordu. Bu sırada İzmir'de Refik Evliyazade halka moral vermek için Whittall, Giroud, Forbes, Peterson gibi Fransız ve İngiliz Laventenlerle (yabancı tüccarlarla) iş birliği yaparak at yarışlarını tekrar başlattı.[134]

Dr. Nâzım Bey Maarif Nazırlığı'nda iki ay yirmi altı gün kaldı. Balkan ordusunun mağlûbiyeti üzerine kabine ile birlikte görevinden istifa ederek genel merkeze geri döndü. 14 Ekim 1918 tarihine kadar Eğitim Nazırı olarak imzası bulunmaktadır.[135] Hâlbuki 1918 tarihinde 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece memleketten ayrılmıştı. Bu tarihten sonra Eğitim Nazırı unvanıyla imzasının bulunmaması gerekirdi. Dr. Nâzım Beyin yerine gelen yeni Eğitim Nazırı Sait Bey, Nazır sıfatıyla resmî evrakı ilk defa 24 Ekim 1918 tarihinde imzaladı.[136] Dr. Nâzım Beyin kabineye 16 Temmuz 1918 tarihinde girdiğinin kaydedildiğine göre[137] onun 20 Temmuz 1918-14 Ekim 1918 tarihleri arasında 86 gün, yani iki ay yirmi altı gün Eğitim Nazırlığı görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

DİPNOTLAR

(İkinci Bölüm)

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, age., makale, s. 120.
2 E. J. ZÜHRCHER. The Unionist Factor. Leiden 1953, s. 41.
3 Y. Hikmet Bayur, age., c.1, Kısım 1, s.241.
4 Kuşçubaşı, age., s. 12.
5 Kuşçubaşı, age., s. 13.
6 Aynı Eser, s. 14.
7 Aynı Eser, s. 14.
8 Karabekir, age., s. 413.
9 Karabekir, age., s. 414.
10 Aynı Eser, s. 415.
11 Karabekir, age., s. 416.
12 Yakın Tarihimiz, C.4, sayı 49, s. 30.
13 Kuşçubaşı, age., s. 14.
14 Kuşçubaşı, age., s. 15.
15 Aynı Eser, s. 16.
16 Kuşçubaşı, age., s. 16.
17 Aynı Eser, s. 17.
18 Aynı Eser, s. 17.
19 Kuşçubaşı, age., s. 17.
20 Kuşçubaşı, age., s. 18.
21 Kuşçubaşı, age., s. 18.
22 Kuşçubaşı, age., s. 20.
23 Kuşçubaşı, age., s. 28.
24 Kuşçubaşı, age., s. 112.
25 Beyatlı, age., s. 112.
26 Kuşçubaşı, age., s. 21.
27 Kuşçubaşı, age., s. 22.
28 Kuşçubaşı, age., s. 23.
29 Kuşçubaşı, age., s. 24.
30 Kuşçubaşı, age., s. 24.
31 Kuşçubaşı, age., s. 25.
32 Kuşçubaşı, age., s. 26.
33 Kuşçubaşı, age., s. 26.
34 Kuşçubaşı, age., s. 27.

35 Jakop M. Mandau, Pan-Turkism in Turkey, London 1981, s. 29, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin Suikast ve Taklib-i Hükûmet Davasına Ait Resmî Zabıtlar, Hakimiyet-i Milliye, 16 Ağustos 1926.
36 Takvim-i Vekâyi, 21 Temmuz 1334, sayı 3292.
37 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 170/11, s. 1.
38 Andrea Mandalstam, Le Sort De L'Empire Ottaman, Paris 1970, s. 132.
39 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 4.
40 Aynı Belge, s. 5.
41 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 5.
42 Okyar, age., s. 29.
43 Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuz Bir Mart Vak'ası, Ankara 1985, s. 46.
44 Cemal Kutay, Talat Paşa, C. 1, s. 480.
45 Kazım Karabekir, age., s. 439, İsmail Hami Danişmend, Otuz Bir Mart Vak'ası, İstanbul 1974, s. 25.
46 Kazım Karabekir, age., s. 430-432.
47 Cemal Kutay, age., s. 222.
48 Tansu, age., s. 46-47, BOA, ZB, Dosya Nu.: 628, Sıra Nu.: 1, tarih 6 Nisan 1325.
49 Tansu, age., s. 48.
50 Celal Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul 1982, s. 157; Çavdar, age., s. 157.
51 Kutay, Talat Paşa, C. 1, s. 82.
52 Celal Bayar, age., s. 157; Çavdar, age., s. 161.
53 Kutay, Talat Paşa, C. 2, s. 533.
54 Tansu, age., s. 49.
55 Cevat Rifat Atilhan, İttihat Ve Terakki'nin Suikastleri, İstanbul 1971, s. 38.
56 Ali Cevat Bey, age., s. 22.
57 Tansu, age., s. 49.
58 Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri, Yayına Hazırlayan: İsmet Bozdağ, İstanbul 1975, s. 121.
59 Fatin Rüştü Zorlu, 1912'de İstanbul'da doğdu. Sırasıyla Galatasaray Lisesi, Paris Siyasi İlimler Mektebi ve Cenevre Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1932'de Siyaset Dairesi 2. Şubesi'nde aday meslek memuru olarak göreve başladı, 1933'te asaleti tasdik olundu, 1934'te askerlik hizmeti nedeniyle bu görevden ayrıldı. 1935'te Siyaset Dairesi Genel Müdürlüğü'nde, 1936'da Hukuk Müşavirliğinde Müşavir Muavini, 1937'de Ticaret ve İktisat Dairesinde 2. Şube Şefi, 1938'de Siyaset Dairesi'nde 1. Şube Şefi ve aynı sene Bern Büyükelçiliği'nde (Birleşmiş Milletler işlerine bakmak üzere) Başkâtip, 1939'da Paris Büyükelçiliği'nde Başkâtip, 1941'de Siyaset Plânlama Dairesi'nde Müdür, 1942'de Kuybişef (Moskova) Büyükelçiliği'nde Başkâtip ve Ortaelçilik Müsteşarı, 1943'te Beyrut Baş Konsolosluğu'nda Baş Konsolos, 1946'da Ticaret ve İktisat Dairesi'nde Umum

Müdür. 1949'da Ticaret ve İktisat Dairesi'nde Daire Reisi, 1950'de Umumî Kâtiplik İktisadî İşler Muavini, 1951'de Devlet Bakanlığı'nda Milletlerarası İktisadî İşbirliği Teşkilatı'nda Genel Sekreter, 1952'de Kuzey Atlantik Paktı Paris Türkiye Daimî Temsilciliği'nde Büyükelçi-Daimî Temsilci olarak atanmıştır. 13.05.1954'te Çanakkale milletvekili seçilen Zorlu, 25.11.1957 - 27.05.1960 tarihleri arasında Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı. 16 Eylül 1961'de idam edildi. Fransızca bilen Fatin Rüştü Zorlu evli ve bir çocuk babası idi.

60 Yalçın, age., s. 138-139.

61 Tansu, age., s. 15.

62 Asaf Topay, Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, İstanbul (Tarihsiz), s. 7.

63 Orhan Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, İstanbul 1987, s. 201; Meşveret, 25 Receb 1313.

64 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980, s. 121.

65 Beyatlı, age., s. 114.

66 Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri, Yayına Hazırlayan: İ. Bozdağ, İstanbul 1986, 7. Baskı, s. 14.

67 age., s. 15.

68 Meşveret, 10 Şaban 1313.

69 age., s. 15.

70 age., s. 15.

71 Aynı Eser, s. 16.

72 Aynı Eser, s. 17.

73 Meşveret, 10 Şaban 1313.

74 Sevinç Bozinal hanım, özel kartlarında "Sevinç Nâzım" ismini kullanmıştır.

75 Bu bilgiler Fuat Bozinal'dan sözlü olarak alınmıştır. Fuat Bozinal, 1924 yılında Drama'da doğdu. 1925 yılında ailecek muhacir olarak İzmir'e geldi ve burada yerleşti. 1952 yılında Dr. Nâzım Beyin kızıyla evlendi. Sevinç hanım ikinci evliliğini Fuat Beyle yaptı. Sevinç hanımın Fuat Beyle olan izdivacından 1954 yılında Sedat isminde bir oğlu oldu. Dr. Nâzım Beyin kayınpederi Refik Evliyazade 1950 yılında, kayın validesi Hacer Evliyazade 1955 yılında, eşi Berta hanım 1959 yılında öldü. Sevinç Bozinal hanım 30 Nisan 1911 yılında doğdu ve 1982 yılında vefat etti.

76 Kuşçubaşı, age., s. 28.

77 İstanbul Beşiktaş Nüfus Müdürlüğü'nden alınan aile nüfus kayıt örneğine göre Dr. Nâzım Beyin Berta hanımla evlenme tarihi 27.04.1329/1911. Sevinç Evliyazade (Bozinal)'nin doğum tarihi ise 17.04.1329/1911 olarak gösterilmiştir. Kızı Sevinç hanıma yazdığı 13 Nisan 1341 tarihli mektubunda da kızının yaşını bildirmiştir.

78 Balayı olayını Talat Paşanın eşi Hayriye hanım Sevinç Bozinal hanıma, Sevinç hanım da ikinci eşi Fuat Bozinal Beye anlatmıştır.

79 Jacob M. Landau, Pan-Türkism in Turkey, London 1981, s. 30.
80 Halka Doğru, 19 Kânunuevvel 1329, sayı 7, s. 285.
81 Halka Doğru, 19 Kânunuevvel 1329, sayı 37, s. 285. Halka Doğru Dergisi, 11 Nisan 1329-3 Nisan 1330 tarihleri arasında toplam 52 sayı yayımlandı. Dergiyi Dr. Nâzım Bey ve Celal Bayar birlikte İzmir'de çıkardılar. Derginin yayın müdürü Celal Sahir Bey idi. Bütün sayıları Ankara Millî Kütüphanesi'nin 1957-SB-158 numaralı kaydında bulunmaktadır.
82 Andre Mondelstan, le Sort De L'Empire Ottoman, Paris, 1970, s. 132.
83 Cemal Kutay, kendisini ziyaret ettiğimiz zaman Dr. Nâzım Beyin Türk Ocağı'na büyük yardım ve hizmetleri olduğunu, Türk Ocağı'nın kurulmasında önemli rolü bulunduğunu söyledi. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, İstanbul 1984, s. 418.
84 Halka Doğru, Sayı 24, 19 Eylül 1329, s. 1.
85 Halka Doğru, Sayı 6, s. 44-46.
86 Halka Doğru, Sayı 7, s. 58-60.
87 Halka Doğru, Sayı 14, s. 108-111.
88 Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, İstanbul 1977, İkinci Baskı, s. 80-81.
89 Halka Doğru, Sayı 15, s. 118-120.
90 Halka Doğru, Sayı 16, s. 125-128.
91 Halka Doğru, Sayı 17, s. 135-136.
92 Halka Doğru, Sayı 20, s. 155-158.
93 Halka Doğru, Sayı 21, s. 166-167.
94 Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul 1943, s. 26-27.
95 Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1984, s. 99.
96 Halil Menteşe, age., s. 166. Yayına Haz.: Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul 1983, C. II, Kısım III, s. 53.
97 Bayur, age., C. II, Kısım II, s. 54.
98 Celal Bayar, Ben de Yazdım, s. 118-119.
99 Y. H. Bayur, age., C. III, Kısım I, s. 251.
100 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 5.
101 İttifak hakkında Dr. Nâzım Bey: "İttifaknamenin şerait-i tefermuâ bizce meçhul idi. Biz de ittifakın harbe hemen girip girmemeye icbar edeceğini biliyorduk. Yalnız Almanya seferinin bizi harbe sevk etmek için hükûmet üzerinde tazyikat icra ettiğini işitiyorduk. Mütehassıs olan zevattan işittiğimize göre hazırlığımız ikmal edilmediği için harbe mümkün olduğu kadar geç girmede fayda ihrazını biliyorduk. Ve Almanların tazyikatına rağmen hiç olmazsa altı ay sonra harbe girilmesi için hükûmet nezdinde tesir icra etmeye çalışıyorduk. Nitekim kabine azası da bu fikirde olmalıydı ki hiç olmazsa ilkbahara kadar tehir etme-

ye ve bunun için Almanlan iknaya sa'yetmek üzere Meclis-i Mebusan reisi Halil Beyin riyaseti altında mülki ve askerî zevattan müteşekkil bir komisyonun Almanya'ya gönderilmesine karar verildiğini Talat Paşa bize söyledi. Bunlann gideceği zaman biz de Karadeniz'de top patladığına, yani Rusiarla muharebeye istibdat ettiğini hayretle haber aldık. O vakit bu muhasara başlangıcını, bir yanlışlığa atfederek Ruslara uğradıklan zarar için tazminat vermek suretiyle sulhu devam ettirmek istedik ise de Ruslar gayet ağır şerait dermeyan ettiklerinden (ağır şartlar ileri sürdüklerinden) dolayı kabinenin kısm-ı azamı bu şerâitin adem-i kabulüne, yani müsâhemenin (ortaklığın) devamına karar verdiler. Ve bunun üzerine kabinenin birkaç azası istifa etti. Yerine başkalarını alarak kabineyi ikmal ettiler. Ve bu suretle muharebe de başladı." dedi. TBMM Arşivi. Dosya Nu.: 239/31. Defter Nu.: 8, s. 6.

102 Aynı Kaynak, s. 6.

103 Aynı Kaynak, s. 7.

104 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 11.

105 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 12

106 Hakimiyet-i Milliye, 18. 8. 1926. Sayı 1836. TBMM Arşivi. Defter Nu.: 11, s. 12-13.

107 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31. Defter Nu.: 8, s. 10.

108 TBMM Arşivi. Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 11, s. 7.

109 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 7.

110 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s.8, s. 5.

111 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 7, Dr. Nâzım Beyin Eski Eserler Komisyonu, Bilgi Cemiyeti ve Men-i İhtikâr Cemiyeti'ne üye oluş tarihi tespit edilememiştir.

112 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 9.

113 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 9.

114 Aynı Kaynak. Defter Nu.: 11, s. 9.

115 Fenerbahçe Spor Kulübü'nün 19. 4. 1971 tarihli ve bila numaralı yazısı.

116 M. Şükrü Bleda, age., s. 102.

117 Kazım Nami Duru, age., s. 58.

118 Lord Kinross. Atatürk. İstanbul 1981, s. 655.

119 Bazı yazarlar Dr. Nâzım Beyin Mustafa Kemal Paşanın terfi işini engellediğini söylemişlerse de bu doğru değildir. Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, İstanbul 1960, s. 292.

120 Kazım Nami Duru, age., s. 58.

121 Tanin, 25 Temmuz 1918, sayı 3453.

122 Tanin, 19 Temmuz 1918, sayı 3450.

123 Takvim-i Vekayi, 21 Temmuz 1334, sayı 3298.

124 TBMM Arşivi, Defter Nu.: 11, s. 14

125 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s.13
126 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 11.
127 Hakimiyet-iMilliye, 17.8.1926, s.1835
128 Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, C. III, Kısım 4, Ankara 1983, s. 418.
129 Aynı Eser, s. 357.
130 Meselâ: "Ulum-u ticariye tahsil etmek için Avrupa'ya âzam edilen iki talebenin bütün masraflarını deruhte ve temin etmiş olan Trabzon tüccar mûteberasından Kırzade Mustafa Beye üçüncü rütbeden bir kıta eğitim nişânı verilmiştir." dedi. Takvim-i Vekâyi, 9 Teşrinievvel 1334, sayı 3363.
131 "Avrupa'daki talebe-i Osmaniyenin ahvalini teftiş için teşkil edip Berlin'de ifa-yı vazife etmekte olan heyet-i teftişiyenin Almanca kâtipliğine istihdam olunmak üzere Almanya Devlet-i Fahimesi tebaasından Margarate Karaûsûk'ün Devlet-i Âliye'ye kabulüne müsaade edilmiştir.", "Eskişehir'de, mutasarrıf olduğu beş yüz lira kıymetinde elli dönüm çayır eğitim-i mahalliye terk ve teberru eden kasaba-i mezkurenin şarkiye mahallesinden Çürükzade Mehmet Efendiye üçüncü rütbeden bir kıta eğitim nişanı verilmiştir.", Takvim-i Vekâyi, 31 Temmuz 1334, sayı 3306.
132 "Adana Cedid-i Nafia Zukur-u Mekteb-i İptidaisi binasının inşaatında hidemâtı (hizmetleri) hasenesi mesbuk olan Adana Belediye Reisi Süleyman Vahit Efendiye üçüncü rütbeden bir kıta eğitim nişanı verilmiştir.", Takvim-i Vekâyi, 3 Ağustos 1334, sayı 3309.
133 Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, Nebioğlu Yayınları, s. 67-68; Yalçın, age., s. 238.
134 Yalçın, age., s. 238.
135 Takvim-i Vekâyi, 14 Ekim 1334.
136 Takvim-i Vekâyi, 24 Ekim 1334.
137 Tanin, 16 Temmuz 1918, Sayı 3448.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Dr. NÂZIM BEYİN

MEMLEKETTEN AYRILIŞI

A. Dr. Nâzım Beyin Memleketten Ayrılışı

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda mağlûp olunca iktidarda bulunan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri mütareke yapma yollarını aradı. 1918 yılının Eylül ayında mütareke yapma isteği açık bir şekilde ortaya çıktı. Kabinede Eğitim Nazırı olarak bulunan Dr. Nâzım Bey ise savaşın devamını istedi. Balkan cephesi çöktükten sonra umumî savaşın devamını imkânsız gören Talat Paşa, 8 Ocak 1918'de ilân edilen Wilson Prensipleri dahilinde anlaşma yapılması talebiyle kabineden 8 Ekim 1918 tarihinde istifa etti.[1] Talat Paşa kabinesinin istifasından sonra 14 Ekim 1918 tarihinde Ahmet İzzet Paşa kabinesi kuruldu.[2]

Barış görüşmeleri devam ederken İstanbul'daki ittihatçılar geleceklerini tartışıyordu. Dr. Nâzım Bey çok kızgındı ve yenilgiyi kabul edemiyordu. Tek başına da kalsa Osmanlı'nın savaşa devam etmesini istiyordu. Fakat bu isteği gerçekleştirmek çok güçtü. Osmanlı'nın 400 000 askeri şehit olmuş, 180 000 askeri yaralanmış ve 1 500 000 askeri de tutsak düşmüştü. Gerçek şu ki, hem Osmanlı hem de İttihatçılar savaşı kaybetmişti.

Dr. Nâzım Bey, diğer İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu arkadaşları gibi galip İtilâf devletleri tarafından umumî harpten ve harp yıllarında mecburî olarak yapılan Rum ve Ermeni tehcirinden Teşkilâtı Mahsusa eylemlerinden sorumlu tutuldu.[3]

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve idarecileri, savaşı kaybetmenin acısıyla birlikte, galip İtilâf devletlerinin kin ve nefretlerine maruz kaldılar. İttihatçılar, İtilâf devletlerinin cemiyet üzerindeki kin ve nefretlerini bertaraf etmek için 7 Ekim 1918 tarihinde kongre yaptılar. Kongrede dört çekimser, dokuz ret, otuz beş kabul oyuyla cemiyet kapatıldı.[4] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerine Teceddüt Fırkası kuruldu.[5] Teceddüt Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti feshedildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin feshedilip yerine Teceddüt Fırkası'nın kurulması üzerine muhalefette bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve mu-

halif basın cemiyet idarecilerinin aleyhinde açıklamalar yaptılar ve yazılar yazdılar. Bunlar açıklamalarıyla ve yazılarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecilerinin memleketi terk etmesini istediler.[6]

Şartlar çok ağırlaştı. Bir yandan muhalefette bulunan parti bir yandan basın, cemiyet idarecilerinin aleyhindeydi. Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında karar vermenin zamanı gelmişti. Zor şartlar altında 1 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin olağanüstü kongresi yapıldı. Kongre gündemi devam ederken cemiyetin sorumlu yöneticileri İstanbul'dan ayrılmaya karar verdiler.[7]

Dr. Nâzım Bey İstanbul'dan ayrılmadan önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisine verdiği beş aylık maaş tutarı olan 300 lira parayı eşi Beria hanıma bıraktı. Çocukları ile vedalaşırken hanımına İzmir'de ikamet eden babasının yanına gitmesini ve onun himayesinde bulunmasını söyledi. Kızı Sevinç'i kucağına alarak veda etti. Yanına 18 lira yol harçlığı aldı. Cemiyetle olan hesaplarını ve arkadaşlarına olan borçlarını ödedi. Kirada olan çiftliğini 9000 liraya sattı. Avrupa'da üç veya dört ay kalacağını ümit ederek aceleyle hareket etmesi gerektiğinden yolculuk için yeteri kadar hazırlık yapamadı.[8] Evden ayrılırken yanında kayın pederi Refik Evliyazade'nin hediyesi olan tabancası vardı. Kimsenin uğurlamaya gelmesini istemedi. Teşkilâtı Mahsusa'dan birkaç fedai ile Moda iskelesine gitti. Arkadaşlarıyla birlikte sonu bilinmez bir yolculuğa çıktı.

Dr. Nâzım Bey İstanbul'dan ayrılma hazırlığı yaparken 30 Ekim 1918 mütarekesi imzalanmak üzereydi. Mütarekenin imza edildiğini tesadüfen karşılaştığı Tevfik Rüştü Aras Beyden öğrendi. Tevfik Rüştü Aras Bey, Dr. Nâzım Beye mütarekenin istenilenden daha iyi şartlarla imzalandığını ve mütareke şartlarının memnuniyet verici olduğunu müjdelerken aynı zamanda kendisinin de mütareke şartlarından memnun olduğunu bildirdi.[9]

I. Dünya Savaşı mağlûbiyetinin sonunda İttihat ve Terakki Ce-

miyeti etkisini kaybetti. Dr. Nâzım Bey savaşın devam etmesini istedi ise de onun bu arzusu yerine getirilemedi. Memleketi teşkilâtsız bırakmamak için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin feshedilip yerine Teceddüt Fırkası'nın kurulmasına çalıştı. Zira Dr. Nâzım Beye göre memleketi teşkilâtsız bırakmak daha büyük bir mağlûbiyetti.[10]

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının memleketi terk etme fikri hem genel merkezde hem de kabinede kabul edildi. Mağlûbiyetin sorumlusu olarak gösterilen ittihatçılar birçok olaydan da sorumlu tutuldular.[11] İttihatçıların sadece sorumlu tutulması, Hristiyan ve Ermenilerin kin ve intikam duygularının artmasına sebep oldu. Çünkü onlara göre ittihatçıların cezalandırılması gerekiyordu. Ceza olarak memleketi terk ettiklerinin bilinmesi de şarttı. Bu sebeple yıllarca vatanın huzuru için çalışan Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları vatanı terk ederek yurt dışına sürgün ile cezalandırıldılar. Dr. Nâzım Bey de diğer arkadaşları gibi umumî harp yıllarında önemli görevler almış, Eğitim Nazırlığı yapmış ve çeşitli komisyonlarda çalışmıştı.[12]

Dr. Nâzım Bey ilk önce yurt dışına çıkmak istemedi. Giyecek ve yiyecek hazırlayarak Anadolu'ya gidip saklanmaya karar verdi. Merkez-i umumî üyesi Kara Kemal, İttihatçıların önde gelen isimlerinin yurt dışına gitmelerini, sonra ortam müsait olunca dönmelerini önerdi. Böylece genel merkezde bulunan arkadaşları Dr. Nâzım Beyin bu fikrini değiştirdiler. Dr. Nâzım Bey de arkasında güvendiği bir teşkilât yani Teceddüt Fırkası'nı bırakarak ve çocuklarını da bu teşkilâta emanet ederek en yakın dostlarına: "Allah'a ısmarladık." diyemeden evinden ayrıldı.[13]

Genel merkezde yurt dışına birlikte çıkmayı kararlaştırdıkları arkadaşları Talat Paşa, Baha Şakir, Dr. Rusuhi Beyle beraber Dr. Nâzım Beyin bacanağı Dr. Tevfik Rüştü Aras ile birlikte kaldığı Moda'daki evde buluştular.[14] Vapura binecekleri gün ve saati önceden tespit etmişlerdi. Daha sonra Moda iskelesine gittiler.[15] 2 Kasım 1918 Cumartesi[16] gününü Pazar gününe bağlayan gece saat on

birde bir estimbota bindiler. Boğaziçi'nde Yeniköy önlerinde bulunan Rus torpidosuna geldiler.[17] Rus torpidosuna Dr. Nâzım Bey,[18] Talat, Enver[19] ve Cemal Paşalarla[20] birlikte Dr. Bahattin Bey de bindi.

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları Rus torpidosuna binmeden önce veya yolculuk esnasında ne yapacakları ve nereye gidecekleri konusunda bir karar almamışlardı. Rus torpidosuyla plânsız programsız yol alan bu ittihatçılar yirmi dört saat sonra 4 Kasım 1918 tarihinde Sivastopol'a ulaştılar.[21]

Yurt dışına çıkan ittihatçıların mallarına haciz konuldu[22] ve haklarında gıyaben 23 Mart 1919 tarihli irade-i seniye ile idam cezası verildi.[23] Daha sonra 6-13 Şubat 1919'da Erivan'da toplanan ve Katolikos George'un açtığı "Batı Ermenileri İkinci Kongresi" halk mahkemesinde Talat, Enver, Sait Halim Paşalar başta olmak üzere Dr. Nâzım, Bahattin Şakir, Cemal ve Azmi Beyler gibi II.Meşrutiyet'in idareci kesiminin gıyabında idam cezasına karar verildi.[24]

B. Tutuklamalar ve Gelişmeler

Dr. Nâzım Bey yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştı. Bundan sonra 8 Kasım 1918'de Refik Evliyazade baskılara dayanamayıp İzmir Belediye başkanlığından istifa etti. İttihatçı olduğu gerekçesiyle Evliyazadelerin ikinci damadı Dr.Tevfik Rüştü Aras tutuklandı. Osmanlı hanedanı gibi Evliyazadeler de I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıktı.

Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa ilk icraat olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerini tutuklattı ve cemiyetin mallarına el koydu. Yakalanan İttihatçılar, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklandı. Bunlardan bir kısmı kaçmaya çalıştı. Tekrar yakalanıp tutuklanmak istemeyen Dr. Reşiy Bey, 6 Şubat 1919'da Beşiktaş-Nişantaşı bayırında kafasına sıktığı kurşunla intihar etti.

15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından İzmir'in işgali sırasında şehirdeki iş yerleri ve hanlar yağmalanarak yakıldı. Yanan hanlardan biri de Evliyazadelerin hanıydı. İzmir'in işgaline tahammül

edemeyen Dr. Nâzım Beyin hemşehrisi ve Teşkilâtı Mahsusa'ya aldığı gazeteci Hasan Tahsin ilk kurşunu attı. İzmir yanmaya başladı. İzmir'e gelen Kral Konstantin Evliyazadelerin Karşıyaka'daki konağına yerleşerek burayı karargâh edindi. Türk bayrağını çiğneyerek bu konağa girdi. 3 Mayıs 1919'da İstanbul'da Sultanahmet Meydanında 50 000 insanın katılımıyla işgali protesto mitingi yapıldı. Bu mitinge katılanlar, 1789 İhtilâlinde Paris Bastil zindanındaki tutukluların serbest bırakıldığı gibi, Bekirağa Bölüğü'nü basarak burada bulunan tutuklu ittihatçıları serbest bırakabilirdi. İngilizler bundan çok korkmuşlardı. İzmir'de ilk kurşunu atan gazeteci Hasan Tahsin ve Sultanahmet mitinginde siyah çarşaflar içinde konuşan Halide Edip sabatayist idi. Türklerle Yahudi ve sabatayistler el ele vermişlerdi. İkisinin de kurtacağı başka bir yol yoktu. Başka bir vatan edinmeleri de mümkün değildi. Ya bağımsızlık ya da ölüm kaçınılmaz gözüküyordu. Sabatayistler, büyük bir devletin himayesinde bağımsızlığı kazanacaklarını zannediyorlardı. Fakat bunlar, yurtlarının büyük devletler himayesinde işgal edildiğinin farkında değillerdi. Nitekim Avrupalı komşu devletler; İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika gibi büyük devletlerin himayesinde ve öncülüğünde Anadolu'yu işgal etmişlerdi. Wilson Prensipleri'nden medet umuyorlardı. Oysa Amerika, özgürlük ve insan hakları maskesi altında sermayesini dünyaya yayma amacındaydı. Diğer bir ifade ile dünya egemenliğini ele geçirmeye çalışıyordu.

Teşkilâtı Mahsusa fedailerinden bir grup, 5 Şubat 1919'da Karakol Cemiyeti adında bir illegal örgüt kurdu. Bu cemiyet İstanbul'un her semtinde ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde teşkilâtlandı. Amaçları, düşmanı caydırmak ve İstanbul'dan Anadolu'ya silâh kaçırmaktı. İngilizler, Karakol Cemiyeti ile mücadeleye başladılar. Gelişmeler karşısında başarılı olamayınca İstanbul'u 16 Mart 1919'da resmen işgal ettiler. 28 Mayıs'ta Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan 67 ittihatçıyı apar topar alarak Princess Ena gemisine bindirip Malta'ya sürgüne gönderdiler. Divan-ı Harp, iki ay devam eden yargılama sonucunda, 5 Temmuz 1919'da Dr. Nâzım

Bey ile Talat ve Cemal Paşayı gıyabında idama mahkûm etti. Dr. Nâzım Bey daha önce 1897'de de idama mahkûm edilmişti. O zaman yurt dışındaydı, ikinci defa idama mahkûm edildi ve yine yurt dışında bulunuyordu.

C. Almanya'ya Gidişi ve Berlin'deki Faaliyetleri

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları İstanbul'dan ayrıldıktan bir gün sonra Kırım Yarımadası'nda Sivastopol şehrinin yakınında bulunan Gözleve'ye vardılar. Bu tarihte Almanya, İtilâf Devletleriyle Versailles Antlaşması'nı imzalamadığından Kırım Yarımadası'ndan çekilmemişti. Almanlarla İstanbul'da yapılan plân gereği ittihatçı ekip trenle Berlin'e gidecekti. Gözleve'nin Novograd (Yenişehir) semtinin sahil bulvarında bulunan Büyük Dilber Oteli'nde geceyi geçirdiler. Sabahın erken saatlerinde hazırlanan trenle yola çıktılar. Hedef, Akmescit yoluyla Berlin'e varmaktı. Akmescit'e doğru yol alırken ilk istasyonda bir gece bekledîler. Çünkü tren gündüzleri yol alıyor, geceleri bekliyordu. Sabahleyin trene baktıklarında Enver Paşanın vagondan ayrılmış olduğunu gördüler. Çünkü Enver Paşa Azerbaycan ve Kafkasya'da faaliyette bulunmak ve hazırladığı projesini uygulamak amacıyla kimse görmeden trenden atlayarak kaçmıştı. Enver Paşa Kırım'ın merkezi olan Dir şehrine giden trenden Sivastopol'a bağlı Bahçesaray şehrinde indi. Dr. Nâzım Bey ise trenle yoluna devam ederek Brestisok yoluyla Turizağ'a geldi. Turizağ'ın Berlin şehrine uzaklığı iki yüz kilometre kadardı. Turizağ'a geldikleri zaman Almanya'da ihtilâl olduğunu haber aldı. Komünistler, Berlin şehrini işgal etmişti. Alman İmparatoru II. Wilhelm tahtı bırakıp Hollanda'ya kaçmıştı. Alman askerleri üniformalarını ve silâhlarını bırakmışlardı. Alman komünistleri, Spartakistlerin öncülüğünde devrim yapıp cumhuriyeti ilân etmişlerdi.

Dr. Nâzım Beyin bulunduğu vagon başka bir marşandiz trenine bağlandı. Vagonlarda bulunan Alman askerleriyle birlikte sabaha doğru Berlin'e vardılar. Plân gereği yolcuları karşılayacak Al-

manlar ortada görünmüyordu. Trenden indikleri zaman Berlin'de hiçbir ulaşım vasıtası çalışmıyordu. Top ve tüfek sesleri hiç durmadan devam ediyordu. Aralıksız devam eden top ve tüfek sesleri komünizm ihtilâlinin Almanya'da hâkim olduğunu gösteriyordu. [25]

Önce Berlin şehrinin kenar mahallesi olan İstasyon civarında bir otele yerleştiler. Bu otel komünist ihtilâlcilerin idare merkezinin bulunduğu yere çok yakındı. Sabaha kadar top ve tüfek sesleri susmadı. İhtilâlciler Alman İmparatoru'nun sarayını topa tuttular. İlk geceyi bu otelde geçirdikten sonra ertesi gün Charlottenburg bölgesinde bulunan bir otele gittiler. Bu otelde birkaç gün kaldılar. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının otelde kaldığını öğrenen Ermeni öğrencilerin, ittihatçılar aleyhine: "Rum ve Ermeni katilleri!" diye slogan atarak yürüyüş yapacakları haberi geldi. Bunun üzerine otelden hemen ayrıldılar. Bu arada tanıdıkları Almanlar aracılığıyla, bilinme ihtimali çok az olan bir sanatoryuma yerleştiler. Sanatoryumda 15 gün kaldılar.[26] Daha sonra Dr. Nâzım Bey, Talat Paşayı sanatoryumda bırakarak Baha Şakir Beyle birlikte Bavyera'ya gitti.[27]

1. İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni Kurması

Komünist ihtilâl biraz sakinleşince Dr.Nâzım Bey Bavyera'dan Talat Paşanın bulunduğu sanatoryuma geri döndü. Sanatoryumda arkadaşları ile bir araya gelerek ne yapacaklarını tartıştılar. Akıllarına ilk gelen fikir Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşüren İngiltere, Fransa ve İtalya gibi İtilâf devletlerini dış işlerinde sıkıntılı duruma düşürmek oldu. Dış işlerinde problemler oluşturmak için, İtilâf devletlerinin müstemlekesinde bulunan Müslüman halkı tahrik ederek veya kışkırtarak ihtilâl yapmaya teşvik etmek gerekiyordu. O günkü şartlarda zemin de buna müsaitti. Çünkü İtilâf devletleri her milletin kendi mukadderatına sahip olması görüşünü ortaya atmış ve bunu benimsemişti. Bu görüşe istinaden müstemleke Müslüman devletlerin halkı, ülkelerinin yöneticilerine aşırı derecede güvenerek ve el birliği yaparak kendi mukadderatını tayin

edebileceklerine inanıyorlardı. İtilâf devletlerinin zafere ulaşmaması için Müslüman devletlerden kanlarını akıtanlar da vardı.[28] Bu görüşler etrafında Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni kurmaya karar verdiler. Alınan karar üzerine cemiyetin programıyla meşgul oldular. Cemiyetin kuruluş esaslarını belirlediler. Buna göre cemiyetin amacı:[29]

1. Her millet kendi mukadderatına kendi hâkim olacak. Yani bağımsız olacak.

2. Her millet kendi kuvvetinden başka bir yerden yardım beklemeyecek. Kendi ulusunun kuvvet ve yardımına güvenecek.

3. Her milletten bir delege bulunacak.

4. Bütün mahkûm milletlerin, Müslüman olanlarının delegelerinden oluşan bir genel merkez bulunacak.

Ana esasları tespit edilerek kararlaştırılan ve bu esaslar üzerine kurulan cemiyetin merkezi Berlin olacaktı.[30] Her memleket delegesi kendi ulusuna ait halktan üye kaydı yapacaktı.

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının kurduğu İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ne her müstemleke memleket kendi halkını temsil edebilecek nitelikte bir üye gönderecek ve bu üye, aynı zamanda Berlin'de bulunan genel merkezin de üyesi olacaktı.

Cemiyete üye kaydı için Mısır, Hindistan, Mezopotamya, Suriye, Irak, İran, Cezayir ve Maruk'la irtibat kuruldu. Müstemleke devletlerden cemiyete üye kaydı yaptırma amacıyla gelenler, ülkelerine döndükleri zaman Müslüman halkı kendi hükûmetleri aleyhine harekete geçireceklerdi. Çünkü mevcut hükûmetler İtilâf devletleri namına hizmette bulunuyorlardı. Hükûmetleri sıkıntıya düşünce galip olan İtilâf devletleri de o ülkeyi işgal edecekti. İtilâf devletleri öbür Müslüman devletlerle uğraşırken Osmanlı Devleti de bu yük altından kurtulup rahatlama imkânı bulacaktı.[31] Yani diğer müstemleke devletlerin kendi içinde hükûmetleri aleyhine yapacakları isyanlardan Osmanlı Devleti faydalanacaktı.[32]

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının gayesi Müslümanları kıyama

kaldırmaktı. Meselâ Hindistan'ı, cemiyete üye olan kendi evlâtları vasıtasıyla ateşe verirlerse İngilizler Hindistan'la meşgul olacaktı. Bu durumdan elbette Osmanlı Devleti kendi lehine istifade edecekti. Müstemleke devletlerin gençleri ülkelerinde Wilson Prensipleri gereği; "Her memleket kendi mukadderatını kendi tespit edecek." fikrini icraata koyacaklardı. Kendi iktidarlarına hâkim olmak için ihtilâl yapacaklar, çıkan ihtilâllerle de Türkiye'ye düşman olan ülkelerin, yani işgalci ülkelerin hükümetleri meşgul olacaktı.[33]

İhtilâl yaparak İtilâf devletlerinin işgalinden kurtulmak için diğer müstemleke ülkelerden üyeler geldiler. İhtilâl yapmak fikrini ülkelerinde uygulamaya koymak için vaatlerde bulundular.[34]

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin faaliyetlerini Berlin'de yürütürken hiçbir yerden ve kuruluştan para veya herhangi bir yardım almıyorlardı. Dr. Nâzım Bey, Talat Paşanın kendisine verdiği cüz'i bir miktar parayla idare ediyordu. Çünkü o yıllarda Almanya çok ucuz bir memleketti.[35] Ancak genel merkez masrafı için üyelerden imza karşılığı para alıyorlardı.[36]

Dr. Nâzım Bey, düşüncelerini Hindistan'da gerçekleştirmek için Ruslar'la anlaşma teşebbüsünde bulundu. O devirde Rusların önemli adamlarından biri olan Karl Radek rehin olarak Alman hapishanesinde bulunuyordu. Radek, komünistlerin en çalışkan komiseriydi. İttihatçılar Berlin'de bulunan Rus hükümetinin dış işleri komiser yardımcısı Radek ile anlaşma yaptılar. Moskova'da bulunan komünistler de yapılan mukaveleyi kabul ettiklerini telgrafla bildirdiler. Moskova Bolşevikleri'yle yapılan anlaşmaya göre Irak, İran ve Hindistan'da çıkaracakları meselelerde, silâh ve askere ihtiyaçları bulunduğu zaman Ruslar ihtiyaçlarını temin edecekti. Fakat Dr. Nâzım ve arkadaşları da Rusya'da bulunan Müslümanlardan yalnız Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacaklardı. Yani Rusya içindeki Müslüman halkı ayaklandırmayacaklar, buna karşılık Rusya silâh ve para yardımı ile askerî kuvvet takviyesi yapacaktı.[37] Çünkü Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının esas hedefi Irak, İran ve Hindistan'da olaylar çıkararak İtilâf devletlerinin gücünü zayıflatmaktı.[38]

2. Enver Paşanın Esir Düşmesi

Kırım'da Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarından ayrılan Enver Paşanın amacı, kardeşi Nuri Paşanın komutasında bulunan Azerbaycan Fırkası ve Kafkasya'da bulunan iki Türk fırkasını alıp Ermenistan'ı tamamen ezdikten sonra Kars'a gelerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde geçici bir hükûmet kurmaktı. Bunu gerçekleştirmek için Kafkasya'daki iki fırkaya yüz bin adet silâh ve iki yüz bin lira da para göndermiş ve Azerbaycan hizmetinde bulunan askerlerin hizmet süresinin uzatılması için de iki sene izin almıştı. Hatta İstanbul'dan ayrılmadan önce akrabası olan Halil Paşayı Kafkasya'ya göndermek üzere torpidoya bindirmiş, fakat İzzet Paşa, İngilizlerden korktuğu için Halil Paşayı Zonguldak'tan geri çevirmişti.[39]

Enver Paşa Kırım'da küçük bir teşkilâtla bir hafta meşgul olduktan sonra bir kayıkçı teknesiyle Kafkasya'ya gitmek istedi. Birinci teşebbüsünde başarılı olamadı. İkinci teşebbüsünde kayığın yelkenleri ve direği koptu. Bir hafta deniz ortasında şiddetli dalgalarla uğraştıktan sonra karaya ulaştı. Karaya ulaştığında her tarafı Bolşevikler çevirmişti. Böylece Enver Paşa Bolşevik kuvvetlerine esir düştü.[40]

Dr. Nâzım Bey, Enver Paşadan haber alamayınca Alman dostları aracılığıyla araştırma yaptırdı. Enver Paşanın Varşova'da olduğunu öğrendi. Yine Alman dostları aracılığıyla Enver Paşanın Berlin'e gelmesini temin etti.[41]

3. Dr. Nâzım Beyin Enver Paşayı Kurtarma Çabaları

İttihatçılar, İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin merkezini Moskova'ya taşımayı ve faaliyetlerini Moskova'da sürdürmeyi kararlaştırdılar. O zaman Rusya abluka altındaydı. Moskova'ya ancak hava yoluyla gidiliyordu. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları Bolşeviklerle temas kurmak istiyorlardı. Dr. Nâzım Beyin plânına göre Moskova'ya önce Enver Paşa ile Baha Şakir Bey, ikinci seferde ise Cemal Paşa ve Bedri Bey, üçüncü seferde ise Talât Paşayla kendisi gidecekti.[42]

Enver Paşa ile Baha Şakir Bey, Bolşeviklerin Almanya'dan aldığı uçağa bir komünistle beraber bindiler. Uçak, havalandıktan kısa süre sonra zorunlu iniş yaptı.[43] Üst üste altı defa zorunlu iniş yapan uçak nihayet son denemede havalanabildi. Fakat bu defa da Rus hududuna yakın bulunan İstoyina'ya mecburî iniş yaptı.[44] Uçaktakiler, burada Bolşeviklere esir düşerek tutuklandılar. Enver Paşa ile Baha Şakir, özel uçağı bulunan bir Almanın yardımıyla tutukluluktan kurtuldular.[45]

Olayların böyle gelişmesi Dr. Nâzım Beylere zaman kaybettiriyordu. Bolşeviklerin Müslümanların yardımına ihtiyaçları olmayacağını düşündü. Her hâlükârda Rusya'ya gidilmesi gerekiyordu. Bu defa da Almanların savaş zamanında kullandıkları Fok uçağıyla Enver Paşayı Rusya'ya göndermeye karar verdiler. Enver Paşa Fok uçağıyla uçarken yanındaki komünistle birlikte Rika bölgesine düştü ve esir edildi. O zaman Rikalılar Almanların demir fırka tabir ettikleri kuvvetleriyle ve aynı zamanda Bolşeviklerle savaşıyorlardı. Bu arada savaş esiri olan Enver Paşaya idam cezası verdiler.[46]

Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın akıbeti hakkında ümidini yitirmedi ve Rusya ile ilgili teşebbüslerine devam etti. O zaman Rusla'la Almanlar arasında esirler mübadelesine başlanmıştı. Bu fırsattan istifade eden Dr. Nâzım Bey, Almanya'da Cemal Paşa, Baha Şakir ve Bedri Beyleri Rus esirleri kıyafetine sokarak bu esirlerle birlikte Rusya'ya gönderdi. Bunlar Moskova'da bulundukları zaman Ruslarla anlaştı. Cemal Paşa ile Bedri Beyin Afganistan'a ve Baha Şakir Beyin de Kafkasya'ya gitmelerine karar verildi. Önce Bolşevikler Cemal Paşa ve arkadaşlarına yardım etmek istediler. Cemal Paşa, Arzoyet gazetesine bir beyanat verdi. Bu beyanat üzerine İngiliz gazeteleri alârma geçtiler. İngiliz gazetelerinin faaliyetlerini gören Rus Harbiye Nezareti yetkilileri, burada bulunan ittihatçı ve milliyetçi Türklere sahip çıkmaya mecbur kaldı.[47]

Cemal Paşa Taşkent'e gitti. Taşkent'te kendisine gerekli olan 40 asker aldı ve bu askerlerin bütün masraflarını Ruslar'a ödettir-

dı. Onun amacı Afganistan'da üs kurarak İngiltere'nin can noktası olan Hindistan'da problem çıkartmaktı. Nitekim Hindistan'da ihtilâli yine Hindistan gençlerine yaptırmak istiyordu. Zira kendi evlâdına yaptırılan ihtilâl, o millet tarafından daha iyi ve daha çabuk benimseniyordu. Burada ideolojik ihtilâlin kökleşip yerleşmesi ancak böyle mümkün olabilirdi.[48]

Enver Paşa, Rika'daki hapis hayatından esirlerin mübadelesi kapsamında Dr. Nâzım Bey tarafından kurtarılarak tekrar Berlin'e döndü. Burada fazla kalmak istemeyen Enver Paşa, arkadaşları Cemal Paşa, Baha Şakir ve Bedri Beyler gibi kıyafet değiştirip esir askerler arasına karışarak Berlin'den tekrar Rusya'ya gitti. Enver Paşanın Moskova'ya gitmesi Rusların Bakü'de İslâm delegeleriyle yaptıkları kongre zamanına rastladı. Kongreyi düzenleyen komünist müdür, Enver Paşayı Bakü'deki kongreye götürdü. Kongreye katılan Enver Paşanın Bakü ve Moskova'daki faaliyet ve davranışları komünistler tarafından takdirle karşılandı. Fakat komünistlerin oyununa gelmeyen Enver Paşa, Bakü'de Müslüman'larla diyalog kurarak komünist fikirlerin Anadolu'ya dağılıp yerleşmesine mâni oldu.[49]

Enver Paşa, Bakü'deki komünistlerin yaptığı kongrenin dağılmasından birkaç gün sonra Kafkasya'da teşkilâtlanmayı sağlayan Baha Şakir Beyi de yanına alarak Berlin'e geldi. Komünistlerin Baha Şakir Beye bir zarar vereceklerini hissetti. Böylece onu Berlin'e getirerek komünistlerin tehlikesinden uzaklaştırdı.[50]

4. Enver Paşanın Anadolu'ya Davet Edilmesi

Enver Paşa, Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarına Cemal Paşanın Afganistan'daki faaliyetleri hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra İzmit ve Adapazarı'nda bulunan Kuva-yı Milliye mensupları tarafından Türkiye'ye davet edildiğini söyledi. Berlin'de yapılan toplantıda Talat Paşa, Türkiye'ye gitmek için kendisine teklifte bulunulduğunu, ayrıca Anadolu'dan kendisine birçok mektup yazıldığını ve aldığı mektuplara itibar etmediğini ifade etti. Konuşması-

na devam eden Enver Paşa: "Meşrutiyet nasıl bir Enver doğurdu ise Kuvay-ı Milliye de bu memlekete Mustafa Kemal'i bağışlamıştır. Memleketi kurtarmak için bu zat, bayrak açma şerefini kazanmıştır. Bizce arzu edilen ve önemli olan, memleketin kurtulmasıdır; falan şahsın, falan zatın değil. Bize düşen vazife Mustafa Kemal'e hâdim ve müzahir olmaktır. Kendisi buyurursa koşar hizmetine gideriz. Fakat rakip olmak hâşâ hatırımızdan bile geçmemelidir. Onun müsaadesi olmadan ne memleket dahiline girmek meselesini ne de böyle programları düşünecek değiliz." diyerek sözlerini tamamladı.[51]

Enver Paşa, Dr. Nâzım Beyve arkadaşlarının Moskova'ya gelmesini uygun bulmuyordu. Bir müddet daha Berlin'de çalışmalarını, gerekirse daha sonra Rusya'ya gelmelerini istiyordu. Bu görüşte olan Enver Paşa, Berlin'de yapılan toplantıdan birkaç gün sonra Moskova'ya gitti. Bu arada İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin Moskova'ya götürülmesini uygun bulmayarak bu öneriye karşı oldu. Enver Paşanın fikrine taraf olan cemiyetin İrlandalı üyeleri de genel merkezin Berlin'den Moskova'ya taşınmasına taraf olmadılar. Böylece İrlandalı üyeler, cemiyetin Moskova'ya taşınmasına engel olmakla büyük destek ve yardım aldıkları cemiyetin Fransız üyelerini memnun ettiler.[52]

Hintliler, Dr. Nâzım Beye İrlandalılar'la anlaşmayı teklif etti. Anlaşma teklifini getiren Dr. Plası, İrlandalıların reisiyle Dr. Nâzım Beyi tanıştırdı. Tanışma esnasında İrlandalılar kendilerine yapılan para yardımının Hindistan'da bulunan üyelere de harcanmasını istediler. Onlara göre Hindistan'da harcanacak milyonlarca para tekrar kendilerine dönecekti. Hollanda'da yapılan harcamalar kendilerine bir fayda sağlamayacaktı.[53] Hintli Müslümanların İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti adı altında birleşmesi mümkündü. Hintlilere göre eğer cemiyet, Moskova'ya taşınıp Bütün Mazlum Milletler İttihadı Cemiyeti adı altında birleşirse o zaman İtilâf devletlerine karşı daha güçlü ve etkili tedbirler alabilirdi.[54]

5. Berlin'de Büro Kurması

Enver Paşanın Berlin'de İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin faaliyetlerine devam etmesini uygun görmesi ve Dr. Nâzım Bey ile arkadaşlarının Moskova'ya gelmelerini sakıncalı bulması üzerine Berlin'de faaliyetler yeniden hızlandı. Türkler ve Müslümanlar lehine propaganda yapmak için Berlin ve Amsterdam'da büro açıldı. Berlin'deki büronun başına Dr. Nâzım Bey, Amsterdam'daki büronun başına da Talat Paşa getirildi.[55]

a. Türkler Lehine Yazılar Yazdırması

Dr. Nâzım Bey, Berlin'deki büro vasıtasıyla gazetelere yazılar yazdı. Basın yoluyla Rum ve Ermenilerin Türkler aleyhine yaptıkları propagandalara karşılık verdi. Şinaydır adında çok iyi Fransızca ve Almanca bilen arkadaşı vasıtasıyla Avrupa'nın tanınmış gazete ve dergilerine Türklerin lehinde makaleler yazdırdı.[56]

b. Dr. Nâzım Bey İle Ankara'nın Ortak Çalışması

Dr. Nâzım Bey propaganda faaliyetlerinde bulunurken Mustafa Kemal Paşadan bir mektup aldı. Mektupta Heyet-i Vükelâ kararı gereği Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarıyla ortak çalışma yapılması bekleniyordu. Mektuptan anlaşıldığına göre Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları memleket haricinde, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ise Anadolu'da çalışacaktı.[57]

Mustafa Kemal Paşanın mektubundan sonra, Ankara'yı, Avrupa'nın Türkler hakkındaki düşünce ve faaliyetlerinden haberdar etmek için Dr. Nâzım Bey ve Talat Paşa seyahatler tertiplediler. İsviçre, İtalya ve Hollanda'nın Türkler hakkındaki görüşlerini bir rapor hâlinde Mustafa Kemal Paşaya gönderdiler. Dr. Nâzım Bey ve Talat Paşa, İtalya Başbakanı İsforça'nın yakın dostlarıydı. Eskiden beri Dr. Nâzım Beyi Almanlar çok severlerdi ve aynı zamanda Alman İmparatoru'nun da çok yakın arkadaşıydı. Dostane ilişkilerinin yanında Alman Sosyalist Cemiyeti'nin başkanı Hosmiyan ve birçok İngiliz milletvekiliyle de münasebetler kurdu. Kendilerini

resmen ziyarete gelen üç İngiliz heyet, Türklerin hangi şartlar altında barış yapacaklarını sorduğu zaman Dr. Nâzım Bey, Türklerin Misak-ı Millî'sine saygılı olmaktan başka yol bulunmadığını, barış yapıldığı takdirde, İngilizler adına doğuda bir dost kazanılacağını söyledi.[58]

Yunanistan Kralı Konstantin, Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının düşüncelerini öğrenmek amacıyla Yaveri Haberal Kameka'yı buraya göndermişti. Konstantin o zaman Anadolu'yu tamamen tahliye etmek, yeniden Rumeli'deki hududu tespit ederek Boğaziçi'ne kadar varmak, Türkler ve Rumenlerle ittifak ederek Slav unsuruna karşı bir kitle ve güç oluşturmak fikrindeydi. Konstantin'in fikirlerine karşı çıkan Dr. Nâzım Bey: "Ankara ile sizin temas etme zamanınızın gelmediğini anlıyorum. Venizelos sizi müşkil bir vaziyete sokmuştur. Birkaç tecrübe yapmadan siz Mustafa Kemal Paşa ile görüşemezsiniz. Tecrübelerinizi yapınız ve ondan sonra Mustafa Kemal Paşa ile görüşünüz."[59] diyerek cevap verdi.

c. Avrupa'da Çalışmaları

Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının Avrupa'da büyük fedakârlıklar yaparak çalışmaları, İtilâf devletlerinin mağlûp milletler üzerindeki baskısını azaltmayı sağladı. Avrupa'daki milliyetçilerin çalışmaları sonucu İtilâf devletlerinin Almanya ve Macaristan üzerindeki baskısı azalmıştı. Dr. Nâzım Bey Almanlara Enver Paşanın Ruslar hakkında yazdığı mektubu gösterdi. Rusların Bolşeviklere karşı başlattıkları taarruz harekâtından istifade etme teklifini getirdi. Fakat Almanlar, Türklerin Macaristan milliyetçileriyle görüşme yapmalarını istedi. Dr. Nâzım Bey, Macaristan kabine üyesi Kont Dekele ile arkadaştı. Hemen Macaristan'a giderek Budapeşte'de Kont Dekele ve kabinenin diğer üyeleriyle üç defa görüştü. Kont Dekele Türk-Macar cemiyetinin reisi olması dolayısıyla daha önceden Dr. Nâzım Beyle tanışıyordu.[60]

Kont Dekele ile yapılan görüşmede; Macar ve Türk milliyetperverlerinin ittifakını sağlamak ve yapılacak ittifaka Bolşevik kuv-

vetini de katmak, bu suretle mağlûp milletleri ve bütün doğuyu batının istibdâdından kurtarmak fikirleri ele alındı. Dekele, Macaristan'ın bir zamanlar komünist yönetiminde olduğunu, memleketi tahrip eden komünist reisi Bilako'nun Rusya'da bulunduğunu, Rusların ve Bolşeviklerin Macarlarla anlaşmasının mümkün olamayacağını söyledi.[61]

Bolşevikler, bu sırada Ruslar'a karşı galip gelerek Varşova'ya doğru ilerlediler. Bu defa Macarlar, Dr. Nâzım Beyin daha önce yaptığı Bolşeviklerle ittifak etmeleri hususundaki teklifini uygun buldular. Acilen Bolşeviklerle müzakere için gündem tespit edildi. Bolşevikler de Viyana'da kendilerine verilen rapora istinaden görüşmeyi kabul ettiler. Fakat Bolşeviklerin ordusu Varşova önünde mağlûp olunca Macarlar, Fransızlardan korkarak yapılacak müzakereye yanaşmadılar. Ancak, Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarıyla mağlûp milletler arasında bir dayanışma sağlamak hususunda irtibatı muhafaza edeceklerini söylediler. Dr. Nâzım Bey, yaptığı bütün teşebbüslerinden Ankara'yı gizli raporlarla haberdar ederken yaptıkları teşebbüslerin başarısız olduğunu da bu raporlarında bildirdi.[62]

6. Berlin'de Yapılan Faaliyetlerin Başarısız Kalması

Dr. Nâzım Bey ve Talat Paşa, Avrupa'da gerek İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti, gerekse büro vasıtasıyla yaptıkları faaliyet ve seyahatlerden bir sonuç alamayınca, artık Avrupa'da bir şey yapamayacaklarını anladılar. İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti namına Cemal Paşa ve Enver Paşa ile maiyetlerinde bulunan şahısların çalışmalarının yetersiz olduğu sonucuna varıldı. Bu sebeple Anadolu'ya geçmenin ve orada hizmette bulunmanın daha faydalı olacağına inandılar.

a. Anadolu'ya Gelmek İstemesi

Dr. Nâzım Bey ve Talat Paşa Anadolu'ya geçmek için Şerif Bey aracılığıyla bir mektup gönderdiler. Mektubun cevabı gelmeden Dr. Nâzım Bey memlekete dönme hazırlıklarını yapmaya başladı.

Fakat Şerif Bey uzun zaman Antalya'da kaldı ve mektubu Ankara'ya götürmedi veya göndermedi.

Dr. Nâzım Bey hemşehrisi Mustafa Kemal'e yurda dönmek için mektup yazdı fakat cevap alamadı. Ankara suskundu. Dr. Nâzım Bey bir Ermeni tarafından suikast ile öldürüleceğini biliyordu. Gelişmelerden İsviçre'de bulunan Cavid Beye mektup yazarak bilgi veriyordu. Fakat yazdığı mektuplara bir türlü olumlu cevap alamıyordu. Mustafa Kemal Paşa haklıydı. Ankara'da yeteri kadar ittihatçı vardı. Bir de onları teşkilâtlandırmakla meşhur olan Dr. Nâzım'ın katılması işlerini zorlaştıracaktı. Aslında lider kadrosu dışında ittihatçıların Ankara'ya gelmesine sıcak bakıyordu. Bu nedenle mektuplarına cevap verilmeyen Dr. Nâzım Beyin memlekete dönme hazırlıkları ve isteği neticesiz kaldı;[63] Ankara'dan umudunu kesti ve Moskova'ya gitmeye karar verdi.

b. Talat Paşanın Şehadetinde Yanındaydı

Dr. Nâzım Beyin Berlin'deki takma adı Afganlı Gulam Rüstem, Enver Paşanın ise Ali idi. Dr. Nâzım Bey, hiç takma ad kullanmayan Talat Paşanın Ermenilerden tehdit mektupları aldığını biliyordu. Talat Paşanın İsviçre'ye gitmesinin mümkün olup olmayacağını araştırmak üzere Cenevre'ye gitti. Amacı, İsviçre'de Alp dağlarının eteklerinde Talat Paşayı yerleştirmek için bir yer temin etmekti.

İsviçre'de Ermeniler yaygın hâlde bulunuyorlar ve hayali büyük Ermenistan propagandalarını basın yoluyla yapıyorlardı. Bu esnada Dr. Nâzım Bey, Kamil Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı olarak çalışmış olan Gabriel Noradunkyan'a Zürih'te rastladı. Ona görünmemek için başka bir yola saptı.[64] Bu sırada Gabriel Noradunkyan Ermenilerin bağımsızlığı için çalışıyordu.

Dr. Nâzım Bey, Gabriyel Noradunkyan'ın Talat Paşanın peşinde koştuğunu ve ihanet içinde bulunduğunu üzülmesin diye ona söylemedi. Fakat Talat Paşanın okuduğu Journal De Geneve gazetesi eski Osmanlı Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkya'nın resmini

yayınlayarak İsviçre'de bulunduğu haberini verdi. Talat Paşa şehit edildikten sonra Gabriel Noradunkyan da Fransızca Geneve gazetesinde; "Ermeni milletinin intikamı alındı. Ötekilerini de aynı akıbet bekliyor." açıklamasını yaparak işlettiği cinayeti Avrupa'ya duyurdu.[65]

Dr. Nâzım Bey, Talat Paşanın şehit edileceğini biliyordu. Bu sebeple Cenevre'den aceleyle ayrılarak Berlin'e döndü. Bundan sonra Talat Paşanın yanından ayrılmadı. Talat Paşa 17 Mart 1921 tarihinde Antalya yoluyla Anadolu'ya gelecekti. Bunu İngilizler haber almış ve İngiliz muhabiri kamuoyuna duyurmuştu. İngilizlerden başka Talat Paşanın Anadolu'ya döneceğini kimse bilmiyordu. Fakat Talat Paşanın öldürülmesini isteyen İngilizler onun memlekete dönme tarihini Ermenilere duyurdular. Böylece Talat Paşanın öldürülmesine zemin hazırladılar. Yani İngilizler, Talat Paşayı Ermenilere öldürttüler.[66]

Talat Paşa, 15 Mart 1921 Salı günü saat 11 sularında evinden çıkıp eldiven almak için mağazaların bulunduğu çarşıya gidiyordu. Berlin'de Handberg Caddesi'nde yürürken gizlenen Ermeni katil Sogomon Tayleryan, Parabellom marka tabancasıyla üç parmak mesafede arkadan ateş etti. Tabancanın sağ gözünden çıkan kurşunun isabet ettiği Talat Paşa yere yıkıldı. Vatan hizmetine vakfettiği hayatı, milletini kurtarma uğrunda gurbette, Berlin'de sona erdi.[67]

Dr. Nâzım Bey, Talat Paşanın vurulduğunda birkaç metre uzaktaydı. Silâh sesini duyar duymaz hemen koştu. Haberi Talat Paşanın eşi Hayriye hanıma getirdi.[68] Talat Paşanın dışarıya çıkışıyla Dr. Nâzım Beyin ölüm haberini getirmek için eve gelişi arasında geçen zaman 15 dakikaydı.[69]

Dr. Nâzım Bey kapıya vurdu. İçeri heyecanla girdi. Yüzü sararmış, gözleri dehşetle dışarı fırlamış, tarifi mümkün olmayan bir heyecanla: "Hayriye hanım! Hayriye hanım!" diyerek yüksek sesle bağırdı. Bunun üzerine Hayriye hanım; "Korktuğum başıma geldi mi?" diye sorar sormaz bayıldı.

Dr. Nâzım Bey karakolda gerekli işlemleri yaparken, Mithat Şükrü'nün Almanya'da öğrenim gören oğlu Turgut, Talat Paşanın üzerinden çıkanları alıyordu.

Turgut Bleda, suikastı yapanı görmek için Alman polislerinden ricada bulundu. Turgut, katili görürü gönnez Talat Paşanın bastonunu suratına indirdi. Katil Sogomon Tayleryan'ın burnu kırıldı.

Talat Paşanın naaşı Karl Otenburg Hastanesi'nde ilâçlanarak bir kasanın içine konuldu. Daha sonra Tempelhof'ta bulunan camide cenaze namazı kılındı ve uygun bir zamanda İstanbul'a götürülmek üzere bir kilisenin mezarlığına defnedildi.

Talat Paşanın şehit edilmesi Dr. Nâzım Beyin hayatında büyük etki bıraktı. Bundan sonra siyasî hayatında şahsiyetini ortaya koyucu prensiplere dikkat etmedi. Dr. Nâzım Bey de Talat Paşa veya diğer arkadaşları gibi öldürülebilirdi. Fakat bunu gerçekleştirmek mümkün olmadı. Çünkü kendisinin çok yakın dostu Selanik mebusu Nesim Mazelyah İsviçre'de bulunuyordu. Onunla 15 Ocak 1920 tarihinde görüştü[70] ve arkadaşından İsviçre'ye sığınma hakkı aldı.[71]

c. Yurda Dönmek İçin İkinci Teşebbüsü

Talat Paşanın öldürülmesinden sonra Enver Paşadan, Dr. Nâzım Bey kendisini Moskova'ya davet eden bir telgraf aldı. Fakat Dr. Nâzım Moskova'ya gitmek istemiyordu. Talat Paşanın şehit edilmesinden önce memlekete gelmek için müracaatta bulunmuştu. Onun memlekete dönmek için müracaatı cevapsız kaldı. Tekrar kendisi, Dr. Baha Şakir ve Dr. Ruhuai Beyler Mustafa Kemal Paşaya bir mektup yazdılar. Onların mektubu da cevapsız kaldı. Hâlbuki Dr. Nâzım Bey ve diğer arkadaşları yurda dönmek istiyorlardı.[72] Dr. Nâzım Beyin Almanya'dan yurda dönmek için yaptığı ikinci müracaatı da böylece olumsuz sonuçlandı. Berlin'de bulunan üç doktor, yurda dönme hasretiyle yanıyordu. Vatanın toprağını öpmek değil, çamurunu yeseler bu hasretleri dinmeyecekti.[73]

Anadolu'da millî mücadele başlamıştı. Vatan hasreti çeken üç ittihatçı da doktordu. Dr. Nâzım Bey: "Biz üçümüz de doktorduk. Hiç olmazsa bir yaralının pansumanını yapsak bu da bir hizmettir."[74] diyordu. Avrupa'da boş ve verimsiz geçen zamanlarına acıyordu. Hâlbuki bu esnada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün genel merkez üyeleri ve sorumlu kâtipleri Anadolu'ya gelmişti.[75]

Dr. Nâzım Bey, İzmir'e ailesinin yanına dönme ümidinin bulunduğunu eşi Berta hanıma, Rüstem imzasıyla yazdığı mektupta anlattı. Gerekiyorsa firar ederek döneceğini bildirdi. Daha sonra 20 Haziran 1921 tarihinde Berlin'den yazdığı ikinci mektup ile, eşine yurda dönme ümidinin kalmadığını belirtti. Böylece Dr. Nâzım Bey 20 Haziran 1921 tarihinden sonra Moskova'ya gitti.[76]

D. Rusya'ya Gidişi ve Moskova'dan Batum'a Gelişi

Talat Paşanın 15 Mart 1921 tarihinde Ermeniler tarafından şehit edilmesinden sonra Enver Paşa, Moskova'dan Dr. Nâzım Beye davet telgrafı çekti. Ancak telgrafı çektikten birkaç gün sonra Enver Paşa Berlin'e geldi. Dr. Nâzım Bey, Berlin'e gelen Enver Paşaya arkadaşlarıyla birlikte Türkiye'ye dönmek istediklerini söyledi. Fakat Dr. Bahaddin Şakir ve Rusuhi Beyler, Dr. Nâzım Beyin Türkiye'ye dönme isteğine karşı gelerek Enver Paşanın yanında kalması gerektiğini belirttiler. Onlara göre Enver Paşa yalnız kalmıştı. Bu sebeple onun başına birtakım kimliği belirsiz adamlar toplanmıştı. Bu kimliği belirsiz kişiler ona yanlış bir iş yaptırabilirlerdi. İşte bu yüzden ittihatçılar muhtemel bir hatayı önlemek amacıyla Enver Paşanın yanında kalması gerektiği konusunda Dr. Nâzım Beyi ikna ettiler. Bu görüşme sırasında Bahaddin Şakir Beyin Yunanlılar aleyhine teşkilât kurmakla görevli olarak Bulgaristan'a gitmesi uygun bulundu[77] ve o da Bulgaristan'a gitti.

1. Moskova'ya Gidişi

Dr. Nâzım Bey, 1921 Haziran ayının sonlarında Berlin'den Reval yoluyla Moskova'ya gitti. Moskova'ya vardığında Üçüncü Sosyalist Enternasyonel Kongresi başlamıştı. 55'i kadın 2000 delegenin

katıldığı kongrede geleceğin dünyası tartışılıyordu. Ankara Hükümeti adına Dr. İbrahim Öngören kongrede hazır bulundu. Ayrıca Dr. Tevfik Rüştü ve Erkanı Harp Binbaşısı Saffet Arıkan başkanlığında iki heyet daha Moskova'ya gelmişti. Kongrede Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp devrimleri adına Enver Paşa bir konuşma yaptı. Bu arada Dr. Nâzım Bey, kongreye katılan İtalyan ve Fransız temsilcileriyle görüştü, fakat İngiliz komünist temsilcisi ile görüşme fırsatı bulamadı.[78]

Kongrede İttihatçıların tanıdığı Karl Radek, kurultayın önemli isimlerinden biriydi. Daha önce onu Berlin'den tanıyorlardı. Bu kongre nedeniyle Evliyazadelerin ikidamadı Dr. Nâzım ve Dr.Tevfik Rüştü Moskova'da buluşarak Savoy Oteli'nde bir araya geldiler. Mustafa Kemal Paşa, Evliyazadelerin damatlarından Dr. Tevfik Rüştü'ye güveniyor, fakat Dr. Nâzım'a kapısını kapatıyordu.

Moskova Elçisi Fuat Paşayı eskiden beri tanıyordu. Fuat Paşayla görüşerek Enver Paşanın faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Amaçlarının dışarıda Anadolu lehine çalışmak, Ankara üzerinden İtilâf devletlerinin baskısını azaltmak ve Türkiye'ye hizmet etmek olduğunu söyledi.[79]

Enver Paşa, Kafkasya'ya gönderdiği Halil Paşanın Trabzon'dan çıkarılmasından, İstanbul civarında bulunan Rus kuvvetlerinden Virangel ordusunu kazanmak amacıyla gönderdiği Türk askerini hafiye diye yakalatıp tutuklatmasından dolayı Ankara hakkında şikâyette bulunuyordu. Hatta kendisi aleyhinde yapılan muameleden dolayı Ankara'ya küskündü. Enver Paşanın bu şikâyetleri karşısında Dr. Nâzım Bey, Ankara'ya durumu açıklayıcı geniş bir mektup yazdı. Mektubunda Ankara'nın milliyetçilik fikrine ve siyaset görüşüne dini karıştırırsa bundan fayda yerine zarar göreceğini, milliyetçilik fikrine dini karıştırmaktan vazgeçerlerse daha başarılı olabileceklerini anlattı. Özellikle dinin devlet işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını tavsiye etti. Yani devletin lâik olması gerektiğini söyledi.[80] Mektubunu saygı ve hürmetlerini ifade eden cümlelerle tamamladı.

Ankara'ya çeşitli vesilelerle mektup yazarken Rus Dış İşleri Bakanı Kamadar Çiçerin ile de sıkı temaslarını sürdürdü. Çiçerin, Enver Paşanın güney vilâyetlerde bulunan Başkırt Türk süvarilerini Mustafa Kemal Paşaya yardım amacıyla göndermesine isteğini gülerek ve alayla karşıladı. Çiçerin'in: "A! Paşa siz Ankara için ne düşünüyorsunuz, Ankara sizin için ne düşünüyor?" diyerek konuşması, Dr. Nâzım Beyi çok kızdırdı. Dr. Nâzım Bey, Kamadar Çiçerin'e: "Ankara bizim hakkımızda ne düşünürse düşünsün. Onlar memleketi emperyalizme karşı müdafaaya devam ettikleri müddetçe bizden onlar hakkında emirlerine riayet ve hürmetten başka bir şey işitemeyeceksiniz." diyerek, yüksek sesle ve hiddetli bir tavırla cevap verdi.[81]

Dr. Nâzım Bey Moskova'da şair Nâzım Hikmet ile sık sık sohbet ederdi. Sert politikacı olmasına rağmen hoş sohbet bir insandı. Konuşmalarda Nâzım Hikmet ne kadar heyecanlı ve saldırgan ise o, tam aksine çok sakin ve toleranslıydı.

a. Virangel Ordusunun Yunanlılara Karşı Kullanılmak İstenmesi

Dr. Nâzım Bey, Enver Paşayı kontrol altında bulundururken, onun Ankara'ya karşı küskün ve dargın bulunmasından dolayı yanlış bir iş yapmasını önlemeye çalıştı. Enver Paşa, İstanbul Boğazı'nda bulunan Virangel ordusunu Yunanlılar aleyhine kullanmak istiyordu. İtilâf devletleri bu orduya bakabileceği süreyi belirtmiş, belirtilen süre sonunda başlarının çaresine bakmalarını söylemişti.[82] Enver Paşa da bu haberi alır almaz durumu Fuat Paşaya anlatarak ordunun Anadolu'da mücadele veren Türkler namına kazanılmasının çok faydalı olacağını, Virangel ordusunu kazanmak için Naim Cevat isimli askeri İstanbul Boğazı'na göndereceğini bildirdi. Fuat Paşadan, Naim Cevat'ın vazifesi hakkında Ankara'ya bilgi vermesini rica etti. Her nasılsa Fuat Paşa Ankara'ya telgrafı geç gönderdi. Ankara'ya gönderilen telgrafın cevabı gelmeden ve Mustafa Kemal Paşanın görüşü alınmadan Naim Cevat deniz motoruyla Virangel ordusunu elde etmek için vakit kaybetmeden Karade-

niz'den İstanbul'a gönderildi. Deniz yolculuğu esnasında motorun benzini bittiğinden benzin almak amacıyla Anadolu sahiline yanaştı.[83] Karadeniz sahilinde Naim Cevat Bey, Enver Paşa lehine propaganda yapabilir endişesiyle tutuklanarak hapsedildi. İşte Enver Paşa, Naim Cevat'ın haksız yere tutuklanıp hapsedilmesinden dolayı Ankara'ya ve Fuat Paşaya dargındı.[84]

b. Batum'a Gelmeyi Şartlı Olarak Kabul Etmesi

10 Temmuz 1921 tarihinde Yunan taarruzu Eskişehir-Kütahya cephesinden başladı. 18 günlük çetin bir savaş sonucu Yunan ordusu, Türk ordusu karşısında başarılı olurken, 18 Temmuz 1921 günü Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşaya Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi emrini verdi.[85]

Eskişehir-Kütahya hattının düştüğünü Dr. Nâzım Beye haber veren Enver Paşa, Batum'a gitmek istediğini belirtti. Dr. Nâzım Bey de Enver Paşaya Batum'un Türkiye sınırına çok yakın olduğunu, Talat Paşanın önderliğinde ve huzurunda yapılan toplantıda alınan Anadolu'ya girmeme kararını bozabileceğini, dayanamayarak hemen atlayıp sınırdan Anadolu'ya geçebileceğini, Mustafa Kemal Paşanın izni olmadan Türkiye'ye dönmenin doğru olmayacağını söyledi. Enver Paşa, Türklerin mağlûp olmasının neden olduğu üzüntüyle: "Nâzım sen asker değilsin, Eskişehir-Kütahya hattının pek ehemmiyeti vardır. Memleketim düşman ayağı altında eziliyor. Ben, fakir bir ailenin çocuğu iken en büyük askerî rütbeye erişmiş bir Türk evlâdı, gidip Hintliler için kan dökeceğime gider memleketim için kan dökerim. Her ihtimale karşı hududa yakın yerde bulunmalıyız." diyerek cevap verdi.[86]

Ruslar, Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarını oyalıyor, hatta sınırdışı etme bahaneleri arıyorlardı. Afganistan'da bulunan Cemal Paşadan da haber alamıyorlardı. Doğu hududuna gitmek ve hem de Cemal Paşayla görüşmek amacıyla telsiz telgraf çekmek için Çiçerin'e gittiler. Çiçerin, telsiz telgrafla görüşmenin uzun zaman alacağını, hatta üç ay sürebileceğini söyledi. Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları da zararı yok diyerek telsiz telgrafla Cemal Paşanın hudu-

da gelmesi gerektiğini bildirdiler. Çiçerin'in telsiz telgrafın çekilmesi hususunda söz ve davranışları Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının canlarını sıktı. Bu sebeple üzülerek Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları Rus Dış İşleri Bakanlığı'ndan ayrıldılar. Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın Batum'a gelme teklifini, "Mustafa Kemal Paşanın ordu ve millet üzerinde nüfuzu olduğu müddetçe sınırdan bir adım içeri girmemek, eğer Türk ordusu dağılıp Anadolu'yu anarşi istilâ ederse ancak o zaman yurda asker kıyafetiyle girmek, yani bu şartların dışında sınırı geçmemek,[87] ölüm kalım mücâdelesi veren Türk ordusunu endişeye düşürmemek" şartıyla kabul etti.[88] Aslında Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın Türk ordusu lehine hizmette bulunacağına inanıyordu. Enver Paşa da Dr. Nâzım Beye çok güveniyor, hatta Berlin'de dostlarıyla mektuplaşmayı Dr. Nâzım Bey vasıtasıyla yapıyordu. Dr. Nâzım Bey, Enver Paşaya atfen ve ona olan güvenini belirtmek için zaman zaman Rumeli şivesiyle: "Ali Bey yapar, Ali Bey yapar." demekten kendini alamıyordu.[89]

Dr. Nâzım Bey Enver Paşa ile birlikte Ağustos 1921'de tren yoluyla Moskova'dan Bakû güzergâhını takip ederek Batum'a hareket ettiler. Ermeni komitacılar Batum'da önemli faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1030 numaralı vagonda yolculuk yapan iki ittihatçının Ermenilerden gizlenmesi gerekiyordu, Çünkü Ermeni militanlar suikast yapmak için bunları takip ediyordu. Bu sebeple Dr. Nâzım Bey ve Enver Paşa Batum'a geldikleri zaman 1030 numaralı tren vagonunda gizlendiler. Mevsim gereği Ağustos ayı çok sıcaktı. Sıcakta demir vagonunun içinde kalarak yaşamak çok güç olduğu gibi diğer sosyal şartlar da çok ağırdı. Sıcak ve bunaltıcı hava, sinek, gıdasızlık ve çeşitli bulaşıcı hastalıklar Dr. Nâzım Bey ve Enver Paşanın sağlığını tehdit ediyordu. Vagonda gizlenip yaşamaya Dr. Nâzım Bey itirazda bulunuyordu. Hatta vagondan ayrılmak istiyordu.[90]

Daha sonra istasyonda boş bir vagona gizlendiler. Bu arada Ankara Hükûmeti'nin de kendilerinin sınırda bulunduklarını bilmemesi gerekiyordu. Enver Paşa güneş altında bulunan demir vagonun aşırı ısınmasından dolayı burada gizlenmeye tahammül

edemedi ve ortamın sakinleştiği bir anda vagondan ayrılarak Bolşeviklerin gösterdiği serin bir odaya yerleşti. Dr. Nâzım Bey ise sıcağa,, açlığa ve susuzluğa tahammül ederek vagonda kaldı. Vagondan ayrılmaya karar verdiği sırada Çarcu'da buluşmak üzere Cemal Paşadan bir telgraf aldı.[91] Telgrafta on beş gün sonra Çarcu'da buluşmak gerektiği bildiriliyordu.

Diğer İttihatçıların da katılımıyla Batum'da 5-8 Eylül 1921 tarihinde Türkiye Halk Şûralar Fırkası kongresini topladılar. Artık asıl hedef Anadolu'daki işgalci güçlerdi. Enver Paşa ve Dr. Nâzım'ın Anadolu'ya gelmek üzere olduğunu öğrenen Ankara, bunları engellemek için gerekli tedbirleri aldı. 13 Eylül 1921'de Sakarya Zaferi'nin ardından Enver Paşa Anadolu'ya gelmekten vazgeçip Kızılelma'nın peşine düştü.

2. Çarçu'ya Gitmesi

Dr. Nâzım Beyin Cemal Paşadan Çarcu'ya davet telgrafını aldığı sırada, yani 23 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya Meydan Savaşı başlamıştı.[92] Ankara'nın boşaltılacağı haberlerinin alınması üzerine Enver Paşa Batum'dan ayrılmayacağını ve isterse Dr. Nâzım Beyin Cemal Paşayla Afganistan'a gidebileceğini söyledi. Dr. Nâzım Beyin Afganistan'a gitmekte kararlı olduğunu anlayan Enver Paşa, onun Afganistan'a gideceğini genel merkez kasasına bildirdi.[93]

1921 yılı Eylül ayında Afganistan sınırında bulunan Çarçu'da Cemal Paşayla belirlenen zamanda buluşmak için Dr. Nâzım Bey yolculuk hazırlığına başladı. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra hem Ermenilerin hem de Ankara'nın bilgisinden gizlenerek güneş altında ve sıcaktan bir o kadar daha ısınan ve on beş günden beri gizlendiği vagondan münasip bir zamanda dışarı çıktı. Bütün tehlikeleri göze alarak Batum'dan ayrıldı ve Çarçu'ya hareket etti.[94]

Ermeni militanlar Dr. Nâzım Beyi öldürmek için her yerde arıyordu. 18 Nisan 1922'de Berlin'de Dr. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi, Ermeni militanlar tarafından şehit edildi. Bu olaylar İttihatçıları aşırı derece rahatsız etti.

3. Rusların Enver Paşayı Tahriki

Batum'da kalan Enver Paşa, Trabzon ve Karadeniz Bölgesi'nin diğer illerinden gelen Lazlar'la temasta bulundu.[95] Daha önce Dr. Nâzım Bey başkanlığında Batum'da Halil Paşa ve Küçük Talat'ın katıldığı bir kongre yapıldığı iddia edilmişti.[96] Ancak Dr. Nâzım Bey böyle bir kongreye katılmadığını ve kendisinin adına imza atılmış olduğunu İstiklâl Mahkemesi'ndeki ifadesinde açıkladı.[97]

Enver Paşanın Doğu Anadolu'da çıkan gazetelerde aleyhinde haber ve makaleler yazılmasına canı sıkıldı. Enver Paşa bu can sıkıntısı sebebiyle heyecanını yenemeyip Türkiye'ye girmeyi bile göze aldı. Mustafa Kemal Paşaya karşı dargın olduğundan tarafsızlığını muhafaza edemedi. Metanetli ve soğuk kanlı olamadı. Mustafa Kemal Paşanın, kendisine Anadolu'ya girme ve vatanını savunma izni vermediğini söyledi.[98]

Ruslar, Batum'da Anadolu'ya girmesi için Enver Paşayı sıkıştırıyorlar, hatta tahrik ediyorlardı. Enver Paşaya hitaben: "Paşa! Memleketiniz Yunan ayakları altında eziliyor, siz burada mı geziyorsunuz?"[99] diyerek sataşıyorlardı. Ruslar'ın baskısı karşısında Enver Paşa asker kıyafetine girerek Anadolu'ya girmeyi dahi düşünüyordu.[100]

Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın Anadolu'ya girme arzusunu bildiği için Batum'da kaldığı müddetçe ona engel oldu. Enver Paşanın tehlikeli davranışta bulunmasını, yanlış fikirlerini eyleme geçirmesini önledi. Böylece Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın yanlış bir hareket yapmasına mâni olarak Anadolu'yu her türlü dış tehlikelerden korumaya çalıştı.

4. Buhara'dan Moskova'ya Dönüşü

Dr. Nâzım Bey, Cemal Paşayla Çarçu'da buluştuktan sonra 18 Eylül 1921'de Buhara'ya ulaştı.[101] Sakarya Meydan Muharebesi (12 Ağustos-9 Eylül 1921) esnasında Buhara'da bulunuyordu. Afganistan sınırına giderken yanında bulunan bir Türk çavuşunu tu-

tukladılar. Çavuşu kurtarmak için çok uğraştı. Buhara'da halka hitaben konuşmalar yaparak onları Anadolu'da yapılan savaşı desteklemeleri konusunda bilinçlendirdi. Gece gündüz çalışarak Enver Paşanın taraftarı olmamaları, onun talimatlarına uymamaları yönünde Buharalılar'ı ikna etti. Hatta Buhara'da, Enver Paşanın tutum ve davranışlarının hatalı olduğunu belirten, yanlışlarını açıklayan yazılar yazdı.[102]

Enver Paşanın 1 Ağustos 1922'de Türkistan'ın bağımsızlığı için Bolşeviklere karşı isyan ederek girdiği çatışma sonunda Dr. Nâzım Bey ve arkadaşlarının hayatı tehlikeye düştü. İsyandan kaygı duyarak Buhara'dan Moskova'ya trenle on iki günde geldi. O günkü şartlarda Buhara'dan Moskova'ya ancak kırk iki günde geliniyordu. Enver Paşanın isyanının Ankara'yı sıkıntıya düşürmemesi için sıcakta, bit ve haşerelerin dolu olduğu ve kolera salgınının bulunduğu vagonla Moskova'ya geldi.[103]

Vakit kaybetmeden Fuat Paşaya giderek Enver Paşanın isyanının tehlikelerini anlattı. Kemalist Enverist başlıklı makalenin Times gazetesinde yayımlandığını görünce Fuat Paşadan bir muhabir göndermesini istedi. Bunun üzerine İngilizlerce iyi tanınan Yazarist adlı haftalık derginin meşhur muhabiri Luid Çorçak geldi. Dr. Nâzım Bey, Luid Çorçak'a Enver Paşanın vekili sıfatıyla açıklama yaptığını ifade ederek Türklerin ittifak hâlinde Ankara'nın emrinde olduğunu, Times gazetesinin yalan haberlerle İngilizleri aldatmasının doğru olmadığını, Kemalist Enverist başlıklı makaleyi yalanladığını, bu makalenin yanlış ve hayal ürünü olduğunu söyledi.[104]

a. Cemal Paşanın Mustafa Kemal Paşayı Desteklemesi ve Şehadeti

Cemal Paşanın Almanya'ya gittiği zaman Fransa tarafından davet edilmesi ve Ankara görüşmelerinin yapılması, Fransızların Cemal Paşanın çalışmalarından istifade etmeyi düşünmeleri İngilizleri telaşa düşürdü.[105] Cemal Paşa: "Bizim bütün İslâm memleketlerindeki mesaimizin (faaliyetlerimizin) başında Mustafa Ke-

mal Paşa bulunur. Bu istihzaratımız onun telkiniyle olmuştur. Yarınki hareketimiz de onun emriyle olacaktır."[106] diyerek Fransızların Ankara hakkındaki olumsuz görüşünü değiştirmeye çalıştı. Mustafa Kemal Paşaya yazdığı mektuplardan aldığı cevaplara göre Cemal Paşanın Ankara'ya gitmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşayı Ankara'ya çağırdı. Bunu bilen Dr. Nâzım Bey, Cemal Paşaya Kafkasya üzerinden, bilhassa Ermenilerin bulunduğu Tiflis güzergâhından Anadolu'ya gitmesinin çok tehlikeli olacağını söyledi.[107]

Cemal Paşa, maalesef Dr. Nâzım Beyin tavsiyesine uymadı. Ankara'ya giderken Avrupa yolunu kullanmadı ve Tiflis'ten geçerken 22 Temmuz 1922 tarihinde Ermeniler tarafından yaylım ateşi açılarak şehit edildi.[108]

Cemal Paşayı Ermenilerin şehit ettiği söylentilerinin yanı sıra, Rus Polisi örgütü ÇEKA tarafından şehit edildiği de söylenmektedir. Çünkü daha önce ÇEKA reisi, Cemal Paşayı ölümle tehdit etmişti.[109]

Enver Paşa, Cemal Paşanın şehit edildiği tarihten on gün sonra, yani 1 Ağustos 1922'de Türkistan'ın bağımsızlığını kazanması için Bolşeviklerle girdiği çatışmadan sağ çıkamadı. Enver Paşa, mitralyözlerle açılan ateşin üzerine elindeki yalın kılıçla gitti ve âdeta intihar edercesine şehit oldu. Böylece ittihatçıların üç lideri Talat, Cemal ve Enver Paşalar gurbet ellerde şehit oldular.

b. Ruslara Cevabı

Cemal Paşanın Ermeniler tarafından şehit edilmesinden ve Enver Paşanın Bolşeviklerle girdiği çatışma sonucu şehit olmasından sonra Dr. Nâzım Bey, Halil Paşa ve diğer arkadaşları Moskova Emniyet Müdürlüğüne çağrıldılar. Rus emniyet amiri, Enver Paşa aleyhine hakaret ederek: "Gösterdiğimiz emniyeti suistimal ettiniz, Enver Paşa da bize karşı hıyanette bulunmuştur. Sizlerin derhâl memleketimizi terk etmesini istiyoruz." dedi. Bu hakaret dolu sözler karşısında herkesin şaşkınlıktan dili tutuldu. Suskunluk ve

endişe karşısında Dr. Nâzım Bey: "Enver Paşa aleyhine dil uzatmaya hakkınız olamaz. Enver size itimatla siyasetini açıkladı. Enver'i aldatarak iğfale kalkışan sizlersiniz; Enver'i aldatmak isteyen sizlersiniz . Hıyanet kelimesi ona verilmiş olamaz. O, meşru mukabelesini kullanmıştır; başka değil!" diyerek sert bir şekilde cevap verdi. Orada bulunanlar bu cesur ve uygarca yapılan açıklamalar karşısında şaşkına döndüler. Daha önce Türkler aleyhine ağır sözler söyleyen Rus emniyet amiri söylediği sözleri yutarak sustu. Dr. Nâzım Bey, Ruslardan ürkmediğini, yılmadığını ve korkmadığını açıkça söyledi. Ayrıca kendisinin ve arkadaşlarının kolay aldatılamayacağını belirtti. Bu davranışıyla Moskova'da Türklerin şeref ve haysiyetini kurtardı.[110]

5. Moskova'dan Almanya'ya ve Almanya'dan İzmir'e Gelişi

Dr. Nâzım Bey, Rusya sınırının dışına çıkması gerektiğini biliyordu. Cemal Paşa da şehit olmadan önce Dr. Nâzım Beye Anadolu'ya dönmesinin zarurî olduğunu söylemişti. Fakat o, Ankara Hükümeti'nin yurda dönmesine izin vereceğinden emin değildi. Çünkü daha önce yurda dönmek için izin istemişti ve bir sonuç alamamıştı. Bundan dolayı dördüncü defa da olsa Anadolu'ya gelmek için izin istedi. O tarihte Moskova elçisi Fuat Paşanın vekili, Dr. Nâzım Beye hitaben: "Ben Ankara'dan yeni geliyorum; Ankara'nın sizin hakkınızdaki ihtisasâtını (hislerini) pek güzel bilirim. Bir hafta sonra Anadolu'ya hareketinizi şimdiden temin edebilirim." dedi. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey de telgrafla Ankara'ya müracaat etti. Türkiye'den gelecek telgrafın cevabını Moskova'da bir ay bekledi. Ülkeye girmek izni şöyle dursun, ellerinde pasaportu olmayan arkadaşlarına yanlarında Türk olduklarına dair resmi evrak bulunduğu hâlde resmî bir belge verilmesine dahi izin verilmedi. Dr. Nâzım Bey, Türk asıllı arkadaşlarına, tanıdığı Alman konsolosluğu vasıtasıyla birer pasaport aldı. Bundan sonra 15 Ağustos 1922 tarihinde Halil Paşa ve diğer dört arkadaşıyla Moskova'dan Rika yoluy-

la Almanya'ya gitti.[111] Berlin'de ittihatçıların kuryelerinden veznedar Nihat Beyin gizlice kiraladığı daireye yerleştiler. Yanında Enver Paşanın amcası Halil Paşa, Binbaşı İsmail Hakkı ve Yüzbaşı Ferit vardı. Evde iş bölümü yaptılar. Alışverişi İsmail Hakkı ve Ferit yapıyor, yemekleri Halil Paşa hazırlıyor, bulaşıkları ise Dr. Nâzım yıkıyordu. Fakat burada kaldıkları, Ermeniler tarafından tespit edilerek takip edildikleri anlaşılınca Dr. Nâzım Bey, kardeşi Ahmet Fazıl'ın Berlin'de Bismarck Strasse 88 adresinde oturduğu eve gitti. Yanında Halil Paşa da vardı. Selanik, İstanbul ve Bursa eski defterdarı Ahmet Fazıl daha önce yurt dışına çıkmıştı ve Berlin'de yukarıda belirtilen adreste oturuyordu.

Dr. Nâzım Bey, Halil Paşa ile birlikte Almanya'da bir müddet gizlendi. Daha sonra diğer arkadaşları kendisinden ayrıldı. İzlerini kaybettürmek için Halil Paşa, Enver Paşanın kardeşi Kamil Beyin evine gitti. Dr. Nâzım Bey de Fazıl Ahmet'in Bavyera'da bir Alman köyünde kiraladığı eve gizlice giderek yerleşti.[112]

a. İzmir'e Gelişi

Dr. Nâzım Bey Bavyera'da üç hafta kaldı. Mustafa Kemal Paşa, Dr. Nâzım Beyin Avrupa'da her an öldürülebileceğini biliyordu. Berlin'e giden Saffet Arıkan ve Nuri Conker, Mustafa Kemal Paşaya Dr. Nâzım'ın durumunu bildiren mektuplar yazdılar. Mektuplar, Dr. Nâzım Beyin yurda dönmesi konusunda etkili oldu. Ayrıca Dr. Nâzım Beyin İzmirli dostları ve başta Uşşakizadeler devreye girerek yurda dönmesine izin vermesi konusunda Mustafa Kemal Paşayı ikna ettiler. Bu girişimler sonunda Ankara Hükûmeti'nin Roma temsilcisi Celaleddin Arif Beyden kendisini Türkiye'ye davet eden resmi mektup Alman konsolosluğuna gönderildi.

Dr. Nâzım Bey, yurda dönme iznini bildiren mektubu, İzmir'in Yunanlılar'dan geri alınmasını müteakip yani 9 Eylül 1922 tarihinden sonra alabildi. İzmir'in geri alınması sırasında Münih'te tanıdığı bir arkadaşı Alman konsolosluğundan bir mektup getirdi. O mektup Roma temsilcisi Celaleddin Arif Bey tarafından gönde-

rilmişti. Mektubu alınca mutluluktan gözyaşlarını tutamadı. Mektupta Avrupa'da bulunması hayatî yönden tehlikeli bulunduğundan, Ankara Hükûmeti'nin kendisini yurda davet ettiği bildiriliyordu. Bu davet üzerine takma[113] Gulam Rüstem adını kullanarak Tiryeste ve Yunanistan yolu ile ailesinin bulunduğu İzmir'e geldi.[114]

E. İzmir'deki Hayatı

Dr. Nâzım Bey, İzmir'in kurtuluşundan hemen sonra Almanya'nın Bavyera şehrinden İzmir'e geldi. Kendisini limanda Evliyazadeler karşıladı. Ailesi dışında kimse yoktu. Limanda vapurdan indi ve çiğnemeye hasret kaldığı vatan toprağını öptü. Fazla zaman kaybetmeden Karşıyaka semtinde bulunan Evliyazadelerin İkiheykeller konağında yaşayan ailesinin yanına geldi. Eşi Beria hanım ve kızı Sevinç ile hasret giderdi.

Eşi Beria hanımın psikolojik rahatsızlığı sebebiyle zaman zaman nöbeti gelirdi. Dr. Nâzım Bey de maddî gücü olmadığı gibi moral bakımından da bitkin bir hâldeydi. Ailesinin yaşaması için maddi ihtiyaçlarını karşılayamamanın üzüntüsü içindeydi. Eşi Beria hanımın hastalığı, kendisinin bu kadar çileli hayatına tahammül etmekten dolayı daha da artmıştı. Dr. Nâzım Bey bir yandan memleketi kurtarmak için mücadele verirken öbür yandan ailesini ihmal etmişti.[115]

Hasretini çektiği yurduna, eşi Beria hanıma ve biricik kızı Sevinç'e kavuştuğu için çok mutluydu. Kızı Sevinç baba günü görmemiş, eşi Beria hanım da hasretle ve endişeyle her gün kocasının yolunu beklemişti. Aile hasretini çeken ve ailenin ne demek olduğunu çok iyi bilen Dr. Nâzım Beyin kötü bir alışkanlığı yoktu. Çocuklarıyla beraber İzmir'in Karşıyaka semtindeki evinde sakin hayatını yaşamaya devam etti. Evinin bahçe işleriyle meşgul oldu. Kahveye veya başka bir yere gitmedi. Siyasî hayattan da vazgeçerek herhangi bir partiye girmedi.[116] Bu defa işi daha da sağlama bağladı. İzmir'de devamlı ikâmet etmek için resmî bir pasaport aldı.[117]

Eşini tedavi için İstanbul'da Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'ne götürdü. Başhekim Mazhar Osman, Berta hanım için kullanması gereken ilâçlar yazdı. Umutlu bir şekilde İzmir'e döndüler. Evliyazadeler, Karşıyaka'daki İkiheykeller Köşkünü Dr. Nâzım Bey ile Berta hanıma bıraktı. Dr. Nâzım, köşkün bahçesinde gül yetiştirmeye başladı. Siyasetten uzak durmaya çalıştı.

1. Dostları Onu Unuttu

Akrabaları, yakın dostları ve dava arkadaşları Dr. Nâzım Beyi unuttular. Partisinin iktidar olduğu devirde gölgesine sığınarak milyonlarca lira kazanan arkadaşları fabrika, iş ve servet sahibi oldular. Fakat o eski arkadaşları Dr. Nâzım Beyi yolda gördükleri zaman yüzlerini başka tarafa çevirdiler. Kendisi, mesleği hekimlik olduğu hâlde bu işle uğraşmak da istemedi."[18] Daha önceki iş hayatında hekimlik bürosu açmamış ve memleketin iktisadî kalkınmasına hizmet amacıyla bakkallık yapmış ve toptan ticarî işlerle meşgul olmuştu.

Ailesinin geçimini temin etmek ve maddî yönden kimseye muhtaç olmamak için Rus Vapurları Acentasında çalışmaya başladı. Böylece hem işiyle hem de evinin bahçesiyle meşgul oldu. Bütün arzusu kızı Sevinç'i okutmak, onu aydın ve görgülü, batı tipi bir hanımefendi olarak yetiştirmekti.

Refik Evliyazade 2 Ekim 1923'te İzmir Belediye Başkanlığı'na getirildi. Kısa bir aradan sonra Refik Evliyazade belediye başkanlığından geri çekildi. Çünkü Ankara, onun belediye başkanlığını istememişti. Dr. Nâzım Beyin kayın pederi olması nedeniyle Refik Evliyazade de güvenilmez ve istenmeyen adam durumuna düşmüştü; yani Mustafa Kemal Paşa tarafından veto edilmişti.

Daha önce 1913-1918 yıllarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar olduğu dönemde İzmir Belediye Başkanlığı yapmış olan Dr. Nâzım'ın kayın pederi Refik Evliyazade veto edilince yerine Muammer Uşşakizade belediye başkanı oldu. Muammer Uşşakizade, Mustafa Kemal Paşanın kayın pederi idi. Zira Mustafa Ke-

mal Paşa, 29 Ocak 1923'te sade bir törenle Muammer Uşşakizade'nin kızı Latife hanımla evlenmişti.

17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi yapıldı. Kongreye 1134 üye katıldı. Bunların 500'ü kadındı ve bunlardan biri de Naciye Evliyazade idi. Bu dönemde sermayenin çoğu Sabatayist, Lavanten (yabancı tüccar), Rum ve Ermeni iş adamlarının elindeydi. Mustafa Kemal Paşanın "Efendiler" diye başlayarak açış konuşmasını yaptığı İzmir İktisat Kongresi'nde, "Ekonomik bağımsızlık olmadan siyasî bağımsızlık olmaz." gerçeği kabul edildi. Mustafa Kemal Paşanın sözüne "Efendiler" ifadesiyle başlaması bazı çağrışımları akla getiriyordu. Zira o dönemde sabatayistlere "Efendi" deniliyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maarif Nazırı ve Evliyazadelerin damadı olan Dr. Nâzım Beyden yedi yıl sonra yine Evliyazadelerin damadı Dr. Tevfik Rüştü, 4 Mart 1925'te Dış İşleri Bakanlığına getirildi. İktidara muhalif olan ittihatçı kadro 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Hüseyin Rauf Orbay gibi paşalar üniformalarını çıkararak politika ile uğraşmaya başladılar. Dış politikada Musul meselesi Türkiye'nin başını ağrıtıyordu. Türkiye Musul'da Kürt ve Türk nüfusun yoğun olduğunu, ayrıca Kürtlerin de Türk ırkından olduğu tezini savundu. Sanki bu tezi çürütmek, Kürt ve Türk ırkının aynı olmadığını ispatlamak istercesine Şeyh Sait, on üç şehri kapsayan bir isyan başlattı. İngilizlerin desteklediği isyanın amacı Türkiye'yi diplomatik ve ekonomik yönden zayıflatmaktı. Savaştan yeni çıkmış olan Türkiye'nin ekonomisi zaten zayıftı. Ayaklanmalar 31 Mayıs 1915'te bastırıldı ve Şeyh Sait ile 39 arkadaşı Diyarbakır'da Ulucami önünde idam edildi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran 1925'te kapatılarak muhalefet susturuldu. Bu parti yönetiminde bulunanlar, İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılandı ve bir kısmı idamdan zor kurtuldu.

20 Temmuz 1925 seçimlerinde Dr. Nâzım Beyin nasıl bir tutum içinde olacağı dikkatle takip ediliyordu. Hemşehrisi Cavit Be-

yin yanına gidip geliyor ve burada yapılan toplantılara katılıyordu. Nadiren de olsa eski ittihatçı arkadaşlarıyla görüşüyordu. Artık İzmir'e ilk geldiği günlerdeki çekingenliğini üzerinden atmıştı. Mustafa Kemal Paşayı kastederek ondan sürekli: "Sarı Paşa, Gazoz Paşa, Küçük Napolyon" diye bahsediyordu. Bu tarihte Evliyazadelerin damatlarından Dr.Tevfik Rüştü Aras iktidarın, Dr. Nâzım Bey ise muhalefetin perde arkasında yönetici ekip içindeydi.

2. Kızını Amerikan Kolejine Göndermesi

Evliyazade ailesinde Notre-Dame de Sion Rahibe Mektebi'nin çok özel bir yeri vardı. Sırayla Beria, Bihin, Fatma Berrin, Mesude, Sevinç ve Sevin, Karşıyaka'da bulunan bu rahibe okuluna gittiler.

Dr. Nâzım Bey, iyi bir öğrenim görmesi için 1924 tarihinde kızı Sevinç'i İstanbul'da bulunan Amerikan Robert Koleji'ne yatılı öğrenci olarak gönderdi. Buradan mezun olduktan sonra Notre-Dame de Sion Rahibe Mektebi'nde okudu. O devirde Müslümanların, Hristiyan rahibe mektebine kız çocuğunu göndermesi cesaret isterdi.

Bundan sonra Dr. Nâzım Bey, zamanının çoğunu kızının eğitimine ayırdı. Kızı Sevinç'in eğitim öğretimine ne kadar önem verdiği ona yazdığı mektuplardan anlaşılıyordu. Kızına yazdığı kendi el yazısı ve imzalı mektupları oldukça anlamlıydı. Ona hem babalık hem de öğretmenlik görevini birlikte yaptı. Beria hanım da iyi ve sağlıklı olduğu günlerde kocası Dr. Nâzım Beyle birlikte kızı Sevinç'e mektuplar yazdı.

Sevinç'in doğum tarihi 30 Nisan 1911 idi. Robert Koleji'ne Eylül 1924 tarihinde kaydoldu. Dr. Nâzım Bey ve Beria hanım 30 Kasım 1924 tarihli mektuplarında kızlarına öğüt verdiler. Mektup kâğıdının bir yüzüne babası, diğer yüzüne annesi yazı yazdı."[19]

a. Kızına Moral Vermesi

Dr. Nâzım Bey kızına yazdığı mektupta bir kaza geçirdiğini, kazada kendisine bir şey olmadığını, bunu kızının merak etmeme-

sini, arkadaşı Memduh Beyin ölüp dört çocuğunun yetim kaldığını, Sevinç'in halasının kocası Oğuz Beyin rahmetlik olduğunu, halasına kendi adına taziyede bulunması gerektiğini, cevap olarak yazdığı mektubundan memnun olduğunu belirterek Sevinç'in başarısını kutladı. Ona moral vermek için "Aferin!" dedi. Kızına başarılar diledi. Okulun birinci öğretim yılında derslerin neler, programın nasıl olduğunu, hangi dersleri sevdiğini, öğretmenlerin takdirini alıp almadığını sorarak eğitim-öğretim hakkında ve boş zamanlarında neler yaptığını ayrıntılı olarak yazmasını istedi. Sevinç'in istediği, fırında pişmiş bir kutu inciri hazırladıklarını, Konsolos Beye (Sovyetler Birliği'nin İstanbul konsolosu) teşekkür etmesi gerektiğini bildirirken mektubunda biricik kızı Sevinç'in gözlerinden hasretle öptüğünü ifade etti.

Beria hanım kızından mektup alamadığından şikâyet etti. Hâlbuki Sevinç her hafta mektup yazmayı vaat etmişti. Kızının boş zamanlarda ve resmî tatil olan cuma günlerinde ne yaptığını sordu. Ayrıca: "Benim ne zaman İstanbul'a geleceğimi soruyorsunuz. İstanbul'a gelmek kolay değil kızım. Seni görmek benim için bir emel olmakla beraber bunu yapabilmenin nasıl müşkil ve masraflı olduğunu elbette bilmez değilsin. Ben senin hasretine senin iyiliğin için katlanıyorum. Burada İstanbul'daki gibi güzel ve havadar bir mektep olsaydı seni İstanbul'a gönderir miydim? Bu hasretin acısını senin istikbalini düşünerek göze alıyorum. Sen de bunları düşünerek geceyi gündüze katmak suretiyle çalış." diyerek kızına yapıcı ve düşündürücü uyarıda bulundu.[120]

b. Eğitim Anlayışı

Sevinç, anne ve babasının kendisinden istediği okul hakkındaki bilgiler yerine kendisinin günlük rutin olarak yaptığı veya yapmaya mecbur olduğu faaliyetleri yazdı. Sabah kalktım yüzümü yıkadım, mütalâaya girdim, yemek saatinde yemeği yedim, derse girdim, sonra teneffüse çıktım... gibi bilgiler verdi. Bu sebeple Dr. Nâzım Beyin, kızının anlattığı bu basit işlere canı sıkıldı. Kızından

istediği bilgileri uzman ve modern bir eğitimcilik anlayışı içinde maddeler hâlinde belirtti[121] ve öğrenmek istediklerini şu şekilde yazdı.

1. Öğretmenlerinizin size karşı davranışları nasıl?

2. Öğrenci arkadaşlarından en çok görüşüp sevdiğin ve beğendiğin kimler?

3. İstanbul'da bulunup yatılı okumakla İzmir okullarına göre daha çok hangi hizmetlerden faydalanıyorsun?

4. İstanbul'un çocukları İzmir çocuklarına göre daha terbiyeli değil mi?

5. Derslerinden hangisini daha çok seviyorsun?

6. Senin geleceğin için İstanbul'da yatılı bir okula göndermekle doğru mu yaptık?

7. Yatılı öğrenci olmaktan memnun musun, değil misin? Memnun olduğun ve olmadığın noktalar nelerdir?

8. Okulda nasıl vakit geçiriyorsun? Banyolarını düzenli bir şekilde yapıyor musun? Boş zamanlarını değerlendiriyor musun?

9. Okulunuzda genel konularla ilgili konferanslar veriliyor mu?

10. Beden terbiyesi dersinde egzersiz yaptırıyorlar mı?

11. Okul her hafta öğrencilere toplu geziler düzenliyor mu?

12. Cami, müze gibi yerler gösteriliyor mu?

Dr. Nâzım Bey, maddeler hâlinde sıraladığı bu sorulara kızından ayrıntılı cevaplar vermesini istedi. Ayrıca dikkatli ve düzenli olmasını, yazılarını özenle yazmasını, dikkatsizliğin çok zararlı olduğunu, bir şeyden üzüntü duymakla bir amaca varılamayacağını anlattı.

c. Nezaket Kurallarını Öğretmesi

Mektubunda: "Turan Bey zahmet etmiş mektebine kadar gelmiş, doğrusu büyük insanlık göstermiş, Bunu ne deden ne de Sedat dayın yapmışlardır. Sen de kendine teşekkür etmişsin. Çok

iyi etmişsin kızım. Bilâkis bu hareketini beğenmezdik; o da, Turan Bey sana ne eksikliklerin var dediği zaman verdiğin cevap... Bak kızım böyle şeylerde vakarı muhafaza etmeli, cevap olarak; "Teşekkür ederim, bir şeye ihtiyacım yoktur, olunca babama yazarım." demeliydin. Turan Beyin sana öyle sorması biraz nezakettir. Bu hatayı Rus konsolosunun ziyaretinde de yapmıştın. Vakıa Turan Beyle komşusu arasında fark yok. Değilse de herhâlde Turan Bey senin pek yakın akrabandan değildir kızım. Ben uzun zamandır işsizim, tabiîdir ki senin de benim de annenin de birçok eksikliklerimiz vardır. Şimdi ben önüme gelen dostumdan eksiklerimin alınmasını istersem, o dostum ne arsız adam demez mi? Birkaç defadır bu ince noktayı sana bilmünasip yazıyorum. Ama, maatteessüf (üzülerek) görüyorum ki senin üzerinde büyük bir tesir yapmıyor. Yaşın biraz daha ilerleyince elbette bu noktaları daha iyi idrak edersin. Çünkü halefine bir çocuk değilsin." diyerek ona bir kız çocuğunun nasıl olması ve nasıl davranması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde anlattı.

Mektupları kendinin yazmasını ve başkasına yazdırmamasını söylerken annesini üzmemesi ve incitmemesini de ifade etti. O zamanlar İstanbul'da salgın ve bulaşıcı bir hastalık çıkmıştı. Bu nedenle kızına bu hastalıktan korunmasını, hastalık dolayısıyla okul tatil edilirse okuldan ayrılmaması gerektiğini belirtti. Ayrıca mektupta yavrusunun gözlerinden öptüğünü yazdı. Mektuplarına son verirken hem Beria hanım hem de Dr. Nâzım Bey birlikte yazılarının altını imzaladılar.

Sevinç, mektup yazmada ihmalkâr davranarak annesini çok üzüyordu. Sevinç, bu davranışlarını tekrar edince Beria hanım da bir anne olarak kızına 10 Ocak 1925 tarihli mektubuyla duygularını ve beklentilerini açıkça yazdı. Mektubunda: "Sen, kızım, anneni üzmekten zevk mi alıyorsun? Eğer amacın beni kahretmek ise, sana ihbar edeyim kızım ki, tuttuğun bu yol iyi bir yol olamaz."[122] dedi. İstanbul'da çıkan bulaşıcı salgın hastalığın kızına zarar vermesinden korkuyordu. Bu sebeple sağlıklı olmasını dilerken derslerinin sınavlarından olumlu sonuçlar beklediğini ifade etti.

d. Sevinci ve Endişeleri

Beria hanım ve Dr. Nâzım Bey birlikte yazıp imzaladıkları şu mektuplarında kızları Sevinç'e teşekkürlerini ve sevgilerini yazdılar. Mektuplarında: "Sevgili yavrum Sevinç! 6 Şubat tarihli mektubunu aldık; çok memnun olduk. Diyebiliriz ki İstanbul'a gideli hiç bir mektup bizi bu kadar memnun etmemiştir. Annen mektubu okurken, bilâ ihtiyarî (istem dışı), "Sevinç bana her hafta mufassal mektup gönderse hasretten çektiğim azalarak yarısı zail (yok) olurdu." dedi. Sen bu mektubunla bizi seninle yaşattın. Bir anne ve baba için ne yaptığını bilmek ve düşündüğünü hissetmek, istifade edip etmediğini anlamak, iyiliği fenalıktan tefrik edecek iktidara mâlik (ayıracak güce sahip) olduğunu görmek ne büyük bir saadettir kızım. Bilir misin, sen şimdi henüz bunların verdiği zevki tamamıyla idrak edemiyorsun. Seni sekiz dokuz ay gözümüz önünden ayırmanın, bizim için ne kadar büyük bir fedakârlık olduğunu anlayamazsın. Bu fedakârlıklar kızım, hep senin insan-ı kâmil (mükemmel insan) olman içindir. Biz de, senin gibi bulunduğun mektebin derecesinde İzmir'de bir mektep olmadığına kanaat getirdiğimiz içindir ki seni kendimizden ayırdık; İstanbul'a kadar gönderdik. Bunun kıymetini bilip ona göre oradan istifade etmelisin. Fakat bu istifadenin husulü (gerçekleşmesi) için bulunduğun mektebin mükemmel olması kâfi değildir. Senin de bu nimetin kadrini bilerek ve geceyi gündüze katarak çalışman lâzımdır. Çalışmazsan; mektep ne kadar mükemmel olursa olsun, muallimlerin ne kadar yüksek ilim ve ahlâk sahibi olursa olsunlar sen yine istifade edemezsin. Çocukların terbiyesinde noksanlık olduğunu yazıyorsun. İranlıların meşhur bir filozof ve şairi vardır. İsmi Şeyh Sâdî'dir. Buna, "Terbiyeyi kimden öğrendin?" diye sormuşlar. Cevaben, "Terbiyesizlerden!" demiş. Terbiyesiz insanların, senin üzerinde nasıl fena bir tesir bıraktığını düşünerek onlardan ve terbiyesizlikten nefret eder, bu suretle terbiyeli, ahlâklı ve seciyeli bir insan-ı kâmil olursun. Ve herkes kendini sevdirmiş bulunursa in-

san için terbiyeden büyük bir mertebe ve servet olamaz. Sen bir kızsın, yarın bir aile teşkil edeceksin. Sen ne kadar terbiyeli olursan o ailede o kadar mes'ut olur. Çünkü erkekler kızların maddî güzelliklerinden ziyade manevî güzelliklerine, yani terbiyesine ehemmiyet verirler. Tabiî züppe erkeklerden bahsetmiyorum. Ciddi ve kâmil insanları kastediyorum. İşte kızım bu nasihatimi de zihninden hiç çıkarma. Sedat dayına gitmişsin, buna çok memnun oldum. Turan Bey terbiyeli bir hanımla evleniyormuş. Dün, perşembe günü nikâhları olmuş. Şişli'ye gittiğin zaman veya başka bir nedenle Turan Beyi gördüğün zaman hem bizim namımıza hem de kendi namına tebrik et. İnşallah bu hanımla çok mes'ut olursun deyiver. Hatta uzun zaman kendini görmezsen tebrik için yazacağın tezkerede de: "Muhterem Turan Bey ağabeyim, Cevat Paşa hazretlerinin kerimesi hanımla evleneceğinizi, perşembe günü nikâhınızın akdedildiğini işittim. Çok sevindim, İnşallah bu hanım sizi, siz bu hanımı mes'ut eder, güzel bir aile teşkil edersiniz. Tebrikatımı lütfen kabul ederseniz beni bahtiyar kılarsınız efendim." diye yaz.

Berrin ablanın ayağını kudurmuş bir kedi ısırdığı için dadı ile beraber bir ay tedavi olmak amacıyla İstanbul'a gittiler. Kendilerini elbette görmüşsündür. Dadı, Naciye (Evliyazade) halan ile Berrin (Naciye'nin kızı Fatma Berrin Menderes) teyzen tarafından sana hediye almak için para getirmiştir. O para ile eksiklerini ikmâl edersin. Ve kendilerine teşekkürname yazmayı unutmazsın değil mi kızım? Hacı annen de bayram için sana para gönderecektir. Onu da o zaman harcarsın.

Annen kedi köpek gibi hayvanları çok sevdiğini, bunları daima okşadığını düşünüyor da, Berrin ablanın başına gelen bu felâket üzerine aman Sevinç kızım bu hayvanı okşarken dikkat edersin, kudurmuş bir hayvan olmasın diye seni ikaz etmek istiyor. Maazallah yoksa başına bir şey gelirse hemen Bey Amcayı haberdar et ki seni tedavi ettirsin. Çünkü kuduz denilen hastalık hem insa-

na çok çektirir hem de hayatına hatime (son) verir. Sıdıka selâmına çok memnun oldu. Bu kız her vakit seni düşünür, seni sever ve selâm gönderir. Sen bize mektepte bulunduğun müddetçe hangi şeylerden ve derslerden istifade ettiğini ara sıra yazarsan bizi memnun etmiş olursun. Sami ağabeyinin mektuplarını bir okusan, görsen neler yazıyor. Böyle bir evlâda mâlik olan ana ve baba ne kadar mes'ut bilir misin? Bizim vücudumuz burada, fakat unutma bu hislerimiz ve kalbimiz daima seninledir. Hasretle güzel gözlerinden öperiz yavrum."[23] dedi.

e. Uyarıları

Beria hanım kızını ziyaret amacıyla İstanbul'a gitti. İzmir'e dönerken kızına üzülmesin diye haber verememişti. Bu sebeple Sevinç çok üzüldü. Dr. Nâzım Bey kızının bu üzüntülerini teselli etmek amacıyla mazeretlerini anlattı ve kendisinin yaşının elliyi geçtiğini ve kızının arkadaşlarıyla güzel vakit geçirebileceğini söyledi. Kızı Sevinç'e sitem ederek yazdığı mektupta: "Hem Allahını seversen kızım, sen annenin aşığı mısın? İnsan annesini uzaktan da sevebilir. Şimdi sen tahsil yaşındasın. İcap ederse ve vaktimiz olursa ikmâl-tahsil için Avrupa'ya da gidebilir, birkaç sene anneni hiç görmeyebilirsin. Bak ben dört sene annenden uzak yaşamak mecburiyetinde kaldım. Olur olmaz mahrumiyetlere katlanamazsan, hayatta her zaman kendini bedbaht görürsen, vücut cimnastik ile nasıl kesb-i kuvvet (kuvvetlenirse) ederse, hayatta da bu gibi mahrumiyetler metanet-i ahlâkiyen (cesaret) ve sıhhiyen için birer egzersizdir. Böyle tecrübelerle hayatın germ-ü serdine (sıcak ve soğuk) alışır, metin bir insan olursun. Ufak tefek kederlerle, elemlerle kuvve-i tahmiliyen (tahammül gücün) artar. Netice itibariyle yeis (ümitsizlik) gibi bezginlikten azade (kurtulmuş) olursun. Ömrünü daha mes'ut geçirirsin. Vaktiyle insanları, insan-ı kâmil yapmak için, bir gün "çile" denilen bir tecrübeden geçirirlermiş. Sen de şimdi bir nevi "çile" çıkarıyorsun demektir. Annenden uzak yaşamak çilesine tahammül gösterirsen, olur olmaz mahru-

miyetler karşısında kabiliyet-i tahmiliyeni kaybetmez, metanet göstermiş olursun. Yani zayıf ruhlu insanlar gibi bedbaht olmazsın kızım."[124] diyerek onu istikbaldeki zor ve karışık hayat şartlarına hazırlamaya çalıştı.

f. Evlât Sevgisi

Dr. Nâzım Bey, bir tekevlâdı Sevinç'i çok seviyor ve onun sağlığıyla, eğitimiyle, kazanacağı bilgilerle ilgileniyor, hatta fizikî gelişmesiyle de meşgul oluyordu. Dr. Nâzım Bey için 30 Nisan 1911 tarihinin ayrı bir anlamı ve önemi vardı. Çünkü bugün sevgili kızı Sevinç'in doğum günüydü. Mutluluğunu kızı Sevinç'e sevinç dolu mektubuyla şöyle anlattı:

"Yavrum Sevinç!

Bugün senin doğduğun gündür. Annen ile bu sabah hep senden bahsettik. Küçük yaştan bugüne kadar geçirdiğin safahatı birbirimize tekrar ettik. Annenin bir defa gözleri yaşla, benim de kalbim tatlı hayat ile dolu olarak belki bir iki saat konuştuk. Bittabiî yanımızda bulunmanı çok isterdik. Kayubetinden (bulunmayışından) dolayı müteessir olduk. Bu kayubiyet senin istikbalde saadetini temin edecek tahsilin yüzünden olduğu için birbirimizi teselide güçlük çekmedik. Seni, yalnız kendi hayatımızı tetmin için sevmediğimizi, hodkâm (bencil) anne baba olmadığımızı, bütün gayemizin; seni, ilim ve irfan ve hüsn-ü ahlâk (güzel ahlak) ile beynel akran (yaşıtların arasında) temayüz etmiş bir kız olarak görmek olduğunu tekrar ederiz. Sen de arzu ettiğimiz gibi çalışırsın. Fıtrî (doğuştan) zekân sayesinde etrafında hiss-i takdir ve muhabbetle dilşad olursun kızım.

Bugün 30 Nisan 1341 (1925) de tam on dört yaşına bastın kızım. Annen de ben de şefkatle gözlerinden öperiz."[125]

Dr. Nâzım Bey, Castro'ya[126] Fransızca yazdığı mektupta, Selanik'te babasından kalan mirasından bahsetti. Fransızca el yazısıyla itina ile yazdığı mektubun tarihi 30.01.1926 idi. O günlerde

maddî yönden sıkıntı ve yokluk içindeydi. Robert Koleji'ne gönderdiği kızı Sevinç'in eğitim-öğretim masraflarını karşılamakta güçlük çekiyordu. Maddî sıkıntısını gidermek amacıyla Castro'ya Selanik'te babasının bıraktığı mirasının temini hususunda yardım etmesi için istirhamda bulundu.[127] Selanik'teki mal varlığının peşinde koşuyordu.

Maddî yönden imkânsızlıklar içinde bulunan Dr. Nâzım Bey, İzmir Karşıyaka Hayrettin Paşa Caddesi'nde bulunan 18 numaralı evde sakin bir hayat yaşıyordu. Bu sebeple hiçbir partiye girmedi ve kendisine yapılan siyasî teklifleri de kabul etmedi.

DİPNOTLAR

(Üçüncü Bölüm)

1 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı Ankara 1983, s. 8.
2 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s. 239.
3 Bayar, age., s. 124.
4 Tan, 8 Teşrin-i Evvel, 1918, Sayı 3527.
5 Cemal Kutay, Türk İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, C.19, s. 10722.
6 Cemal Kutay, age... c.19, s. 10712.
7 Bayar, age., s. 112.
8 Hâkimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1926, Sayı 1835. Dr. Nâzım Beyin Ankara İstiklâl Mahkemesinde verdiği ifadelerinin bir kısmı Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin muhtelif sayılarında yayınlanmıştır.
9 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/11, Defter Nu.: 8, s.1 7.
10 Aynı Kaynak, s. 19.
11 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 20.
12 Yalçın, age., s. 252.
13 TBMM Arşivi Dosya Nu.: 11, s. 21.
14 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 21
15 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 21.
16 Cemal Kutay, age., C.19, s. 1718.
17 Yakın Tarihimiz, "Cavit Beyin Hatıraları", 23.8.1962, c. 2, sayı 26, s. 397.
18 Sina Akşın, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987, s. 307.
19 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, İst. 1986, c.2, s. 53.
20 Tansu, age., s. 387.
21 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 23.
22 Cemal Kutay, age., C.19, s. 10726.
23 Cemal Kutay, age., C.18, s. 19.
24 M. Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İst. 1986, s. 297., Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi Sa. 26, Ankara 1999, s. 241.
25 TBMM Arşivi Dosya Nu.: 230-31, Defter Nu.: 8, S. 24, Defter Nu.:11, s. 25.
26 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 25,
27 Milliyet, 9 Ağustos 1926
28 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31 Defter Nu.: 8 s. 25.
29 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 26.
30 Hâkimiyet-i Milliye, 9 Ağustos 1926.
31 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31 Defter Nu.: 8, s. 27. Defter Nu.:11, s. 26.
32 Hâkimiyet-i Milliye, 18 Ağustos 1926.

33 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 11, s. 27.
34 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 27.
35 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 27.
36 Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, İstanbul 1985, C. III, s. 526.
37 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 26.
38 Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926, sayı: 1837.
39 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 24.
40 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 25.
41 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 25.
42 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 26, Defter Nu.: 11, s. 28.
43 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 28.
44 Aydemir, age., C. III, s. 492-493.
45 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 26. Enver Paşa İstroyina'da esir iken Almanlar'ın yardımıyla küçük bir Fok uçağıyla kaçmayı başardı. Fok uçağına binmeden önce Rus nöbetçi askerlere morfinli çikolata yedirdi. Ancak İstroiya'dan kaçmaya muvaffak olan Enver Paşa bu defa da söz konusu uçakla Almanya'dan Rusya'ya giderken Polka bölgesine zorunlu iniş yaptı.
46 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 26.
47 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 27.
48 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 27.
49 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 28.
50 Aynı Kaynak, Defter Nu.: e, s. 28.
51 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 29.
52 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 29.
53 Hâkimiyeti-i Milliye, 19 Ağustos 1926, Sayı 1837.
54 TBMM Arşivi Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 11, s. 29.
55 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 29.
56 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s.29, Defter Nu.: 11, s. 29.
57 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 29.
58 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 30, Defter Nu.: 11, s. 29.
59 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s. 30.
60 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 31.
61 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 31.
62 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31 Defter Nu.: 8, s. 32.
63 Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926, Sayı 1837, TBMM Arşiv, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 32, Defter Nu.: 11, s. 30.

64 C. Kutay, Talat Paşanın Gurbet Hatıraları, C.1, s. 102.
65 Aynı Eser, s. 103.
66 Bu bilgiler 19.6.1987 günü saat 18.00'de İstanbul'da Cemal Kutay'ı ziyaretim esnasında kendisiyle yapdığım görüşmede alınmıştır. Mithat Şükrü Bleda'nın oğlu Turgut Bleda Cemal Kutay'a anlatmıştı ve Cemal Kutay da bize anlattı.
67 Menteşe, age., s. 251.
68 C. Kutay, Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular, İstanbul 1956, s. 28.
69 Bleda, age., s. 149.
70 C. Kutay, Talat Paşanın Gurbet Hatıraları, c.1, s. 118.
71 19.6.1987 tarihinde C. Kutay'la görüşme esnasında bu bilgi alınmıştır.
72 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 32, Defter Nu.: 11, s. 30.
73 C. Kutay, Talat Paşayı Nasıl Vurdular, İst. 1956, s. 43.
74 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 11, s. 30.
75 Aynı Kaynak, s. 31.
76 Dr. Nâzım Beyin 20 Haziran 1921 tarihli mektubu.
77 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 32, Defter Nu.: 11, s. 32.
78 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 33.
79 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 33.
80 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 33.
81 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 34.
82 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 33.
83 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 34.
84 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 35.
85 Belen age., s. 334.
86 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 38, Defter Nu.: 8, s. 35.
87 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 38.
88 Aydemir, age., C. III, s. 596.
89 Aydemir, age., C. III, s. 596.
90 Aydemir, age., C. III, s. 49.2-493.
91 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: II, s. 38.
92 Hamza Eroğlu, Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul 1982, s. 248.
93 Aydemir, age., C. III, s. 526.
94 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 8, s.35, Defter Nu.: II, s. 38.
95 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 40.
96 Aydemir, age., C. III, s. 572.
97 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: II, s. 42-43, Defter Nu.: 9, s. 40.
98 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 40.
99 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 40.

100 TBMM Arşivi. Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 9, s. 41.
101 İsmet Karadoğan, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürtmüştür", Yakın Tarihimiz, 7.6.1962. C. 2, sayı 15, s. 36.
102 TBMM Arşivi. Dosya Nu.: 239/31. Defter Nu.: 9, s. 38.
103 Hakimiyet-i Milliye, 20 Ağustos 1926, Sayı 1838., TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 11, s. 46.
104 TBMM Arşivi. Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 11, s. 45, Defter Nu.: 9, s. 37.
105 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 38.
106 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 39.
107 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 39.
108 Cemal Paşa, Hatıralar. Düzenleyen: Behçet Cemal, İstanbul 1977, s. 7.
109 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 9, s. 38.
110 Kuşçubaşı, age., s. 29.
111 TBMM Arşivi, Dsya Nu.: 233-31. Defter Nu.: 9, s. 39.
112 Aynı Kaynak, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 9, s. 39.
113 Dr. Nâzım Bey durumu gereği her gittiği yerde gizlenmek amacıyla Hoca Yakup Efendi, Tütüncü Yakup Ağa ve Rüstem gibi müstear isimler kullanmıştır.
114 "İzmir'in istirdadı'yesi (geri alınması) sırasında idi ki Münih'te tanıdığım bir arkadaşım Alman konsolosluğunun bir mektubunu getirdi. O mektup Roma temsilcisi Celalettin Arif Beyin resmî bir davetnamesiydi. O davetnamede seyahatiniz Avrupa'da tehlikede olduğundan Ankara hükûmeti sizi memleke-te davet ediyor diyordu. Bu davet üzerine hemen namı-ı müste-arla yaptırarak Tiryeste ve Yunanistan tarikı ile ailemin bulunduğu İzmir'e avdet ettim.". TBMM Arşivi. Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 9, s. 40.
115 Aynı Kaynak, Doya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 9, s. 44.
116 Aynı Kaynak. Dosya Nu.: 239/31, Defter Nu.: 11, s. 54.
117 Dr. Nâzım Bey adına tanzim edilen 20 Mayıs 1339 (1923) tarihli iskân vesikası.
118 Ağaoğlu. age., s. 68.
119 Dr. Nâzım Beyin Kızı Sevinç'e yazdığı 30 Teşrinisanî 1340(1924) tarihli mektubu, s. 1; Yalçın, age., s. 101.
120 Aynı mektup, s. 2.
121 Doktor Nâzım Beyin, Sevinç'in 27 Kânunuevvel 1324 tarihli mektubuna cevap olarak yazdığı tarihsiz mektubu.
122 Berîa hanımın 10 Kânunusanî 1925 Tarihli mektubu, s. 1.
123 Dr. Nâzım Bey ve eşi Berîa hanımın müşterek yazdıkları 12 Şubat 1341 (1925) tarihli mektubu.
124 Dr. Nâzım Beyin 10 Nisan 1925 tarihli mektubu.
125 Dr. Nâzım Beyin 30 Nisan 1925 tarihli mektubu.
126 Castro'nun kimliği tespit edilememiştir. Fransızca yazdığı mektupta Selanik'te bulunan Castro'ya hitap etmektedir.
127 Dr. Nâzım Beyin 30.1.1926 tarihli mektubu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İZMİR SUİKASTİ

A. İzmir Suikastı

Gazi Mustafa Kemal Paşa yurt gezisi yaparak kamuoyunun durumunu öğrenmek istedi. Güney Anadolu gezisini yaptıktan sonra Bursa, Balıkesir ve İzmir illerini içine alan bir Batı Anadolu gezisi yapacaktı. Bu amaçla 14 Haziran 1926 tarihinde Ankara'dan ayrıldı ve Bursa'ya ulaştı.[1] 15 Haziran'da İzmir'e gelecekti. Hâlâ bilinmeyen gerekçe ile İzmir'e varış tarihi bir gün geciktirildi. Saldırı 15 Haziran'da İzmir Kemeraltı semtinde gerçekleştirilecekti. Gezi programının değişmesi üzerine Sarı Efe, suikastı beklemeden İzmir'den ayrıldı. Sarı Efenin İzmir'den ayrılmasından şüphelenen Motorcu Giritli Şevki kendini kurtarmak için 17 Haziran 1926 Çarşamba günü saat on bir sularında, İzmir Valisi Kazım (Dirik) Paşaya giderek Gazi Mustafa Kemal Paşaya suikast yapılacağını haber verdi. Bu haber üzerine suikastçıların Gaffarzade ve Ragıb Paşa otelinde saklandığı ihbarı alındı. Lazistan eski milletvekili Ziya Hurşit, Emniyet Müdürlüğü Adlî Kısım Amiri Mehmet Ali Bey tarafından Gaffarzade otelinde yakalandı.[2] Diğer suçlular da bannndıkları ve saklandıkları yerlerde ansızın basılıp etkisiz hâle getirildi.[3] Suikastçıların yakalandığı haberi aynı gün hem Mustafa Kemal Paşaya hem de Ankara'ya duyuruldu.[4]

Mustafa Kemal Paşa 16 Haziran'da İzmir'e geldi. Burada ibret alınacak meşhur; "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır." sözünü söyledi

18 Haziran 1926 günü hükûmet tarafından şu resmî duyuru yayımlandı:[5]

"Reisi Cumhur Hazretleri'nin seyahatleri esnasında İzmir'de tatbik olunmak üzere bir suikast tertip edildiği keşfedilerek müretteipleri; silâhlan ve bombaları ve hazırlıklarıyla Reis-i Cumhur Hazretleri'nin İzmir'e muvasalatlarından bir gün evvel tevkif edilmişlerdir. Mevkuflar suikast teşebbüslerini itiraf etmişlerdir. Mesele İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi olunmuş ve mahkeme heyeti davayı mahallinde takip ve ru'yet eylemek üzere İzmir'e hareket eylemiştir."

Savcı Hasan ve Ekmel Beylerin suikastçıları sorgulaması sırasından ifadeler alındıkça olayın vahameti ortaya çıktı. Suikastçılar ele geçirildikçe plân çorap söküğü gibi çözüldü.[6]

18 Haziran'da hükümet, Kel Ali başkanlığındaki Ankara İstiklâl Mahkemesi'ni olayı soruşturmakla görevlendirdi. Ankara İstiklâl Mahkemesi derhal İzmir'e hareket ederek soruşturmaya başladı. Yapılan soruşturma sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski üyelerinden 49 kişi göz altına alındı. Duruşma 26 Haziran günü İzmir Elhamra Sinemas'ında başladı. Mahkeme Başkanı Kel Ali (Çetinkaya), üyeleri Kılç Ali ve Reşit Galip, savcı ise Necip Ali (Küçüka) idi.

Suikastçılardan Ziya Hurşit, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi gibi suikast düzenlemede aktif görev alan on üç kişiydi.[7] Bu on üç suçlu 13 - 14 Temmuz gecesi, yani Salıyı Çarşambaya bağlayan gece saat 3'te idam edildi.[8]

Suikastçılar neden Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek istediler: 1. Meclis'ten atılan Ziya Hurşit, şahsî meseleden dolayı Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmeyi kafasına koymuştu. Ayrıca Maarif eski nazırı Ahmet Şükrü, Ankara eski valisi Abdulkadir suikastçıları destekliyordu. Osmanlı reformcuları ile Cumhuriyet devrimcileri karşı karşıya gelmişti. Aslında suikast Ankara'da plânlanmıştı. Fakat canlı çıkacaklarından emin değillerdi. Bir de Ankara'da bu kadar konuşulan ve tartışılan suikast hazırlığından Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının haberinin olmaması mümkün değildi. Hatta plânlanan suikasttan paşaların da haberi vardı.

1. Dr. Nâzım Beyin Tutuklanması

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyelerinin iktidar ve yetkilerinin ellerinden gitmesinden dolayı müteessir oldukları[9] ve bunların gizli komite faaliyetlerine devam ettikleri zanniyla Dr. Nâzım Beyin evine giden polisler onu İzmir Polis Müdürlüğüne götürdüler. Önce Polis Müdürü Azmi Beyin odasına alındı. Ne Mithat

Bey ne de Azmi Bey, emniyete getiriliş nedenini açıklamadı. Sinirlendi ve sabırsızlanmaya başladı. Azmi Bey kendisine birkaç soru sorulacağını söyledi. Dr. Nâzım Bey yıllar sonra evinin aranmasına ve alelacele emniyete getirilmesine bir anlam veremiyordu. Küçük Talat (Muşkara) ile Galatalı Şevket'in göz altına alınıp ayrı ayrı odalarda tutuklu olduğunu öğrendi. Morali bozuldu. Az sonra kendisi gibi İzmir'de yaşayan Mithat Şükrü'nün de karakola getirildiğini duydu.

Neden göz altına alındığını öğrenince tepki gösterdi: "Beni Mustafa Kemal Paşa ile yüzleştirin. Suikast yaptın derse kendimi asarım." dedi. Tepkisi fayda vermedi. 1 Temmuz 1926 tarihinde tutuklandı.[10] 2 Temmuz 1926 da saat 14'te İstiklâl Mahkemesi'nde duruşma yapılarak sanıkların kimlik tespitine başlandı. Mahkemenin başkanı Afyon mebusu Ali Bey, üyeleri Gaziantep milletvekili Kılıç Ali Bey, Aydın milletvekili Reşit Galip Bey idi. Mahkeme başkanı sanıklara baba adını, medenî durumunu ve işini sormaya başladı. Sıra Dr. Nâzım Beye geldi.[11] Başkan, Dr. Nâzım Beye hitaben siz söyleyiniz dedi. O da adının Doktor Nâzım, baba adının Hacı Abdülhamit olduğunu, evli ve çocuklarının bulunduğunu ve İzmir Vapur Acentasında çalıştığını söyledi.[12]

Dr. Nâzım Beyin ilk kimlik tespiti 2 Temmuz 1926 tarihinde İzmir'de yapıldı. Esas sorgusu Ankara'ya bırakıldı. İstiklâl Mahkemesi 17 Haziran 1926 tarihinde İzmir'den Ankara'ya dönerek ertesi günü görevine başladı.[13]

B. Dr. Nâzım Beyin Mahkemesi

Dr. Nâzım Bey, İzmir Suikastı'yla alâkası var zanniyla tutuklandı. Bundan başka suçlarla da itham edilerek mahkeme huzuruna getirildi. Son zamanlarda yaşının ilerlemesi sebebiyle biraz fazla konuşuyordu. Çevresine dikkat etmiyor ve tedbirsiz davranıyordu.[14] Milliyetçilik uğrunda yaptığı hizmetlerinden dolayı arkadaşları arasında tam güven kazanan Dr. Nâzım Bey, tedbirsizliği sebebiyle boşboğaz görünüyordu.[15] Pervasızca konuşmasından

dolayı ona suikastla ilgili bilgi verilmesi de mümkün değildi. Dolayısıyla bu meş'um olayla ilgisi var zannı ile onu suçlamak tartışma götürmektedir. Zira sır saklayamayan ve rastgele konuşan insanların suikast gibi çok ciddî ve plânlı bir cinayetle alâkası olamazdı. Dr. Nâzım Bey, II. Meşrutiyet dönemindeki faaliyetlerinden Enver Paşa ile olan ilişkisine kadar olan bütün hareketlerinden sorumlu tutularak suçlandı. Mütareke döneminde, kendi başına buyruk Enver Paşanın faaliyetlerinden sorumlu tutulması ister istemez zihinlere bazı şüpheler getiriyordu. İzmir'in Karşıyaka semtindeki evinden tevkif edilerek mahkemeye çıkarılan Dr. Nâzım Bey, daha sorgusuna başlanmadan önce yargılanmış mıydı? Onu, suikastla bağlantısı olmayan olaylarla sorumlu tutmak ve suçlu göstermeye çalışmak, kılıfına uydurma hareketi miydi?[16]

İstiklâl Mahkemesinde Dr. Nâzım Beyin suçlu olduğunu ispat eden ciddî bir belge ortaya konulamadı. Fakat Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işlediği cinayetlerin ispat ve tasdik ettirilmesini istedi.[17] Buna göre suçluluğu ispat edilemeyen Dr. Nâzım Beyin suikast olayı içinde cezalandırılmaması gerekirdi.

Suçlamalar arasında, Dr. Nâzım Beyin Mustafa Kemal Paşa ile ilgili olarak "Küçük Napolyon, Gazoz Paşa, Sarı Paşa..." gibi sözlerle sağda solda konuşarak alay ettiği de görülmekteydi.[18] Bu iddiaların ispatını Dr. Nâzım Beyin uzun ve geniş ifadelerinde bulmak mümkün olmadı.

Mahkeme başkanı Ali Çetinkaya 13 Temmuz'da kararını açıkladı. Altısı milletvekili olmak üzere on beş kişiyi idama mahkûm etti. Karar aynı gün saat 03'te uygulandı ve suçlular asıldı. Gece idam edilenler arasında Ahmet Şükrü, İsmail Canbulat ve 19 Mayıs 1919'da Atatürk'le birlikte Samsun'a ulaşan Bandırma vapurunda bulunan Ayıcı lâkabıyla tanınan Albay Mehmet Arif de vardı.

Dr. Nâzım Bey, 17 Temmuz sabahı saat 07.15'te kalkan trenle Ankara'ya götürüldü. Bu yolculukta kendisi nasıl bir sonuca ulaşacağını bilmiyordu.

1. Hapishane Hayatı

Dr. Nâzım Beye ceza evinde eşine mektup yazması dışında hiçbir şey yapmasına izin verilmiyor ve kimseyle görüştürülmüyordu. Kendisine zarar verecek maddeler alınarak tek başına eni 18, boyu 15 adım olan hücreye konuldu. Önceleri kitap okumasına izin verilmedi. Bu sebeple sık sık beyin egzersizleri yaparak aklında kalan olayları hatırlamaya çalıştı. Diğer mahkûmlar gibi gününü pijamayla geçiriyordu. Hücrede bulunan tahtakurularından ve sineklerden aşırı derecede rahatsız oluyordu.

Sıcak su olmadığından soğuk su ile banyo yapıyordu. Bazen vücudunu kolonya ile silerdi. Genel temizlik Cuma günleri olduğundan koğuşlar o gün silinir ve çarşaflar o gün değiştirilirdi. Kendisine zarar verme endişesinden dolayı jilet bulundurmalarına izin verilmez, tıraş olacağı zaman jandarmaya haber verirdi.

Yemekler Anadolu Lokantasından düzensiz bir şekilde gelirdi. Günlerce aynı yemeklerin geldiği olurdu. Eşinin yaptığı yemekleri hep hatırlardı. Yemeklerden sonra ispirto ocağında kahve pişirirdi.

Duruşma olmadığı günlerde savunma için hazırlıklar yapıyordu. Sadece kendisini değil, şehit edilmiş olan Enver, Talat ve Cemal Paşaları savunmak da ona düşmüştü.

Hapishanede her tutukluya bir jandarma görevlendirilmişti. İhtiyaçlarını jandarmaya söylüyordu. Jandarma bazen aynı anda ihtiyaçları karşılamaya yetişemediğinden istekleri geç karşılanıyordu. En çok istediği kağıt ve kalemdi. Eşinden gelen mektuplar görevliler tarafından görüldükten sonra Dr. Nâzım Beyin eline geçiyordu. Ayrıca eşine yazdığı mektupların sansürlenmemesi için de dikkat ediyordu.

Tutukluların ziyaretine gelmeye kimse cesaret edemiyordu. Mahkeme Başkanı Ali Bey, her gün ziyaret ederek ihtiyaçları olup olmadığını soruyordu.

Dr. Nâzım Beyin ilk sorgusu 19 Temmuz 1926 Pazartesi günü Ankara'nın Cebeci semtindeki İstiklâl Mahkemesi salonunda

yapıldı. Aynı gün eşi Beria hanıma bir mektup yazdı. Mektubunda mektubu geç aldığını, yeni gelen mektuptan çok memnun olduğunu, iki mektup yazdığını ve bunların postaya geç verilmiş olduğunu, bundan sonra uzun mektup beklediğini, sağlığının iyi olduğunu, kızı Sevinç'in gözlerinden öptüğünü, anneannesine, babasına, hemşiresine saygılar gönderdiğini belirtti. Ayrıca eşinin Doktor Nevzat Beye muayene olarak tavsiyelerine uymasını istedi.[19]

Dr. Nâzım Bey, hapishanede savunmasını hazırlarken ne zaman hangi sorgunun olacağını kısa notlar hâlinde not defterine yazdı. Buna göre:[20]

Birinci sorgu 19 Temmuz 1926 Pazartesi, ikinci sorgu 21 Temmuz 1926 Çarşamba, üçüncü sorgu 22 Temmuz 1926 Perşembe günü idi. İddianame 2 Ağustos 1926 Pazartesi tarihinde okunacaktı.

19 Temmuz 1926 Pazartesi günü sonuçlanmayan mahkemenin sorgusuna 21 Temmuz Çarşamba ve 22 Temmuz Perşembe günleri devam edildi. Bütün soru ve cevaplar Ankara İstiklâl Mahkemesi zabıtnamesine kaydedildi.[21] Birinci, ikinci ve üçüncü mahkemede alınan ifadelerin kaydedildiği sekizinci, dokuzuncu ve onuncu defterin her sayfasının altını Dr. Nâzım Bey de imzaladı.[22] Ancak on birinci defterin sayfaları imzalanmadı. Ayrıca sekizinci, dokuzuncu ve onuncu defterlerde her ifade tutanağında, celseye ara verilen yerlere; "Okudum ve imza edeyim." cümlesi yazılarak Dr. Nâzım Bey tarafından imzalandı. Aşağıda değerlendirmesi yapılan ifade tutanağı Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivinden alındı. Sekizinci, dokuzuncu ve onuncu defterlerdeki ifade metni bugüne kadar hiçbir yerde yayımlanmadı. Fakat on birinci defterdeki ifade metni dönemin basınında ve Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlandı.[23]

2. İlk Duruşma

Dr. Nâzım Beyin birinci mahkemesi 19 Temmuz 1926 Pazartesi günü Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde başladı. Mahkemeye

başlarken Dr. Nâzım Beyin adresi ve kimliği tespit edildi.[24] Adres ve kimlik tespitinden sonra *mahkeme reisi* Ali Bey (Çetinkaya) tarafından. Dr. Nâzım Beyden İkinci Meşrutiyet'in ilânına kadar olan hayatının anlatılması istendi. Mahkeme reisi Ali Beyin sorusu üzerine Dr. Nâzım Bey, İkinci Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen hayatını özel olarak anlattı. Rüştiye (ortaokul) mektebinden mezun olduğunu, idadi (lise) ikinci sınıfta Askerî Tıbbiye mektebine sınavsız girdiğini, Gülhane Tıp Fakültesinin üçüncü sınıfından ayrılarak Paris'e kaçtığını ve Paris'te tıp fakültesine kaydolduğunu, İstanbul Tıp Fakültesinde bir cemiyete girdiğini, Paris'e varınca Ahmet Rıza Beyle gazete çıkarmak için ilişki kurduğunu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın vasıtası olan Meşveret gazetesini Türkçe – Fransızca olarak çıkardıklarını, Meşveret gazetesinin Paris'te on iki yıl çıkarıldığını, hem tıp öğrenimine devam ettiğini hem de siyasî ilişkilerle meşgul olduğunu, tıp fakültesinden mezun olduktan sonra Fransa'da çalıştığını, II. Abdülhamit'in istibdadını yıkmak için Fransa'da çalışmanın güçlüğünü idrak ederek yurda dönmek istediğini, II. Meşrutiyet'in ilânından iki yıl önce Makedonya'nın merkezi sayılan Manastır ve Selanik şehirlerine gelmeye karar verildiğini,[25] Selanik ve Manastır'a gelmek için Yunan komitacılarının yardımından istifade ederek Atina'ya gittiğini, posta baş kâtibi Talat Bey vasıtasıyla Yunan komitacılarıyla ilişki kurduğunu, Yunan komitacılarının yardımı ile ve bir balıkçı kayığıyla Vardar köyüne geldiğini ve oradan Selanik'e ulaştığını söyledi. Selanik'te Talat Bey vasıtasıyla ve Manyaszade Refik Beyin yardımlarıyla gençlerden oluşan bir merkez heyeti kurduklarını, Selanik'te on iki yıl önce kurulmuş fakat faaliyetleri durdurulmuş Hürriyet Cemiyeti'ni yeniden dirilttiklerini, Hürriyet Cemiyeti'nin, Hürriyet ismini bırakarak İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almasında büyük faydalar olacağı fikrini söylediğini, yurt içindeki işlerle Selanik şubesinin, yurt dışındaki işlerle Paris'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinin meşgul olmasına ittifak hâlinde karar verdiklerini, cemiyet işlerini düzenlemek, Paris ile Selanik'te bulunan cemiyetleri birbirine bağlayıp bütünleştirmek için dokuz ay Selanik'te gizli ola-

rak kaldığını ve büyük çabalar sarf edip faaliyetlerinde muvaffak olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris grubu ile Selanik grubunu birleştirdiğini. Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yeterli derecede örgütledikten sonra İzmir'de bulunan Redif Fırkalarını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacına hizmet ettirmek için Kavala Drama yoluyla İzmir'e gittiğini, İzmir'de bir yıla yakın kaldığını, bu esnada İzmir'in bütün ilçelerini gezdiğini, İzmir Redif Fırkalarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hizmetlerine katılmasını sağladığını, 1908 tarihindeki II. Meşrutiyet'in ilânını müteakip İzmir'de bir müddet Anadolu Müfettiş-i Umumî unvanıyla kaldığını, daha sonra Bosna ve Hersek meselesi için Avrupa'ya Cemal Paşa tarafından gönderildiğini ve Avrupa'da bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyeliğine seçildiğini özet olarak anlattı.[26]

Reis Bey, Dr. Nâzım Beye II. Meşrutiyet'in ilânına kadar özetlediği hayatını ayrı ayrı ve tafsilatlı olarak sordu. Soruların her birine ayrı ayrı bölümler hâlinde cevap verdi.

Reis Bey, Dr. Nâzım Beyden II. Meşrutiyet'in ilânından itibaren Balkan Savaşına kadar olan hayatını anlatmasını istedi.

Dr. Nâzım Bey hayatının Balkan Savaşı sonuna kadar genel merkezde geçtiğini, yalnız bir sene umumî kâtip olarak çalıştığını, bir defa Bosna ve Hersek meselesi için, bir defa da Türk öğrencilerini Avrupa üniversitelerine yerleştirmek için Avrupa'ya gönderildiğini, bu vazifeleri için Avrupa'da sekiz ay kaldığını, Balkan Savaşında Selanik'e Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Hastahanesi Müdürü ve baştabip unvanıyla atandığını anlattı.

Selanik Yunanlılar tarafından işgal edilince, Dr. Nâzım Beye Selanik'i terk etmesi gerektiği ve kendisinin idam cezasına çarptırıldığının söylenmesi üzerine Dr. Nâzım Bey, görevinden ayrılmak istemediğini, Yunanlıların kendisini Selanik'ten alıp Atina'ya götürdüklerini ve on bir ay hücre hapis cezasıyla cezalandırıldığını, on bir ay hapis cezasını çektikten sonra İstanbul'a geldiğini ve genel merkezdeki görevine devam ettiğini söyledi.[27]

I. Dünya Savaşına girmek için hangi faaliyetlerde bulunduğu sorulduğunda: I. Dünya Savaşına birkaç ay kala Yunanlılar'ın esaretinden yeni kurtulduğunu, hapishanede iken Yunanlılar'ın kendisini rahatsız etmek için Yanya, İşkodra ve Edirne'nin düştüğünü haber verdiklerini, Yunanlıların Türkleri Anadolu'da misafir gibi gördüklerini anlattı.[28]

Esaretten kurtulduktan sonra İstanbul'a geldiğini, Müslüman mahallelerini, Eyüp ve Fatih gibi semtleri dolaştığını, Müslüman mahallelerindeki dükkânların Rumlar tarafından işletildiğini gördüğünü, iş yerlerinin Rumlar tarafından işgal edildiğini görmesi üzerine memleketin iktisadi işleriyle uğraşmaya karar verdiğini, ticarete başlayarak kollektif bir şirket kurduğunu, şirketin yönetmeliğini Devlet Şûrası'ndan geçirdiğini, yönetmeliğin Müslümanlara iş yeri açmayı teşvik ettiğini, memleketin iktisat işlerini ilmî yönden düzene koymak için Bilgi Cemiyeti'ni kurduğunu, bu cemiyet vasıtasıyla iktisat alanında uzman kişilerin davet edilerek görüşlerinden istifade edildiğini, aynı zamanda genel merkezdeki vazifesine devam ettiğini açıkladı. I. Dünya Savaşının ilânından bir gün önce Talat Paşanın genel merkeze gelerek: "Biz eşit şartlar dahilinde Almanya ve Avusturya ile anlaşma yaptık." diyerek haber verdiğini, anlaşma için Talat Paşanın gizli çalıştığını söyledi. Reis Beyin "Devam ediniz." sözü üzerine Dr. Nâzım Bey ifadesine devam etti.[29]

Almanya ile yapılan anlaşmanın şartlarından haberi bulunmadığını, Almanya elçisinin umumî harbe Osmanlı Devleti'nin girmesini teşvik için mevcut hükûmet üzerinde tesir etmeye çalıştığını, kendisinin en az altı ay sonra I. Dünya Savaşına katılmanın doğru olacağı görüşünde olduğunu, savaşa katılmanın ancak ilkbahara kadar tehir edilmesiyle mümkün olacağı görüşünde olduğunu söyledi. Osmanlı Devleti'nin ilkbaharda savaşa katılma hususunda Almanları ikna etmek için Meclis-i Mebusan Reisi Halil Beyin Almanya'ya gönderilmesine karar verildiğini, ancak Halil Beyin gideceği sırada Karadeniz'de top patladığını, bir yanlışlık sonucu harbin başladığını, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında barış sağla-

mak için Rusların uğradıkları zararı ödemek istediklerini, ancak Rusların ağır şartlar ileri sürerek anlaşmayı güçleştirdiklerini, bunun üzerine kabinede birkaç üyenin istifa ettiğini ve böylece I. Dünya Savaşının başladığını anlattı.[30]

Reis Bey, Dr. Nâzım Beyi yalan söylemekle suçlarken Süleyman Askerî Bey ve Mithat Şükrü Bleda ile birlikte I. Dünya Savaşına girmeyi teşvik ettiklerini ve neden böyle yaptıklarını sordu. Dr. Nâzım Bey, hatıratını toplu olarak yazdığını (Araştırmamızda bu hatırat bulunamamıştır.), Süleyman Askerî Beyin I. Dünya Savaşına girmeyi teşvik ettiğini, o sırada Başbakan olan İsmet İnönü'nün de I. Dünya Savaşına bir an evvel girmek için çalıştığını, I. Dünya Savaşına girmeye Almanların çirkin bir komplosunun sebep olduğunu, kabinenin Ruslara düşmanca muamele edilmesinden habersiz olduğu hâlde savaşın başladığını, I. Dünya Savaşına girmek için kendisinin ve Mithat Şükrü Bleda'nın hiçbir teşebbüsünün bulunmadığını söyledi. Dr. Nâzım Beyin Başbakan İsmet İnönü ile ilgili sözleri ortamı gerginleştirdi. Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya, Dr. Nâzım Beyi olayları saptırmak ve gizlemekle suçladı.

I. Dünya Savaşına girmeden önce İstanbul'da bir yangın çıkmıştı. Yangını söndürmek için müdahalede bulunan Alman askerlerinden bir kaçı ölmüştü. Taziye için Dr. Nâzım Bey Alman sefaretine gittiği zaman sefir ona, Alman düşmanı ve Fransız dostu olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey de ne Alman düşmanı ne de Fransız dostu olduğunu, ancak Türk Milleti'nin dostu olduğunu ifade etmişti.[31]

Reis Bey, Dr. Nâzım Beyin ifadelerinde doğruluk ve ciddiyet bulunmadığını, İsmet İnönü'nün I. Dünya Savaşına katılmada önemli bir rolünün olmadığını söylerken Dr. Nâzım Beye genel merkezdeki ve seyahatlerindeki faaliyetlerini gizlemeye çalıştığını ifade ederek sert bir şekilde çıkıştı. Genel merkezdeki vazifesinin ve genel merkezin ne olduğu hakkında namusunu kurtarması için doğru cevap vermesini istedi.[32]

Dr. Nâzım Bey I. Dünya Savaşına girilmesinden haberi olmadığını, İsmet İnönü'nün I. Dünya Savaşına girmek için yoğun faaliyette bulunduğunu Süleyman Askerî Beyin kendisine söylediğini, bir mahkeme karşısında sorulan suallere verilen cevabın bir namus sözü olduğunu idrak ettiğini, hakikati söylemesinin kendisi için korkulacak bir şey olmadığını açıkladı. Genel merkezin vazifesinin bir nizamname ile tespit edildiğini, umumî harp esnasında İttihat ve Terakki Fırkası nizamnamesinin İngiliz fırkaları model alınarak yeniden tanzim edildiğini ve tadilat sebebiyle Mebusan ve Âyan'dan belli sayıda üye alınarak Meclis-i Umumî'nin kurulduğunu açıkladı. Meclis-i Umumî'nin vazifesinin hükûmetten önemli işler hakkında açıklama istemek, hükûmeti ve genel merkezi denetlemek, yeni yapılacak kongreler için layihalar hazırlamak olduğunu, kabine üyelerinin aynı zamanda Meclis-i Umumî'nin tabiî üyesi bulunduğunu söyledi. Dr. Nâzım Beyin açıklaması üzerine Reis Bey tekrar onu genel merkez ve Meclis-i Umumî üyesi olduğundan, buradaki görevlerini yapmadığını ve bu sebeple sorumlu olduğunu belirtti. Dr. Nâzım Bey Meclis-i Umumî'nin, umumî harp yıllarında kurulduğunu, genel merkezin vazifesinin ise bir başka nizamname ile kayda bağlandığını ve vazifesinin teşkilât ile meşgul olmak, her yıl yapılan parti kongresinin programındaki tadilâtı hazırlamak olduğunu anlattı.[33] Dr. Nâzım Beyin uzun açıklamalarından sonra Reis Bey, I. Dünya Savaşı yıllarındaki hayatını anlatmasını istedi.

Bunun üzerine I. Dünya Savaşı başlar başlamaz Balkan Harbinde olduğu gibi yaşı askerlikten sorumlu olma sınırını geçtiği hâlde hizmette bulunmak istediğini, bir hastahanede çalışmak arzusunda olduğunu, ancak arkadaşlarının genel merkezde kalmasını istediklerini, başının dimdik, şerefle ayakta durduğunu anlattı. Almanya, Avusturya ve Sırbistan'a öğrenci göndermek için Türk-Avusturya ve Türk-Alman cemiyetlerine üye olduğunu, umumî harp yıllarında bu üç ülkeye binden fazla öğrencinin gönderilmesine çalıştığını, umumî harbin son zamanlarında Millî Eğitim

Bakanlığı'nın altı ay boş kalarak vekâletle idare edildiğini, Talat Paşanın kendisini öğrencilerle meşgul olması dolayısıyla istemediği hâlde, zorla kolundan tutarak Millî Eğitim Bakanlığı'na getirdiğini, Balkan ordusunun hezimeti üzerine kabineden istifa ettiğini açıkladı.[34]

Dr. Nâzım Beye hitaben, Millî Eğitim Bakanlığı'nı kabul etmesiyle harbin devamını ve sorumluluğunu kabul ettiği sorulunca cevap olarak harbin daha önce başlamış olduğunu, görev almanın harbin sorumluluğuyla bir ilgisinin bulunmadığını söyledi. Kabinenin harp sorumluluğuna iştirak ettiği iddia edilince, Dr. Nâzım Bey kabinede bulunduğu zamanın mes'uliyetini kabul ettiğini beyan ederek harbin devamına taraftar olduğunu, Almanların harbe devam edemeyeceği kararı üzerine kabineden Wilson Prensipleri çerçevesinde barış yapılabilmesi için Talat Paşanın istifasının Meclisi Vükela'da karara bağlandığını, istifa için hiç ses çıkarmadığını, yenilmenin verdiği üzüntüyle ve mahçup olması dolayısıyla herhangi bir görüş beyan edemediğini söyledi.[35]

Umumî harp hakkında Enver Paşanın düşüncesi soruldu. Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın umumî harbin devamına taraftar olduğunu, Rus ordusunun hezimeti üzerine Kafkasya'da bulunan Müslümanlara binlerce silâh gönderdiğini, onun İngilizleri sevmediğini, Kafkasya'ya geçip orada bulunan iki fırkayı alarak Ermenistan'ı ezmek ve Kars'ta geçici bir hükûmet kurmak niyetinde olduğunu, Kafkasya'da bulunan iki fırka kumandanı Nuri Paşaya bu amaçla sekiz yüz bin lira gönderdiğini, askerlere iki senelik un verdiğini, Enver Paşanın kabineden istifası hâlinde bile boş durmadığını anlattı.[36]

Dr. Nâzım Beyin, Enver Paşanın fikri hakkında açıklama yapmasından memnun olmayan Reis Bey, tekrar Enver Paşanın şahsî fikrini sordu. Dr. Nâzım Bey, onun fikri hakkında kanaatini belirtmeden önce, istifa fikri ortaya atıldığı zaman Enver Paşanın: "Ben İngilizlere teslim olmam, ancak milletim beni yargılayabilir." dediğini ve İngilizlere teslim olmamak için tedbirler aldığını söyle-

di. Kabinenin istifasının şekli hakkında Reis Beye genişçe izahatta bulundu. Kongre sonucu Meclis-i Umumi azalığından Talat Paşa, Enver Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nâzım Beyin yurt dışına çıkması ve yurt dışında bulunduğunun bilinmesinin ülkesi ve kendileri için cezalandırılmak olduğunu açıkladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresi tamamlanmadan İstanbul'u terk ederek Kırım'a hareket ettiklerini belirtti.

Ancak Talat Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresinde gerekli açıklamayı yaptıktan sonra yurt dışına çıkma fikrindeydi. Dr. Nâzım Bey yurt dışına çıkmak istemiyordu. İfadesinde Reis Beye; yurt dışına çıkma niyetinde olmadığını, yolculuk hazırlığı yaparak Anadolu'ya gitmek fikrinde bulunduğunu, Anadolu'da Kangıran veya Ortasarı köylerinden birine gitmek için elbise, kuşak gibi eşyalarını hazırladığını, teşkilâtla beraber çalıştığı arkadaşlarının ortak kararı bulunmadan yurt dışına çıkmak istemediğini belirtti. Fakat Ermeni ve Rumlar tarafından hükümeti mes'ul tutacakları gerekçesiyle ittihatçı arkadaşları, onlar hakkında ülkeyi terk etme kararı verdiler.[37]

İttihatçıların iktidardan çekilmesiyle ülke başıboş ve hükümetsiz kalacaktı. Yurt içinde başıboşluğa meydan vermemek için namuslu bir hükûmete görevi devretmek ve yeni bir parti kurarak memleketi teşkilâtsız bırakmamak istiyorlardı. Dr. Nâzım Beye göre namuslu bir muhalefet yoktu. Son kongre de yeniden teşkilâtlanmak için yapılmıştı. Talat Paşa yeni kurulan İzzet Paşa kabinesine Cavit Bey, Hayri Bey ve Hamdi Bey gibi ittihatçıları sokmaya muvaffak oldu.[38]

Kabine herhangi bir kuvvete istinat etmiyordu. Reis Bey bu hususta Dr. Nâzım Beyden izahat istedi. O da, Talat Paşanın tehlikeli zamanlarda iktidarı teslim etmek için muhalif partiye ne kadar ihtiyaç bulunduğunu, namuslu bir muhalif parti kurulamamasındaki endişelerine katıldığını, yeni kabinenin barış konusunda kendisiyle münasebette bulunmadığını, ancak iki buçuk ay Milli Eğitim Bakanlığı yaptığını anlattı.

Reis Bey nereye kaçmak istediklerini, yapılan kongrenin Mondros Mütarekesi karşısında manâsı olup olmadığının açıklanmasını istedi. Dr. Nâzım Bey, mütarekenin beklenenden daha iyi şartlarda imza edildiğini tesadüfen rastladığı akrabası Tevfik Rüştü Aras'tan öğrendiğini ve bu haberden çok memnun olduğunu, mütarekenin imzalanması haberini almasa bile yurt dışına kaçmaya kararlı olduklarını açıkladı.[39]

Reis Beye göre Dr. Nâzım Bey ve arkadaşları memleketi kaderine terk ederek yurt dışına kaçıyorlardı. Sorulan sorular onlara ülkenin içinde bulunduğu manzarayı hatırlatıyordu. Dr. Nâzım Bey ülkenin içinde bulunduğu durumun daha kötüye gitmemesi için kabineden istifa eder etmez gitmediğini, kongre yaptıklarını, kongrede üyelere savaşa başlanıldı ve neticesi şu oldu dediklerini, gerekli açıklamayı yaptıklarını, kongrede bir gün bulunduklarını, yeni parti kurduklarını, İttihat ve Terakki Cemiyeti yerine Teceddüt Fırkası'nı kurduklarını ve böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lâğvedildiğini açık açık izah etti.[40] Reis Beyin duruşmaya son vermek istemesi üzerine 19 Temmuz 1926 tarihinde yapılan ilk sorgulama sona erdi.[41]

3. İkinci Duruşma

İkinci duruşma 21 Temmuz Çarşamba günü yapıldı. Mahkeme Reisi sorularını Dr. Nâzım Beyin verdiği cevaplara göre veya daha çok açıklanmasını istediği konulara göre sordu. İkinci yargılamaya; memleketi neden ve hangi şartlarda terk ettiklerini, para ve araç durumunu, cemiyetin maddî geliri hakkında bilgi vermesi konularında sorularla başladı.[42]

Enver Paşa Almanlarla anlaşarak bir torpido hazırlamıştı. Dr. Nâzım Bey arkadaşlarıyla birlikte Moda semtindeki evinde birleştiklerini, Moda iskelesinden bir istimbot vasıtasıyla Yeniköy önlerinde bulunan Alman torpidosuna geldiklerini, bu torpido ile yurt dışına kaçtıklarını anlattı. Yurt dışına çıkarken ailesine üç yüz lira

ve kendisine de on sekiz lira bıraktığını, Talat Paşanın yanında dokuz yüz bin lira[43] olduğunu, yurt dışında en fazla beş ay kalmayı tasavvur ettiklerini, bu sebeple fazla para almadıklarını, o devirde Almanya'nın çok ucuz olduğunu söyledi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelirinin muhtelif yardımlar, gayrimenkul ve cemiyete üye olanların aidatları, halkın gelirinin yüzde birinin cemiyet adına tahsil edilmesi ve saray mensupları tarafından verilen mücevherler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne il. Abdülhamit tarafından hediye edilen Selanik'teki İttihat Bahçesi gibi gayrımenkullerin gelir kaynağı olduğunu anlattı. Daha sonra Reis Bey, Dr. Nâzım Beye Anadolu'da devam etmekte olan Millî Mücadele'ye karşı takındıkları tavrı ve İstanbul'dan ne amaçla ve nasıl ayrıldığını, kimlerle nereye gittiklerini sordu.[44]

Dr. Nâzım Bey, Reis Beyin bu sorusuna çok uzun cevap verdi. İstanbul'dan hareketinden itibaren yirmi dört saat sonra Sivastopol'a vardıklarını, Enver Paşanın Azerbaycan ve Kafkasya'da bulunan ordunun başına geçerek kendi projesini uygulamak için Kırım'ın merkezi olan Bahçesaray'da inip kendilerinden ayrıldığını, kendilerinin üç Alman askeriyle yola devam ettiklerini, Brestişok yoluyla Turizağ'a geldiklerinde iki yüz kilometre uzaklıkta bulunan Berlin'de ihtilâl yapan komünistlerin hâkim olduklarını öğrendiklerini ve bu arada Alman Kralı'nın Hollânda'ya kaçtığını söyledi. Almanya'daki faaliyetleri esnasında İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyetini kurduklarını, Enver Paşanın Kafkasya'daki faaliyetlerini, Berlin'e gelişini ve tekrar Berlin'den Moskova'ya yolculuğu esnasındaki maceralarını, Komünistlerle olan ilişkilerini, Ankara'yı yurt dışında savunmak için yaptıkları teşebbüslerini, Avrupa'da yaptıkları seyahatlerin bir netice vermeyeceğini anlayınca yurda dönmek için Talat Paşanın vurulmasından kırk beş gün evvel Mustafa Kemal Paşaya mektup yazdığını ve mektubun cevapsız kaldığını, Talat Paşanın şehit edilmesinden sonra kendisinin Enver Paşa tarafından Moskova'ya davet edildiğini, bu davet üzerine Moskova'ya gittiğini, Enver Paşanın Millî Mücadele aleyhine bir hareketten bu-

lunmasına engel olduğunu, Kütahya-Eskişehir hattının düşmesi üzerine Enver Paşa ile Batum'a gittiğini, Afganistan'da bulunan Cemal Paşaya Çarçu'da buluşmak üzere telgraf çektiklerini, Yunan ordusu Sakarya'ya doğru ilerlerken Cemal Paşadan telgraf aldığını, Enver Paşayı Batum'da bırakarak Çarçu'da Cemal Paşa ile buluşmak ve Afganistan'a gitmek üzere yola çıktığını, kendisinin Afganistan'a gitmek için yolculuğa çıkmasıyla Enver Paşanın serbest kaldığını, Times gazetesinde çıkan "Enverist-Kemalist" isimli makaleyi tekzip ettiğini, Türk ordusunun bir bütün olarak Mustafa Kemal Paşanın emrinde olduğunu yazdırdığını, Buhara'da halkı Enver Paşanın ordusuna katılmaması için propaganda yaptıklarını, Cemal Paşanın faaliyetlerinin Anakara tarafından beğenildiğini ve onun Ankara'ya gitmesinin uygun görüldüğünü uzun uzun anlattı.[45]

Dr. Nâzım Bey, Cemal Paşaya Avrupa yoluyla Anadolu'ya dönmesini, Ermenilerin merkezi durumunda bulunan Kafkasya ve bilhassa Tiflis'ten geçmemesini söylemişti. Fakat Cemal Paşa, Dr. Nâzım Beyin tavsiyesine uymayarak Anadolu'ya geçmek için Tiflis yolunu tercih etti ve Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürüldü.[46]

İfadesine devam eden Dr. Nâzım Bey, Cemal Paşa Kafkasya'ya inerken kendilerinin Halil Paşa ile beraber Rika yolu ile Almanya'ya döndüğünü, Halil Paşanın akrabası olan Nuri Paşanın yanına gittiğini, kendisinin Bavyera'da bir köye yerleştiğini, İzmir'in Yunanlılardan geri alınmasını müteakip Roma temsilcisi Celalettin Arif Beyin daveti üzerine Tiryeste ve Yunanistan yolu ile İzmir'e ailesinin yanına döndüğünü, Batum'da uzun müddet kalmadığını ve bu sebeple yapılan toplantıdan haberi bulunmadığını, kendisi Batum'da bulunmadığı hâlde Enver Paşa tarafından adına imza atılmış olduğunu izah etti.[47]

Mahkeme Reisi, Batum'daki kongre hakkında geniş malûmat istedi. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın yaptıklarını anlatarak; onun boş durmadığını, sabah kalkar kalkmaz bir proje

hazırladığını veya eşine mektup yazdığını, bazen hiç olmayan şeye kendisi tarafından karar verilince onu olmuş gibi kabul ederek mektuplar yazdığını, üç arkadaş tarafından yapılan görüşmeyi ertesi günü kongre diye yazdığını, Enver Paşanın son zamanlarda asabileştiğini ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde konuştuğunu söyledi. Rusların Enver Paşayı çok sıkıştırdıklarını, Anadolu'ya gönüllü asker kıyafetinde geçmek istediğini, Batum'da üç arkadaş arasında yapılan fikir alışverişini kongre olarak yazdığını, Paşanın sinirli ve şaşkın bir hâlde bulunduğunu, Çerkez Sami'nin teşviki üzerine neticesi meçhul bir amaca yöneldiğini, Ankara'nın aleyhinde bir teşebbüste bulunmasını anlayamadığını açıkladı. Batum'da yapılan kongrede kendisi olmadığı gibi haberi de bulunmadığı hâlde Enver Paşa tarafından adına imza atılmış olduğunu söyledi.[49]

4. Üçüncü Duruşma

Dr. Nâzım Beyin üçüncü duruşmasına 22 Temmuz 1926 Perşembe günü devam edildi. Duruşmanın ilk sorusunda Reis Bey tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti namına yapılan faaliyetlerin sırasıyla açıklanması istendi.

Dr. Nâzım Bey Batum'da İttihat ve Terakki Cemiyeti namına yapılan faaliyetlerden haberi bulunmadığını, kendisine ne yazıldığını hatırlamadığını, Enver Paşanın her yazdığını görmediğini, vagonda gizlenirken ayrıldığını daha önceki ifadesinde de belirttiğini anlattı. Batum'da Küçük Talat ve Halil Paşayı gördüğünü bildirdi. Reis Bey, Dr. Nâzım Beyden evinde bulunan ve Enver Paşanın takma adı olan "Ali" imzalı mektupla ilgili açıklama yapmasını istedi. Mektuptaki "Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hacet yok."[49] cümlesi bazı endişeleri ortaya koyuyordu. Dr. Nâzım Bey mektubun Enver Paşaya ait olduğunu, Batum'dan ayrıldıktan bir buçuk ay sonra Cemal Paşa ile Moskova'ya geldiği zaman mektubu orda bulduğunu, Enver Paşanın yanında bulunmasının sebebi onu yanlış bir harekete teşebbüsten men etmek olduğunu, Batum'a gelmek için yurda girmemeyi şart koştuğunu, Mustafa Kemal Paşanın

izni olmadan yurda girmenin aleyhinde bulunduğunu, eğer böyle bir amacı olsaydı Batum'a geldiği zaman içeri girmek için ortamın müsait olmasından istifade ederek girebileceğini, fakat içeri girmeyip Afganistan'a Cemal Paşanın yanına gitmeyi tercih ettiğini söyledi.[50] Almanya'da takma adının Rüstem olduğunu, mektupta geçen Nihat adının ise yeğenine ait olduğunu anlattı.

Dr. Nâzım Beyden İzmir'in Yunanlılardan geri alınmasından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yaptığı faaliyetlerin sırasıyla izah etmesi istenildi.

Dr. Nâzım Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti adına hiçbir kongrede bulunmadığını, eşiyle beraber İstanbul'da bulunurken Cavit Beyin evinde sayıları on ikiyi bulan arkadaşlarıyla birlikte toplantı yaptıklarını, toplantıda Kemal Beyin İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi konusunun tartışıldığını, Kemal Beyin arkadaşlarının görüşünü almak için Mustafa Kemal Paşadan izin alarak toplantı yaptığını, toplantının sonucunun Ankara'ya bildirilmesi görevinin Kemal Beye verildiğini, seçimle ilgili maddelerden kuvvetlerin tekelde toplanmasına ait maddeye karşı olduklarını anlattı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden kurulması hakkında hiçbir teşebbüste bulunmadığını tekrarladı.[51] Reis Bey, Cavit Beyin evinde yapılan kongre hakkında daha ayrıntılı sorular sordu. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey, kongrenin kaydedilip edilmediğini bilmediğini, kongreye katılan üyelerden bir kısmını isimleriyle birlikte hatırladığını, bu kongreye katılanlardan İsmail Canbulat ve Şükrü Beyin milletvekili olduklarını söyledi. Kongrede milletvekili adaylığı için görüşme yapılmadığını, toplantının iki defa tekrar edildiğini anlattı.[52]

Dr. Nâzım Beyin evinde yapılan aramada, Cavit Beyin evinde yapılan toplantıda kararlaştırılan dokuz maddelik bir program bulunmuştu. Bu sebeple Reis Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti namına hazırlanan program hakkında sorular sordu. Dr. Nâzım Bey, sorulara tek tek cevap verirken, programın kendisine İzmir'de iken Kara Kemal Bey tarafından gönderildiğini, böyle bir projeyi kendisinin görüşünü almak için gönderdiğini, Kara Kemal Beyin eskiden

beri siyasî arkadaşı olduğunu, proje için herhangi bir görüş yazmadığını, seçimlerden önce ve sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adına hiçbir teşebbüste bulunmadığını açık açık anlattı.[53]

Reis Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti namına hazırlanan programla ilgili Kara Kemal Bey ile Dr. Nâzım Bey arasında görüş birliği bulunduğunu iddia etti. Reis Beyin sözleri üzerine Dr. Nâzım Bey, Kemal Beyin resmî izin almadan bir parti kuramayacağı hakkında görüşünü belirterek eşinin psikolojik hastalığı sebebiyle en son Eylül 1925'te İstanbul'a gittiğini, Terakkiperver Fırkası kurulunca evinde bulunan programı Kemal Beyin kendisine gönderdiğini ifade etti.[54]

Duruşma devam ederken Dr. Nâzım Beyin verdiği cevaplarla tatmin olmayan ve doğruluğuna inanmayan Reis Bey, sorulan sorulara cevap verirken yanıltıcı sözler söylediğini, evinde bulunan programı uygulamak için çalıştıklarını, İzmir Suikastının adı geçen programı uygulamak istemeleri neticesinde meydana geldiğini, suikast sebebiyle mahkeme huzurunda bulunduklarını, "hatırlayamıyorum, böyle veya şöyle olmuş..." gibi cümlelerin kendilerini kanunun pençesinden kurtaramayacağını, gerçeği anlatarak doğru cevap vermesi gerektiğini ihtar etti.[55]

Mahkemede Reis Beyin ihtarı karşısında Dr. Nâzım Bey önceki vermiş olduğu cevabını tekrar etti. Programı aldığı zaman üzerinde herhangi bir görüş bildirmediğini ve programı kimseye göstermediğini, program ile İzmir Suikastı arasında hiçbir ilginin bulunmadığını, suikastların meşru olmadığını ve suikastla herhangi bir sonuca varılamayacağını, mesleği ve başlangıçtan beri hayatı hakkında yeteri kadar açıklamada bulunduğunu ifade etti.

Kemal Beyin dokuz maddelik programını Dr. Nâzım Beye göndermesinin sebepleri soruldu. Bu soruya cevap olarak Terakkiperver Fırka mensuplarının kendisini davet ettiklerini, aynı teklifin Kemal Beye de yapıldığını ve bu vesileyle programın kendisine gönderildiğini, Kemal Beyin mektubunda programla ilgili açıklamanın yapıldığını, söz konusu programın gönderildiği tarihin çok

eski olmasından dolayı hatırlayıp daha fazla açıklama yapamadığını, hasta bir hanımla meşgul olduğunu, programın gönderildiği zamandan beri evrakı arasına terkedilmiş bulunduğunu namusu üzerine yemin ederek söyledi.

Reis Bey, İsmail Canbulat ve Şükrü Beylerin Mustafa Kemal Paşanın seçimle ilgili esaslarını kabul ettikleri için milletvekili seçildiklerini ve bunların nasıl Terakkiperver Fırka mensupları tarafından davet edildiklerini sordu.

Dr. Nâzım Bey, milletvekili seçilen arkadaşlarının kendisini diğer bir partiye davet ettiği hususunu, aralarında verilmiş bir karar bulunmadığına delil olarak gösterirdi. Konuşmasına devam eden Dr. Nâzım Bey, ülkede serbest parti kurma zamanının bulunmadığı konusunu arkadaşlarına anlattığını ve ailesinin maddî ihtiyaçlarını temin etmeden siyasî bir partiye girme niyetinde olmadığını söyledi. Terakkiperver Fırka'ya girmek için kendisine İzmir'de şahsen teklif yapıldığını ve girmek istemediğini arkadaşlarına bildirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti adına çalışmak da istemediğini ifade etti.[56]

Dr. Nâzım Beyin arzusu, Mustafa Kemal Paşanın kuracağı partide çalışmaktı. Ancak, Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşanın arasındaki haberleri okumuştu. Bu vesile ile Mustafa Kemal Paşanın İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkındaki menfi görüşünü biliyordu.[57]

Reis Bey, memleket idarecilerinin serbest parti kurmaya mâni olduğunu ifade eden Dr. Nâzım Beyin amacını açıklamasını istedi. Dr. Nâzım Bey, serbest parti kurmanın mümkün olmayacağını Mustafa Kemal Paşanın konuşmalarından anladığını; oysa serbest parti kurmanın memleket için faydalı olacağını, cumhuriyetle yönetilen bir ülkede tek parti bulunmasını anlayamadığını, mecliste muhalif bir partinin bulunması kanaatinde olduğunu ayrıntılı bir şekilde anlattı.[58]

Reis Bey, Dr. Nâzım Beyden, Kara Kemal Beyin dokuz maddelik programını ve maddeler hakkında görüşünü bildirmesini is-

tedi. Dr. Nâzım Bey her maddeyi ayrı ayrı kendi görüşüyle birlikte açıkladı. Yedinci maddede "Hükûmet merkezi İstanbul şehridir." hükmü bulunuyordu.[59] Dr. Nâzım Bey, bu programın Ankara'nın başkent olmasından önce hazırlandığını ve kendisinin de İstanbul'un başkent olmasını uygun görmediğini söyledi. Reis Bey duruşmaya son vereceğini belirtirken Dr. Nâzım Beyin diğer arkadaşlarıyla haberleşip haberleşmediğini sordu. O da Kemal Beyle haberleşemediğini, İsmail Canbulat'ın Terakkiperver Fırka kurulunca Muğla'ya, akrabasına giderken İzmir'e uğrayıp üç gün kaldığını, son iki seneden beri haberleşemediklerini, iki yıl önce Terakkiperver Fırka'ya girmesi için mektup yazdığını fakat onun bu mektubuna cevap vermediğini söyledi. Karşılıklı geniş soru ve cevaplar şeklinde üçüncü duruşma da sona erdi.[60]

Üçüncü duruşması tamamlandıktan sonra Dr. Nâzım Bey hapishanedeki hücresine götürüldü. 23 Temmuz 1926 il. Meşrutiyet'in ilânının on sekizinci yıl dönümünde canı sıkılmış olarak hücresinde volta atıyordu. Karşı hücrede bulunan Cavit Bey, bu bayram gününü kutlamak için bir bayrak bile asamamıştı. Belki de içinden eski günlerde olduğu gibi şampanya kaldırarak kutlanan törenlere katılmak istiyordu.

C. İddianame

Sanıklar, 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara'nın Cebeci semtindeki İstiklâl Mahkemesi salonuna getirildi. Salona getirilen sanıklardan Dr. Nâzım Bey, Cavit Beyin sol tarafında oturuyordu. Cavit Beyin yanında yıllar boyu birlikte çalıştıkları dava arkadaşları ve can yoldaşları Hüseyin Cahit Yalçın da vardı. Mülkiye yıllarından beri arkadaşlıkları devam ediyordu. Bunlar ikiz kardeş gibi birbirlerinden ayrılmazdı. Cemiyet içinde muhalif olanlar, bunlara "Rodika" derdi.[61]

Dr. Nâzım Beyin üzerinde gülkurusu renginde sade ve temiz bir elbise vardı. Tutuklu bulunmasından dolayı kendine bakamamış, ağarmış saç ve sakalları uzamıştı. Tavır ve hareketleriyle dik-

katleri üzerine çekiyordu. Hakkında daha önce sokaklarda dolaşırken Mustafa Kemal Paşanın aleyhine konuştukları söyleniyordu. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu ve önde gelen yöneticilerinden biriydi. Kıyafetinin düzgünlüğü ve hareketlerinde ağırbaşlılığı kişiliğini ortaya koyuyordu.[82]

Pazartesi öğleden sonra saat tam ikide İstiklâl Mahkemesi heyeti salona geldi. Mahkeme Reisi sanıkların kimliklerini tespit etti. Her sanığa adını, baba adını, mesleğini ve ailesini sordu ve sanıkların verdiği cevapları kaydettirdi. Kimlik tespiti sırası Dr. Nâzım Beye gelince Reis Bey, Dr. Nâzım Beye hitaben: "Siz söyleyiniz?" dedi. Cevap olarak Dr. Nâzım Bey de adının Doktor Nâzım, babasının adının Hacı Abdülhamit olduğunu, evli ve çocuk sahibi bulunduğunu, Vapur Acentasında çalıştığını söyledi.

Salonda bulunan bütün sanıkların kimlikleri bu şekilde tespit edildikten sonra Savcı Necip Ali Bey, iddianameyi sanıkların huzurunda yüksek sesle okudu. İddianamede eskiden beri plânlanan suikastın İzmir'de Mustafa Kemal Paşaya yapıldığı, hükûmeti düşürmek istenildiği, bir gizli cemiyet kurulduğu, bu cemiyetin halkı hükûmet aleyhine tahrik ve teşvik ettiği, bunların Terakkiperver Fırka'ya mensup oldukları, memleketi harap eden İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden bazılarının da bu parti ile ilgisi bulunduğu, bu şahısların suikast meselesiyle irtibat ve alâkaları görüldüğü [83] belirtilerek dokuzuncu mahkemenin ikinci duruşması açıldı.

Savcı Necip Ali Bey 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü iddianameyi okurken, mütareke yıllarından İzmir Suikastına kadar yani 30 Ekim 1918 - 17 Haziran 1926 tarihleri arasında meydana gelen olayları anlattı. Bu tarihî olayları anlatan ifadede, İttihat ve Terakki Fırkası'nı şeklen kapatmış görünseler de Türk vatanını işgalci itilâf ordularına teslim edip firar eden genel merkez liderlerinin o günden beri bu memlekete tekrar musallat olduklarını söyledi. Onları, vatanı batırmak ve düşmana yardım etmiş olmakla suçlarken vatanı kurtaranlara iktidarda olmayı layık görmeme

gafletinde bulunmalarından dolayı kınadı. O dönemin meşhur gazetelerinde bir yazar, sütununda: "Batum kongresindeki esas karar ta İzmir Suikastına kadar her vakit başka bir şeytanî şekle bürünerek devam etmiş, bir hâfi (gizli) cemiyet her fırsatta zannettiği şeyden başka türlü istifade edip alçak gayesine doğru yürümüştür. Bu hâfi cemiyetin Ankara'ya karşı yaptığı çevirme hareketleri, hazırladığı pusu ve tuzaklar bir zabıta romancısının hayaline gelmeyecek kadar girift (karışık) ve şayan-ı hayrettir (hayret verici). Bu adamların gizli yaptıkları bu işe, bir de bize karşı takındıkları tavır ve surete bakarak her türlü ahlâkî, insanî alâkalardan berî (uzak) olduklarına hükmetmemek mümkün müdür?"[64] diyerek, âdeta mahkemenin sanıklar aleyhine hüküm vermesini teşvik etti.

1. İsnat Edilen Suçlar

Dr. Nâzım Bey, takîb-i hükûmet (hükûmeti düşürme) ve İzmir Suikastı suçundan yargılandı. Birinci, ikinci ve üçüncü duruşmada görüldüğü gibi mahkeme reisinin sorduğu soruların İzmir Suikastıyla bir ilgisi yoktu. Mahkemede yapılan duruşmada Reis Beyin sorularına, savcının iddialarına ve Dr. Nâzım Beyin notlarına göre şu konulardan dolayı suçlu bulundu:[65]

1. Mütareke yıllarında yurt dışında Ankara Hükûmeti aleyhine Enver Paşa ile gizli bir teşkilâtta çalışması. Batum yolculuğu ve Batum Kongresindeki faaliyetleri.

2. Cavit Beyin evinde yapılan gizli toplantıya katılması.

3. Terakkiperver Partisi'ne maddî ve manevî yardımda bulunması. İdam edilen Ahmet Şükrü Beye İzmir'deki seçim sonuçları hakkında mektup yazması.[66]

4. İstiklâl Mahkemesi Reisinin sorduğu sorulara doğru ve samimî cevaplar verilmemesi.

5. Gizli bir teşkilât adına İzmir'de propaganda yapması ve şüpheli ifadeler vermesi.

6. Halil Menteşe'ye yazdığı 27 Aralık 1924 tarihli mektupta kendisinin himaye edilmesini istemesi.[67]

7. İzmir Suikastının hazırlıklarından ve teşebbüslerden haberi bulunması.

8. Gazi Mustafa Kemal Paşaya karşı güvensiz olması ve mevcut iktidara karşı düşmanca davranması.

Bu sekiz maddelik suçlamaların dışında Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın Moskova'dan kendisine yazdığı mektup konusunda da suçlu bulundu.[68] Dr. Nâzım Beyin takma ad olarak Gulam Rüstem, Enver Paşanın ise Ali adını kullandığı 17 Eylül 1921 tarihli mektupta şüpheleri üzerine çektiği ifade edildi. Şükrü Beye yazdığı mektup[69] ile Halil Menteşe'ye yazdığı 27 Aralık 1924 tarihli mektubu[70] suçlamalarda birinci derece delil olarak kullanıldı.

2. Son Duruşma

Dr. Nâzım Beyin dördüncü ve son duruşması 8 Ağustos 1926 Pazartesi günü yapıldı. Aynı gün basında Dr. Nâzım Beyin duruşması haberi sür manşetten verildi. Verilen bu haberde onun hakkında: "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en çalışkan ve en sadık adamı sıfatıyla Dr. Nâzım, hükûmeti düşürmek ve İzmir Suikastı suçundan tarihî mahkemede sorguya çekiliyor" denildi.[71]

Dr. Nâzım Bey, iddianame ile isnat edilen ve önceki duruşmalarda kendisine yapılan suçlamaları maddeler hâlinde yazmıştı. Tarihî mahiyette yazdığı notları çerçevesinde İstiklâl Mahkemesi huzurunda sorulan soruları cesurca ve doğru bir şekilde cevaplandırdı.[72]

8 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara İstiklâl Mahkemesinde yapılan duruşmada; "Mahkeme sayısı 6, Reis Necip Ali Bey, Azalar Kılıç Ali Bey ve Reşit Galip Bey" olarak defterе kaydedildi.[73] Dördüncü duruşmada mahkeme Reisi Necip Ali Bey önce, Dr. Nâzım Beye II. Meşrutiyet'in ilânından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti veya Fırkası'nda ne gibi vazifelerde bulunduğunu sorarak cevap vermesini istedi ve duruşmayı başlattı.[74]

Dr. Nâzım Bey söz konusu duruşmadaki ifadelerin daha önceki duruşmalarda verdiği cevapların aynısı olmasına dikkat etti.

II. Meşrutiyet'in ilânından bir sene sonra Genel Kâtip olduğunu, ondan sonra genel merkez üyesi olarak kaldığını, 30 Ekim 1918 mütarekesinden iki ay önce Millî Eğitim Bakanlığı yaptığını ve yaklaşık iki ay Bakanlık hizmetinde bulunduğunu, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Selanik, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde yardım aldığını, kendisinin İzmir'de otuz bin, İstanbul'da dört bin lira para topladığını, fakat cemiyetin para işlerine karışmadığını, cemiyet için tarla ve mücevherât hediye edildiğini, cemiyetin kasasına yetmiş bin altın teslim ettiğini, sandıkta dokuz bin lira değerinde yüzüklerin ve şamdanların bulunduğunu, Enver Paşa ile Selanik'ten Almanya'ya gönderilen dört yüz bin lira değerindeki taştan haberi olmadığını söyledi.[75] Bu arada Reis Bey soruları kısa ve çok değişik şekilde sorarak duruşmaya devam etti. Dr. Nâzım Bey de kısa sorulara ayrıntılı cevap verdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezinin Balkan Savaşından sonra İstanbul'a nakledildiğini, Trablusgarp Savaşında Selanik'te bulunduğunu, I. Dünya Savaşından önce İstanbul'da olduğunu, Almanya ile yapılan ittifak hazırlığında bulunmadığını ve bu ittifaka karışmadığını, bu konuyu daha önceki ifâdesinde açıkladığını belirterek Almanya ile yapılan antlaşmadan bilgisi olmadığını söyledi.[76]

Reis Bey, Meclis-i Umumî'de devletin hayatı ile ilgili meseleleri görüşme yetkisinin olup olmadığını sordu. Dr. Nâzım Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde on kongre yaptıklarını, kongrede görüşülen konuların üç yüz elli üye huzurunda tartışıldığını, kongrelerde parti programında yapılan değişikliklerle meşgul olduğunu, son kongrenin I. Dünya Savaşı yıllarında yapıldığını, genel merkezin I. Dünya Savaşına girme konusunda sorumluluğunun hem yasal olarak hem de vicdanen o zamanki milletvekillerinin sorumluluğundan az olduğunu belirtti. Reis Beyin isteği üzerine Meclis-i Umumî hakkında açıklamalarda bulundu. Fakat Reis Bey, yapılan açıklamaları anlamsız ve yetersiz bularak I. Dünya Savaşı yıllarında bulunduğu görevleri anlatmasını istedi. Dr. Nâzım Bey, I. Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'ya Talebe Gönderme Cemiyeti, Asâr-ı Ati-

kanın Muhafazası Cemiyeti ve Bilgi Cemiyeti'ne üye olduğunu, genel merkezdeki görevine de devam ettiğini söyledi. Avrupa'ya öğrenci gönderdiğini, eski eserlerin tarihçesini yazdırarak koruduklarını,[77] ülkenin iktisadî yönden kalkınması için Bilgi Cemiyeti vasıtasıyla faaliyette bulunduklarını, ayrıca Men-i İhtikâr Komisyonu vasıtasıyla altı kat yükselen fiyatları aşağıya indirdiklerini, ticaretle uğraşan tüccarlardan ziyade halkı himaye etmek için Hüseyin Cahit ve Rusuhi Beylerle çalıştıklarını belirtti. Reis Bey, Men-i İhtikâr Komisyonu hakkında sorularını genişletip cevap vermesinde ısrar etti. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey, kendisinin şüphe edilmeyen, ticaret ve para işiyle uğraşmayan biri olmasından dolayı Talat Paşa tarafından Men-I İhtikâr Komisyonuna getirildiğini söylemek zorunda kaldı.[78]

Alman elçiliği ile münasebeti soruldu. Dr. Nâzım Bey İstanbul'da Taşkışla yangını olduğunu, bu yangını söndürmek amacıyla Alman askerlerinin Goben isimli gemiden geldiklerini, askerlerin bir kısmının öldüğünü, Talat Paşanın taziye için kendisini Alman Elçiliğine gönderdiğini, Alman Elçisi'nin sözlerine çok kızdığını, Elçinin tutum ve davranışını genel merkeze bildirdiğini söyledi.[79] Savcı, Alman İmparatoru ile olan dostluğunu hatırlattı. Bunun üzerine, Alman Türk Dostluk Cemiyeti'nin Türk öğrencilerine hizmet etmek adına milyonlarca para topladığını, toplanan paraları Türk öğrencilerin onurunu kurtarmak amacıyla harcamak istemediklerini. Almanya'ya birlikte gittikleri Halil Bey, İsmail Canani ve Kemal Beylerle karar vererek Almanya'da okuyan Türk öğrencilerin teftişi için harcanmasını uygun bulduklarını. Almanların toplanan bu para ile İstanbul'da bir kütüphane yapmak istediklerini ve Almanlar ile Türkler arasında öğrenci ve öğretmen alışverişi yapmak istediklerini ve onların bu isteklerini uygun gördüklerini anlattı.

Dr. Nâzım Beye hizmetlerine karşılık teşekkür için Alman İmparatoru tarafından ödül verilmek istendi. Fakat o, ödül verilmesini reddetti.[80] Çünkü uğruna on bir ay hapis yattığı Hilâl-i Ah-

mer'den bile ödül kabul etmediğini, daha sonra kendisine sosyoloji ile ilgili bir sandık kitap verildiğini, İmparator'un üzerine resmini yerleştirdiği bir vazoyu kendisine gönderdiğini ayrıntılarıyla açıkladı.[81]

Reis Beyin Millî Eğitim Bakanlığı'nın neden beş ay boş kaldığı hakkındaki sorularına cevap olarak, önceki ifadesinin aynısını söyledi. Cevapları arasında Şükrü Bey ile Cavit Beyin aralarının açık bulunduğunu, Talat Paşanın istifasının sebebinin savaşta mağlûbiyet olduğunu, sorumluluğunun bakanlıkta kaldığı zamandaki olaylardan olacağını belirterek mağlûbiyet sonucu meydana gelen gelişmeleri açıkça anlattı. Reis Beyin aklına gelen bütün sorulara açık açık cevap verdi.[82]

Dr. Nâzım Bey çok sıkıştırıldı. Fakat o önceki verdiği ifadelerini aynen tekrarladı. Bunun üzerine Reis Bey, Dr. Nâzım Beye hitaben "Bilmiyorum." kelimesini aleyhine olan yerlerde kullandığını[83] ve kendilerinin memleketi terk ederek kaçtıklarını söyledi. Dr. Nâzım Bey de Reis Beye hitaben ve kızarak: "Kaçtık."[84] dedi. Duruşma bu aşamada oldukça gergin bir duruma girdi. Sinirli ve gergin bir ortamda devam eden duruşmada Dr. Nâzım Bey dört defa yurda dönmek istediğini[85] ve bir hastaya bir bardak su da veremez miyim diye düşündüğünü belirtti. Önceki ifadesinde açıkladığı gibi yurt dışında faaliyet ve seyahatlerde bulunduğunu, İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti vasıtasıyla hizmetler yaptığını ve böylece Hindistan, Suriye, İran, Irak ve Cezayir gibi ülkelerde İngilizleri meşgul edebilecek ciddî bir problem çıkarmak istediklerini anlattı.[86]

Enver Paşanın Berlin'den Moskova'ya gitmek için altı defa teşebbüs ettiğini,[87] her defasında uçağın arızalanarak düştüğünü, kendilerinin Avrupa'da bir şey yapamayacağı görüşüne vardıkları için Şerif Bey vasıtasıyla yurda dönmek için izin almak amacıyla Mustafa Kemal Paşaya mektup yazdıklarını, fakat Şerif Beyin Antalya'da kaldığını ve mektubu Ankara'ya götürmediğini söyledi.[88] Talat Paşanın şehit edilmesinden sonra kendisini Enver Paşadan Moskova'ya davet eden bir telgraf aldığını, Talat Paşanın şehit

edilmesinden önce yurda dönme teşebbüsünde bulunduğunu söylerken Reis Bey: "Şimdi burada durunuz." dedi. Memlekete niçin ve ne amaçla dönmek istediklerini sordu. İşte bu soru Dr. Nâzım Beyin yüreğini derinden sızlattı. Dr. Nâzım Bey vatan aşkı ve hasretiyle yanıyordu. Vatanına duyduğu aşk ve hasreti dile getirerek kendisinin doktor olduğunu, Anadolu'da Millî Mücadelenin başladığını, hiç olmazsa bir yaralının pansumanını yapabileceğini, vatan için savaşan yaralının yarasını sarmak ve hizmetinde bulunmak istediklerini samimiyetle ifade etti. Bunun üzerine Reis Bey, Dr. Nâzım Beye kendisinin ve arkadaşlarının ülkeye dönmelerinin zararlı olacağını söyledi. Hatta bundan dolayı kendilerinin İstiklâl Mahkemesinde sanık olarak yargılandığını, Ankara Hükûmeti'nin aleyhinde faaliyette bulunduklarını belirtti.[89]

Reis Bey, duruşmanın tekrar baş tarafına dönerek Dr. Nâzım Beye İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin feshedilip edilmediğini sordu. Dr. Nâzım Bey, söz konusu cemiyetin feshedildiğini (kapatıldığını), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerine Teceddüt Fırkası'nı kurduklarını söyledi. Bununla yetinmeyen Reis Bey, faaliyetlerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti adına meşru olmadığını ve vatanın aleyhine olduğunu kabul edip etmediğini sordu. Dr. Nâzım Bey açık yürekliliikle kabul ediyorum dedi. Çünkü o, zaferden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adına ve vatanın aleyhine bir faaliyette bulunmadığına inanıyordu. Bu gelişmeler üzerine Reis Bey dördüncü duruşmanın birinci oturumuna ara vereceğini söyledi ve söz konusu cemiyetin Moskova'ya nakli hususunun ikinci oturumda açıklanmasını isteyerek oturumu kapattı.[90]

a. İkinci Oturum

Reis Bey, ikinci oturumu: "Devam ediniz." diyerek açtı. Dr. Nâzım Bey ifadesini vermeye başladı. Talat Paşanın öldürülmesinden sonra Enver Paşadan Moskova'ya davet eden bir telgraf aldığını, telgrafa olumlu cevap verdiğini, Enver Paşanın Berlin'e geldiğini ve ona yurda girmek istemediklerini söylediğini, Bahattin Şa-

kir ve Rusuhi Beylerin kendisine Enver Paşanın yanında kalmasını tavsiye ettiğini, Enver Paşanın yanlış bir işe teşebbüs etmesine mâni olmak için beraberinde Moskova'ya gittiğini, Enver Paşanın Ankara'ya dargın olduğunu, Talat Paşanın söylediği: "İ. Meşrutiyet bize bir Enver Paşa yarattı, bugünkü Kuvayi Milliye ise Mustafa Kemal'i bahşetti." sözüne katıldığını uzun uzun anlattı.[91]

Reis Bey, Enver Paşanın Ankara'ya karşı bir harekette bulunmak isteyip istemediğini sordu. O da Yunanlıların boğazlarda bulunan Virangel ordusunu Ankara aleyhine yürütmek istediklerini, Virangel ordu komutanının orduyu Yunanlılara kaptırmayın siz alın diye Enver Paşaya müracaat ettiğini, yirmi sekiz bin kişilik bu orduyla Anadolu'da düşmana karşı hareket ederseniz Yunanlıla'nın birkaç fırkasını işgal edersiniz dediğini, bunun üzerine Enver Paşanın sefarete müracaat ederek askerlerden birini İstanbul'a göndermek istediğini, Virangel ordusunu Yunanlılar aleyhine Türkiye'de isyan ettirmek niyetinde olduğunu anlattı. Ancak İstanbul'a giden Naim Cevat'ın bindiği motorun yolda benzininin tükendiğini, benzin almak için sahile uğradığını, bir hafta sahilde benzin almak için beklediğini, daha sonra Enver Paşanın lehine bir propaganda yapar zannıyla tutuklanıp hapsedildiğini ve Enver Paşanın Naim Cevat'ın tutuklanmasından dolayı Ankara'ya küskün olduğunu açıkladı.[92] Bu ifade üzerine Reis Bey, Naim Cevat Beyin Halk Şûralar Fırkası'nın programını dağıtmakla görevlendirildiğini ve onun bu sebepten dolayı tutuklandığını, hatta el yazılarının Enver Paşaya ait olduğunu söyledi.

Dr. Nâzım Bey, 10 Haziran 1921 tarihinde Moskova'ya gittiklerini ve Ağustos ayının ilk günlerine kadar orada kaldıklarını, Enver Paşanın Sakarya Savaşı cephesinin çok uzun olduğunu söylediğini, bu sebeple yirmi bin kişilik Başkurt Fırkası'nın Anadolu'ya Mustafa Kemal Paşaya yardım için gönderilmesini Kamarada Çiçerin'den istediğini, Kamarada Çiçerin'in: "Siz Ankara için ne düşünüyorsunuz, Ankara sizin için ne düşünüyor?" demesi karşısında: "Ankara bizim için ne düşünürse düşünsün, bizden onlara kar-

şı yardımdan başka söz işitemeyeceksiniz." dediğini söyledi. Enver Paşayı Mısırlıların Trablusgarp veya Bingazi'ye getirmek istediklerini, Mısırlıların İngilizleri sevmediğini.[93] daha sonra Enver Paşanin Afganistan'a Hindistan sınırının kuzeyinde bulunan Kabil'e gitmek istediğini, bu amaçla Cemal Paşayı sınıra çağırmak için Kamarada Çiçerin vasıtasıyla telgraf çektiklerini, Çiçerin'in telgraf hususundaki davranışlarına kendisinin ve Enver Paşanın canının çok sıkıldığını söyledi.[94]

Enver Paşa Dr. Nâzım Beyi birgün evine davet etti. Eskişehir-Kütahya hattının düştüğünü ve Yunanlıların taarruza geçtiklerini, vaziyetin kötü olması dolayısıyla Batum'a gitmek fikrinde olduğunu söyledi. Dr. Nâzım Bey, Enver Paşanın Batum'a gitmesine Anadolu'ya girmemek kaydıyla razı oldu. Enver Paşa da Anadolu'da Türk ordusunun hâkimiyeti devam ettikçe yurda girmeyeceğine dair söz verdi. Dr. Nâzım Bey, Talat Paşanın başkanlığında aldıkları "Mustafa Kemal Paşanın rızası olmadan yurda girmemek" kararlarını hatırlattı. Anadolu'ya anarşi egemen olmadığı müddetçe girilmeyecekti. Dr. Nâzım Bey ve Enver Paşa 1921 yılı Ağustos ayının başlarında Batum'a gittiler. Orada istasyonda Ermenilerin ve Ankara'nın kendilerini farketmemesi için bir vagonda gizlendiler. Ağustos ayının sıcağında üç hafta vagonda kaldılar. Sonra Enver Paşa vagondan ayrıldı. Komünistlerin kendisine verdiği bir odaya gitti. Daha sonra Eylül ayının ortasında Afganistan sınırındaki Çarçu'da buluşmak üzere Cemal Paşadan telgraf aldı. Dr. Nâzım Bey yanına bir çavuş ile bir er alarak Çarçu'da Cemal Paşayla buluşup Afganistan'a gitmek üzere Batum'dan ayrıldı.[95]

Reis Bey, Dr. Nâzım Beye Batum'da kimleri gördüğünü sordu. Dr. Nâzım Bey, Muhittin Bey, Halil Paşa ve Küçük Talat Beyi gördüğünü, Anadolu'ya küçük Talat Bey ile Halil Paşanın neden geldiğini bilmediğini, Küçük Talat'ın Müdafaa-i Millî Reisi sıfatıyla çalıştığını ve onu İstanbul'dan Enver Paşanın çağırdığını anlattı. Reis Bey, Anadolu'da Millî Mücadelenin devam ettiğini, Enver Paşanın Küçük Talat'ı ne amaçla çağırdığını, Hacı Sami ile Batum'da

görüşüp görüşmediklerini öğrenmek istedi. Dr. Nâzım Bey Küçük Talat'ın niçin çağırıldığını bilmediğini.[96] Hacı Sami Beyi hiç görmediğini söyleyince Reis Bey neden bilmediğini tekrar sordu. Dr. Nâzım Bey: "Nereden bileyim!" diye sert cevap verdi. Sorular üst üste aynı konu üzerinde birbirini takip ederken tekrar Batum'daki on beş günlük hayatını anlatmasını istedi. Dr. Nâzım Bey Batum'daki yaptıklarını birkaç defa anlatmıştı. Fakat o, yine önceki ifadesinde söylediklerini tekrarlayarak anlatmaya başladı. Enver Paşanın Anadolu'ya gönüllü olarak girmek istemesine karşı çıktığını, Batum'da sıcak vagonda çok kötü şartlarda on beş gün kaldığını, gizlenmesi sebebiyle hiçbir iş yapamadığını, Enver Paşanın Ankara'ya küskün olduğunu, Doğu Anadolu'da çıkan gazetelerde aleyhine yazılan makalelerin yayımlanmasına çok üzüldüğünü.[97] Enver Paşanın kaçak askerleri Mustafa Kemal Paşanın bayrağı altında mücadeleye teşvik ettiğini, siyaset hakkında ve Halk Şûralarıyla ilgili Enver Paşayla hiç konuşmadığını ve kendisiyle Halk Şûralarının bir ilgisi bulunmadığını, kendisi Batum'dan ayrılınca herhangi bir faaliyet olup olmadığından haberi bulunmadığını anlattı.

Reis Bey, Dr. Nâzım Beyin takma adının Rüstem, Enver Paşanın ise Ali olduğunu söylerken Dr. Nâzım Bey de bu isimleri kabul ettiğini belirtti. Enver Paşanın, Ali imzasıyla yazdığı mektubu okudu.[98] Mektubun üzerindeki tarih, Dr. Nâzım Beyin Afganistan'dan dönüp Moskova'da bulunduğu zamana rastlıyordu.[99] Mektuptaki "Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hacet yok." ifadesini Reis Bey, Anadolu'ya zorla girmek niyetinde olduklarına delil olarak gösterdi. Hatta Türk ordusunu Sakarya'da arkadan vurmak niyetinde olduklarını belirtirken Enver Paşa aleyhine konuşması için Dr. Nâzım Beyi çok sıkıştırdı. Dr. Nâzım Bey Enver Paşa hakkında inkılâp arkadaşı olduğunu, hatası yüzünden şehit edildiğini, onun ruhunu incitmek istemediğini, Ankara'nın namusunu Enver Paşanın kendisinden daha fazla koruduğunu, kendisinin de Ankara tarafından kabul edilmeyişine üzüldüğünü, ancak duygularına mağlûp olmadığını ve Ankara aleyhinde bulunmadığını söyledi.[100]

Reis Beyin sorusuna verdiği cevapta Batum'a gitmediğini, Cemal Paşanın gelmesini beklediğini söyl rken Küçük Talat Beyin ifadesi okundu. Küçük Talat Beyin ifadesi karşısında "Belki yazmışımdır, kongre yapmışlar ve benim imzamı atmışlar." dedi.[101] Kendisine yöneltilen sorulara bilmiyorum diyerek cevap verdi. Reis Bey: "Dur bakalım, bilmiyorum deyip geçersin, işin aslını anlayalım." diyerek Dr. Nâzım Beyi ikaz etti. Moskova'dan gelirken mühürleri beraberlerinde getirdik rini, Küçük Talat Beyin İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti adına Anadolu'ya girip teşkilât kurmakla görevlendirildiğini, Trabzon'da on iki kişiye cemiyete girmesi için yemin merasimi yaptırdıklarını, Gâvur İmamın Enver Paşa namına bir fırka hazırladığını, böylece bunların Anadolu'ya geçebileceklerini açıklayarak Dr. Nâzım Beye: "Sen niye bilmezsin?" dedi.[102] Dr. Nâzım Bey: "Bunlardan bilgim yok." diye cevap verdi. Küçük Talat Beyin ifadesinin yalan olduğunu ve mühürleri görmediğini, ne Moskova'da ne de Batum'da Anadolu hakkında kongre yapmadıklarını açıkladı. Namusu üzerine yemin ederek haberi olmadığını tekrar söy rdi.[103] Hindistan'a gittiğini ve orada İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bir münasebeti bulunmadığını, Afganistan'dan Moskova'ya Cemal Paşayla döndüklerini, Fevzi Beyin Moskova'da uygunsuz bir iş yaptığından Dr. Nazın Beyin geleceğini duyunca Avrupa'ya kaçtığını, kendisinin iki günde bir fikir değiştiren bir adam olmadığını söylemesi üzerine Halil Paşanın dosyasındaki kayıtlı ifadesi okundu. Bu ifade üzerine kendisinin Sakarya Savaşı haberini Buhara'da duyduğunu ve bu savaş süresince Buhara'da bulunduğunu anlattı.[104]

Reis Bey ile Dr. Nâzım Beyin karşılıklı konuşmalarına savcı müdahale etti. Halil Beyin ifadesine göre Dr. Nâzım Beyin Moskova'da yapılan kongrede İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin ilân edeceğini, İttihat ve Terakki Cemiyeti tezini savunduğunu, Enver'se Halil Paşaya Moskova'daki durumu bir daha izah edecek gönderdiğini söyledi. Savcı Beyin iddiası üzerine Dr. Nâzım Bey, Reis Beyden izin isteyerek Moskova'da Halil Paşayı görmediğini, Enver Pa-

şa şehit olduktan sonra Halil Paşayı gördüğünü ve daha önce Batum'a Enver Paşayla birlikte gittiğini söyledi.[105]

b. Reis Beyin Uyarısı

Reis Bey, Moskova'daki kongrede neler yaptıklarını sorarak kendilerinin kabına sığmayan maceraperest insanlar olduğunu söyledi.[106] Dr. Rasuhi Beyin ifadesi okundu. İfadenin okunması üzerine, Moskova'da Enver Paşa ve diğer ittihatçıların toplandığını, kendisi adına imza attıklarını, kongrenin yapıldığına dair imzalı kağıdın kendisine gönderildiğini, kendisi olmadığı hâlde adına imzalanan kağıdı Cemal Paşaya gösterdiğini, kongrede nasıl ve hangi kararların alındığını bilmediğini söylerken Reis Bey üzülerek "Mesele açıklık kazanmıştır, kendinizi boş yere üzmeyiniz." dedi. Reis Beye göre Dr. Nâzım Bey ifadelerinde doğru konuşmuyordu.[107] Ancak şunu da söylemek gerekir ki Reis Beyin buraya kadar sorduğu soruların İzmir Suikast'iyla uzaktan yakından hiçbir alâkası yoktu. Reis Bey daha sonra Kurtuluş Savaşından sonra İzmir'e dönüşünden itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yaptığı faaliyetlerin neler olduğunu sorarak duruşmaya devam etti.

Dr. Nâzım Bey Times gazetesine Ankara lehinde beyanat verdiğini, Enver Paşanın Ankara'ya zarar verebileceği hususunda Moskova Elçisi Fuat Paşaya haber verdiğini, Enver Paşanın Ankara'ya hareketini anlamak ve bunu önlemek için Buhara'dan Moskova'ya on iki günde bit, pire, kolera ve bulaşıcı hastalıkların bulunduğu çok sıcak bir mevsimde trenle geldiğini, bütün bu fedakârlıkları Ankara'nın meşru müdafaasına yardımcı olmaktan başka bir şey düşünmediği için yaptığını anlattı.[108]

Reis Bey, Cavit Beyin evinde yapılan toplantıya katılıp katılmadığını, kaç toplantı yapıldığını ve kimlerin katıldığını öğrenmek için peş peşe sorular sordu. Dr. Nâzım Bey toplantıya katıldığını, Kemal Bey tarafından Mustafa Kemal Paşanın görüşü alınarak toplantı yapıldığını, toplantıda İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine bir tartışma yapılmadığını, evinde bulunan dokuz maddelik prog-

ramın Kemal Bey tarafından kendisine gönderildiğini, Mustafa Kemal Paşanın serbest parti kurmaya izin vermeyeceği görüşünde olduğunu söyledi.[109] Yukarıda verilen ifadeler karşısında Savcı Bey itirazda bulundu. Dr. Nâzım Beyin sözlerini genel hukuku savunmaya memur sıfatıyla, yani savcı olarak yalanladı. Takrir-i Sükûn Kanununun doğuda meydana gelen isyan ve kötü durumdan dolayı çıkarıldığını, devlet idarecilerinin hiçbir zaman siyasî hakları kısıtlamayı düşünmediklerini ve kendisinin de propaganda yapma hakkını kullandığını iddia etti.[110]

Dr. Nâzım Bey, Savcı Beyin iddialarına karşılık olarak Mustafa Kemal Paşanın bir parti tanıdığını nutuklarından okuduğunu, Mustafa Kemal Paşanın Fransız Cumhurbaşkanı mevkiinde olmadığını, nutuklarını okuduktan sonra ülkede serbest ikinci partiye hayat hakkı verilmeyeceğini anladığını ve bu sebeple siyasî hayata veda ettiğini açıkladı.[111] Kemal Bey tarafından mektupla kendisine gönderilen söz konusu dokuz maddelik program okundu.[112]

Reis Bey adı geçen programın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti seçimlere başladığı zaman yayınlanan dokuz maddelik programa karşı hazırlandığını, 9. maddenin hükmünü nasıl tatbik edebileceklerini, programın İstanbul'da yapılan toplantılarda hazırlanmış olduğunu, bir komite hâlinde gizli olarak çalıştıklarını belirtti.[113]

Dr. Nâzım Bey, Reis Beyin kararını kabul etmedi. Reis Bey inkâr ediyorsunuz diyerek tekrar sordu. Fakat Dr. Nâzım Bey inkâr etmediğini, dokuz maddelik bir programı hazırlamak için karar verilse bile buna kanunen bir engel bulunmadığını söyledi. Reis Bey, programın İzmir Suikastıyla ilgisinin bulunduğunu, bu sebeple kanunun yakalarından tutup hesaba çektiğini söyleyerek Terakkiperver Fırka adına hazırlanan program hakkında bilgisi olup olmadığını sordu. Cevap olarak; kendisinin İzmir'de bulunduğunu, programın Ankara'da hazırlandığını, kendisinin siyasî işlerle meşgul olmadığını belirtti. Dr. Nâzım Beyin sorulara verdiği cevaplar İzmir Suikastıyla ilgili değildi. Birbirinden farklı olan sorulara bazen kesin cevap veremiyordu.

Bu durum karşısında mahkeme reisi görevini ve yetkilerini hatırlattı.[114] Büyük Millet Meclisi adına yetkili olduğunu, milletin vicdanî kanaatine dayandığını, inkâr ederek yanlış yola saptığı kanaatine vardığı zaman lâyık olduğu cezayı vereceğini hatırlatarak: "Doğru söyle! Bilir miyim bilmez miyim olur mu?" diyerek Dr. Nâzım Beyi tehdit etti. Dr. Nâzım Bey de Savcı Beyin kendisini yalancılıkla itham ettiğini ve parti kurulmasının zararlı olduğu kanaatine vararak particilik yapmadığını söyledi. Reis Bey duygularına kapılarak komitecilik ve fırkacılık yaptığını iddia ederek Terakkiperver Fırka hakkındaki olumsuz tutumunu gizleyemedi. Terakkiperver Fırkası ve seçimler hakkında art arda sorular sorarak konuyu dağıttı.[115] Sanki duruşmanın bu bölümünde Dr. Nâzım Bey şahsında Terakkiperver Fırkası yargılandı. Sanığın siyasetle uğraşmadığını tekrarlaması üzerine Şükrü Bey ile olan münasebeti soruldu ve Dr. Nâzım Beyin Şükrü Beye yazdığı mektup okundu.[116] Reis Bey, mektupta geçen "Senelerce Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen şükran duygusunun henüz yok olmayıp etkisinin devam ettiği..."[117] cümlesini okudu. "Yunan çizmeleri altında ezilmiş" ifadesini tekrar ederek: Millete Yunan çizmesi altında ezilmeyi lâyık görüyorsunuz, yazıklar olsun, hani Terakkiperverlerden değildin?" dedi. Halil Beye Halk Fırkası'ndan millet vekili adayı olmaması için mektup yazdığını söyledi. Dr. Nâzım Beyin mektubuna cevap olarak yazdığı mektubu okundu.[118] Mektubun içinde bahsedilen konular teker teker sorulurken Halil Beyin ifadesine göre Dr. Nâzım Bey, Halil Beyi Terakkiperver Fırka'nın amacına hizmet etmeye yönlendiriyordu.[119] Reis Bey, Dr. Nâzım Beye Terakkiperver Fırkası'na üye olmadığını, fakat gerçekte söz konusu parti adına çalıştığını söyledi.[120]

Duruşma kısa soru-cevap şeklinde devam ederken Savcı Bey konuşmak için müsaade istedi. Dr. Nâzım Bey hakkında Terakkiperver Fırkası'na herkes gibi üye olsaydı, bu demir parmaklığın içinde bulunmayacağını, resmen üye olmasa bile kahvede, vapurda, tramvayda, şurada burada devamlı Hükûmet ve Cumhuriyet

aleyhinde propaganda yaptığını, Hükûmet ve Cumhuriyet aleyhinde bulunarak komitacılık suçu işlediğini iddia etti.[121] Savcı Beyin iddiaları üzerine Dr. Nâzım Bey münakaşayı sevdiğini, kanunların fikrî tartışmaya izin verdiğini, Savcı Beyin İzmir'deki iddianamesinde demokratik yönetim olan Cumhuriyet rejiminde fikrî tartışmaların serbest olduğunu ifade ettiğini, kendisinin kahveye gitmediğini, dolayısıyla kahvelerde propaganda yapmadığını, evinin bahçesiyle meşgul olarak vaktini geçirdiğini, eğer tartışma yapmışsa Halk Fırkası'nın milletvekilleriyle tartışma yaptığını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar olduğu zamanlarda şimdiki yaptığı tartışmaların yirmi katı fazla tartışma yaptığını, Enver Paşanın kendisinden tartışma hususunda çok şikâyetçi olduğunu, hatta Enver Paşanın: "Dr. Nâzım Bey konuşurken bağırsaklarım bıçakla kesiliyor zannediyorum." dediğini, kendi fırkasının iktidar olduğu zamanda tartışmayı propagandacılık için yapmadığı gibi şimdi de propagandacılık amacıyla yapmadığını, kendisinin kötülük karşısında susmadığını, Halk Fırkası'nın ileri gelenleriyle tartışma yaparak şikâyette bulunmasının propagandacılık yapmadığına en büyük delil olduğunu anlatmaya çalıştı.[122]

Reis Bey, Dr. Nâzım Beye gereğinden fazla cevap verdiğini, tespit edilmiş suçları bulunduğunu, sorulara doğru cevap vermek istemeyip inatlaştığını söyledi. Konuşmasına devam ederek Şükrü Bey ve İsmail Canbulat Beyin İzmir'e geldiği zaman görüşüp görüşmediğini sordu. Dr. Nâzım Bey, İsmail Canbulat Beyin gideceği geceyi, tren istasyonuna yakın olması dolayısıyla Karşıyaka'daki evinde beraber geçirdiğini anlattı. Edip Efe ile görüşmediğini, Abidin Beyle görüştüğünü söyledi. Küçük Talat Bey ile çok az görüştüğünü, Şükrü Beye yazdığı mektupta kendisine sorulan konularda görüşünü bildirdiğini, Rauf Beyle birkaç defa karşılaştığını, Aziz Beyi İzmir'in geri alınmasından sonra tanıdığını ifade etti.[123]

Reis Bey, Savcı Beye bir görüşü olup olmadığını sordu. Savcı Bey "Kendisine soracağım bir şey yoktur." diyerek açıklamada bulundu. İfadelerinin samimi olmadığını, çok açık konuları dahi giz-

lediğini, Enver Paşa ile Moskova'dan Batum'a gelirken mühür torbalarını gördüğü hâlde haberim yok dediğini, eski olayları birtakım tezatlar içinde anlattığını, fikir tartışmalarının serbest olduğunu, ancak kendisinin fikir tartışması yapmadığını, hatta Gazi Paşa Hazretleri'ne lâyık gördüğü "Gazi" ismini küçümseyip "Gazoz Paşa" diyerek alay konusu yaptığını, gayet açık bir şekilde Gazi Paşanın aleyhine propaganda yapan zatın Dr. Nâzım Bey olduğunu iddia etti. Bunun üzerine Dr. Nâzım Bey de: "Eğer söyledi isem namussuzum." dedi. Bundan sonra Reis Bey, mahkemede verilen ifadeleri yeterli bularak duruşmaya son verdi.[124]

D. Savunması

Dr. Nâzım Bey İstiklâl Mahkemesindeki duruşmasında, görüldüğü gibi İzmir Suikastı ile pek ilgisi olmayan bütün sorulara ayrıntılı cevap verdi. Ayrıca Reis Beyin öğrenmek istediği önemli konuları açık bir şekilde anlattı. Mahkeme Reisi Ali Bey, Dr. Nâzım Beyi sorgulama esnasında sıkıştırarak sert uyarılarda bulundu. Hatta onu en yakın dava arkadaşlarının ve bilhassa Enver Paşanın aleyhinde konuşmaya zorladı. Aşırı tahrik ve suçlamalara maruz kalan Dr. Nâzım Bey: "Enver, Buhra'da Türklüğün kanlı kurbanı olarak şehit düşmüştür." diyerek onun hakkında yanlış bir söz söyleme yerine övücü ifadelerde bulundu.[125]

Mahkeme Reisi, hukuken feshedilmiş olan İttihat Terakki Cemiyeti'nin aşırı derecede aleyhinde bulundu. Hâlbuki Millî Mücadeleyi başlatan ve başaran Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı'nın 179 şubesinin 164'ü aynı ittihatçı kadro ile kurulmuştu. Yaklaşık 179 İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerinden 164'ü bir gecede tabelâlarını değiştirerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşmüştü. Millî Mücadele için çalışan insanlar aynı, amaçlar aynı, fakat sadece değişen isimdi. Bu kadro Anadolu'ya silâh sevkiyatı yaptı.[126] Yurt içinde ve yurt dışında ülkesinin bağımsızlığı için çalıştı. Bu kadrolar o anda hükûmette, bürokraside, çeşitli cemiyet ve fırkalarda görev yapıyordu. Çünkü Millî Mücadeleyi yapan kadronun hepsi bu in-

sanlardı. Fakat bu kadroların bir kısmı kalın duvarlar arkasına[127] hapsedilerek en yakın dava arkadaşlarına hesap verdi. Bu hesaplaşmada İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri İstiklâl Mahkemesi huzurunda başı dik, alnı açık olarak ayakta durdu. Yargılanan ittihatçılar, yargılayan ve iktidarda olan arkadaşları hakkında iyilikten başka bir şey söylemedi.[128]

II. Meşrutiyet öncesi devirde diledikleri gibi hareket edemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecileri, iktidara geldikleri zaman herhangi bir kuruma veya kişiye amacına uygun hareket etme hürriyeti şöyle dursun kendilerinin istediği gibi olmayanları bile cezalandırdı. Aynı inkılâpçı ve milliyetçi kadro İstiklâl Mahkemesi huzurunda ifade verdi. Bu mahkemede yapılan duruşmada verdikleri ifade, belki de o güne kadar yaptıkları yanlışlıkların uzun bir muhasebesiydi. Bu muhasebe, II. Meşrutiyeti ilân ettirmek için hürriyet adına her türlü hareketi yapmayı meşru görmenin gafleti sonucu yapılanların sorgulanmasıydı.

Dr. Nâzım Bey, İstiklâl Mahkemesi huzurunda sonucu ağır da olsa açıkça ifadesini verdi. Siyasî faaliyetlerde bulunmadığını iddia ettiği hâlde evinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dokuz maddelik programı bulundu.[129] Bu belge onun için çok kötü bir sonuca varılmasına neden oldu. Herkes her türlü parti programını evinde bulundurabilirdi. Ancak şüpheleri üzerine çektiği için onun evinde herhangi bir parti programını bulundurması suç hâline gelmişti. Bundan dolayı evinde herhangi bir parti programı bulundurma hakkı bile onu sıkıntıya düşürmeye yeterli sebepti. Çünkü kendisi de aynı yanlışlıkları II. Meşrutiyet'in ilânını müteakip İzmir'de yapmıştı.

İstiklâl Mahkemesindeki duruşmada ifadeler tamamlandı. Sanıklar, suçlamaları kabul etmediler ve ayrıntılı olarak hazırladıkları savunmalarını mahkeme başkanına hem yazılı verdiler hem de huzurda okuyarak sundular.

Sanıklar 25 Ağustos 1926'da son savunmalarını sundu. Cavit Beyin savunması kırk dakika sürdü. İstanbul'un işgalinden sonra Cavit Bey burada 175 gün kaçak olarak yaşamıştı. Onun kaçak olarak yaşamasını ve saklanmasını sağlayan Fevziye Mektepleri Müdiresi Nakiye hanımdı. Saklanması gerekiyordu. Çünkü Cavit Bey, Sabatayistlerin bir kolu olan Karakaşilerin lideri Osman Babanın soyundan geliyordu. Cavit Bey gibi Dr. Nâzım Bey de çeşitli yerlerde Hoca Yakup Efendi, Tütüncü Yakup Ağa ve Afganlı Gulam Rüstem gibi isimler kullanarak saklanmıştı.

Dr. Nâzım Bey 25 Ağustos 1926'da savunmasını okudu.[130] Ancak Dr. Nâzım Beyin mahkemeye sunup basında yayımlanan[131] savunması dışında, mektupları arasında tesadüfen bulunan başka bir savunması daha vardı. Kaleme aldığı bu savunmayı mahkemeye sunamadı. Eğer İstiklâl Mahkemesi Reisi, Dr. Nâzım Beyin hazırladığı bu ikinci savunmayı dinleseydi belki kanaati değişebilirdi.

Kendi el yazısıyla yazdığı savunmasında[132] Enver Paşa ile birlikte bulunduğu dönemdeki çalışmaları hakkında ve Anadolu içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti adına teşkilât için çalışıp çalışmadığı konusunda sorulara muhatap olduğunu belirtti. Berlin'de merhum Talat Paşanın yanında iken Kuvay-i Milliye'nin bulunduğu yerlerde hiçbir siyasî faaliyette bulunmadığını, Moskova'da Enver Paşa ile geçirdiği bir ay süre içinde çeşitli yerlerden gelen üyelerin işlerini takip ettiğini, Hindistan'da çalışmak için Afganistan'a gitmeye karar verdiğini, bu kararı gerçekleştirmek için Cemal Paşayı telgrafla Afganistan sınırına davet ettiğini, seyahate hazırlanırken Eskişehir-Kütahya hattının Yunanlıların eline geçtiği haberini aldığını, Enver Paşanın her ihtimale karşı Türkiye sınırından uzak bulunmamayı ve Batum'a geçmeyi teklif ettiğini, Mustafa Kemal Paşanın hükûmet, ordu ve halk üzerinde nüfuzu devam ettikçe Anadolu'ya geçmemeye karar verdiklerini söyledi.

Moskova'yı terk ettikten iki hafta sonra Batum'a geldiğini ve burada çok kalmadığını, Cemal Paşanın Afganistan sınırında bulunan Çarçu'ya gelmesi üzerine Batum'u terk ettiğini, Batum'da kongre

yapmadıklarını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yeniden kurmak için çalışmadığını, Halil Paşanın denize attığını bildirdiği mühürleri Batum'a getirmediğini, Enver Paşanın mühürleri Halil Paşaya teslim etmesinin söz konusu olmadığını, eğer mühürler Batum'a gönderilmiş olsaydı bunun Moskova'da Enver Paşayla beraber bulunan Bedri Bey tarafından gönderilmiş olabileceğini ifade etti.

Hindistan'da çalışmak üzere Afganistan'a gitmeye karar verdikten sonra Türkiye'de teşkilât faaliyetinde bulunmayı düşünmediğini, teşkilât fikrinin Batum'dan ayrıldıktan sonra Enver Paşa tarafından ortaya konulmuş olduğunu, Batum'da Enver Paşanın gönüllü olarak orduya katılmayı düşündüğünü, fakat buna kendisinin mâni olduğunu, Almanya, Moskova ve Batum'daki bütün çalışmalarında Kuvay-i Milliye'ye hizmet etmeyi amaç edindiğini ifade etti.

Cavit Beyin evindeki toplantıya Gazi Mustafa Kemal Paşanın izniyle katıldığını, toplantıda maddeler hakkında tartışma yapıldığını, kuvvetlerin birleştirilmesine ait maddeye muhalif olmadığını, buna göre adaylığın konulmasının serbest kabul edildiğini, konunun Gazi Mustafa Kemal Paşaya arzı hususunda Kemal Beyin görevlendirildiğini belirtti.

Terakkiperver Fırkası'yla ilişkisinin bulunmadığını, Şükrü Beyin İzmir'de kongrede seçim konusundaki sorularına cevap verdiğini, Sabit Beyin bir mektubuna cevap verdiğini, Şükrü Bey ve İsmail Canbulat Beyin İzmir'e gelerek kendisini fırkalarına almak için teklifte bulunduğunu, fakat bu teklifi kabul etmediği gibi yardım da etmediğini, Şükrü Beyin İzmir'e geldiğinden haberi olan Kemal Beyin kendisine evrakı arasında bulunan programı gönderdiğini, Gazi Mustafa Kemal Paşanın parti kurulmasına taraf olmadığını gazetelerden öğrendiğini, bundan dolayı Kemal Beyin programına taraf olduğuna dair cevap vermeyi gerekli görmediğini, cevap vermiş olsaydı programda beğenmediği bazı maddelere itiraz edeceğini ve Kemal Beyle hiçbir haberleşme yapmadığını ifade etti.

Müdde-i Umumî Beyin iddianamesinde belirtilen Kemal Beyin başkanlığı altında gizli bir teşkilât kurduğu iddiaları karşısında; böyle bir teşkilât kurmaya çalışmadığı gibi haberinin de olmadığını, eğer gizli bir teşkilâtla uzaktan veya yakından ilişkisi ispatlanırsa kendisinin adî bir insan olacağını ve bu durumda her türlü cezaya razı olacağını ifade etti. Müdde-i Umumî Beyin cevaplarından ve samimîyetinden şüphe etmesi üzerine: bütün hayatı boyunca samimî olduğunu, sorulara memnun edecek cevap vermemiş olmasına gerekçe olarak hafızasının zayıfladığını ifade ederek her şeyi hatırlayamadığını söyledi.

Terakkiperver Fırkası'nın kuruluş aşamasından bile haberi olmadığını, Sabit Beyin mektubunun neyi ihtiva ettiğini, hatta kendisine nasıl cevap verdiğini bile hatırlayamadığını, Terakkiper Fırkası'ın hükûmet tarafından resmen tanınmış meşru bir fırka olduğunu, onun üyelerinden birkaçı ile eskiden beri arkadaş olmasının suç teşkil etmeyeceğini ifade etti.

Müdde-i Umumî Beyin kahvelerde ve vapurlarda hükûmet aleyhine propaganda yaptığı ve müstehcen kelimeler kullandığı beyanına cevap olarak; Gazi Mustafa Kemal Paşaya "Gazoz Paşa" demediğini, müstehcen kelimelerin kimin aleyhine kullanılırsa kullanılsın onun şerefine zarar vermeyeceğini, fakat kullanılan adamın haysiyetini ihlâl edeceğini, kendisinin bunu bilmeyecek kadar idraktan mahrum olmadığını, müstehcen kelime kullanmaya terbiyesinin müsait olmadığını, Gazi kelimesi yerine "gazoz" kelimesini hiçbir zaman kullanmadığını, Gazi yerine "gazoz" kelimesini kendisinin kullandığı ispat edilirse her cezaya razı olacağını, mecbur olmadıkça kahveye gitmediğini, halkla alışverişi olmadığını, Karşıyaka'dan İzmir'e on beş dakika süren vapur yolculuğunda herkesin vaktini gazete ve mecmua okumakla geçirdiğini, İzmir'de kimsenin vapurlarda siyasî tartışma yapmaya tahammülü olmadığını, iki seneden beri hayatını kazanmak için İzmir'in üçra bir yeri olan Daragoz'da bir fabrikanın bürosunda teneke çemberi ve petrolle meşgul olan Rus müessesesinde çalıştığını, sabahtan

akşama kadar benzin tenekeleri veya buz kalıplarını satmakla meşgul olduğunu, artan zamanını evinde bahçe ve ailesiyle geçirdiğini söyledi.

En çok görüştüğü dostlarının Halk Fırkası ile ilgilenen insanlar olduğunu, bunlarla fırsat buldukça memlekete ait tartışmalarda bulunduğunu, tartışmayı memlekete faydası olması ve çevreyi aydınlatmak için yaptığını, amacının propaganda olmadığını, eskiden sık sık seyahatler yaptığı hâlde son zamanlarda yapmadığını, İzmir'e geleli dört seneye yakın olmasına rağmen Çeşme ilçesine üç günlük seyahatten başka İzmir'in ne bir kazasına ne de bir nahiyesine gitmediğini, İzmir'de sakin bir hayat yaşadığını, Halk Fırkası teşkilâtında müfettiş ve mutemet gibi yetkililere fikrini, faydası olur zanniyle söylediğini, İttihat ve Terakki Fırkası iktidarda iken de fikrî tartışmalarda bulunduğunu, demokrasi esası üzerine kurulan Cumhuriyet yönetiminde memlekete ait umumî konular ile ilgilenip tartışmada bulunmanın verilmiş bir hak olduğunu, bu hakkı kullanmanın suç teşkil etmeyeceğini belirtti.

E. Karar

Dr. Nâzım Bey, 25 Ağustos 1926 günü Müdde-i Umumî Ali Beyin suçlamalarına kendini savunarak cevap verdi. Suçsuz olduğunu bir kere daha söyledi.[133]

Dr. Nâzım Bey suçsuz olduğuna inanıyordu. Duruşmasında da görüldüğü gibi Savcı Ali Beyin sorduğu soruların İzmir Suikastı ile bir ilgisi bulunmamaktaydı. 25 Ağustos 1926 Çarşamba akşamı içine düştüğü ümitsizlikle kalın duvarlarla çevrili hapishane odasında karanlık bastığı hâlde lâmbasını yaktırmak istemedi. Fakat gardiyan ısrarla yakmak istedi. Gardiyanın lâmbayı yakmaktaki ısrarına karşı: "Peki yakın... Yakın ama, yanmasa ne olur? Yoksa intihar ederim falan diye mi korkuyorsunuz? Günahkâr değilim ki öyle şeyler yapayım. Merak etmeyin. Adaletin hükmünü metanetle bekleyeceğim." dedi ve acı acı gülümsedi.[134] Üzerinde bulunan pijamasıyla yatağına yattı. Sivrisineklerden korunmak için be-

yaz mendilini yüzüne örttü. Suçsuz olduğunu bacanağı ve Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras Beye söylemişti.

Kendisi suçsuz olduğundan emindi. Ayrıca akrabası ve bacanağı olan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın mahkemeden beraat etmesi hususunda yardım edeceğine inanıyordu. Tevfik Rüştü Aras dışarıda işi olduğu için duruşmaları takip edememiş, fakat Dr. Nâzım Beyin durumunu da Mustafa Kemal Paşaya söylemişti.[135]

İzmir'deki evinden alınarak suikast için tutuklanıp göz altına alındığında, kendisine; niçin Mustafa Kemal Paşaya suikast yaptığı sorulduğu zaman şaşkınlık ve heyecanla: "Ben mi? Beni Paşa'yla yüzleştirin, suikast yaptın derse kendimi elimle asarım." diyerek cevap verdi. Talat Paşanın eşi Hayriye hanım, kararı duyunca sabahlara kadar hüngür hüngür ağladı ve : "Bizden ne istiyorlar? Biz onlara ne yaptık? Bizden iyilikten başka ne gördüler?" diyerek Dr. Nâzım Beyin suçsuz olduğunu söyledi.[136]

Ankara İstiklâl Mahkemesi gerekçelerle birlikte tarihî kararı 26 Ağustos 1926 Perşembe günü saat 14.00'te açıkladı. Mahkeme heyeti o gün saat 17.00'ye kadar hiçbir kimseyi salona almadı. Saat 17.00'de sanıklar mahkeme salonuna getirildiler.[137] Salona getirilen[138] sanıklar içinde Doktor Nâzım, Cavit, Hilmi ve Nail Beyler bulunuyordu. Mahkemenin kararı Dr. Nâzım Beyin gıyabında okundu.[139] Daha önce de iki defa hakkında idam kararı verilmişti. Bu kararda şu hususlara yer verildi:[140]

Yapılan tetkik ve mütalaa sonucu zanlıların Umumî Harp'te devlet işlerini iyi idare edemeyerek memleketi tehlikeye düşürüp kaçtıkları; Millî Mücadele yıllarında, kurtuluş mücadelesi veren bu milletin aleyhine Berlin'den başlayarak Moskova ve Batum'da kongreler yaptıkları; zaferden sonra memlekete döndüklerinde yeniden ülkenin idaresine sahip olmak istedikleri, suikast teşebbüslerine gizli kurdukları teşkilâtla karar vererek gizli hedef ve amaçlarına doğru yürümekte olduklarının tespit edildiği...

Cavit Beyin Şişli'deki evinde gizli yaptıkları kongrede amaçlarını gerçekleştirme konusunda karar aldıkları, bu kongrenin birinci toplantısında eski İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden ve gelecekte kurulacağı tasavvur edilen aynı cemiyetin yönetim işlerinde önemli rol alacak Dr. Nâzım Bey ve diğer arkadaşlarının bulunduğu, adı geçen toplantıda Millî Mücadelede büyük zaferler kazanarak mevcut iktidarda bulunan hükûmeti nasıl düşürecekleriyle dair müzakerede bulundukları ve üç ana konuda birleştikleri hususunun anlaşıldığı kararlaştırıldı:

1. Eski ittihatçıları toplayarak bakanlar kurulunda etkili olmak,

2. Bu mümkün olmadığı takdirde eski İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yirmi kişilik bir mebus grubu oluşturmak,

3. Bu da mümkün olmadığı takdirde dokuz ana maddeye dayalı bir parti kurmak.'[141]

Yukarıda açıklanan konular dahilinde çalışmalarına devam ettikleri uzun bir şekilde izah edildikten sonra Dr. Nâzım Beyin, Cavit Beyin evindeki toplantı ve bu toplantılarda alınan kararlara katıldığı, Şükrü Beye yazdığı mektupta yer alan Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen şükran borcunun yok olmadığı ve etkisinin devam ettiği cümlesiyle Dr. Nâzım Beyin memlekette neleri arzu ettiğinin anlaşıldığı, her türlü faaliyetlerinde mevcut iktidarın kararlarının meşru olmadığını söyleyerek Cavit Beyin evinde yeniden İttihat ve Terakki Cemiyeti programının hazırlandığı belirtildi.'[142]

Bu açıklamalardan sonra Dr. Nâzım Bey, Ceza Kanununun 55, 56 ve 57. maddelerinde açıklanan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nı değiştirmek veya kaldırmak, Büyük Millet Meclisi'ni düşürmek ve görevinden alıkoymak suçundan idam cezasıyla cezalandırılmasına 26 Ağustos 1926 tarihinde karar verildi.'[143]

F. İnfazı

İstiklâl Mahkemesi birinci kararını; takdîb-i hükûmet (hükûmeti düşürmek) ve suikast suçundan 13 Temmuz 1926 tarihinde (Esas Nu.: 69, Karar Nu.: 111) verdi. İkinci kararını 13 Temmuz 1926 tarihli kararına bağlı ek olarak 26 Ağustos tarihinde, üçüncü kararını ise 31 Ağustos 1926'da açıkladı.[144] Ancak şunu söylemek gerekir ki normal zamanlarda kurulan mahkemede böyle bir kararın verilmesi çok zordu.

26 Ağustos 1926 günü Cebeci Hapishanesinin etrafı çok kalabalıktı. Akşam olunca etraf sakinleşti. Hükmün infaz yerinin Cebeci Hapishanesi olduğu daha akşamdan belli olmuştu.

26 Ağustos 1926 Perşembe günü akşamı saat 22.00 sularında Dr. Nâzım Bey yalnız kaldığı[145] kalın duvarlı hapishanenin odasından alındı ve eli kelepçeli olarak bölük kumandanının odasına getirildi. Bölük kumandanının odasında mahkeme kararı tebliğ edildi. Karara soğuk kanlılıkla karşıladı. Bu kararın tebliğden sonra menkul ve gayrimenkul ne kadar malı varsa eşi Beria hanıma ve kızı Sevinç'e ait olmasını söyleyerek eşine bir mektup yazdığını ve bu mektubun eşine verilmesini vasiyet etti.[146]

Cavit Beyin idamından sonra Dr. Nâzım Bey hapishane müdürünün odasına getirilip vasiyetini yaptıktan sonra dinî merasim yapılarak idam sehpasına götürüldü. Sehpaya götürülürken biraz çırpındı. Sandalyeye çıkarılıp sehpanın ipi Selanikli Cellât Ali tarafından boynuna geçirildiği zaman son söz olarak: "Efendiler, bu meselede kat'iyen alâkam ve sâ-i taksirim (kusurum) yoktur. Masumum (suçsuzum)!."[147] dedi. Fakat verilen emir üzerine Selanikli Cellât Ali ipi çekti. Dr. Nâzım Bey idam sehpasında çırpına çırpına can verdi.

Dr. Nâzım Beyin idam haberi Paris'te bulunan Refik Evliyazadeye ulaşınca durumu kızı Beria hanımdan gizledi. Çünkü Beria hanım tedavi amacıyla Paris'e gitmişti. Aslında tedaviyi bahane ederek yurt dışına kaçmıştı. Kendisine Ankara'nın zararının dokunacağından korkuyordu.

Refik Evliyazade ve Beria hanım, İzmir'e dönünceye kadar Naciye Evliyazade, Dr. Nâzım Bey imzasıyla mektuplar gönderdi. Bu mektupları bazen Berrin hanım da yazıyordu. Birgün Beria hanım gerçeği ve kocasının idam edildiği haberini öğrenince onunla bir daha diyalog kurulamadı. Sustu ve kendi hayatında sessizliğe çekildi. Bir daha konuşmadı. O kendisine yapılan haksızlığa artık tahammül edemez duruma gelmişti. Çevresindekilere isyan etti. Ama bu isyan sessizlerin sesiydi.

Başta baba Refik Evliyazade olmak üzere Beria hanım ve bütün aile, Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın idamı önlemek için gerekli çabayı göstermediğine inanıyordu. Aslında Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dr. Nâzım Beyin idam edileceğine de pek inanmamıştı. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa nezdinde ciddî bir girişimde bulunmadı.

Bacanağının idam edildiğini öğrenen Dr. Tevfik Rüştü Aras öfkeyle girdiği Mustafa Kemal Atatürk'ün yanından sinirleri yatışmış bir şekilde çıktı. Bacanağının neden asıldığını soran Dr. Tevfik Rüştü Aras'a, Mustafa Kemal Atatürk: "Asmak zorundaydım, yoksa onlar seni ve beni asacaklardı." şeklinde cevap verdi.[148] Dr. Nâzım Beyin suçlu bulunduğunu ispatlamak çok güçtü. Ancak onun ihtiyatsızlığı ve boşboğazlığı şüphelerin üzerine çekilmesine neden oldu. Uğur Mumcu, Gazi Paşaya Suikast; Falih Rıfkı Atay, Çankaya adlı eserlerinde Dr. Nâzım Beyin suçsuz olduğunu yazarken, Osman Selim Kocahanoğlu ise Atatürk'e Kurulan Pusu adlı eserinde Dr. Nâzım Beyin suikast dışında olmadığını belirtmiştir.

Suikast fikri ev toplantılarında yapılan kışkırtmalar sonucu ortaya çıktı. İttihatçılar hükûmet darbesiyle tekrar iktidara gelme fikrindeydi. Fakat 1913 Bab-ı Âli Baskınını tekrarlama girişimi bu defa başarısızlıkla sonuçlandı. Dr. Nâzım Beyin idamı Evliyazade ailesinin ilk karşılaştığı idam oldu. Bu idam son olmayacak ve devam edecekti.[149]

G. Son Mektubu

İdam sehpasına gitmeden önce dünyada son olarak bıraktığı ve eşi Beria hanım ve halası Naciye hanıma hitaben yazdığı 26

Ağustos 1926 Perşembe tarihli mektubunda yakınlarına, dostlarına şunları yazdı.[156]

Eşine hitap ederek kendisi için çok sıkıntı çektiğini ve bundan dolayı çok üzüldüğünü, tamamen masum olduğunu, adil bir mahkemenin kendisini mahkûm etmesine bir türlü akıl erdiremediğini, sevinçli bir habere ulaşabileceğini, sıkıntılı günlerin sona ereceğini, telgrafına telgrafla cevap veremediğini, daha yetkili telgrafların kendisine, sevindirecek haber ulaştıracağını yazdı.

Acı günlerde eşini, ne kadar aradığını ve ne kadar çok sevdiğini daha iyi anladığını, eşinin hayatını sıkıntılı geçirmeye sebep olmasının nedenini bilmediğini, hatırasının zihninde geçer geçmez gözlerinin yaşardığını, eşinin de kendisi gibi gözyaşı akıtıp ağlamamasını ve eşine merhamet dilenciliği yapmak için yazmadığını, uzun zaman hayat arkadaşı olduğunu duygulu bir şekilde ifade etti.

Kendisine bir hâl olursa eşinin çok ağlayacağını, İstanbul'da köpekleri öldüğü zaman nasıl gözyaşları döktüğünü unutmadığını, kendisini acıyarak hatırladıkça gözlerinin dolduğunu, eşi Berta'yı ağlatmayı hiç arzu etmediğini, kendisini üzecek konuları yazmamasını, insan uzun zaman yalnız başına kalınca muhabbet ve şefkat hislerinin kalbinde taştığını, duygulu sözlere karşı çok zayıf olduğunu, her gün jimnastik yaparak bütün asabiyetini takviye ettiği hâlde kalbinin asabiyetini bir türlü kuvvetlendiremediğini, kızı Sevinç'in mektebini düşündüğünü, para için sıkıntıda olduklarını, çalıştığı yerde kalan parasını istemesini, annesinin hanını kiraya verebileceğini, Osman Efendinin namuslu bir adam olması dolayısıyla kirayı eksik ödeyemeyeceğini, annesinin kira konusu için Rahmi dayısı ile görüşmesini, kayın validelerine ve Rahmi'nin madamına hürmetler ettiğini, Sevinç'in gözlerinden şefkatle öptüğünü, kardeşlerine, eniştesine, Numan'a selâm gönderdiğini, Recep'in gözlerinden öptüğünü, Sıdıka'ya da selâm ederek güzel gözlerinden hasretle öptüğünü yazdı.

İstanbul'dan, hemşireden şimdiye kadar hiçbir haber alamadığını, kendisiyle haberleşmenin yasak olması dolayısıyla yazmadığını, kendisine hürmet ettiğini belirterek çocuklarına selâm gönderdi. Emine'nin rahatsızlığından kurtulması için dua etti.

Muhterem halası Naciye hanıma hitaben; 8, 20 ve 22 Ağustos 1926 tarihli mektuplarını aldığını, savunmasını hazırlamakla meşgul olduğu için mektuplarına cevap veremediğini, affını istirham ettiğini, savunmasını okuduğunu, yüce mahkemenin kararını beklediğini, halasını çok telaşlı ve endişeli gördüğünü, bu meselede günahsız olduğunu bildiklerini, bunun şüphesiz hâkimler tarafından da anlaşılacağını ve adil bir karar vereceklerini, kendisinin müsterih olarak sonucu beklediğini, mahkeme kararının telgrafla mektubu varmadan önce bildirileceğini yazdı.

Samim ve Berrin'in hastalıklarından şifa bulmalarından memnun olduğunu, Tütün Handaki lokantalarla Yemiş Çarşısındaki mağazanın boş kalmasından dolayı üzüldüğünü, bunun yerine başka bir tedarik edilebileceğini, bu sıkıntılı zamanlarında yanlarında bulunup yüklerini hafifletmede yardımcı olamadığına ve hizmetinde bulunamadığına çok üzüldüğünü, Berla'nın tenha yerlere çekilmesini ve kalabalıktan kaçmasını hoş karşılamadığını, kadere teslim olmaktan başka elden bir şey gelmediğini, mektubunda hoşluklar yazmak isterken, istemeyerek keder verecek konulardan bahsettiğini, mahkemeyi oradaki hanımların erkeklerden fazla merakla takip ettiğini, salonun hemen dörtte üçünün şık hanımlarla dolu olduğunu, iki defa mahkemede bulunduğunu, ikisinde de hiçbir tanıdık hanıma tesadüf etmediğini, savunmasında ailesinden bahsederken çok üzüldüğünü, dilinde bir kekeleme hâsıl olduğunu, arkasında bulunan bir hanımın arkadaşına: "Karısını çok seviyor." dediğini işittiğini, hâkimler kadınlardan olsaydı bu üzüntüsüne binaen mahkemenin lehinde olmasına hiç şüphe etmediğini, sağ kalırsa on sene sonra bu mutlu inkılâbı göreceğini yazarak ablasının iltifatlarına teşekkür etti. Dua etmelerini rica ederek Hamdi biraderlerin gelin hanımına selâm ve hürmetler sundu. Ayrıca muhterem halasına hürmetler sunarak sabırlı olmasını istedi.

H. Kişiliği

Dr. Nâzım Bey, vatan ve milleti adına canını feda etmekten sakınmayan bir vatan severdi. Dünya nimetlerine, makam ve mevkiye önem vermez, doğru bildiğini savunmakta ısrar eder ve kendi şahsî görüşlerinde direnirdi. Sert tabiatlı idi. Yanılma ihtimaline yer vermezdi. Dediğim dedik derecesinde inatçıydı. Arkadaşlarına çok vefalı olup duygularını idrak ederdi.[151] Fakat onun sert davranışları, eski dostları ve kendini tanıyan değerli arkadaşlarından uzak kalmasına neden oldu. Onun sert tabiatlı oluşunu ailevî problemlere bağlamak mümkündür.

Babası Hacı Abdülhamit de çok sert tabiatlı idi. Nitekim bu huyunun kurbanı oldu. Sırtından ve vücudundan bıçakla vurularak öldürüldü. Bu konu özel ve ailevî bir mesele olsa da Dr. Nâzım Beyin karakterini anlatmak için ailesi ve özel durumu hakkında bilgi vermek burada uygun görüldü.[152]

İyi bir hatip idi. Pelteki, pürüzsüz, samimî ve sıcak konuşmalarıyla bilhassa gençleri ve dinleyicileri aşırı derecede etkilerdi.[153]

Kişiliği ile bağdaşmayan ve uyum sağlamayan davranışlarda bulunurdu. Meselâ, İzmir'e gittiğinde Bursalı Tahir Bey kendisini tanımadığı için kabul etmemişti. Onun bu hareketini Kemer Palasta verilen bir yemekte: "Tahir Bey! Bu zat müracaatımda kapısını suratıma çarpmıştır." diyerek sert bir şekilde eleştirdi. Daha önce İzmir'de arkadaşlarının himayesine sığındığı hâlde eline fırsat geçince Polis Müdürü Mazhar Beyi teşhir etmesi ve sorgulaması arkadaşlarını gücendirdi. "Kadınların tiyatroya erkekle gitmesi serbesttir." diyerek Kömürcü Ahmet Ağayı tahrik etti ve böylece kanlı bir irtica hareketinin çıkmasına sebep oldu. Onun bu davranışı arkadaşlarınca hoş karşılanmadı.[154]

Kömürcü Ahmet Ağanın bulunduğu odaya gelerek onu tahliye edecek veya firarını sağlayacak olan Arnavut Ali Çavuşu Çerkez Reşitin yardımıyla bölüğünden silâh zoruyla aldı. Çıplak ve panto-

lonsuz olarak karakola getirdi. Limanda hareket etmeye hazır vapura Ali Çavuşu bindirirken Eşref Kuşçubaşı'na: "Gel Eşref, şu Arnavut'u ibret olarak kurşuna dizelim." dedi. Bu davranışıyla Dr. Nâzım Bey, hissine ne kadar mağlûp olduğunu gösterdi. Kanun önünde sorumluluktan uzak bulunduğu zamanlarda insanlara intikam alıcı hareketlerde bulunmaktan çekinmedi.[155]

Selim Sami Beyin 1910-1912'de isyan amacıyla dağa çıkmasını cemiyete karşı yapılan bir asilik olarak kabul etti. Daha sonra Sami Bey şehit düştüğü zaman da: "Bizim aleyhimize olan hareketlerini şehadetiyle örttü." demeyi de ihmal etmedi. Yine Sami Bey hakkında Enver Paşaya: "Sami senin yanına hakkıyla yaraşır bir şahsiyettir." dedi. Böylece eski tutumundan vazgeçerek onun lehinde olduğunu ifade etti.[156]

Dr. Nâzım Bey kızdırılmaya gelmez, aksiliği tutar, aleyhe dönebilirdi. Bir anda davranışlarını değiştirmesi onun karekterliydi.[157] Canının sıkıldığı bir adamı hemen asmakta tereddüt etmezdi.[158] Fırsat bulduğunda intikam duygularını tatmin ederdi.[159] Daha önce aynı görüşü paylaştıkları hâlde sonradan ayrılığa düştüğü Prens Sabahattin Beyin adamlarını, İzmir'deki faaliyetlerini önlemek için silâhla tehdit etti.[160] Kendi fırkasında bulunmayanları muhalif fırkadan görür ve onlara düşmanlık duyguları beslerdi.[161] Her ne kadar memurluk, makam ve mevki almamışsa da kendi arzu ve fikirlerini kabul ettirmek için cemiyetin kontrol ve denetimini elinde tutardı.[162]

Dr. Nâzım Bey, II. Meşrutiyet sonrası hataları ve hoş karşılanmayan davranışları ne kadar çok olursa olsun, o bu hatalarını telafi edici önemli faaliyetlerde de bulundu. Çok iyi bir komitacıydı. II. Meşrutiyet'ten önceki hizmet ve faaliyetleri takdir edilmektedir. Yakup Ağalık devrinde aç, çıplak, yalın ayak, yarım pabuç, günde yarım ekmek ve yarım kâse yoğurtla davası adına yaşamaya razı oldu. Halk arasında kazandığı şöhret, itibar ve güven kendisinin yücelmesine neden oldu.[163] II. Meşrutiyet için verdiği hizmetleri halk arasında büyük itibar gördü.[164] Fırkasının saltanat

sürdüğü devirde onun gölgesine sığınan arkadaşları milyonlar kazanarak mevki ve rütbe sahibi oldu.

Eğitim Bakanı olduğu zaman kendisine tahsis edilen devlet arabasına binmedi. Dürüst ve namuslu idi. Doğruluktaki ısrarı onu bazen saflığa götürürdü.[165]

Hürriyetin ilân edilmesi için bütün maddî ve manevî varlığını, cemiyet ve gençliğe feda etti. Birgün yakın arkadaşlarından biri Dr. Nâzım Beyin ayaklarına baktı. Ayakkabısının ön kısmı delinmişti. Farklı olması nedeniyle çoraplarının rengi birbirine uymuyordu. Bunun farkına varan Dr. Nâzım Bey gülerek: "Hürriyet bu kadar mahrumiyete değmez mi?" dedi.[166]

Dr. Nâzım Bey ne şahsı ne de yakınları için hiçbir hediye kabul etmezdi I. Dünya Savaşı yıllarında çeşitli komisyonlarda karşılıksız hizmetlerde bulundu ve herhangi bir maaş almadan çalıştı. Genel merkezde görev yaparken arta kalan zamanını Avrupa'da okuyacak gençlere ve onların işlerini yürütmeye sarf etti. Bütün bunlara rağmen katı ve kuralcı bir tipti. Sinirli, inançlarına aşırı derecede bağlı ve basit bir halk adamı olma özelliğine sahipti. Herkesle senli benli açıkça konuşurdu. İktidarı elde etmek için her türlü eylerne gözü kapalı katılmaktan korkmazdı.

Konuşmalarında dostlarıyla tartışırken ahlâk kuralları üzerinde durur ve bazen de kavga eder gibi davranırdı.[167] Meşveret gazetesi çıkarılırken II. Abdülhamit aleyhinde konuşmamak ve hakaret etmemek şartı konulmuştu.[168] Çünkü tıp fakültesi mezunlarının Sultan aleyhine söyledikleri sözler çok sertti. Meşveret'in ikinci sayısından itibaren daha önce verilen sözü ve kabul edilen şartı bir tarafa bırakarak II. Abdülhamit aleyhinde dolu ağız konuşmaya ve yazmaya başladı.[169] Kurallara uymayan veya taviz veren arkadaşları hakkında çok katı davrandı. Önceleri arkadaşı olan Murat Bey gibi yakınlarının tutum ve davranışlarından dolayı dönekliklde suçladı. Aşırı derecede kurallara bağlı bir milliyetçi idi. Fikren geniş ve esnek değildi. Siyasetle ilgili yazıları çok okumazdı. Okusa

bile milliyetçilik dışında alternatif bir fikir kabul etmezdi. Heyecan adamı olduğundan yeni bir görüşe açık değildi. Zira o fikirlerle meşgul olmazdı. Öncelerl Türkçülüğü kabul etmemişti. Çünkü Osmanlıcılık fikrinden ayrılmanın ve Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan verimli ve geniş ülkeleri bırakarak sadece Türk Devleti kurmanın millete ihanet olacağını söylerdi. Onun tek meselesi ahlâktı. Yapılan yanlışlıklar karşısında çok üzülür ve feryat ederdi.[170]

Haksızlık karşısında susmaz, her yerde açık ve yüksek sesle konuşmaktan çekinmezdi. Başkaları tarafından kurulup konuşturulabilirdi.[171] O konuşurken Talat Paşa: "Bağırsaklarım kesiliyor." derdi. İzmir Suikastına adı karışmasına sebep de hiçbir zaman sahip olamadığı diliydi.

Gençlerle peltek ve güzel konuşmalarıyla yakından ilgilenir ve onların öğrenimleriyle meşgul olmayı severdi. Zira dünyanın gençlikle uğraştığını ve gençliğe verilen emeğin karşılığının tatmin edici olduğuna inanırdı. Gençliğe fedakârlık, komitacılık, teşkilâtçılık ve milliyetçilik duygularını aşılar ve onlara bir gazete vasıtasıyla haberleşmenin önemini anlatırdı. Dr. Nâzım Bey başarı için önce para, sonra para, ve daha sonra da para der ve bunun akabinde teşkilât ve neşriyatın çok önemli olduğunu söylerdi. Hayatında paraya hiç itibar etmediği hâlde ona göre başarı için üç şey şarttı. Bunlar para, teşkilât ve neşriyat idi.

Bulunduğu çevrede kendisini hem fikren hem de fizikî olarak gizlemesini çok iyi becerirdi. Yakup Ağa, Hoca Yakup Efendi, Tütüncü Yakup Ağa, Rüstem ve Selanikli Nâzım gibi takma isimleri kullanarak kimliğini gizlerdi. Bu isimlerin altında onun karakteri de çok değişiklik gösterirdi.

Her şeyini feda edecek kadar Yakup Ağa, tutum ve davranışlarında çok hassas ve sosyal bir yapı içinde Hoca Yakup Efendi oldu. Gençlerin başına fes yerine inkılâp kalıplarını geçirdi. İçi başka dışı başka bir şekilde militanlık yaparak tütün ticaretiyle uğraştı.

Tütüncü Yakup Ağa, nikotin gibi gençleri kendisine ve cemiyete bağladı. Yiğitti. Ölümden ve tehditten korkmazdı. İzmir'de, Selanik'te, Paris'te, Berlin, Batum, Buhara ve Moskova'da, bilhassa Eşref Kuşçubaşı gibi gençlerin güvenini kazandı. Kızdığı zaman çabuk değişir ve aksi istikamete döner, lehinde olduğu birinin aleyhinde bulunabilirdi. İşte bu zaman o Selanikli Nâzım'dı.

Mesleği hekimlik olduğu hâlde bununla uğraşmayıp politika ile meşgul oldu. Onun politikacılığı da kişiliği gibi karmakarışık zıtlıklarla doluydu. İktisat biliminden anlamadığı hâlde halkın ihtiyacı vardır diye ticaretle meşgul olmayı uygun bulurdu. Kendi alanı dışındaki işlerle meşgul olmak onun karakteri icabıydı. Netice olarak o; sert, kaba, aceleci, komitacı, intikamcı bir heyecan adamıydı. Düşündüğünü konuşan ve dediğim dediktir diyen fanatik bir Türk milliyetçisiydi.

DİPNOTLAR

(Dördüncü Bölüm)

1 Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Ankara 1982, s. 230.
2 Azmi Nihat Erman, İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri, s.14.
3 C. Kutay, TİHM C. 20 s., 11592.
4 Ermen. age., s. 17.
5 Afi Fuat Cebesoy, Siyasî Hatıralar, İstanbul 1960, s. 201, Milliyet, 18.6.1926 sayı 126.
6 Osman Sefim Kocahanoğlu, Atatürk'e Kurulan Pusu, İstanbul 2002, s. 45-46
7 Aybars, age., s. 350.
8 Hakimiyet-i Milliye, 14 Temmuz 1926.
9 Afi Kılıç, İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, İstanbul 1955, s. 26.
10 Aybars, age., s. 350.; Kemal Tahir, Kurt Kanunu, Tekin Yay., 3. Baskı s. 355.
11 TBMM Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi 1926, Takrib-i Hükûmet Dosyası, 12 Ağustos 1926, Pazartesi, Dosya Nu.: 239/1, Defter Nu.: 1, s. 1.
12 Reis Bey, Dr. Nâzım Beye hitaben "-Siz söyleyiniz?" diye sordu. O da cevaben "-Doktor Nâzım, pederim Hacı Hamit, mütehehhilim (evli) çocuklarım var. Vapur Acentasındayım." dedi.
13 Aybars age., s. 372.
14 Yalçın, age., s. 286., Ağaoğlu, age., s. 69.
15 Aybars, age., s. 384.
16 Kandemir, İzmir Suikastının iç Yüzü, İstanbul 1955, c. 2, s. 50-51.
17 Ali Canip Yöntem, "Hürriyet-i Cedid" Yakın Tarihimiz, 1962, c. 2, Sayı 25, s. 355.
18 Kinross, age., s. 685.
19 "Beria'oğlum: Bir mektubuyun geldiğini ve beni çok memnun ettiğini sana yazmıştım. Lakin az mektup yazıp mektupları (çünkü ondan sonra sana iki mektup yazmıştım) uzun olduklarından için muayene ve tetkikle dolayısıyla belki postaya vermemişlerdir. Onun için bundan sonra senden uzun mektup beklerim. Sana ara sıra sıhhatimi bildireceğim bazı mektuplar yazacağım. Elhamdülillah sıhhatçe iyiyim, merak edecek hiçbir şey yoktur. Müsterih olduğunu bilirsem benim de gönlüm rahat eder. Sevinç yavrumun gözlerinden öperim. Annene, babana, hemşirene, hürmetler. Benim ümit ederim ki tamamıyla iyileşmiştir. Gözlerinden öperim Beria'oğlum. Doktor Nevzat Bey'i görsen tavsiyelerini icra etsen çok iyi olur yavrum. "Dr. Nâzım Beyin 19 Temmuz 1926 tarihli mektubu.
20 Dr. Nâzım Beyin 19 Temmuz 1926 tarihli özel mektubu.
21 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 1-2.
22 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s.1-7,28-28.
23 Yarı resmî Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Dr. Nâzım Beyin ifadelerinin hemen hemen tamamı Milliyet ve Cumhuriyet gibi diğer gazetelerde ise özeti yayınlanmıştır.

24 TBMM Arşivi, dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 8, s. 1.
24 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 1.
26 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 2.
27 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 4.
28 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 5.
29 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 5.
30 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 6.
31 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 7.
32 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 8.
33 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 9-10.
34 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 11.
35 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 12.
36 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 13.
37 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 13-15.
38 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 13-15.
39 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 16.
40 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 18-19.
41 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 20.
42 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 21.
43 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 22.
44 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 23.
45 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8. s. 32.
46 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 8, s. 39.
47 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 40.
48 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 41-42.
49 Enver Paşanın Dr. Nâzım Beye yazdığı 17.9.1921 tarihli mektubu.
50 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 9, s. 43.
51 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 45.
52 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 46.
53 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 47.
54 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 48.
55 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 49.
56 Aynı Kaynak, Defter Nu.: s. 49-50.
57 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 51.
58 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 52-53.
59 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 53.
60 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 9, s. 55.
61 Yalçın, age., s. 334.
62 Hakimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926, Sayı 1821.
63 "Öteden beri en ince noktalarına ve teferru-atına kadar tasavvur ve ta edilerek ve bu hususta Ankara ve Bursa'da bazı tecrübeler yapıldıktan nihayet Reis-i Cumhur Hazretlerinin İzmir seyahatleri esnasında tatbi meye karar verilen suikast meselesinin Ziya Hurşit ve hempası tarafı

müşarünileyh hazretlerine herhangi bir kimse ve garazın tevlit ettiği ağraz-ı nefsiyeden ziyade merkumların takdib-i. hükûmet gaye-i mevkufesi ile teşkil etmiş bir cemiyet-i hafiye-i mahsuse tarafından tahrik ve teşvik edildikleri bu kanlı cemiyette Terakkiperver Fırkaya mensup mücrimiyetle-i tarafkuk eden birçok eşhastan maada, mukaddema memleketin mukadderatını ülûm (elemler) ve harâbiyete sevk eden meşhus İttihat ve Terakki Cemiyeti rüesasından bazıla-rının da alakadar bulunduğu ve ancak maznun sıfatıyle taht-ı tevkife alınmış olan bu eşhasın vaziyet-i cürmiyelerinin suikast meselesiyle irtibat ve alakaları görülmekle beraber va-si ve şamil faaliyet-i siyasiyede bulundukları mahsus olmuş olduğundan başlı başına bir mevzu teşkil eden bu davanın ayrıca r'üyet ve intaç edilmesi hakkında makam-ı acziyenin talebi heyet-i celilelerinde muvafık...". Aynı Gazete. 3 Ağustos 1926, sayı 1821.

64 Falih Rıfkı, "İddianame". Hakimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926, Sayı 1821.
65 Dr. Nâzım Beyin hapishanede kağıda yazdığı özel notu.
66 Enver Paşanın Dr. Nâzım Beye yazdığı 17 Eylül 1921 tarihli mektubu.
67 Dr. Nâzım Beyin Şükrü Beye yazdığı tarihsiz mektubu.
68 Enver Paşanın Dr. Nâzım Beye yazdığı 17 Eylül 1921 tarihli mektubu.
69 Dr. Nâzım Beyin Şükrü Beye yazdığı tarihsiz mektubu.
70 Halit Bey'i Dr. Nâzım Beye yazdığı 27 Kânunuevvel 1340 (27 Aralık1924) tarihli mektubu.
71 Hakimiyet-i Milliye, 16 Ağustos 1926.
72 Hakimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1926.
73 TBMM Arşivi, Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi, İzmir Suikastı, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 11, s. I.
74 Hakimiyet-i Milliye, 16 Ağustos 1926.
75 TBMM Arşivi Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: II, s. 1-3.
76 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 4.
77 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 7.
78 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. II.
79 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s.12.
80 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. II.
81 Hakimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1926, Sayı 1836.
82 TBMM Arşivi Dosya Nu.: 239 31, Defter Nu.: II, s. 1-4.
83 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 23.
84 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 24.
85 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 24.
86 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 26.
87 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 28.
88 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 30.
89 Aynı Kaynak, Defter Nu.: II, s. 30-31.
90 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 32.
91 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 33.
92 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 34-36

93 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 36.
94 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 37.
95 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 38.
96 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 39.
97 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 40.
98 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 41.
99 Enver Paşanın Dr. Nâzım Beye yazdığı 17. 9. 1921 tarihli mektubu.
100 TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 11 s. 42.
101 Aynı Kaynak, Dosya Nu.: 239- 31, Defter Nu.: 11 s. 42.
102 Aynı Kaynak, Dosya Nu.: 239- 31, Defter Nu.: 11 s. 43.
103 Aynı Kaynak, Dosya Nu.: 239- 31, Defter Nu.: 11 s. 43.
104 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 44.
105 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 44.
106 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 45.
107 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 45.
108 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 46.
109 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 49-50.
110 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 50.
111 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11 s. 50.
112 Milliyet, 9 Ağustos 1926, Hâkimiyet- i Milliye, 10 Ağustos 1926.
113 TBMM Arşivi, Defter Nu.: 11. s. 51.
114 TBMM Arşivi, Defter Nu.: 11, s. 52.
115 TBMM Arşivi, Defter Nu.: 11, s. 53.
116 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 54..
117 "Senelerce Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hiss-i minnettarının henüz tamamiyle zail olmamış tesirleri vardır.", Dr. Nâzım Beyin Şükrü Beye yazdığı tarihsiz mektubu, Milliyet, 9 Ağustos 1926; Hâkimiyet-i Milliye, 10 Ağustos 1926.
118 TBMM Arşivi, Defter Nu.: 11, s. 55, Halil Beyin Dr. Nâzım Beye yazdığı 27 Kânunuevvel 340 (1924) tarihli mektubu.
119 Hâkimiyet-i Milliye, 21 Ağustos 1926.
120 TBMM Arşivi, Defter Nu.: 11, s. 56.
121 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 56.
122 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 57.
123 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 58.
124 Aynı Kaynak, Defter Nu.: 11, s. 59.
125 C. Kutay, T.İ. ve H. Mücadeleleri Tarihi, C. 20, s.11660.
126 Kutay, Talat Paşanın Curbet Hatıraları, İstanbul 1983, C. 1, s. 7.
127 "Cavit Beyin Eşine Yazdığı Mektuplar", Yakın Tarihimiz, 3.S.1962, C. 1, sayı: 10.
128 "Cavit Beyin Sorgusu" Yakın Tarihimiz, 26.7.1962, C. 2, Sayı: 255, 268.
129 Milliyet, 9 Ağustos 1926, Hâkimiyet-i Milliye, 1926.
130 Hizmet Gazetesi, 26 Ağustos 1926; Milliyet, 26 Ağustos 1926; Cumhuriyet 26 Ağustos1926; Hakimiyet-i Milliye, 26 Ağustos 1926.

131 Hizmet Gazetesi, 26 Ağustos 1926, Sayı 508.

132 Dr. Nâzım Beyin 25 Ağustos 1926 tarihinde Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sunmak üzere hazırladığı fakat sunamadığı savunmasıdır. Savunma yazısının altını imzalamıştır. Bu yazı damadı Fuat Bozkır'dan alınmıştır. Yazının fotokopisi arşivimizde bulunmaktadır. Metnin transkribesi şudur:
Aleni istiçvabımda Enver Paşa refaketinde bulunduğum zamanlardaki icraatımız hakkında ve bilhassa Anadolu içinde İttihat ve Terakki namına teşkilât için çalışıp çalışmadığımız hakkında suallere maruz kaldım. Berlin'de Talat Paşa merhumun refaketinde iken Kuvay-ı Milliye'nin nafiz olduğu yerlerde siyasî hiçbir teşebbüsatta bulunmamayı kararlaştırmış olduğumuzdan gerek Moskova'da gerek Batum'da bulunduğum zaman bu kararın haricine çıkmak hatırıma bile gelmedi. Moskova'da Enver Paşa ile geçirdiğim bir ayda garib günlerde beraber gelen millet-i muhtelife-i İslâm'iye murahhaslarının işlerini takipde uğraştık. Ve nihayet Hindistan'da çalışmak için Afgan'a gitmeye karar verdik. Ve bu kararı kuvveden fiile çıkarmak için Cemal Paşa'yı telgrafla Afgan hududuna davet ettik. Bu seyahate hazırlanırken Eskişehir-Kütahya hattının Yunanlılar eline geçtiği haberi geldi. Enver Paşa her ihtimale karşı Türkiye hududundan uzak bulunmamayı Batum'a geçmeyi teklif etti. Mustafa Kemal Paşanın siyaset ettiği hükûmetin ordu ve halk üzerinde nüfuzu baki kaldıkça Anadolu'ya geçmemeye, eğer bu nüfuz tamamıyla zail olur Anadolu baştan aşağı karşı istila ederse ancak o zaman memleketimize girmek şartıyla Batum'a geçmeye razı oldum. İki üç saat sonra Moskova'yı terk ettik, iki hafta sonra Batum'a geldik. Batum'da çok kalmadım. Cemal Paşanın Moskova'dan çektiğimiz telgrafa cevap olarak Eylül evâsıtasında Afgan hududunda (Çarçu) da bulunulması hakkında gelen telgrafı üzerine Batum'u terk ettik. Batum'da kongre namı verilen ve İttihat ve Terakki'nin ihyası hakkında karar ile neticelenen dört kişilik içtimada gerek hareketimden çok sonra vuku bulmuştur. Halil Paşanın denize attığını bildirdiği mühürler bizimle beraber Batum'a getirilmemiştir. Getirilse idi Enver Paşa onları Halil Paşaya teslim etmezdi. Zaten Halil Paşa'da bu mühürlerin bizden evvel Batum'a muvasıl olduğunu ifade-i tahririyesinde işaret ediyor. Bu mühürler Batum'a gönderilmiş olsa ağlebi ihtimal bendenizden biraz evvel Moskova'da Enver Paşa'yla beraber bulunan Bedri Bey tarafından gönderilmiştir. Eğer Enver Paşa dahilde teşkilât için bendenizin muvafakatını istihsal etmiş olsaydı dört kişi ile Batum'da yaptığı kongreyi daha evvel Moskova'da bulunan arkadaşlarıyla yapabilirdi. Hindistan'da çalışmak üzere Afgan'a gitmeye karar verdikten sonra Türkiye dahilinde teşkilât yapmayı tabiatıyla düşünmezdik. Bu teşkilât fikri Enver Paşaya bendenizin Batum'dan hareketinden sonra gelmiş olacaktır. Ondan evvel Batum'da Enver Paşa'yı işgal eden mesele gönüllü olarak ordumuza iltihak idi. Buna da bütün arkadaşlar beraber mani olmak için elimizden geleni diriğ etmedik. Almanya'da olduğu gibi gerek Moskova'da gerek Batum'daki bütün hareketlerim Kuvay-ı Milliye'ye karşı hadim olmak esası üzerine müessistir. Nitekim istiçvabımda bunları birer birer tadat etim.

Cavit Beyin evindeki içtimaya, Gazi Paşanın muvafakat ve müsaadesi olduğuna kani olarak iştirak ettim. O içtimada umdeler hakkında münakaşat cereyan etti. Tevhid-i kuvaya ait olan madde muvafık görülmekle beraber bunun tadilini zamana bırakmak isteyen ve kendisinde münasebet-i intihabiye gören arkadaşlarımızın umdeler esası üzerine namzetliğini koymakta hür olabileceği kararlaştırıldı. Ve bu kararın Gazi Paşaya arzında bendenizi içtimaya davet eden Kemal Beyin deruhte etmesi ve o içtimada bundan başka bir gaye takip edildiğini bilmiyorum.

Terakkiperverlerle münasebetim bu fırkanın iptidayı teşekkülünde Şükrü Beyin İzmir'de kongrede intihab hakkındaki suallerine cevap ile Sabit Beyin hatırıma gelmiyen bir mektubuna mukabelemden ibarettir. Şükrü Beyin mektubuna cevap olarak yazdığım mektupta nazar-ı dikkate alınmalarını celb eden bir cümle, Şükrü Beyin İzmir vaziyetinde bulunan yani düşman istilasını gören İstanbul, Bursa, Kırkkilise gibi yerlerde Halk Fırkası'nın zail olmada bulunduğunu ima etmesine cevap olarak yazılmıştır. Gerek Şükrü Beyin gerekse İsmail Canbulat Beyin İzmir'e kadar gelerek bendenizi fırkalarına ithal etmek için vuku bulan tekliflerine muvafakat etmedim. Ve faaliyet sahasında isticvabımda söylediğim gibi yardımda da bulunmadım. Bulunsaydım birçok yerlerde olduğu gibi İzmir'de de Terakkiperverler namına bir şube teşkil edecek iki üç kişi bulmak güç bir şey değildi. Bu sıralarda idi ki Şükrü Beyin İzmir'e bu amaçla geldiğinden haberdar olan Kemal Bey bendenize evrakın arasında bulunan programı gönderdi. Bendeniz Gazi Paşanın fırka meselesinde bitaraf kalmayacaklarını gazetelerin neşriyatından anlayınca memleketimizde henüz fırka hayatının hulul etmediğine kani olarak hiçbir fırkaya intisap etmemeye karar-ı katimi vermiştim. Bundan dolayıdır ki ne Kemal Beyin programını tasdike ne de kendisine bunun için cevap vermeğe lüzum görmedim. Cevap verseydim o programda beğenmediğim bazı maddelerine itiraz edecektim. O zamandan beri de Kemal Beyle hiçbir muhaberede bulunmadım.

Müdde-i Umumi Bey iddianamelerinde Kemal Beyin riyaset veya telkinâtı altında bir teşkilât-ı hafiyenin faaliyette bulunduğu ihtimal dahilinde görülürse bendeniz bütün mukaddesatım üzerine yemin ederim ki hiçbir teşkilât-ı hafiyeye dahil olmadığım gibi ne nam altında olursa olsun bir teşkilât-ı hafiyenin mevcudiyetinden de haberdar değilim. Program geldikten sonra evrakım arasına atılmış öylece kalmış. Eğer bu program ile yahut başka bir amaçla birinin faraza ismi bir teşkilât-ı hafi için bendeniz ile teşrik-i mesaiye davet ettiğim sabit olursa her türlü cezaya şimdiden muvafakat ederim. Ve insanların en denisi olarak telakki edilmeğe de razı olurum. Müdde-i Umumi Bey isticvabım esnasında samimiyetimden şüphe ettiklerini söyledi. Bendenizin en ziyade nazarı dikkatini celp eden bir cihetim varsa o da bütün hayatımda samimi olmadığımdır. Bazı tefernuata ait meselede sualerinizi memnun edecek cevap vermemiş olabilirim. Fakat bu samimiyetimin fıkdanından değil hafızamızın zaafından münbaistir ve zayıf dimağ ile meşgul olanlar bilirler. Hafızası zayıf olanlar tekerrür ile hafızada tazelenmeyen hadiseler hakkında ha-

tırda esasiyetten başka bir şey hatırlayamazlar. Bazen o nokta-i esasiyeyi de unuturlar.

Terakkiperverlerin iptidaiyi teşekkülünde Sabit Beyin mektubunun neyi ihtiva ettiğini hatta kendisine cevap verdiğimi bile hâlâ hatırlamıyorum. Terakkiperverlerin fırkası o zaman hükûmet tarafından resmen tanınmış meşru bir fırka-i siyasiye olduğu için onun azalarından eskiden beri bir iksiri ile muhaberemde hatta fırkaları menfaatine bazı tavsiyelerde bulunmamın bir cürüm gibi Terakki edileceğini hatırıma bile getirmemekte haklıyım zannederim.

Müdde-i Umumi Bey faraza kahvelerde vapurlarda hükûmet aleyhine propaganda yaptığımı, müstehcen kelimeler kullandığımı, Gazi Paşaya "Gazoz Paşa" dediğimi iddia ettiler. Müstehcen kelimeler hangi zat aleyhine kullanılırsa kullanılsın o zat'ın şerefine nakısa veremez. Fakat kullanılan adamın haysiyetini ihlal eder. Bendeniz bunu bilmeyecek kadar idrak-i hafızamdan mahrum olmadığım gibi esasen müstehcen kelime kullanmaya terbiyem de müsait değildir. Gazi kelimesi yerine "Gazoz" kelimesini, namusum üzerine yemin ederim ki hiçbir defa istimal etmedim. Eğer bir kişi çıkarsa Gazi yerine "Gazoz" kelimesini ben denizden işittiğini ispat edebilirse her cezaya razıyım. Bendeniz bir işim için mecbur olmayınca kahveye gitmem. Esasen kahve hayatını hiç sevmem. Mecmu-i nâs olan kulüp gibi yerlere ayak atmam. Avam ile temasım alışverişe mahsustur. Oturduğum Karşıyaka'dan İzmir'e on beş dakika süren vapurlarda herkes vaktini, gazetesini, mecmuasını okumakla geçirir. Ticaret yerleri olan İzmir'de kimsenin vapurlarda siyasî münakaşayı yapmaya değil dinlenmeye bile talimiliyesi yoktur. Bendeniz iki seneye garib zamandan beri hayatımı kazanmak için İzmir'in en ücra bir yeri olan Daragoz'da emsali bir fabrikanın bürolarında teneke çemberi, petrole mahsus bir Rus müessesesinde sabahtan akşama kadar petrol ve benzin tenekeleri veya buz kalıplarını satmakla ve bu meşguliyetten artan zamanımı da evimdeki bahçemle ve ailemle refakatle geçiririm. En ziyade görüştüğüm dostlarım Halk Fırkasının teşkilât-ı teşriia veya haricîyesinde alakadar olan bazı zavâttar. Bunlarla fırsat buldukça memlekete ait münakaşâtta bulunurum. Bu münakaşâtı da memlekete faydası olur veya bizzat tenvir etmek mülahazasıyla yaparım. Amacım, gayem propaganda olsaydı kendime daima belli muhit ile temasta bulunduracak sayyar bir meşgale arardım. Ve bu sayede sık sık seyahatler yapardım. İzmir'e geleli dört seneye yakın zamandan beri geçen sene (?) almak için Çeşme ilçelerine yaptığım üç günlük seyahatten başka eski İzmir vilayetinin ne bir sancağına ne bir kazasına hatta ne de bir nahiyesine bile gitmemişimdir. İzmir'de adetâ nim (yarım) münteredd bir hayat yaşıyordum. Bendeniz muhitte gördüğüm faaliyetlerden münhasıl tesirlenmiş o fenalığın önü alınabilir mülahazasıyla belki münhasıran Halk Fırkası teşkilâtında müfettiş gibi, mutemet gibi bilâhare heyet-i idare azasından bulunanlar gibi zikrimi izhar etmişimdir. Bir amaç-ı mahsusa da propaganda yapan bir insan şikâyetlerini hükûmetin en sadık müntesiplerine elbette yapmaz. İttihat Fırkası mevki-i iktidarda iken o zaman ki (?) umuru şikâyetleriyle tenkit-

leriyle taciz ederken benim hayatımda ne ise o zamana nisbetle belki yüzde bir derecesinde münakaşat fikir veya şikâyetlerimi aynı amilin tesiri altında yapmışımdır. Demokrasi esası üzerine müesses olan Cumhuriyetimiz bendenize memlekete ait mesail-i umumiye ile alâkadar olmak ve onların üzerinde münakaşa-yı fikriyede bulunmak salâhiyetini bahşetmiştir. Bu salahiyeti istimal etmek zannetmem ki mahrem teşkil etsin."

Doktor NÂZIM

133 "Cavit Beyin Son Saati" Yakın Tarihimiz. 9.8.1962. C. 2. Sayı: 24. s. 330.
134 Kandemir. age., s. 121.
135 Kinross. age.. s. 656.
136 Cemal Kutay kendisini ziyaret ettiğimiz zaman anlatmış ve bu konuşması ses bandına kaydedilmiştir.
137 Erman. age.. s. 182.
138 Milliyet. 27.8.1926. Hâkimiyet-i Milliye. 27.8.1926.
139 Jean Deny, Souvenirs. Du Gazi Mustafa Kemal Paşa, Paris: 1927., "Cavit Beyin Son Saati". Yakın Tarihimiz. 9.8. 1962. C. 2, sayı. 24. s. 330.
140 Ankara II. İstiklâl Mahkemesi Defteri, Dosya Nu.: 1: 167.25, 3.1341-6.1.1926 Esas Nu.: 69, Karar Nu.: 111.
141 Ankara İstiklâl Mahkemesince 13 Temmuz 1926 tarihinde verilen karara zeyildir. Esas Nu.: 69, Karar Nu.: 111, Ankara İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri. TBMM Arşivi 31.12. 1341 – 4.1.1927, 1: 155, s. 1-2.
142 Şükrü Beye yazdığı mektupta "Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hüsnü minnettarının henüz tamamıyla zail olmamış tesirleri vardır." ifadesi yer almaktadır. Aynı Kaynak, s. 6.
143 Ceza Kanununun 55. ve 56. maddelerinde "Türkiye Cumhuriyetinin Teşkilât-ı Esasiye Kanununu tamamen veya kısmen veya tamamen tağyir ve tebdil ile ilgâyı ve kanunu mezkure tevkifen teşekkül eden Büyük Millet Meclisini iskat veya ifa-yı vazifeden men'e cebren teşebbüs edenler idam olunur." ve 57. maddesinde "Bâlâda elli beşinci ve elli altıncı maddelerde beyan olunan fesatlardan birini bir takım eşhas müştemilan icra eden veyahut icrasına tasaddi eylerse o cemiyete dahil bulunanlardan asıl reis veya muharrikleri mefsedet olanlar her nerede tutulursa idam olunur." hükmü yer almaktadır. Aynı Kaynak, s. 10.
144 Ankara İstiklâl Mahkemesi Kararı. Esas Nu.: 69, Karar Nu.: 111 ve Bu Kararı İstinaden Zeyil Kararları. TBMM Arşivi (Efrat) 31.12.1341-4.1.1927, 1: 155.
145 Bleda, age., s. 157.
146 Milliyet. 27.8.1926.
147 Milliyet, 27 Ağustos 1926; Hâkimiyet-i Milliye. 27 Ağustos 1926; Erkan. age., s. 189.
148 Yalçın. age., s. 342.
149 Yalçın. age., s. 343.
150 Dr. Nâzım Beyin 26 Ağustos 1926 Tarihinde idam edilmeye götürülürken eşi

Berîa hanıma aceleyle yazdığı son mektubu:

"Güzel Berîacığım.

Biraz evvel uzun bir telgrafınızı aldım. Benim için çok ızdırap içinde kaldığını anlıyorum. Bundan dolayı çok müteessir oluyorum. Yavrucuğum senin ve Sevinç yavrumun bilâkis üzerine kasem ederim ki ben tamamıyla masum ve bi günahım, bunu bir emâ-ı menfaatle değil tamamıyla müsterih olmanın neden ileri geldiğini anlatmak seni de benim gibi müsterih görmek için yazıyorum. Masumiyetime bu derece kani olduktan sonra adil olarak bir mahkemenin beni mahkûm etmesine bir türlü akıl erdiremiyorum. Ve kuvvetle ümit ederim ki korktuğum netice yerine inşallah hepinizi sevindirecek ve bu ızdıraplı günlere nihayet verecek bir karara mazhar olacağım. Telgrafına telgrafla cevap vermiyorum. Ben istedim ki seni benim cevabımın vürudundan evvel daha salâhiyettar telgraflar teselli edecektir.

Berîa'cığım, böyle günlerde seni ne kadar anladığımı ve ne kadar çok sevdiğimi daha iyi anlıyorum. Hayat-ı zevciyeni bedbaht geçirmene sebep olduğumdan mı nedendir bilmiyorum. Hatıran, çehren zihnimde temas eder etmez gözlerimin nemlendiğini hissediyorum. Sakın bu sözlerimi, hemen alıverişin sende benim için göz yaşı akıtıp da tereddüt etme dememen için merhamet dilenciliği yapmak için yazmıyorum. Bu kadar zamandır sana hayatı refikan oldum. Annene, Allah göstermesin öyle bir hâl olursa benim için ağlayacak hem çok ağlayacaksın bunda hiç şüphem yok. İstanbul'da köpeğimiz öldüğü zaman nasıl acı acı göz yaşlarını döktüğünü unuttum zannetme. Onunu için bana da acıyarak hatırladıkça şimdi benim hissettiğim gibi sende gözlerinin dolduğunu hissedeceksin. İşte bunun için Berîa'cığım seni ağlatmayı hiç arzu etmiyorum. Ama sende beni müteessir etmemek için metin ve müteyakkı ol da bana fazla üzüntü verecek şeyler yazma. Malumuya insan uzun zaman yalnız başına kalınca (hâlâ ihtilatiye memnu) muhabbet ve şefkat hislerini kalbinde hissetmek zarureti olunca tesir veren sözlerle karşı çok zayıf olur. Her gün jimnastik yaparak bütün asabiyetimi takviye ettiğim hâlde kalbimin asabiyetini bir türlü kuvvetlendiremiyorum. Sevinç'in mektubini düşünüyor mu sunuz? Para için sıkıntıda ise belki acentalık hakkımdan inkişafta biraz param kalmıştır. Onalın isteyiver. Ahmet'e mektup yazdığınız zaman benden selam yazmayı unutmayın. Ahmet, Meksika'da hayatını kazanırsa yani hepimizi utandıracak vaziyete girmiş ise çok memnun olacağım. Annen hanını geçen geçen seneki kira ile verebildiği müteahhir benim o zamandan itibaren imzamı elindeki kağıt ile buna(?) Osman Efendi namuslu bir adam olduğu için buhran-ı iktisadiyi vesile ittihaz ederek kirayı tenkide çalışmaz sanırım. Annen bu mesel için Rahmi dayın ile görüşmelidir. Her ikisini de Rahmi'nin maâmafına ve tarafımdan hürmetler. Babana keza. Sevinç'imin şefkatle gözlerinden öperim. Kardeşlerine, enîştene, Numan'a selamlar. Recep'in gözlerinden öperim. Kim bilir yavrucak ne kadar sevimli olmuştur. Sıdıka'ya da selam, güzel gözlerinden hasretle öperim yavrum Berîa'cığım.

İstanbul'dan hemşireden şimdiye kadar hiçbir haber alamadım. Benimle mu-

haberenin memnu olduğuna zahib olacak ki bana bir şey yazmadı. Kendisine hürmetler çocuklarına selamlar. Emine'nin rahatsızlığı inşallah sehil-i akibet olmuştur.

Muhterem Halamız Naciye hanımefendi.

8 Ağustos Tarihli lutufnamizi aldım. Onu müteakip 20 Tarihli lütuf nameniz geldi. 22 Tarihli lütuf namemizi aldım. Bu günlerde mudafaa namemi hazırlamakla meşgul olduğum için hiç birine cevap veremedim. Bundan dolayı affınızı istirham ederim. Müdafaamı dün okudum. Şimdi mahkeme-i âliyenin kararını intizar ediyorum. Sizi çok telaşlı ve endişeli görüyorum. Bendeniz bu meselede ne kadar bî günah ve masum olduğumu pekala biliyorsunuz. Bu masumiyetim hiç şüphesiz heyet-i hakime tarafından da anlaşılacak ve kararı adilanesi ona göre olacaktır. Onun için bendeniz gibi müsterih-il vicdan olarak neticeye intiraz edeniz. Zannedersem telgraflar karar-ı mahkeme bu mektubum elinize varmadan önce size bildirilecektir.

Samim'in, Berrin'in zat-ı aliyelerinin kesb-i sıhhat ettiğinize çok memnun oldum. Bilakis Berrin'in sebebinden dolayı pek müteessirim. Sıcakların şiddeti geçince belki biraz daha kuvvetlenir. Beni müteessir eden bir nokta da Tütünhane'deki lokantalarla Yemiş Çarşısı'ndaki mağazanın boş kalmalarıdır. Hele lokantaların boş kalması sizi kim bilir ne kadar müşkil vaziyete koymuştur. Sağlık olsun elbette onun yerine başka bir karşılık tedarik edersiniz. Bu müşkil zamanlarda bulunup te'siratınıza iştirak edemediğime, hizmetinizde bulunamadığıma bilseniz ne kadar müteessirim. Beria'nın tenha yerlere çekilmesi, kalabalıktan kaçması hoş bir şey değil. Ne çare? Sizin yazdığınız gibi kadere teslimden başka elden ne gelir? Ben size bu mektubumda hoşluklar yapmak isterken, istemeyerek hep de keder verecek şeylerden bahsettim. Bura hanımları mahkemeyi erkeklerden ziyade merakla takip ediyorlar. Salonun hemen dörtte üçü şık hanımlarla doludur. İki defa mahkemede bulundum. İkisinde de dikkat ettim. Hiçbir tanıdık hanıma tesadüf edemedim. Müdafaamda ailemden bahsederken bazen müteessir oldum. Dilimde bir kekeme hâsıl oldu. Arkamda bulunan bir hanımın arkadaşına: "Kansını çok seviyor." dediğini işittim. Hakimler kadınlardan olsaydı bilakis bu teessürüme netice-i muhakemenin lehimde olmasına hiç şüphesiz çok yardım edecekti. Sağ kalırsak on sene sonra bu inkılâb-ı mes'utu da elbette göreceğiz (?). Ablamızın iltifatlarına teşekkür ederim. Dualarını da diriğ buyurmalarını rica ederim. Hamdi biraderlerin gelin hanımlarına selâm ve hürmetler. Muhterem halamız efendimize de (?) hürmetler ve sabırlar. Perşembe, 26 Ağustos 1926. Nâzım.

151 Beyatlı, age., s. 112.

152 Kuşçubaşı, age., s. 20.

153 İsmet İnönü, Hatıralarım (Hazırlayan Sabahattin Selek), İstanbul 1969, s. 53.

154 Kuşçubaşı, age., s. 29.

155 Kuşçubaşı, age., s. 30.

156 Kuşçubaşı, age., s. 27.

157 Kuşçubaşı, age.. s. 28.
158 Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıralarım, İstanbul 1968, C. 2, s. 82.
159 Aynı Eser, s. 415.
160 Aynı eser, s. 265. Y. Hikmet Bayır, age.. c.I, kısım 2, s. 82.
161 Aynı Eser, C.1. s. 269.
162 Aynı Eser, C.1.s. 277.
163 Kuşçubaşı, age.. s. 30.
164 Eşref Seracettin Kuşçubaşı, "Hâmiş" notuyla açıklamada bulunmuştur.
165 Samet Ağaoğlu, age.. s. 68.
166 Aynı Eser, s. 67.
167 Beyatlı, age.. s. 113.
168 Beyatlı, age.. s. 113.
169 Beyatlı, age., s. 115.
170 Beyatlı, age.. s. 116.
171 Ağaoğlu, age., s. 69.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Dr. Nâzım Beyin yaşadığı çağa, aile çevresine, yetişme şekline, teşkilât içindeki faaliyetlerine baktığımız zaman onun dürüst, samimî, namuslu, fedakâr, cesaretli ve vatanperver olduğu bir gerçektir. Onu sadece kendi biyografisi içinde değerlendirip yorum yapmak mümkün değildir. Çok yönlü bir insandır. Mesleği hekimlik olduğu hâlde doktorluk yapmamış; teşkilât, neşriyat, politika ve milletinin ihtiyacı olan iktisat gibi konularla meşgul olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki halsizliklara ve devleti yıkıma götüren olaylara karşı çıkmış, kendisini gelecekte milletin kurtuluşunu sağlayacak imkânların sağlanmasına adamıştır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulup gelişmesinde etkili olmuş, düzenli, disiplinli ve kararlı çalışmalarıyla cemiyet içindeki ayrılıkları önlemiş, dağınık hâlde bulunan teşkilâtı bir isim altında birleştirmiştir. Üç kıtaya yayılmış Osmanlı Devlet yöneticilerine karşı çıkmış, bildiği doğruları hiçbir şeyden çekinmeden ve korkmadan her yerde söylemiştir. Mücadelesinde başarıya ulaşmak için, teşkilâtın ve neşriyatın önemini idrak etmiş, bu sebeple dağınık hâlde bulunan ve bir hedefe ulaşamayan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris ve Selanik grubunu hem teşkilât hem de faaliyet yönünden bütünleştirmiş, cemiyet içinde birlik ve beraberliği sağlamış ve bunun önemini neşriyatla bütün şubelere duyurmuştur. Selanik'te teşkilâtı bir isim altında birleştirme görevini yapıp hürriyetin ilân edilmesi kararının gizlice alınmasını sağladıktan sonra İzmir'e gelmiştir. Buradaki çalışmalarında II. Abdülhamit'in en çok güvendiği İzmir Redif Fırkalarını, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine ve saltanatın aleyhine yönlendirmiş ve redif fırkalarını, Selanik'te ilân edilecek olan hürriyetin lehinde bulunmaya ikna etmiştir. Cemiyet içinde hem lider hem komitacı hem de fedai olarak çalışmış, bu arada Yakup Ağa, Tütüncü Yakup Ağa, Hoca Yakup Efendi ve Afganlı Gulam Rüstem gibi takma isimler kullanmış

ve kıyafetini zaman, zemin ve kullandığı takma ismine göre değiştirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İzmir'de komitacı gibi hareket etmekten çekinmemiş, inkılâba taraftar olmayanları da cezalandırma yoluna gitmiştir.

1909'dan 1918'e kadar Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde genel merkez üyesi olarak hizmet etmiştir. Balkan Savaşı esnasında Hilâl-i Ahmer (Kızılay) adına Selanik Devlet Hastahanesinde baştabip iken Yunan komitacıları tarafından esir edilerek Atina'ya götürülmüştür. I. Dünya Savaşına girmeden iki ay önce Atina'daki esaretten kurtularak yurda dönmüş ve I. Dünya Savaşına girmeye taraftar olmamakla beraber umumî harp yıllarında vatanına hizmette bulunmaktan geri durmamıştır. İzmir'de Celal Bayar'la birlikte Halka Doğru cemiyetini kurarak Halka Doğru dergisini çıkarmış ve Türk Ocakları'nın kurulup gelişmesine maddi ve manevî büyük yardımlarda bulunmuştur. Türkçülük ve milliyetçilik uğrunda büyük hizmetlerde bulunurken mütarekeden iki ay önce Ziya Gökalp'in fikirlerini Türk Milli Eğitimine uygulamak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığına zorla getirilmiştir. Ancak umumî harbin mağlûbiyeti sonucu mütareke yapılırken yurt dışına çıkmaya mecbur kalmıştır.

İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Kırım'a ve oradan diğer ittihatçı arkadaşları ile birlikte Almanya'nın Berlin şehrine gitmiştir. Berlin'de Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşüren İngiltere, Fransa ve İtalya gibi İtilâf Devletlerinin dış işlerinde problemler çıkarmak amacıyla, müstemleke olan Müslüman milletleri ihtilâl yapmaya teşvik ve tahrik etmeyi düşünmüşler ve bu amaçla Berlin'de İslâm İhtilâlleri ve İttihadı Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Dr. Nâzım Bey, söz konusu cemiyetin teşkilâtlandırma işlerini üzerine almış ve cemiyet vasıtası ile yurt dışında Türkiye'nin lehinde faaliyetlerde bulunmuştur. Moskova'da bulunan Enver Paşa ile ilgisini kesmemiş ve Moskova'da Türkiye'nin lehine faaliyette bulunmuştur. Ancak Rusya'daki gelişmeler, bu çalışmaların sonuca ulaşmasına fırsat vermemiştir.

Berlin'de Türklerin lehine propaganda faaliyetlerinde bulunmak amacı ile bir büro kurmuş ve kendisi bu büronun başına geçmiştir. Büro vasıtası ile yabancı gazetelere Millî Mücadele lehinde yazılar yazdırmıştır. Mustafa Kemal Paşa işgalci düşmana karşı Milli Mücadeleyi yürütürken o da dışarıda bu mücadelenin başarıya ulaşması için yazılar yazdırarak çalışmıştır. İsviçre, Hollânda, Macaristan ve İtalya gibi devletlere giderek tanınmış devlet adamlarına Türklerin "Misak-ı Milli"sine saygılı olması gereğini anlatmıştır. Avrupa'da fedakârlıklar yaparak çalışmalarını sürdürmüş ve İtilâf Devletlerinin mağlûp milletler üzerindeki baskısının azalması yolunda çalışmalarda bulunmuştur.

Dr. Nâzım Beyin Avrupa'da yaptığı faaliyetleri neticesiz kalmış ve Talat Paşa şehit edilince Moskova'ya Enver Paşanın yanına gitmiştir. Talat Paşanın şehit edilmesinden sonra kendisini toparlayamamış, fakat Moskova'da Enver Paşanın yanından ayrılmayıp onu kontrolünde tutarak yapabileceği muhtemel bir taşkınlığa mâni olmuştur. Moskova'da iken Anadolu'da devam eden Millî Mücadele'nin lehinde faaliyette bulunmuştur. Enver Paşanın Ankara'ya olan küskünlüğünün sebeplerini anlamış ve onun hakkında bildiklerini Moskova Elçisi Ali Fuat Paşaya anlatmıştır.

Dr. Nâzım Bey, Moskova'da da çok sıkıntılı günler geçirmiş ve nihayet Enver Paşa ile birlikte Bakü üzerinden Batum'a gelmiştir. Batum'da Enver Paşanın Anadolu'ya girmesine mâni olmuş, daha sonra Cemal Paşa ile verdikleri randevu üzerine Çarçu'da buluşarak Buhara'ya gitmiştir. Enver Paşanın, Anadolu'da devam eden Millî Mücadeleyi sıkıntıya düşürmesinden büyük endişe duymuş, bu sebeple durumu ayrıntılı bir şekilde Ankara'ya bildirmiştir. Cemal Paşanın şehit edilmesinden ve Enver Paşanın isyan etmesinden sonra Dr. Nâzım Beyin Moskova'daki durumu tehlikeli bir vaziyet almıştır. Anadolu'ya gelme ümidi kalmayınca tekrar Almanya'nın Bavyera eyaletinin bir köyüne gitmiştir. İzmir'in kuruluşundan sonra Celalettin Arif Beyin daveti üzerine Tiryeste ve Yunanistan yolu ile İzmir'e gelmiştir. İzmir'de psikolojik rahatsızlığı bulunan eşi Berta hanım ve çocukları ile birlikte yaşamaya başlamıştır.

İzmir'de ailesiyle birlikte sakin bir hayat yaşamaya başlayan Dr. Nâzım Bey ekonomik sıkıntılar içindedir. İşsizdir. Bu nedenle okula giden kızı Sevinç'in masraflarını karşılayamamaktadır. Partisinin iktidar olduğu zamanlarda gölgesine sığınanlar, onun yardımı ile zengin olanlar, şimdi ona yaklaşmamakta ve yardım etmemektedir. Yolda gören eski dostları sırtını dönmektedir. En yakın dava arkadaşları ve yakın akrabaları unutmuştur. Buna rağmen o, ailesine ve işine bağlı bir şekilde evinin bahçesi ile meşgul olmuş, kızının eğitimi ile ilgilenerek en mutlu günlerini yaşamaya başlamıştır. Hayatında çok az mutlu olan ve son mutluluklarını yaşayan Dr. Nâzım Bey, İzmir Suikastı ile ilgisi bulunduğu zannı ile hemen evinden alınarak İzmir'de tutuklanmıştır. Daha sonra Ankara'ya getirilerek yargılanmıştır.

Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından yargılanırken ona sorulan soruların İzmir Suikastıyla pek ilgisi bulunmamış ve hayatında yaptığı bütün faaliyetlerinden sorguya çekilmiştir. Çünkü o devir şartlarına göre zanlı bulunanlar gerçek suçluymuş gibi muamele görmüştür. Bu bahane ile önceki ittihatçılar yargılanmıştır. Dr. Nâzım Bey önceki ittihatçılardandır, mahkemede kendisini yargılayan dava arkadaşları ise sonraki ittihatçılardandır. Mahkemede önceki ittihatçılar suçlu bulunmuş ve sonraki ittihatçılar galip olmuştur. Ergün Aybars'ın dediği gibi İstiklâl Mahkemeleri vicdanî kanaatlerine göre karar verme yetkisine sahip olduğu için delil aramalarına gerek görülmemiştir. Mahkeme bir inkılâp mahkemesi olduğu için kararları temyiz edilmemiş ve hemen uygulanmıştır. Bu sebeple İstiklâl Mahkemeleri hukuk ilkelerinden ziyade inkılâp ilkelerine göre çalışmıştır. İstiklâl Mahkemeleri adil değil miydi sorusuna cevap veren Kandemir de, İstiklâl Mahkemelerini adil olmamakla ve peşin karar vermekle eleştirmiştir.

Normal bir devirde vicdanî kanaate göre değil, hukuk ilkelerine göre araştırma yaparak çalışan normal bir mahkemede Dr. Nâzım Beyin suçlu bulunması ve böyle bir cezaya çarptırılması

mümkün değildir. Mahkemede Dr. Nâzım Beyin ifadelerine dikkat edilmediği gibi mahkeme başkanı hissi davranarak ikinci ifadesinden sonra itina ile kaleme aldığı savunmasını bile dinlememiştir. Kendisine yapılan suçlamaları ayrıntılı bir şekilde açıklayarak reddetmiştir. Fakat onun açıklamaları mahkeme kararının değişmesi yönünde hiçbir fayda sağlamamıştır.

Dr. Nâzım Bey, suikast konusundan habersiz ve bu olayda suçsuzdur. İzmir Suikastı meselesinden Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet ve Cafer Tayyar Beyler ne kadar uzaksa Dr. Nâzım Bey de o kadar uzaktır. Cemal Kutay'ın ifadesine göre, Dr. Nâzım Beyin idam kararı üzerine Talat Paşanın eşi Hayriye hanım hüngür hüngür ağlamış ve "Biz ne yaptık, bizden iyilikten başka ne gördüler!" demiştir. Kendisi de idam hükmü karşısında suikastla suçlandığını hayretle karşılamış ve kendisinin böyle bir şeye teşebbüs etmeyeceğini Atatürk'ün söylemesini istemiştir. Dr. Nâzım Bey, suikastla uzaktan yakından ilgisi bulunduğunu kesinlikle kabul etmemiştir. Hüküm kendisine tebliğ edilip idam sehpasına götürülürken vasiyet olarak bıraktığı mektubunda suçsuz olduğunu yazmış ve ip boynuna geçirilirken de benim bunda günahım yoktur, ben suçsuzum demekten kendisini alamamıştır.

Tarihî belgelerin muhtevasından ve araştırmanın sonucundan Dr. Nâzım Beyin Atatürk'e saygıda kusur etmediği ve şiddetle inkılâp taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Dr. Nâzım Beyin savunduğu lâik ve demokratik düşünceleri Atatürk, yaptığı Türk inkılâplarıyla gerçekleştirmiştir. Anadolu'ya gelmek için dört defa müracaat ettiği hâlde Atatürk'ten izin almadan yurda girmemiştir. Enver Paşa ile Batum'a geldiklerinde buradan yurda girmelerine bir engel yoktu. Fakat o, Millî Mücadeleye zarar verilebilir endişesi ile buna teşebbüs etmemiş ve düşmana karşı yapılan soylu mücadeleyi yurt dışında savunmuştur. İngilizlerin "Enverist- Kemalist" başlıklı makalesine cevap olarak yazdırdığı yazıda, ittihatçıların Atatürk'ün emrinde olduğunu ve Atatürk'ün izni olmadan hiç-

bir şey yapmayacaklarını söylemiştir. Yine Atatürk'ün generalliğe terfi ettirilmesi konusunda elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Dış dünyada Millî Mücadele aleyhine yazılan haberleri Atatürk'e rapor hâlinde sunmuş ve mektuplarında saygılarını ifade eden kelimeler kullanmıştır.

Bu açıklamalara göre Dr. Nâzım Beyin Atatürk'ün aleyhinde faaliyette bulunduğunu söylemenin gerçekle bir ilgisi bulunmamaktadır. O, hayatı boyunca Berlin'de yapılan toplantıda çok anlamlı ve çok samimî bir şekilde konuşan Talat Paşanın; "II. Meşrutiyet nasıl bir Enver doğurdu ise Kuvay-ı Milliye de bu memlekete Mustafa Kemal'i bağışlamıştır. Memleketi kurtarmak için bu zat bayrak açma şerefini kazanmıştır. Bizce arzu edilen ve önemli olan memleketin kurtarılmasıdır, falan zatın değil. Bize düşen vazife, Mustafa Kemal'e hâdim ve müzahir olmaktır. Kendisi arzu buyurursa koşar hizmetine gideriz. Fakat kendisine rakip olmak haşa hatırımızdan bile geçmemelidir. Onun müsaadesi olmadan ne memleket dahiline girmek mes'elesini ne de böyle programları düşünecek değiliz." sözlerine sadık kalmış ve bunu asla ihlâl etmemiştir. Enver Paşanın isyanı üzerine çok ağır şartlar altında Buhara'dan Moskova'ya gelmiş ve orada bulunanları Atatürk'ün lehine çevirmiştir. Enver Paşanın plânları hakkında Moskova Elçisi Ali Fuat Paşaya gerekli bilgileri vermiştir.

Suçlu olduğu kanıtlanmadan idam cezasına çarptırılan Dr. Nâzım Bey, belki de önceki hatalarının cezasını ödemiştir. II. Meşrutiyet öncesini zulüm ve istibdatla suçlarken kendileri iktidara geldiklerinde bu dönemi aratmışlardır. İktidar olduklarında zulüm ve istibdat konusunda daha da ileri giderek devleti iyi idare edememişlerdir. Bir Türk hükümdarını hâl etmek için azınlıklarla işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Bildiği doğruları her yerde açıkça konuşması hem şahsına hem de devlete zarar vermesine sebep olmuştur. Hatalarını yurt dışına çıktıkları zaman anlamışlar, fakat pişmanlık fayda vermemiştir. Yurda döndüğü zaman da tu-

tum ve davranışlarıyla şüpheleri üzerine çekmiştir. Kendisi inkılâp için çalışırken şüphe üzerine ittihatçı ve inkılâpçı dostlarının ağır cezasına mahkûm olmuştur. Daha doğrusu yurt dışı mücadelelerde başarılı olan Dr. Nâzım Bey, iç çekişmelerde başarısız olmuş ve en yakın dava arkadaşları tarafından idam cezasına çarptırılmıştır.

Yıllarca savunduğu ve hizmet ettiği demokratik, laik, milliyetçi, halkçı ve inkılâpçı hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin nimetlerini göremeden dikkatsizliği ve boşboğazlığı nedeni ile idam cezasıyla suçlanmıştır. Belki de daha önce yaptığı zulüm ve haksızlığın karşılığı olan ağır idam cezasını adaletin pençesinde bulmuştur. Zira hiçbir zulüm adaletin terazisinden gizlenememiştir. Her kulun cezası kendi hatasıdır. "Kişi zulmeder fakat kader adalet eder" cümlesinin anlamı kapsamında onun kaderi adalet etmiştir.. Dr. Nâzım Bey de idealleri ve prensipleri uğruna farkında olmadan başkasına zulüm ve haksızlık etmiş, fakat kaderindeki adalet idam cezasıyla sonuçlanmıştır.

EKLER

EK – I

Dr. Nâzım Beyin Son Duruşması

8 Ağustos 1926 günkü Ankara İstiklâl Mahkemesi duruşması. Muhakeme sayısı 6. Reis Necip Ali Bey, Azalar Kılıç Ali Bey ve Reşit Galip Bey.

— Meşrutiyet'in ilânından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti veya Fırkası'nda ne gibi vazifelerde bulundunuz?

— Meşrutiyet'in ilânından bir sene sonra kâtib-i umumî (genel kâtip) oldum. Ondan sonra genel merkez üyesi olarak kaldım ve mütarekeden iki ay evvel Eğitim Bakanı oldum. Bu şekilde iki ay kadar bakan olarak kaldım.

— Meşrutiyet'in ilânından sonra mı genel kâtip oldun?

— Evet efendim. Bendeniz o sene Hersing meselesi için Avrupa'ya gönderilmişlerdi. O vakit oluşan heyet, beni genel kâtip yapmış.

— O vakit genel merkez Selanik'te idi değil mi?

— Evet. Selanik'te idi.

— Arkadaşlarınız kimlerdi?

— Merhum Ömer Naci Bey, Abdülkerim Paşa. Başka hatırıma gelmiyor. Zaten iki üç kişiden ibaretti.

— Demek genel merkez o vakit iki üç kişiden ibaretti?

— Evet, hatta vazifesi de bilhassa eğitimle uğraşmaktı. O vakit İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan'da mebusları vardı. Onun için İttihat ve Terakki'nin genel merkezi, eğitime hasr-ı vakit etsin dediler. Benim genel kâtip olduğum zaman genel merkezin bütün meşguliyeti bilhassa eğitimdi.

— 31 Mart hadisesinde İstanbul'da bulundunuz mu?

— 31 Mart hadisesinde İstanbul'da bulunmadım.

— Selanik'te bulunduğunuz zaman genel merkezin malî teşkilâtı ve nakit parası var mıydı?

— Vardı. Ne kadar olduğu hatırımda değil. Fakat Meşrutiyet ilân olunur olunmaz Selanik'ten, İstanbul'dan, İzmir'den iane (yardım) toplandı. Bendeniz İzmir'de yardım topladım. 30 bin lira topladığımızı biliyorum. Selanik'te 4 bin lira kadar para toplanmıştı. İstanbul'da para ve mücevherat hediye olarak gelmişti.

— Bunları siz Selanik'te mi teslim ettiniz, yoksa sizin zamanınızda mı oldu?

— Bendeniz para işine hiç karışmadım. O iş ile hiç meşgul olduğum yoktur.

— Mücevheratı kimler verdi?

— Birçok kişi vermiş. Bilhassa şehzadelerden ve diğer kimselerden mücevherat verilmiş. Bendenizin İstanbul'da toplanan yardımlarla alâkam yok.

— Mücevheratın bir siyasî kuruluşa verilmesi doğru olur mu?

— Tarla bile verirlerdi. Bendenize, İzmir'de yardım toplarken "Cemiyet için tarlamı da veriyorum." diyorlardı.

— Tarla belki uygun olur, fakat mücevherat garip değil mi?

— Vallahi bilmiyorum. Bendeniz İstanbul'a hiç uğramadım bile.

— Siz bir sene mi genel kâtiplik yaptınız?

— Sekiz ay kadar. Çünkü bir kısmını Avrupa'da geçirdim.

— Ne teslim ettiniz ve kimden teslim aldınız?

— Onların bir heyeti vardı. Fakat isimleri hatırımda değil.

— Teslim ettiğiniz ne kadar, eşya ve emval (mallar) nelerdir?

— Arz ettiğim şeyler.

— Ne kadar para teslim aldınız?

— Zannedersem 60-70 bin altın kadar vardı.

— Mücevherat?

— Mücevheratın kıymetini bilmiyorum. Mücevheratla meşgul olmadım.

— Yani sizin bilginiz, kontrolünüz altında değil miydi?

— Kongre tarafından tayin edilmiş, onlar bakıyorlardı.

— Onlara kim bakardı?

— Kongre bakardı.

— Sizin de genel kâtip yetkisiyle ilgilenmeniz gerekirdi.

— Kilitli. Bankada duruyordu. Yahut sandıkta kilitliydi.

— Kaydı falan olması lâzım gelir.

— Tabiî vardı.

— Mücevherat (olarak) ne vardı?

— Birtakım yüzükler vardı. Şamdanlar vardı.

— Bunların ne kadar kıymeti vardı?

— 7-8-9 bin lira kadar. Bunu kimse tayin edemez.

— Önceki ifadenizde de geçmiştir: Berlin'e büyük bir taş gönderdiğiniz gerçektir değil mi?

— Bendeniz zamanında değildi.

— Sizin zamanınızda Enver Bey Selanik'ten Almanya'ya giderken göndermiş.

— Olabilir.

— Sizin malûmatınız yok mu?

— Hiç hatırımda değil. İlk ifademde de zat-ı alinize arz ettim.

— Benim bildiğim öyledir. Tahminen dört yüz bin liralık bir taştır.

— Yok efendim. Bütün mücevherata 8-9 bin liradan ibaret tahmin ediyorlardı.

— Peki hakikati siz söyleyiniz?

— Bilmiyorum efendim. Bendeniz genel merkezde (görevli) iken bütün seyahatte idim. Ekseri vaktim seyahatte geçiyordu.

— Bahsettiğin mücevheratın tahminî kıymetini de söyleyemez misiniz?

— Arz ettim. 8-9 bin tahmin ettiklerini işittim.

— Genel kâtiplikten sonra hangi görevi üstlendiniz?

— Genel merkez üyesi oldum.

— Genel merkez İstanbul'a taşındığı vakit mi?

— Genel merkez, zannederim İstanbul'a Balkan harbinden sonra nakledildi.

— Balkan harbinde neredeydiniz?

— Balkan harbinde değil, ondan biraz evvel zannederim.

— İtalyan Harbinde neredeydiniz?

— Selanik'teydim.

— Demek Harb-i Umumî'den evvel İstanbul'da bulunuyordunuz?

— Evet.

— Harb-i Umumî'ye girebilmek için itilâf (uyuşma) esaslarını hangi devletle ve ne şekilde hazırladınız?

— Bendeniz itilâf istihzarâtına (uyuşma hazırlıklarına) karışmadım. Yalnız bildiğim Almanya ile ittifak oldu. İttifak olduğu gün veya ertesi gün lider bulunan Talat Paşa bizi haberdar etti: "Size bir tebşirde bulunacağım (müjde vereceğim); böyle bir ittifak yaptık." dedi. İttifakın olduğunu da, imza edildiği gün veya bir gün sonra işittik. Ondan evvel hiçbir malûmatım yoktu. Zaten kabine üyelerinin bir kısmından da saklamışlar.

— Kimlerin haberi vardı?

— Sait Paşa, Talat Paşa, Enver Paşa, üçünün de haberi vardı. Almanlar böyle istemişler.

— Devlet mefhumu itibariyle üç nazır tarafından: Enver Paşa ve Talat Paşa merhumlar tarafından böyle bir ittifak yapmak hususunda bunların hak ve salahiyetleri var mıdır?

— Bunu mebus beylere sorunuz. Bu şeylerden genel merkezin, hükûmeti mes'ul tutmak için bir yetkisi yoktu. Genel merkezin yetkisi; bir, teşkilâtla uğraşacak, İttihat ve Terakki Fırkası'nın dahilde bulunan teşkilâtının tanzimiyle meşgul olacak, bir de kongrelerde fırkanın nizamnamelerini ve yapılacak tadilâtı hazırlamakla meşgul olacaktı.

— Demek siz yalnız bu gibi şeylerle meşgul olurdunuz?

— Tabii, selahiyetimiz dahilinde ne varsa onunla meşgul olurduk.

— Peki bir ferd-i millet (vatandaş) sıfatıyla söyleyiniz. Böyle üç nazırın itilâfa girmesi, bir harp ilânına karar vermesi doğru mudur?

— Harp ilânına karar vermek, zannederim vekiller heyeti kararıyla olmuştur. Harp ilânını bilmiyorum. Fakat Kanunuesasî'de bir hudut vardı. Kabinede mevcut üyelerden eğer bir kısmı Kanunuesasi'ye muhâlif hareket etti ise, o onlara ait bir mes'ele veya Meclis-i Mebusan'daki mebuslara ait bir mesele idi. Bir istizah yaparlar (açıklama isterler) ve kabineyi sükût ettirirlerdi. Ve o ittifakı ke-enlem yekûn (hiç olmamış gibi) sayarlardı.

— Genel merkezin bununla ne alâkası olabilir? Bu üç nazırın itilâfa giriştiklerini kimden işittiniz?

— Bunu Talat Paşadan işittik. Fakat sonra işittik.

— Meclis-i Umumî'de, kongrelerde böyle devletin hayat ve mevcudiyetine yönelik meseleleri gündeme getirme selahiyetiniz yok muydu?

— Yoktu. On kongre yaptık. O kongrelerin görüşmeleri 300-350 kişi içinde oluyordu. Oradaki tutanakları buldurursanız göreceksiniz ki kongreler teşkilâtın yapacağı ıslahat ve programlarla

meşgul idi. Bilhassa en son yapılan kongre, zannederim harbin içinde olmuştu. Bilhassa şer'iye mahkemelerinin meşihattan (Şeyhülislâmlıktan) ayrılarak adliyeye bağlanması için uğraşıldı. Başka bir şey ile uğraşmadık. Zannediyorum ki dünyanın her kongresi de böyledir. Yani, beyefendi şunu arz edeyim ki: bu genel merkezin harbe girmek mes'elesi veya ittifak hakkındaki mes'uliyeti o zamanki mebusların mes'uliyetinden çok azdır. Hem kanunen hem vicdanen.

— Fırkanın dahilî ve haricî siyaseti (iç ve dış politikası) ne suretle ve kimler tarafından tespit edilirdi?

— Efendim, Fırkanın Meclis-i Mebusan'da bir idare heyeti vardı. O idare heyeti bu işlerle meşgul olurdu. Genel merkezin vazifesi sınırlı idi.

— İdare heyeti kaç kişiden oluşuyordu?

— Zannederim bir kere otuz kişi olmuştu. Sonra ayrıca fırkanın bir reisi vardı. Mesela merhum Sait Bey fırkanın reisi idi. Fırkanın iç ve dış siyasetine asıl bunlar yön veriyor idiler.

— Kim?

— Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki Fırkası'nın heyet idaresi uğraşıyordu. Genel merkezin vazifesi teşkilât ve kongrelere program hazırlamaktı.

— Meclis-i Umumî kimlerden oluşur?

— Meclisi Umumî sonraları harp zamanında oldu. Evvelce Meclisi Umumî yoktu. Biz programımızı, bilhassa İngilizlerin fırka teşkilâtından örnekalmak istediğimiz için o zaman Avrupa'da tahsilde bulunan Yusuf Kemal ve Haşim Beylerden rica ettik. O zaman onlar İngiliz fırka teşkilâtını tetkik ettiler. Raporlarla bize bildirdiler. Biz kongreye hazır ettik.

— Ne vakit, harp senelerinde mi?

— Harp seneleri öncesinde efendim. Zaten her sene İttihat ve Terakki Fırkası'nın programında tadilât icra ediyorlardı. Fakat en

son tadilât da Meclis-i Umumî usulü vaz edildi (belirlendi) ki o vakit Meclis-i Umumî, İttihat ve Terakki'nin iki kuvve-i teşriyesi, yani hem Meclis-i Mebusan'da, hem de Meclisi Ayan'da bulunan azalardan, beşer mi, altışar mı iyi bilmiyorum, hatırımda değil, bir de onlardan mürekkep olmak üzere bir genel merkez teşkiline karar verildi.

— Ne vakit?

— Harp senelerinden bahsediyorum.

— Söyle bakalım men-i ihtikâr komisyonundaki vazifeniz ne idi?

— İstanbul'da pahalılık başlamıştı.

— Evvela ne için ve ne suretle sizi intihâb ediyorlar?

— Bilmiyorum, Talat Paşa öyle intihâb etmiş.

— O öyle isteyebilir. Fakat insan ne için intihâb edildiğini bilmez mi?

— Men-i ihtikâr vazifesini anlatayım. Niçin intihâb edildiğim anlaşılır. İstanbul abluka altındaydı. Mal giremiyordu. Hıristiyanlar seyahât edemiyorlardı. Hâlbuki ticaret bütünüyle Hıristiyanların elinde olduğu için Avrupa ile ticarette bulunmak, seyahat edememek yüzünden hâsıl olan tesirler, bir malın yedi-sekiz elden geçmesi dolayısıyla mütemadiyen yedi-sekiz defa fiyatına zam edilmiş oluyordu. Ve bu suretle Hıristiyanlar istifade ediyorlardı. Beş kuruşa alınan bir mal 20-25 kuruşa çıkmıştı. Men-i ihtikâr komisyonuna girmekten maksadımız da zincirleme usulüyle bu fiyatları eski hâline indirmekti.

— Bir teşkilâtınız var mıydı?

— Üç kişiden ibaret idi. Bendeniz, Hüseyin Cahit, Rusuhi Bey. Hüseyin Cahit Bey reis idi. Bizler üye idik. Bu suretle 5-6 misli yüksek olan fiyatları aşağıya indirdik. Fakat maatteessüf...

— Anladık. Siz muamele-i ticariyeden anlar mısınız?

— Anlamam.

— Arkadaşınız Rusuhi Bey anlar mı?

— Hayır o da anlamaz.

— Cahit Bey anlar mı?

— Bilmiyorum.

— Bir teşkilâtınız dahi yok?

— Fakat efendim mes'ele doğruluk meselesi idi. Söylemeye edep ederim, fakat mecbur oldum. Tüccarı himaye falan gibi şeyler olmasın diye beni oraya koydular.

— Kayıt tutmaz mıydınız?

— Ne gibi kayıt efendim?

— Bir büronuz, teşkilâtınız var mıydı?

— Vardı. Hüseyin Cahit Beyin bir yazıhanesi, kâtibi falanı vardı. Muamelât kayıt da edilirdi.

— Kim vardı, kaç kişi vardı?

— Bir kâtibi vardı. Polis müdüriyetinden bir de komiser.

— Talebeye ne yapıyordunuz?

— Avrupa'ya talebe gönderiyorduk.

— Tahsilâtını nereden alırdınız?

— Talebe kendi parasını verirdi.

— Siz ne yapardınız?

— Biz şerait-i lâzımeyi hâiz talebeyi intihap ederdik. Ve bunların Avrupa'ya gitmesi için hükûmet nezdinde lâzım gelen teşebbüsatı yapardık. Mesela gidecek talebe sinni (yaş) askeriyeye dahil olabilirdi. Biz bunların tahsil edilmesi için delâlet ediyorduk.

— Yani Eğitim Nezaretine delâlet ediyordunuz?

— Hayır bu hususî bir işti.

— Asar-ı atikadaki vazifeniz ne idi?

— Müze müdürü Halil Beyin riyaseti altında İstanbul'da ve

Türkiye'de bulunan âsâr-ı atîkanın muhafazası için bir komisyon teşkil etmiştir. O komisyon vasıtasıyla İstanbul'da ne kadar âsâr varsa, gerek Bizans gerek Türk âsârından olsun onların tarihçesini yazdırarak kaydederdik. Ve bunları harabiyeden kurtarmak için hükûmet nezdinde lâzım gelen teşebbüsatta bulunurduk.

— Bilgi Cemiyeti'ndeki vazifeniz ne idi?

— Memlekette Türk iktisadını yükseltmek için ilmî bir suretle ne yapmak lâzımsa onları düşünürdük. Ve bunları bendeniz genel merkezde olmam dolayısıyla cemiyette alabildiğim fikirleri genel merkezin kongresinde iktisat nokta-i nazarında programda yapılacak tadilâtta serd ederdim.

— Başka?

— Başka bir şey yoktu. Başlıca meşgalem bu idi. Sonra bendeniz çok gezerdim. Mütemadiyen seyahat ederdim.

— Genel merkeze de devam eder miydiniz?

— İstanbul'da bulundukça devam ederdim.

— Başka bir vazifeniz yok mu?

— Hayır efendim.

— Men-i ihtikâr komisyonunda üyeliğin yok mu?

— 2-3 ay kadar vardı.

— Bunu söylemek istemedin değil mi? Önceki ifadende de söylemedin?

— Dört sene içinde 2-3 ay devam ettim, onun için.

— Şimdi ben sana harpten evvel 339 senesine ait nizamnameyi okutturacağım, dinleyiniz?

(339 senesine ait Meclis-i Umumî nizamnamesi okundu)

— Bakınız, bunun Meclis-I Umumî ve Meclis-i Mebusan haricindeki cereyanları, vazifeleri Meclis-i Umumî tespit eder diyordunuz?

— Tabiî değil mi?

— Bir kere Meclis-i Umumî azalarını ekarte ediyorsunuz. Hiçbir mes'uliyetleri yoktur diyorsunuz. Hâlbuki onlar Meclis-i Umumi'nin asil üyelerindendir. Ve haricî ve dahilî devlet siyasetine ait tamamen malûmat alır ve müzakere eder. Mütalâasını dermeyan eder ve istikamet verir. Bunun için teşkil edilmiştir. İfadesi sarihtir.

— Orada fırkasında bulunan azalarına kongrede kabul edilen şeyleri tatbik ettirmek için teşebbüsatta bulunur. Mesela kongrede mahkeme-i şer'iyenin meşihatten ayrılmasına karar verildiği vakit hükümet bunu kabul etmiş sayılmadı. O vakit genel merkez o verilen kararı kabul ettirmek için Meclis-i Mebusan'daki mebusları vasıtasıyla hükûmet üzerinde icra-i tesir ettirmeye mecburdu. Çünkü kongreden aldıkları salahiyetleri...

— Anladık sözlerinizin manası yoktur. Harb-i Umumî senelerindeki vazifelerinizden bahsediniz?

— Harb-i Umumî senelerindeki vazifelerim: Birçok hukukî komisyonlar vardı. Ez cümle, Avrupa'ya Talebe Göndermek Cemiyeti, Asar-ı Atikanın Muhafazası Cemiyeti, ondan sonra memleketin iktisaden yükselmesi için bir Bilgi Cemiyeti vardı. Bendeniz bunların üçünde de aza idim.

—Şahsen mi aza idiniz, yoksa genel merkez namına mı bulundunuz?

— Şahsen aza idim.

— Genel merkezdeki vazifelerinizi söyleyiniz?

— Nizamnamenin çizdiği hudut dahilindeki vazifem vardı. Yani teşkilâtına bakmak, sonra kongre için yeni bir takım layihalar yapılacaksa onları düşünmek ve hazırlamak. Fakat ekseriya vazifeler genel merkezde taksim olunurdu. Bazı arkadaşlarımız matbuat ve neşriyatla meşgul olurdu. Mesela Küçük Talat Bey, Ziya Gökalp Bey Yeni Mecmua'yı çıkarırlardı. Bendeniz de meşguliyetim, bilhassa talebe ile idi.

— Tahsilâtınız var mıydı?

— Maaşınız var mıydı?

— Hayır, fahriyen yapıyorduk.

— Demek onu da hasbeten-lillâh yapıyordunuz? Memlekette iki tüccarı bulamadınız mı?

— Zaten Hüseyin Cahit Bey tüccarların reylerini istişarî surette alırdı. Almadan bir şey yapmazdı.

— Pekâlâ. Reşit Ayaz Beye bir kredi açtırdınız mı?

— Bendeniz bilmiyorum efendim. O vakit çekilmiştim.

— Hangi bankalarla muamele yapıyordunuz?

— Bendeniz arz ettim. Ya iki veya üç ay bulundum.

— Avrupa'dan mal getiriyor muydunuz?

— Getirdik.

— Ne getirdiniz?

— Patiska ve memlekete en ziyade lâzım olan şeyleri getirdik. Men-i ihtikar komisyonu teşkil ettiği zaman.

— İhtikar komisyonu?

— Bendeniz men-i ihtikarı biliyorum efendim. Bu fiyatlar eski fiyatlarına sükût edince levazım reisi İsmail Hakkı Paşa, bütün malları üzerine vasiyet etti. Beni kurtardınız dedi. Biz bununla çok mücadele ettik. Çünkü men-i ihtikar komisyonundan amaç halka patiska ve sair şeyleri ucuz satabilmekti. Bu kadar emek sarf ettik. Fiyatı eski hâline rücu ettiğimiz zaman karşımıza İsmail hakkı Paşa çıktı. Ne kadar büyük depolarımız varsa onların önüne kamyonlarını gönderir, tüccarla kendisi itilâf yapar ve malları alırdı. Bizim bütün mallarımız hebaya gidiyordu. Biz fiyatı indiriyorduk. İsmail Hakkı Paşa asker için alıyordu. Onun için halka dağıtmak üzere elimizde bulunan patiska, kundura fevkalâde azaldı. Yani arzu ettiğimiz hizmeti maalesef ifa edemedik. İsmail Hakkı Paşanın büyük tüccarla anlaşıp doğrudan doğruya malları alması buna sebep

oldu. İsmail Hakkı önümüze çıkmasaydı İstanbul halkı cidden sıkıntı çekmeden birçok mal satın alacaktı. Vaziyet bu hâli alınca Hüseyin Cahit Bey harbiye nazırına şikâyet etti. Bazı tahsilât aldı. Ve bu suretle biraz mal getirebildik. Ahaliye de satabildik. Ve zannediyorum ki o zamanki Meclis-i Mebusan'a hesabını verdi.

— Yalınız anlamak istediğim evrakı bizdedir. Sözlerinizin ne kadar hakikat ifade edeceği malûm. Tahkikat-ı resmiye var. Oradan anlaşılır.

Sizin men-i ihtikar komisyonu ile münasebetiniz nedir? Onu anlamıyorum. Hüseyin Cahit Bey dayinler vekili Tanim gazetesi'nin baş muhabiri, zannediyorum daha başka birkaç yerde aza, sonra men-i ihtikar komisyonu reisi. Doktor Dr. Nâzım Bey şimdiye kadar böyle işlerde bulunmamış, Ruhusi Bey de keza genel merkez azası, men-i ihtikar komisyonu ile münasebetiniz ne?

— Efendim söylemeye tedip ederim. Talat Paşa dedi ki: Ben orada namusumdan zerre kadar şüphe edilmeyen iki adam isterim. Şimdiye kadar Doktor Nâzım'ın ticaretle, para işleriyle uğraşmadığını bilirim. Onu isterim. Ruhusi Beyde keza onu da isterim. Ve bundan dolayı bendenizi oraya getirdi. Hiçbir ticarî iltizam etmezler diye bizi aza yaptı.

— Ben de diyorum ki, böyle harp senelerinde devlet teşkilâtını şu ve bu suretle üç şahsın iktidarına istikametine terk ediyoruz dese de bunda bir hakikat yoktur. Devlet idaresi nokta-i nazarından bir hakikat ifade etmez.

— O hâlde Talat Paşa ve o vakitki hükûmet mesuldur.

— Sen niçin kabul ettin?

— Bir vazife-i milliye verilir, niçin kabul etmeyeyim?

— Bir defa böyle mühim para, eşya, mal işini deruhte edebilmek için tecrübe ihtisas lâzımdır. Kendi ifadenizle söylüyorsunuz ki benim ticarette behrem (hissem) yoktur.

— Fakat iltimas etmekte behrem vardır.

— Hata yapmak ihtimaliniz çoktu. Daima söz olmuştur. Harb-i Umumî'nin büyük bir şaibesi olarak kalmıştır.

— Bendeniz Harb-i Umumî'den açık alınla çıkmışımdır.

— Sen öyle zannedersin. Kül itibariyle bu böyledir. Burası bu kadar yetişir. Bu safhaya gelmezden evvel dûvel-i merkeziye ile itiâf hususatı esasatının ihzar edilmesi hususunu sormuştum. Sizin Alman sefarethanesinde temasınız hakkında bir mütalâanız var. O nasıl oldu. Onu anlatınız?

— Efendim Goben İstanbul'a geldiği zaman İstanbul'da zat-ı aliniz de hatırlarsınız. Taş Kışla yangını olmuştu. Bu yangını söndürmek için birtakım Alman neferleri Goben'den çıkmıştı. Bu neferlerden bir kısmı yaralanmış veya ölmüştü. Talat Paşa, Alman sefirine gidip taziye etmek için bendenizi memur etmişti. Zaten bazı mesaikde böyle sefaretlere beni gönderirdi. Gittim taziye ederken Alman sefiri bir şeyler söyledi. Anlayamadım. Ne buyurdunuz sefir efendi dedim. Siz Fransız dostu, Alman düşmanı imişsiniz dedi. Bendeniz nezakette tevafuk etmeyen böyle bir hareketinden müteessir oldum ve dedim ki ben ne Alman dostu, ne Fransız dostu ve ne de Alman ve Fransız düşmanıyım. Ben Türkün ve Türkün dostuyum dedim. Ve genel merkeze çıktım gittim. Terbiyesiz bir adam.

— Yani?.

— İşte bu kadar.

— Hâibuki bilahare Alman Dostluğu Cemiyeti'nin teşkilinde de vazifeniz vardır.

— Var. Çünkü talebe cemiyeti ondan doğmuştur.

— Fakat Almanlar'la iyi olmadığınızı da söylemiştiniz?

— Ben söylemedim, sefir söyledi.

— Bundan dolayı zannederim Almanya İmparatoru tarafından size bir vazo hediye edildi.

— Onu da arz edeyim. Müze Müdürü Halil Bey riyaseti altında İsmail Cenani. Mimar Kemal Bey ve bendeniz Almanya'ya gittik. Çünkü bu Türk muhadenet (dostluk) cemiyeti bizim talebimiz için o kadar yardım ediyordu ki milyonlar toplandı. Hatta biz bunu Türk talebesine sarf etmek istemedik. İspatı ise. Almanlar tarafından toplanan paranın Türk talebesine sarfı Türkün haysiyeti ile tevafuk etmediği fikrini ileri sürdüm. Ve kendilerine bu parayı oradaki Türk talebesinin teftişine sarf ediniz. Biz buradan gidecek olan talebeyi kendi parasıyla göndeririz dedik. Bunu derhâl kabul ettiler ve bu para ile İstanbul'da bir bina ve kütüphane yapmak istediler. Ve Türkler ile Almanlar arasında talebe ve hoca mübadelesini istediler. Yani Türk hocaları oraya gidecek ve Alman hocaları da buraya gelecek. bir müddet tetkikatta bulunacaklar ve oradan gelecek olan talebeler, yapılacak olan o binada oturacaklar ve Türkiye hakkında tetkikatta bulunacaklardı. Nitekim bu mesele bütün dünyada teamül hâlini almıştır. İşte bu suretle bizi Avrupa'ya çağırdılar. Çok iltifat ettiler. Bendeniz hissettim ki nişan vermek istiyorlar. O zaman orada profesör Musevi Şimit vardı. Kendisi Türk Alman Dostu Cemiyeti'nde aza idi. Kendisine ben şimdiye kadar hiçbir nişan almadım. Hatta Hilâl-i Ahmer'den on bir ay hapis çektim. Hilâl-i Ahmer'den bile bir nişan istemedim. Ben nişan takamam. Bana nişan verilirse reddederim. Bu ise bir terbiyesizlik olur. Onun için siz imparator hazretlerini ikaz ediniz. Bana nişan vermesin dedim. Bendenize oradan ayrılırken sosyoloji üzerine bir büyük sandık kitap verdiler. Ha, pardon bundan evvel İmparator mutlaka sana bir şey vermek istiyor dedi. Ben de madem ki bir şey vermek istiyorsa resmîni versin altına imza atsın dedim. Sonra hariciye nezaretindeki dostlarım bana bir kütüphane verdiler. Bu kütüphane amele ve iktisadiyat hakkında idi. Onu getirdim.[1] Doğrudan doğruya ziraat nezaretine verdim. Ve Nazır Şeref Beye bu kütüphaneden lâzım gelen şeyleri iktibas etsinler dedim. Aradan bir müddet geçtikten sonra genel merkezde iken bendenize bir mektupla bir sandık geldi. Evvelce arz ettiğim gibi nişan

istemem, bir resim verilse kabul ederim demiştim ya... İmparator mezkur sandığa bir vazo ve vazonun üstüne bir resmini yerleştirerek bendenize göndermiş. Bendeniz de kabul ettim. İşte vazo meselesi de budur.

— Peki eğitim nazırı nasıl oldunuz?'

— Bendeniz eğitim nazırı olmak istemiyordum. Meşrutiyet'in bidayetinden bila itibaren hayatımda memuriyet kabul etmemeyi kararlaştırdım. Nitekim de ne memur, ne mebus, ne ayan ve ne de hiçbir şey kabul etmedim. Çünkü prensibim haricinde olan şeylerdi. Nitekim olmadım. Eğitim nezaretine gelince bu makam altı ay kadar münhâl kaldı. Bendenize çok ısrar ettiler. O vakit Talat Paşaya dedim ki: "Siz böyle keyfe ma ittifak bir adamı alıp oraya nazır yaparsanız çok kaybedersiniz. Eğer beni nazır yapmak istiyorsanız Avrupa usulünü takip ediniz. Evvela beni mebus intihap ediniz. Evvela meclisin eğitim nezaretinin raportörü olayım. Projelerimi tetkik edeyim. Edikasyon hakkında tetkikat yapanm. O vakit hem ben mahcup olmam hem de size hizmet etmiş olurum" dedim. Bunun üzerine, geldiğim zaman zorla aldılar. Nezarete götürdüler. Nezarete girer girmez bütün memuru topladım. Orada memurine söylediğim sözler de bundan ibarettir.

— Pekala. Beş ay nasıl oldu da eğitim nezareti münhâl kaldı?

— Onu kabineye sorunuz efendim. O zaman Ali Münif Bey idi.

— Evvelce eğitim nazırı kim idi?

— Şükrü Beydi.

— Niçin çekildi?

— Talat Paşa ile araları açılmış.

— Talat Paşa ile mi, Cavit Beyle mi?

— Bilmiyorum. Belki Cavit Beyledir. Çünkü Cavit Bey onun istediği parayı vermiyordu. Kendisi aynı zamanda eytamlar mektebinin müdür-ü umumiyesi idi. Bütçeye konulan para ise eytamın

maişetini temin edecek derecede kâfi olmadığı için bu iki nazırın arası açılmış.

— Genel merkezde iki nazırın arasını te'lif etmek cihetî konuşulmadı mı?

— Hatırıma gelmiyor.

— Yani Şükrü Beyle Cavit Beyin arası açık mıydı?

— Açıktı. Ben de öyle zannediyorum. Hem çok açıktı ve son zamana kadar görüşmüyorlardı.

— Yani Cavit Beyin evinde toplandığınız zamana kadar açıktı zannederim.

— Bendeniz memleketten dört-beş sene uzak kaldığım için bilmiyorum.

— Nihayet Talat Paşa kabinesi istifaya karar veriyor. Bu istifanın esbab-ı dahiliyesi ve hariciyesi ne idi?

— Mağlûbiyet.

— Ne gibi?

— Harpte mağlûp olunca sulh devresi geliyordu. O zaman harp mesuliyeti üzerinde olan kabinenin itilâf hükûmetleriyle müzakereye girişmesi muvafık görülmedi. Kabine istifa etti ve Talat Paşa kabul etti.

— Harbe devam edebilmek ve edememek ve mütarekeye teşebbüste bulunmak meselesi istifaya teşebbüsten evvel mevzu-u bahis olmuş muydu?

— Böyle bir şey hatırıma gelmiyor. Onu hariciye nazırına sorunuz.

— Siz de kabinede bulunuyor sunuz ve mesuliyet-i müştereke-niz var mı?

— Var efendim. Fakat bizim orada bulunduğumuz zaman biz mağlûp olduk.

— Ne meselesi oldu da mağlûp olduk?

— Bulgaristan mağlûp oldu. Mağlûp olunca Makedonya'daki kuvvetin İstanbul'a gelmesi ihtimali vardı. Onun için Almanlar'a soruldu. Almanlar, biz harbe devam edebilecek bir hâlde değiliz dediler.

— Almanlara ne soruldu?

— Harbe devam edebilecek bir hâlde misiniz değil misiniz diye soruldu?

— Sonra?

— Almanlar Enver Paşaya, biz harbe devam edebilecek vaziyette değiliz, sulh yapmak mecburiyetindeyiz. Ortada Vilson Prensipleri vardır. Fakat siz sulh yapmak isteyip de mutlaka harbe devam etmek isterseniz o da sizin bileceğiniz bir şeydir diye cevap gelmişti.

— Onun üzerine siz ne yaptınız?

— Onun üzerine, madem ki Vilson Prensipleri üzerine sulh yapılacaktır. O hâlde itilâf şeraitini hazırlayacak ve İtilâf hükûmetleriyle müzakereye girebilecek ve hap mesulü olmayacak bir kabine mevki-i iktidara gelsin denildi. Zannedersem sarayda da Talat Paşa'yı tazyik ettiler. Onun üzerine heyet-i vükelâda müzakere oldu. İstifaya karar verdik. Talat Paşa istifasını Saraya götürdü ve bu suretle çekildi.

— Demek Bulgaristan cephesinin bozulması üzerine Almanlara ve Avusturyalılar'a soruyorsunuz. Onlar da sulha taraftarız, siz de sulh yapın diyorlar öyle mi?

— Efendim, Enver Paşa Almanlar'dan kuvvet istedi. Evvelce Almanlar kuvvet göndermeye başladılar. Zannederim bir-iki fırka göndermişlerdi. Sonra onların cephesi de zaafa duçar olduğu için harbe devam edemeyeceğiz, sulh yapacağız diyorlar. İlaveten size de onu tavsiye ederiz. Fakat isterseniz harbe devam ediniz diyorlar.

— Pekâlâ, meselenin şekli zahiri böyle, şimdi müttefiklerin vaziyeti var. Ondan sonra sulha doğru gidiyorsunuz. Fakat bu suret-

le başka bir kabine teşkil etmek ve sulha doğru gitmekle memleket için ne gibi netice hâsıl olacağını tezekkür ettiniz mi?

— Ne gibi netice efendim?

— Talat Paşa kabinesinin istifa etmesi demek İttihat ve Terakki'nin infisahı ve bütün mevcudiyete veda etmesi demektir. O manayı ifade eder. Çünkü memleketin kudret-i maneviye ve maddiyesinin harb-i umumî uğrunda istimâl etmişlerdir. Şimdi siz sulha talip oluyorsunuz? Sulha talip olmak memleket için ne gibi bir netice hâsıl olacağını tezekkür etmek lâzımdır. Bu hususu tezekkür ettiniz mi?

— Bu neticeyi yeni gelecek kabine tespit edecek. Bu sulh şeraite bağlıdır.

— Sulh şeraitini nasıl temin edeceksiniz, ne yapacaksınız?

— O vakit Vilson Prensipleri üzerine teklifat vaki oldu. Dediler ki: Her millet kendi mukadderatına hâkimdir ve kendi hududu dahilinde müstakil olarak kalacaktır. O vakit düşündük Avrupa dediğini tutarsa ve Amerika reis-i cumhuru nazariyelerinde samimi iseler Türkiye Türk hududu dahilinde kalacaktır ve zararı mahdut kalacaktır. Fakat bunun temini için de namuslu bir kabinenin mevk-i iktidara gelmesi lâzımdır dedik. Bu hususta Talat Paşa memnun görünüyordu. Ve İzzet Paşanın riyaseti altında Fethi Bey, Cavit Bey, Sait Bey ve daha bazı zevattan müteşekkil bir kabine teşekkül etsin. Bunlar namuslu zevattır deniyordu. Ve bu suretle eğer Avrupa hakikaten vaadini tutacak olursa Türkiye kendi hududu dairesinde müstakil olarak kalırdı. Zaten Harb-i Umumî'ye girmenin başlıca sebebi de, kapitülâsyonlardan kurtulmak, İstiklâlimizi kazanmak için idi. Onun için zarar bile olsa mahdut bir zarardır deniliyordu. Hulâsa arazi cihetinden kaybettiğimizi istiklâl nokta-i nazarından telafi edeceğiz diye müteselli oluyorduk. Elverir ki mevki-i iktidara gelecek olan kabine memleket mukadderatına hâkim olsun ve memleketin menfaatini müdafaa edebilsin. Buna da Talat Paşa elinden geldiği kadar çalıştı ve defaatla sara-

ya da bunun için gitmiş idi.

— Yeni kabine neye istinat edecekti?

— Onu bilmiyorum. Kuvvet nokta-i nazarından mı maneviyat nokta-i nazarından mı?

— Meşrutiyet hayatında bir kabinenin bir kuvvete, bir fırkaya istinat etmesi lâzımdır. Talat Paşa kabinesi İttihat ve Terakki kabinesi idi. O istifa edince İttihat ve Terakki kalmamıştır. Şimdi onun istifasıyla yerine gelecek olan İzzet Paşa kabinesinin hangi kuvvete istinat edeceğini soruyorum.

— Efendim. Talat Paşa Meclis-i Mebusan'daki arkadaşlara icra-i tesir etti ve ki bunlar gayet namuslu adamlardı. Siz bunları tutunuz dedi ve muvaffakiyetlerine yardım ediniz dedi. Ve bunun üzerine meclisin heyet-i umumiyesi yeni gelen kabineye mesned oldu.

— Kabinenin istifası Meclisi Umumîye'de mevzu-u bahis oldu mu?

— Vallahi efendim. Ahval o kadar suratle cereyan ediyordu ki o sırada Meclisi Umumî toplantıda bu ciheti konuştu mu konuşmadı mı bilmiyorum.

— Evvela onu söyleyiniz? Meclisi Umumî berdevam mıydı değil miydi?

— Meclisi Umumî berdevam idi.

— Hâlbuki Hüseyin Zade Ali Bey diyor ki: "Meclisi umumî harp senelerinde ictima etmiyordu."

— Zannedersem Meclisi Umumî'de Hüseyin Zade Ali Bey yoktur.

— Meclisi Umumî'de kimler vardı?

—Ayan, mebusan, bir de genel merkez. Hariçten kimse yoktu.

— Pekâlâ. İzzet Paşa kabinesi teşekkül etti. Sonra İttihat ve Terakki ne oldu?

— Harp kaybedildiği için İttihat ve Terakki halk nazarında sükût etti. Memleketi teşkilâtsız bırakmamak için dediler ki, bir kongre yaparız. Bu kongrede aza İttihat ve Terakki'nin devamını arzu ederlerse o şekilde, feshine karar verirlerse diğer şekilde başka bir fırka tesis edilir. Fakat herhâlde memleket teşkilâtsız kalmasın denildi. Onun üzerine alel acele bir kongre addolundu. Hatta her yerden bir murahhas gelemedi. Vekil gönderdiler. Fakat Meclis-i Mebusan ve ayan azası orada bulunduğu için tabiatıyla onlar kongresinin azay-ı tabiiyesinden idiler. Bu suretle bir kongre akdedildi. Bendeniz sonradan gitmiştim. Orada İttihat ve Terakki'yi Teceddüt Fırkası'na kalb ile hariçte de eski İttihat ve Terakki Teşkilâtı'nı Teceddüt Fırkası namı altında çalışmaya sevk ettiklerini işittim.

— Kongrede siz bulundunuz mu?

— Bulundum. Fakat baş tarafında bulundum. Son kararlarında bulunmadım.

— Kongrenin kararı nizamına muvafık mıydı?

— Tabi.

— Bütün genel merkez arkadaşlarınız bu kongrenin kararını kabul ettiler mi?

— Kabul etmeleri lâzım gelir. Bendeniz kabul ettim.

— İstanbul heyet-i merkeziyesi bunu ne suretle telâkki etmiştir?

— Bendeniz İstanbul'u terk ettim. Onun için heyet-i merkeziyenin ne suretle telâkki ettiğini bilmiyorum.

— Teceddüt Fırkası'na kalbi mevzu-u bahis olmuştur. Tabi ilk zamanlarda hepiniz bulundunuz?

— Efendim birinci günü heyet-i idare teşekkül etti. Genel merkez azaları istifa etti. Talat Paşa lider olmak sıfatıyla izahat verdi. O gün izahat ile geçti.

— Teceddüt Fırkası, heyet-i idaresini teşkil ettiler değil mi?

— Evet.

— Genel merkez artık mağdur addedildi. Meclisi Umumî'de kalktı. Kabine de istifa etti. Tecedüd Fırkası'nın heyet-i idaresi teşekkül etti. İttihat ve Terakki nihayet oldu. Yani mevcudiyeti selbedilmiş oldu değil mi?

— Muvakkat bir heyet-i idare teşekkül etti. Bendeniz o vakit idarede idim.

— Niçin?

— Kongreyi devam ettirmek için bendenizin bulunduğu gün Talat Paşa yalnız harp hesabını verdi. Biz şu amaçla harbe girdik, şu netice hâsıl oldu. Şöyle de mağlûp olduk dedi. Azalardan birer birer söz alıp Paşa merhumu tenkit ettiler. Ondan sonra kongreyi idare edecek bir heyet-i idare teşekkül etti. Ondan sonra da biz çekildik.

— Genel merkezin uhdesinde olan para, eşya, saire devredildi mi?

— Bizden sonra devretmişler.

— Kimler?

— Malûm-u aliyeniz bir malî encümen teşekkül eder. O malî encümene Genel Kâtip hesap verir. Kongre azası da o hesabı alır. Bütün kongreler de böyledir.

— Genel merkezin uhdesinde neler vardı?

— Hesap işlerine karışmıyordum efendim bilmiyorum.

— Genel merkez azası sıfatıyla?

— Bilmiyorum efendim. Onu Mithat Şükrü Beye sorarsınız.

— Ona da sorduk. Siz de söyleyiniz?

— Efendim, değil yalnız o vakit ondan evvelki şeyleri de bilmiyorum. Kongre oldu mu bir heyet toplanır o heyet hariçten gelen murahhaslardan olurdu. Kendileri idare ederlerdi. Bu heyette 3-4 kişi bulunurdu. Ondan sonra bunlar müşterek bir mazbata yaparlar ve hülâsasını kongreye bildirirlerdi.

— Para almak, vermek meselesi olursa siz imza etmez misiniz?

— Hayır.

— Ya kim alıp verirdi?

— Genel Kâtip.

— Heyetinizin malî hususata hiç müdahalesi yok muydu?

— Hiç yoktur efendim.

— Demek yoktu?

— Herhâlde ben hiçbir malî hususata karışmamışımdır.

— Genel merkezin vezaifesine müteallik olan hususatı nizamnamede okuyoruz, dinleyiniz. (genel merkezin vezaifi okundu.)

— Gördünüz mü?

— Fakat vazifeler taksim olunur efendim.

— Ben size söyledim mesuliyetiniz vardır.

— Fakat emniyet var efendim.

— Ne olursa olsun heyet bir şahsiyet-i hükmüye mahiyetinde mesuliyeti deruhte etmiştir.

— Fakat arz ettiğim gibi vazife taksim edilmiştir. Sonra birde emniyet-i mütekabele vardı.

— Vezaif-i hususi cihetten taksim edebilirsiniz. Fakat umumîsuretle müşterek mesuliyet altındasınız?

— Elbet efendim. Eğer fena bir muamele yapılmışsa benim de müşterek mesuliyetim vardır.

— O hâlde parayı kimin aldığını ve sizden aldığını bilmem demek olur mu?

— Bilmiyorum efendim.

— Bilmiyorum demek manasızdır.

— Bilmiyorum efendim. Çünkü arz ettiğim gibi bizde mütekabil emniyet vardı.

— Veznedarınız kimdi?

— Nihat Bey idi.

— Muhasebeciniz kimdi?

— Yine Nihat Bey.

— Demek hem veznedar, hem muhasebeci mi?

— Evet efendim.

— Genel merkez ve kabine ve Meclisi Umumî müstafi vaziyetine geldikten sonra memleketten savuşmak fikri nereden doğdu?

— Genel merkezde doğdu. Meclisi Umumî azalarından bazı zevat da gelmişti. Ve orada denildi ki: Bu harp birtakım mesuliyetler tevlit etmiştir. Halkın bilhassa Hıristiyanlar'ın bize buğzu vardır...

— Bunu kongreden evvel mi düşünüyorsunuz sonra mı?

— Kongreye karar verdiğimiz gün.

— Sonra?

— Talat Paşa, Enver Paşa, Dr. Bahaddin Şakir, Dr. Nâzım memleketi terk etmelidirler. Ve kendilerinin hariçte olduklarını göstermelidirler. Çünkü bilhassa Hıristiyanlar'ın bunlara karşı büyük düşmanlığı vardır.

— Kimlerin?

— Rumlar'la, Ermenilerin efendim.

— Sonra?

— Bunlar bu suretle dahilde kalacak olurlarsa memlekette iğtişaş çıkarmak için vesile ararlar. Onun için bu zevatın memleketten çıkmaları memleketin menafiî namına doğrudur, dediler ve çıkacaksınız dediler.

— Bu kongreden bir-iki gün sonra diyorsunuz.

— Kongrede nasıl olur efendim. Kongrede bir defa bulundum. Ondan sonra İstanbul'dan ayrıldım.

— Söylediğiniz şekil kongreden iki üç gün sonra mı?

— Bir iki gün sonra bulunmadım ki, ondan sonra hemen hareket ettik. Bendeniz kongrede bir gün bulundum.

— Yani kongreden evvel diyorsunuz?

— Evvel.

— O hâlde ifadeniz yanlış.

(Dr. Nâzımın ifade-i evveliyesi okundu.)

— Efendim bu mesele kongreden evveldir.

— Peki evvel olsun, sonra?

— Hareket edeceğimizi bize sabahleyin bildirdiler. Bir istimbot gönderdiler, onunla akşam bir torpitoya bindik. Ve oradan Sivastopol'a gittik.

— O kararı ittihaz ettiğiniz vakit Meclisi Umumî'den kimler bulunuyordu?

— Zannederim Cahit Bey bulunuyordu. Belki başka da vardı.

— Demek bu kararı ittihaz ettikten sonra kongrede bir veya iki defa bulundunuz?

— Bir defa içtimada bulundum efendim.

— Çekileceğinizden kimler haberdar oldu?

— Orada bulunan arkadaşlarımız haberdar oldu.

— Orada kimler vardı?

— Merkezi Umumî azalarının hepsi orada idi zannederim.

— Enver Paşa var mıydı?

— Hayır.

— Cemal Paşa?

— Hayır efendim.

— Cemal Paşanın çekilmesi mevzu-u bahis oldu mu?

— Cemal Paşa mevzu-u bahis olmadı. Fakat Enver Paşa mevzu-u bahis oldu.

— Doktor Rusuhi'yi niçin almak istiyordunuz?[4]

— Efendim bu dört kişi behemehâl gidecek dediler.

— Kim kim?

— Enver Paşa, Talat Paşa, Baha Şakir, Doktor Nâzım harp mesulleri sıfatıyla behemehâl gidecek dediler. Çünkü Hıristiyanlar'ın bunların üzerinde büyük husumeti vardır denildi.

— Kim söylüyor, esasen kendi kendinizesiniz?

— Efendim genel merkezde olan dokuz kişi orada vardı. Eyüp Sabri Bey, Ziya Gökalp Bey, Mithat Şükrü Bey, Baha Şakir Bey, bendeniz vardım.

— Toplandık, karar verdik dediğin, Hilmi Beyin, Ziya Gökalp Beyin kararı mı?

— Evet, Hüseyin Cahit Bey falan da vardı. Herhâlde orada on-on iki kişi kadar mevcuttu.

— Giderken veya hariçte bulunduğunuzda idare ve para meselesi ne suretle mevzu-u bahis oldu?

— Bendeniz ifade-i evveliyemde söyledim efendim. Çıkarken yanımda on sekiz lira para vardı. Genel merkez bize dört veya beş aylık para vermişti. Onu aileme bırakmıştım. Yanımda yalnız on sekiz liram vardı. Talat Paşa: "Ben otomobili sattım. Bir çiftlik kiralamıştım onu da sattım. Yanımda zannederim sekiz dokuz bin lira kadar vardır. Para götürüyor demesinler diye hesabını da verdim. Zaten Avrupa'da üç-dört ay kadar kalacağız- Bilmiyordum ki bu mütareke üç dört sene devam edip de biz de o kadar kalacağız. Onun için bu para hepimize yetişir." dedi. Bendeniz de para için hiçbir şey söylemedim. Sonra Talat Paşa Almanya'da bize biraz para verdi.

— Diğer arkadaşlarınız para aldı mı?

— Gelmedi ki, bilmiyorum efendim.

— Gelmesi mukarrer değil miydi?

— İsteyen gelebilirdi.

— Doktor Rusuhi aldı mı?

— Aldı zannederim.

— Ne kadar verildi?

— On beş bin mark kadar. Bahattin Şakir'e de bendenize de verdi.

— Ne verdi?

— On beş yirmi bin mark kadar verdi. O zaman tanesi iki kuruş ederdi.

— Mark mı aldınız. bizim para mı?

— Bizim parayı bozdurdu, mark verdi. Talat Paşanın verdiği parayı sormuyorum. Memleketten çıkarken genel merkezden kongre yapıp ne aldınız?

— Bendeniz üç dört yüz lira aileme bıraktım. Birkaç aylık vermişlerdi.

— Kaç kuruş?

— Herhâlde nizamnamemizde masruh olduğu kadar.

— Murahhaslara ve Genel Kâtiplere para verildi mi?

— Verildi.

— Ne kadar?

— Nizamnamemizde şart ne ise o kadar verildi. Dört aylık mı beş aylık mı tazminat verdiler.

— Küçük Talat Bey ifadesinde ikişer bin lira aldığınızı söylemiştir.

— Ben iki bin lira almadım. Küçük Talat Bey orada kaldığı için belki almıştır.

— Fakat o motora kadar Abdülkadir Beyle geldi ve döndü?

— Evet, motora kadar geldi.

— Ve o sizin dediğiniz gibi bunlar gitsin diye bir karar verilmiş değil, herkes kendi mülâhazasıyla isterse gitsin şeklinde idi dedi?

— Bendeniz kendi kanaatimle...

— Veya arkadaşlarınız bunun içinde ikişer bin lira aldık diyor.

— Belki orada kaldığı için o almıştır.

— Bunun için fazla ısrar etmeyiniz, almadınız mı? Bunu söylemeyecek bir şey yok.

— Bendeniz almadım.

— Arkadaşlarınız?

— Onlar da almadı. Belki sonradan ailemize vermişlerdir. Fakat bendeniz giderken biliyorum. 300 lira aldım. Yanımda on sekiz lira para vardı.

— Bu gitmek meselesinde Kara Kemal var mıydı?

— Vardı.

— Onun mûtalâası ne idi?

— Zaten en ziyade o ısrar ediyordu.

— O ne hakla aranızda bulunuyordu?

— Genel merkez azası idi.

— İstanbul heyet-i merkeziyesinde değil mi?

— Oraya da nezaret ederdi.

— Genel merkezde de aza idi. İstanbul ile alâkadar olduğu ve İstanbul heyet-i merkeziyesinde bulunduğu için o diyordu ki Hıristiyanlar'ın bunlara karşı büyük bir gayzı vardır. Ve bunlara hücum ile büyük karışıklıklar çıkaracaklar ve maazallah İstanbul'u işgal edeceklerdi.

— Kendisini nasıl tasavvur ediyor, kendi niçin çıkmıyor?

— Ne bileyim efendim.

— "Bilmiyorum" kelimelerini hep kendi aleyhinizde olan yerlerde kesiyorsun.

— Hayır efendim, bilmiyorum. Hatta bendeniz tahkikat-ı evveliyemde söyledim. Rumeli'de Selanik'te birtakım Yörükler vardır.

Ecdadım oradadır. Kalkış köyleri derler. Onların arasına geçip Anadolu'ya geçmek istiyordum. Hatta kırmızı kuşağımı hazırlamıştım...

— Onu öyle söylesen kimse inanmaz.

— İnanmayınız efendim. Israr ettiler de bendeniz onun üzerine gittim.

— Hareket edeceğiniz günlerde Mondros Mütarekesi imza edildi mi?

— İmza edildiğini Tevfik Rüştü Beyden işittim.

— Peki Mütarekename ne gibi ahkamı ihtiva ediyormuş?

— Bilmiyorum Tevfik Rüştü Bey ümidimizin fevkinde bir mütareke akdedildi, şeklinde bendenize söyledi.

— Ümidin fevkinde mi dedi?

— Evet, tebşir ederim diye söylemişti bendenize.

— Hâlbuki memleketin ne gibi felâketlere doğru gitmekte olduğunu birkaç gün evvelki gazeteler yazıyordu. Siz tamamen fırtına koparacak vaziyette gidiyorsunuz?

— Kalıp da ne yapacaktım?

— Kalanları nereye bırakıyordunuz?

— Bir teşkilât bıraktık.

— En yakın arkadaşlarınıza Allah'a ısmarladık demeden nereye gidiyorsunuz?

— Genel merkezdeki arkadaşlarım gitmeme karar verdi, bende onun üzerine...

— Hangi genel merkezdeki arkadaşların. Ben sana saydım. Hilmi, Ziya Gökalp Bey, Kemal, Bahaddin Şakir ve daha bir iki kişi.

— Efendim. O vakit ben müteredditdim. Hükûmette vazifem yoktu. Bir kumandan değildim.

— Kaçtık deyiniz.

— .....

— Deyiniz.

— Evet, kaçtık.

— Can azizinizi kurtarmak için.

— Hiç de o fikirde değildim.

— Geçen günde geçti, bunun bir manası vardır. Milletin sizi parçalamasından korktunuz. Çünkü Anadolu'ya geçmek hepinizin yed-i iktidarında idi.

— Dört defa geçmek istedim. İki defa Almanya'da iken, iki defa da Rusya'da iken gelmek istedim. Hatta bu tabiri kullandım. "Bir hastaya bir su dahi veremez miyim?" dedim.

— Öyle. Milleti bu hâlde bırakır gidersiniz de, ondan sonra da milleti eline almış olan ve vaziyeti ıslah etmiş olan ve harb-i umumîyi nasıl idare ettiğinizi bilen adamlar sizi alırlar mı idi?

— Ben harp mesulü mü idim efendim?

— Pekâlâ memleketten çıktınız nereye gittiniz bakalım anlatın ve ne yapacağınızı aranızda tespit ettiniz mi?

— Hayır. Dışarıya çıkacaksınız onu da düşünürsünüz dediler.

— Canım "dediler" tabirini bırak, "dedik" de?

— Kırım'a gittik ve Almanya'ya gitmek üzere trene bindik. O gece Enver Paşa, Talat Paşa ile görüştü. Enver Paşanın evvelden beri bir projesi vardı. Daha istifa etmeden evvel Kafkasya'da iki Türk fırkası vardı. Ruslar'dan aldığı silâhlarla sekiz bin lirayı o Türk fırkasına göndermiş ve Azerbaycan hizmetinde bulunan zabitana da iki sene izin almış. Onun amacı oradaki fırkaları oradaki ahali-i İslâmiyye ile kuvvetlendirdikten sonra Ermenistan'ı ezip Kars'ta bir hükûmet-i muvakkat teşkil etmek idi. Hatta akrabasından bulunan Halil Paşa'yı da daha çıkmazdan evvel oraya göndermek üzere vapura bindirmiş, fakat İzzet Paşanın bu plânını almamış, bir torpito ile Halil Paşa'yı Zonguldak'tan çevirmiş. Ve ben İngilizler'den korkarım Enver Paşanın amacını da bilirim. Enver Paşa biz

Kırım'a gittiğimiz vakit bu programını mevki-i fiile koymak için ben burada ineceğim ve Azerbaycan'a gideceğim ve o iki fırkanın barışına gideceğim, siz de Almanya'ya gidersiniz. Almanya İmparatoru seni çok sever. Orada onun tevecchühü sayesinde memlekete hizmet edersin demiş. Ve gece yarısı Kırım'ın merkezi olan Bahçe Sarayda trenden indi ve biz de Almanya'ya Berlin'e gittik. Almanya'da ihtilâl kopmuştu. Sarayı topa tutmuşlardı. Sokaklarda muharebe, mücadele oluyordu. Biz orada evvelâ kenar mahallelerden birisinde bir otelde bulunduk. Oteli de daima bombardıman ediyorlardı kurşunlar...

— O cihetlere dair tafsilât verme. Hareket ve faaliyet-i siyasiyeniz hakkında söyle.

— Berlin'e gittik. Bir müddet talebenin bir kısmıyla bizim aleyhimizde nümayişler yapacaklarını işittiğimiz için bir sanatoryuma gittik. Orada saklanmak icap etti. Sanatoryumda on beş gün kadar oturduktan sonra, Baha Şakir'le bendeniz Bavyera'ya gittik. Bir müddet sonra toplandık. Ve burada boş durmayalım dedik. O zaman İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni yapmaya karar verdik.

— Kim, kim?

— Baha Şakir, bendeniz, Talat Paşa, Rusuhi Bey toplandık. Sonra Cemal Paşa'yı da çağırdık. Enver Paşadan da haber bekliyorduk. Hâlbuki Enver Paşa, Kırım'dan Azerbaycan'a geçmek için bir hafta denizde çalkalanıyor, düşüyor, hasta oluyor, sonra karadan gitmeye teşebbüs ediyor, muvaffak olamıyor, Varşova'ya gidiyor. Sonra gelen Almanlar vasıtasıyla haber aldık ve onu da çağırdık ve İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'nin orada esasını va'z ettik, amacımız...

— Demek cemiyetler üç beş kişinin toplanmasıyla hâsıl olur.

— Arz edeceğim efendim.

— Evvela gayesini söyle?

— Gayesi İtilâf hükûmetleri mütâreke şartları meydana çıkınca her millet kendi mukadderatına hâkim olacaktır. Nazariyesini

ortaya atmışlardır. Tabi bu herkesin kulağına tanin-i endâz (tınmayan) olmuştur. Bütün müstemlekelerde yaşayan halk, harp bittikten sonra her millet, kendi mukadderâtına hâkim olacak, istiklâline nail olacaktı. Memleketimizin üzerinde olan yükü hafifletmek için bu müstemlekeler ki en ziyâde Fransız ve İngilizler'in elindedir. Diğer ahâl-i İslâmiyye üzerinde çalışınız. Birtakım münevverleri o vakit Almanya'da pek çok vardı. Bunar'la temas ederiz, bunları teşvik ve tahrik ederiz ve tabi olduğu hükûmetleri meşgul ederiz, dedik. Onun üzerine Hintliler'le temas ettik.

— Teşkilâtın mahiyeti nedir?

— Mahiyeti her millet kendi kudretine istinat ederek...

— Heyetleri itibariyle söyle, nerelerde, ne şubeler vardı?

— Daha bidayetteyiz. Arz edeceğim. Almanya'da pek çok Müslüman vardı. Çünkü Almanlar harp zamanında orada birçok Hintli, Cezayirli, Mısırlı bulunduruyorlardı. Esasen eğitim yeri olduğu için binlerce talebe vardı. Bunları topladık. En ziyade işe yarayanları aldık. Sonra Hindistan'dan Avrupa'ya birtakım komisyonlar geliyordu. Talat Paşa İsviçre'ye gitti ve bunlarla temasta bulundu. Ve temaslarımız sayesinde İslâm İttilâfleri İttihadı Cemiyet'inin esasatını ki iki idi: Birisi her millet kendi mukadderatına hâkim olacak, ikincisi de her millet kendi kuvvetinden başka bir yerden muavenet beklemeyecekti.

— Azası kimlerden olacaktı ?

—Her milletten bir murahhas bulunacaktı.

— Nerede ?

— Berlin'de bulunacaktı.

— Merkez Berlin'de miydi?

— O zaman orada idi efendim.

— Aza kaydetmek usulünüz var mıydı?

— Onlar kendilerine ait. Her memleket kendisine ait aza intihab edecekti.

— Merkeze gelecekler hakkında tahlif edilmek esası var mı?

— Biz aza kaydetmiyorduk. Yalnız her memleket kendisinden bir murahhas gönderecek, o murahhas genel merkez azasından olacak, biz nasıl orada müessis olmak itibariyle nasıl aza bulunuyorsak, ondan sonra Mısır'dan, Hindistan'dan, Mezopotamya'dan, Suriye'den, Irak'tan, İran'dan, Cezayir'den hatta Fransızlara, karşı isyan eden Mâruk'tan teması temin etmiş idik. Onlardan bir murahhas gelecek ve bu heyet-i murahhasa bütün müstemleke hâlinde idare edilin ahali-i İslâmiyeyi kendi hükûmetleri aleyhine tahrik etmek suretiyle galip olan hükûmetleri işgal edecek ve biz bu suretle kendi memleketimize hizmet etmiş olacağız. Onun için bu işe teşebbüs ettik.

— Yani onların isyanı dolayısıyla memleket fayda görecek?

— Tabi efendim. Hindistan'ı biz ateşe verirsek ve İngilizler burada meşgul olurlarsa elbette memleketimiz istifade eder. Düşündüğümüz bu idi.

— Yani İslâm muhiti olan yerleri kıyam ettirmek istiyordunuz.

— Evet gayemiz buydu. Onların gençlerini Vilson Prensipleri mucibince her millet kendi mukadderâtına hâkim olmak için onları tenmiye (artırma) etmek ve Türkiye'ye düşman olan memleketlerdeki hükûmetleri meşgul etmek...

— Meselâ size bir sual varid olsa, siz ne hak ve salâhiyetle geldiniz de bizi dâvet ediyorsunuz diye sorsalardı ne derdiniz?

— Onlar hazırdı efendim. Hemen muvafakat ettiler ve iştirak ettiler.

— Ne yaptılar?

— Murahhas gönderdiler. Yani bu fikri memleketlerinde telkin etmek suretiyle teşebbüsâtta bulunacaklarını vaat ettiler.

— Para çekiyor muydunuz?

— Hayır.

— O hâlde sizde para var mı?

— Hayır.

— Genel merkezin ihtiyacâtını nereden temin edecektiniz?

— Talat Paşanın bize verdiği para bizi bir-iki sene idare ederdi. Almanya ucuz bir memleket idi. Onlardan beş para dahi almadık.

— Sonra?

— Bu teşebbüsâtımız da bilhassa Hindistan halkıyla olan teşebbüsâtımız da Ruslar'la anlaşmak lüzumunu hissettik. O sırada Rusların en kıymetli rüknünden birisi rehine olmak üzere Berlin'de bulunuyordu. Talat Paşa bununla temas etti ve bu zatla bir mukavele yaptı. Ve bu mukaveleyi telsiz telgrafla Moskova kabul ettiğini bildirdi.

— Muahede mi mukavele mi?

— Mukavele efendim.

— Nasıl?

— Efendim bizim Irak'ta, İran'da, Hindistan'da çıkaracağımız meselelerde kendilerinden silâh ve insan itibariyle bir muavenetimiz olursa Ruslar bunu vereceklerdi. Mukavele bu idi ve nitekim sonra faaliyete geçmek için...

— Rusya dahilinde bulunan Müslümanları istihlâs edilmiş mi zannediyorsunuz?

— Rusya'da bulunan Müslümanlar için yalnız Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacaklardı. Başka türlü bu şartları yoktu. Yani Talat Paşanın bendenize anlattığı buydu. Rusya dahilindeki Müslümanları, tahrik etmeyeceğimiz hakkında oradaki Müslümanlar için bir teşebbüste bulunmak için taahhüde giriştik. Yalnız Rusya muavenet edecek ve onlarda gönüllü yazılabilecekler bize silâh verebilecek, icap ederse nakden yardım dahi edecek. Çünkü bizim asıl hedefimiz, arzumuz, Irak, İran bir de Hindistan idi. Nitekim Cemal Paşanın Afganistan'a gitmesi bu esâsâttan birisiydi. Bu mukaveleyi yaptıktan sonra Rusya'ya gidip fiili teşebbüsâta girişmek cihetini düşündük. Fakat Rusya o vakit abluka altına alındığı için tay-

yare ile gitmek noktası hatırımıza geldi. Başka bir vasıta yoktu. Üç kısım hatırımıza geldi. Birinci kısım Enver Paşa ile Baha Şakir Bey tayyare ile gidecekti. İkinci kısımda Cemal Paşa ile Bedri Bey, üçüncü kısımda Talat Paşa ile bendeniz gidecektim.

— Nereye?

— Moskova'ya. Düşündüklerimizi mevki-i fiile koyabilmek amacıyla Moskova'ya gidecektik. Nihayet Enver Paşa ile Bahattin Şakir altı defa tayyare ile gitmeye teşebbüs ettiler. Altı defasında da muvaffak olamadılar. Birincisinde...

— Moskova'ya, merkezi mi nakil ediyorsunuz?

— Evet, bilhassa Hindistan'la Afganistan'a yapılacak muaveneti tespit etmek için oraya gitmek icap ediyordu. Onun için Moskova'ya gidecektik. Altı tayyare teşebbüsünde de düştüler. Bir defa Komot'a düştüler. Esir oldular. Orada bir Alman tayyaresinin yardımıyla bir gün Baha Şakir ile Enver Paşa gezmeye çıkıyorlarmış. O sırada...

— Bunları geçiniz. Moskova'ya gittiniz?

— Moskova'ya gitmezden evvel daha çok şeyler var. Çünkü biz Berlin'de büro da tesis ettik. Türkiye lehinde propaganda yapmak için bu büroyu tesis ettik.

— Moskova'ya kimler geçti?

— Enver Paşa, Baha Şakir, Bedri Bey, Cemal Paşa geçtiler. Cemal Paşa Bedri Beyle beraber Afgan'a gitti. Enver Paşa da Moskova'da kaldı. O sırada Enver Paşa hepimizin Moskova'ya gitmemizin faydalı olamayacağını, bizim Berlin'de çalışmamızdan daha fazla fayda hâsıl olacağını yine bir defa Berlin'e geldiği zaman söyledi. Biz de o vakit Berlin'de boş durmamak için bir büro teşkil ettik ve orada propaganda yapacaktık. O büronun başına Talat Paşa bendenizi koydu. O kongrede Şinayder adında Fransızca, İngilizce bilir gayet âlim bir zat vardı. Onun vasıtasıyla biz Avrupa'nın muhtelif kabinelerine makale yazardık. Sonra Moskova'ya gelmezden evvel Mustafa Kemal Paşadan bir mektup aldık. Orada: "An-

kara heyet-i vekile kararıyla sizinle teşrik-i mesâi ediyor. Yalnız siz hariçte çalışınız, biz de içerde çalışacağız. Ve dışarıda çalıştığınız takdirde mühim bir mesele olursa bize haber vermeden bir şey yapmayın." diye bir haber geldi. Ondan sonra biz o büroda çalışıyorduk. Talat Paşa mütemadiyen İsviçre, İtalya ve Hollânda'ya seyahat ederek oradaki bazı mühim zevat ile Avrupa'nın Anadolu hakkındaki düşüncelerini raporla Mustafa Kemal Paşaya bildiriyordu. Bizim orada birtakım teşebbüslerimiz daha vardı. Mağlûp milletlerin, nasyonalistlerin, İtilâf Hükûmetlerinin tazyiki üzerine galeyâna gelmeye başlamışlardı. Böyle bir hareket vardı. Mağlûp olan milletler yavaş yavaş yerleşip Anadolu'da olduğu gibi bir hareket-i isyaniye çıkarmayı düşünüyorlardı. Hatta bunların içinde gayet nasyonalist olduğu hâlde Moskova'ya iltizam etmek isteyenler vardı. Biz de bunları teşvikten hâli kalmadık. Hatta o sıralarda İrlandalılar isyan hâlinde idiler. Gayrimüslim olan Hintliler'in teşvikiyle dediler ki, bu İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti'ni siz bütün mazlum milletler ittihad cemiyetine kalbediniz.

— Kim dedi?

— Moskova ile anlaşmak isteyen gayrimüslim olan Hintliler söylediler. İrlandalılar da İngilizler'le muharebe ediyor dediler.

İrlandalılar'ın reisi sanisi bunun için geldi. Bizimle bir buçuk ay kadar temasta bulundu. Yalnız genel merkezi intihap meselesine gelince onlar Moskova'ya gitmek istemiyorlardı. Çünkü milyonlar çekiyorlardı. Bu parayı Hollânda da sarf edeceğinize Hindistan'da sarf edecek olursanız İrlanda bundan daha ziyade müstefid olur. Çünkü İngilizler'in can alacak noktası Hindistan'dır. Orada bu parayı sarf edeceğinize Hindistan'da sarf etmeniz daha iyi olur diye teşvike çalıştık. Biliyoruz ki İrlanda, İngilizler'e karşı isyan hâlinde bulunuyordu. Fakat genel merkez meselesinden dolayı onlar müzâkerat ve teşrik-i mesaiyi kabul etmediler. O sırada zannediyorum resmi İngiliz heyetleri Talat Paşaya gelmeye başlamıştı. Nitekim Talat Paşa bunları mufassal raporlarla Mustafa Kemal Paşaya gönderiyordu. Nihayet Talat Paşanın bu temaslarından artık bi-

zim Avrupa'da bir şey yapamayacağımız anlaşıldıktan sonra Şerif Beyle Paşa hazretlerine bir arıza gönderdi. Şerif Beyle içeriye girmek üzere Talat Paşa, Baha Şakir, bendeniz hazırlanıyorduk. Şerif Bey uzun müddet Antalya'da kaldı. Mektubu göndermedi veyahut getiremedi.

İşte o sırada idi ki Talat Paşa şehit oldu. Talat Paşa şehit olduktan sonra bendeniz Enver Paşadan bir telgraf aldım. Beni Moskova'ya çağırıyordu. Hâlbuki biz Ankara'ya girmeyi arzu ettiğimiz için bir arıza daha gönderdik. Talat Paşa zamanında içeriye girmek için teşebbüsâtta bulunduk.

— Şimdi burada biraz durunuz. Buradan çıkarken yani memleketi terk edeceğiniz sırada düşündüğünüz birtakım şeylerin artık bir taraf aldığına mı kani olduğunuzda gelmek istiyorsunuz, amacınız nedir, neye geliyorsunuz?

— Anadolu'da bir mücadele başlamıştı. Biz üçümüzde doktorduk. Hiç olmazsa bir yaralının pansumanını yapsak bu da bir hizmettir. Böyle bir hizmet için gelmek istiyorduk. Avrupa'da kaldığımız müddette boş durmadık ki.

— Şimdi memleket dahilinde birçok isyanlar olduğunu biliyorsunuz. İstanbul'un Anadolu'ya karşı bir faaliyet aldığını da biliyorsunuz. Vaktiyle de memleketin üzerinde bir teşekkül-ü siyasî, bir kuvvet hâlinde hükûmeti idare ettiniz ve iflas ettiniz. Böyle vaziyete gelip de memleketin içinde bulunmanız acaba fayda mi mazarrat mı olur?

— Efendim buna bütün arkadaşlarımız...

— Siz kendinizi şahsen bırakınız. İyi veyahut fena adamsınız başka. Size şahsen bir şey istinat etmek istemiyorum. Fakat siyaset nokta-i nazarından memleket içinde böyle çetin bir mücadele devam ederken, alelhusus düşman memleketin en temiz yerlerini işgal etmişken siz gelirseniz iyi mi olurdu?

— Bütün genel merkez buraya gelmişti. Kâtip-i mes'ullerimiz Anadolu'ya iştirak etmişti.

— Fakat firar edenler başka, bir Talat Paşa, bir Enver Paşa, sizin dediğiniz gibi bir doktor, bir vali gelir de bir vali olarak oturur muydu?

— Oturanlar vardı.

— Şimdi işte bu muhakeme sizin oturamayacağınızı en kuvvetli delil olmak üzere seni maznun mevkiinde bulunduruyor?

— İstiicvab ediniz efendim.

— O günden başlayan hareketiniz o günden beri bugüne kadar devam etmiş ve sizi buraya kadar getirmiştir.

— Efendim istiicvab edseniz ben Ankara'nın aleyhinde mi bulundum, lehinde mi bulundum görürsünüz?

— Bu en mühim noktadır. Buraya çıkarken İttihat ve Terakki'nin tamamen infisah ettiğini ve ma'dûm (yok) olduğunu kabul etmiş miydiniz, etmemiş miydiniz?

— Bendeniz çıktıktan sonra kongre yapılmış. Bendenizin kararıyla değil ki. Ben genel merkezden istifa etmiş bir hâlde idim.

— Pekâlâ hükûmet istifa etti, kabine istifa etti, Meclisi Umumî istifa ettikten sonra, İttihat ve Terakki Teşkilâtı fesih edildiği ve Teceddüt Fırkası'na kalb edildiğini kabul ettikten sonra İttihat ve Terakki'nin mevcudiyeti ve manası kalır mı idi?

— Kalmazdı.

— İttihat ve Terakki'nin yok olduğunu sen şahsen kabul ettin mi?

— Teceddüt Fırkası oldu. İttihat ve Terakki'yi Teceddüt Fırkası olarak kabul ettim.

— Kongrenin kararını kendi hesabına tamamen kabul ettiğinizi evvelce söylemediniz mi?

— Kongrede bulunmadım ki.

— Söyle efendim kabul etmedim, yahut anlamadım de, bir şey söyle?

— Söylüyorum tabii. İttihat ve Terakki infisah etmiştir.

— Bütün hareketinizin İttihat ve Terakki namına gayrımeşru ve vatanın aleyhinde olduğunu kabul ediyor musunuz?

— Ben başından mes'ul değilim.

— Başkası için seni mes'ul edemeyiz ki. Biz onu yapmayız. İmkân-ı kanunu yoktur. Fakat biz şahsen mes'uliyeti ayırıyoruz. Onu o suretle kabul ediyor musun?

— Ediyorum.

— Moskova'ya naklinize geliyoruz. Bir fasıla verelim.

İKİNCİ CELSE

Doktor Dr. Nâzım Beyin Muhakemesi (ma ba'd)

— Reis: Devam!

— Talat Paşa şehit olduktan sonra, Enver Paşa Moskova'da bulunuyordu. Bendenize bir telgraf çekti ve gel burada çalışalım dedi. Bendeniz cevab-ı muvafakat verdim. Arkasından kendisi Berlin'e geldi. Berlin'de muhtelif memâlik-i İslâmiye murahhaslarından yedi-sekiz kişi toplanmıştı. O vakit yine ısrar ettim. Biz dedik dahile girmek istiyoruz. Çünkü Talat Paşanın kararı da böyle idi. Ve bunu Enver Paşaya bildirmiştik. Enver Paşaya demiştik ki İslâm İhtilâlleri İttihâd-ı Cemiyeti'ni Cemal Paşa ile siz idare ediniz. Ben arkadaşları alıp dahile gideceğim dedim ve ben Gazi Mustafa Kemal Paşaya yazdım, oraya gideceğiz, dahilde çalışacağız, ne hizmet verilirse kabul edeceğiz dedim. Onun için bendeniz de Enver Paşanın bu arzusuna muhalefet etmek istemedim. Fakat bazı arkadaşlarım dediler ki, Bahaddin Şakir Beyle Rusuhi Bey: "Enver Paşa pek yalnız kalıyor, başına bir takım adamlar toplanır. Yanlış bir yola sevk ederler. Onun için siz de beraber bulunun." dediler. Ben de onun üzerine kaldım. Moskova'ya beraber gittik. Enver Pa-

şanın yanında on-on iki kişi kadar muhtelif memâliki İslâmiyeden, Arnavutluk'tan, Suriye'den, Irak'dan, Fas'tan, Tunus'tan, Trablus'tan, Hindistan'dan, Mısır'dan adamlar vardı. Bunların her birinin mütalâası mezc (katma) ederek Moskova hükûmetine karşı teşebbüste bulunmakla beraber aynı zamanda sefârete müracaat ettim. Fuat Paşa'yı eskiden tanıdığım için dedim ki, Enver Paşa hakkında Ankara'nın suizannı vardır. Enver Paşa'yı muğber görüyorum. Bu ise bizim prensibimize kat'iyen muhalîftir. Çünkü biz dahilde çalışmak istemiyoruz, biz hariçte çalışıyoruz. Hariçte çalışmakta amacımız Ankara'daki yükü biraz hafifletmek ve memleketimize yardım etmektir. Onun için bizim Ankara'ya karşı hiç bir teşebbüsümüz yoktur. Zaten Talat Paşa derdi ki, Meşrutiyet bize bir Enver yarattı. Bugünkü Kuvay-ı Milliye bir Mustafa Kemal Paşa bahşetmiştir. Biz onun fikri haricine çıkamayız. Fuat Paşaya bu sözü de söyledim. Onun için ne yapıp yapıp Enver Paşaya, Mustafa Kemal Paşaya hitaben ihtiramkârâne bir mektup yazdırayım dedim. Aman Doktor çok iyi olur dedi. Onun üzerine Enver Paşaya bir mektup yazdırdım. Onu beğenmedi daha ihtiramkârâne olsun dedi, bir mektup yazdı. O vakit Ankara Ruslar'ın Bakü'de yaptıkları kongreye muadil bir İslâm kongresi yapmak istemişti. O vakit dedim ki, Propaganda bürosunu idare ettiğim zaman elime birçok risaleler geçmiştir. Anadolu'nun milliyet namı altında mücadeleye girişmesi Avrupa'nın birçok münevver vicdanlı adamlarının muhabbetini celbetmiştir. Eğer bu fikri prensip hâlinde inkılâp edecek olursa bunda Ankara kaybeder, çok rica ederim, bu fikir Ankara'ya girmiş olursa sizin aleyhinize olur, bundan tevakki buyurun dedim. Sempatik bir muhiti kendi aleyhimize çevirmiş olursunuz diye bendeniz bir mektup yazdım. Bu mektuplar gitti.

— Dur. Sözlerinizin delâlet ettiği bir cihet var ki Enver Paşanın, Cemal Paşanın sizin gibi düşünmediğidir.

— Muğberdi efendim.

— Memlekete karşı bir hareket yapmak mı istiyor?

— Arz edeyim. Enver Paşa Moskova'da bulunduğu zaman Virangel ordusu İstanbul ve Boğazlar'da bulunuyordu. Bu orduyu Yunanlılar bizim aleyhimize yürütmek istiyorlardı. Çünkü İtilâf Devletleri bu orduya bir müddet vermişti. Ve demişti ki sizi şu zamana kadar besleyeceğiz, bu zamandan sonra sizi beslemeyeceğiz. Onun için başınızın çaresine bakın demiş. Enver Paşa bunu haber almış. Bilmem nereden işitti. Bu orduyu kendi hizmetine alıp Türkiye aleyhine hareket ettirmek istediklerini duymuş. Diğer taraftan Moskova'da bulunduğu zaman bu Virangel ordusu Enver Paşanın anlattığına göre yirmi sekiz bin kadar bir kuvvet imiş. Hatta bunların başındaki General, Enver Paşaya müracaat etmiş ve demiş ki: "Bu orduyu Yunanlılar'a kaptıracağınıza bunları siz almış olsanız ve bunlarla Türkiye'de bir belâ çıkarsanız fena olmaz. Diğer taraftan Yunanlılar'ın birkaç fırkasını işgal etmiş olursunuz". Diğer taraftar Komünistler de, Bolşevikler de bu kuvveti elde etmek istiyormuş. Onun üzerine Enver Paşa sefârete müracaat ederek ben yanımdaki zabitlerden birisini İstanbul'a göndereceğim demiş.

— Hangi sefarete?

— Türk sefaretine, Fuat Paşaya

— Sonra?

— Bu zabiti ben İstanbul'a göndereceğim. Görüşecek. Eğer hakikaten bu orduyu Anadolu hesabına kazanmak ihtimal olursa o vakit İstanbul'daki adamlarınız kimse, o adamlarınızı söyleyin, o gönderdiğimiz zabit, o Hayrullah yapacağı mukaveleyi ona devretsin ve ondan sonra sizin İstanbul'da bulunacak vekilleriniz bu ordu kumandanıyla temas etsin diyor. Enver Paşanın fikri bu orduyu Türkiye'de isyan ettirebilmekti.

Bu suretle İslâmlar yardım edecek olurlarsa o vakit Yunanistan'ın başına büyük bir belaâ çıkabilirdi. Ve nitekim diğer taraftan da Bolşevikler'den silâh istiyordu. Arnavutluk'tan Ekrem Bey namında bir murahhas gelmişti ki eski erkan-ı harp binbaşılarından biriydi. Belki tanırsınız. O da muavenet istiyordu ki Yanya taraflarında bir hareket yaparak bu suretle Yunanlılar'ın başına bir gâile

çıkarmak istiyordu. Enver Paşa bunu Fuat Paşaya söyle, rica ederim Ankara'ya yaz dedi. Ve aynı zamanda Enver Paşa bu fikirle Baha Şakir'i Bulgaristan'a, Türkiye'ye göndermiş ki orada teşkilât yapıp İslâmları hazırlayarak, eğer bu Wirangel ordusu Anadolu hesabına kazanılacak olursa oradaki Müslüman'larla tevhid-i hareket edip Yunanlılar'a müşkilât çıkarsın. Enver Paşa bütün bu harekâtını Fuat Paşaya anlatır ve bunu Ankara'ya yazmasını söyler ve göndereceği zabitin ismini de söyler ve der ki. "Naim Cevat isimindeki zâbiti göndereceğim ve bunun hareketinden sizleri haberdar edeceğim". Bu sonra sizin adamınızla münasebete girerek neticei müzâkereyi bildirdi. Bolşevikler de bunu istiyor ve haberdardırlar. Naim Cevat Bey Karadeniz'e gelir. Enver Paşanın rivayetine göre bindiği motorun benzini bitmiş, motorun kaptanı demiş ki ismi hatırımda idi unuttum: "Anadolu'nun bir sahilîne uğrayıp oradan benzin almak ihtiyacı var". Sahile uğramışlar. Naim Cevat Bey bir hafta kadar sahile çıkmamış. Amacı benzin almak, fakat bunun için Ankara'nın müsaadesini almak lâzım geldiği için motor orada bir hafta kadar kalmış. Sonra Naim Cevat Bey Enver Paşa hesabına propaganda yapar diye alıp hapsetmişler. Enver Paşa bundan dolayı muğberdir.

— Dur! Enver Paşa bu kadar mı anlattı?

— Evet bu kadar anlattı.

— Halk Şûraları programını ceste ceste (yavaş) Anadolu'ya getirip dağıtmak istediğini söyledi mi?

— Hayır efendim bendenize söylediği budur.

— Böyle değil hatta o zamanın İstiklâl Mahkemesi'nde tespit edilmiştir. Evrakı da getirttik.

— Onu bilmiyorum efendim. Hatta bundan dolayı Enver Paşa, Fuat Paşaya sitem etti, dedi. Birader ben sana Naim Cevat'ı gönderirken bunları yazmanı söylemedim mi dedi. O da ne yapalım telgraflar geç gitti, falan oldu diye cevap verdi. O vakit ağbirârı bundan neş'et etmişti.

— Şimdi anlattığınızı o vakit biliyor muydunuz?

— Evet.

— Öyle. Naim Cevat Halk Şûrâlar Fırkası'nın programını dağıtmaya memur olmuştu. O suretle yakalanmıştı.

— Bendeniz bilmiyorum efendim. Bana anlattıkları budur. Ve Fuat Paşa ile münakaşa olduğu zaman böyle idi.

— Hatta el yazısının onun yazısı olduğu tahakkuk etmiştir.

— Bilmiyorum efendim. Enver Paşanın anlattığı bu idi. Israr üzerine Enver Paşa bu mektubu yazdı ve gönderdi.

— Enver Paşa yazdığı mektupla memlekete gelmek mi istiyor?

— Hayır bizim de size karşı kat'iyen bir sû-i niyetimiz yoktur. Biz hariçte çalışacağız. Zaten amacımız Hindistan'a gitmektir. Hindistan'a gitmeyi yazmadı. Prensibimiz hariçte çalışmak falan demişti. Mektubu elbette Gazi Paşa'dadır. Sorabilirsiniz, okuyabilirsiniz.

— Sonra?

— Biz Moskova'ya Haziran sonunda gitmiştik. Ve Ağustos iptidalarına kadar kaldık. Amacımız oraya gelen İslâm murahhaslarının Moskova'dan istedikleri şeyi Ruslar'a yaptırmaktı. Enver Paşa Kamarada Çiçerin'i tazyik ediyordu. Enver Paşa o vakit Çiçerin'e anlattı dedi ki: "Cephe gayet uzundur. Süvari kuvveti olmazsa Mustafa Kemal Paşanın düşmanı memleketten çıkarması güç olur. Sizin elinizde de Başgırt Fırkası vardır ki bunlar Türk fırkasıdır. 18-20 bin kişi imiş. Bunları Anadolu'ya zabıtasız olarak gönderirseniz Mustafa Kemal Paşa'ın zabiti vardır. Bunlar Anadolu'nun yardımına tesir eder". Bunu defaatle söylemişti. Hatta bir defasında Kamarada Çiçerin geldi.

— Bu salâhiyeti Enver Paşa kimler namına yapıyordu? O zaman Başgırtlar gelecekte Anadolu'ya kabul edileceğini nereden biliyordu?

— Afgan'da. Cemal Paşa için söylediği vakitte. bu ayın sonunda Ankara'ya bir yardım olmak için Çiçerin'in hatırına getirmişti. Hatta Fuat Paşaya da söylemişti.

— Orada Anadolu murahhası Fuat Paşa var. Enver Paşanın Anadolu'ya gelecek Başgırtlar hakkında pazarlık etmesinin ne lüzumu var?

— Ne lüzumu var bilmiyorum. Temcit pilâvı gibi her gittiği yerde bunu söylediği için dedi ki tuhaf söz Ankara için ne düşünüyorsunuz. Ankara sizin için ne düşünüyor diye ortaya bir söz attı. Bendeniz bunun manasını anlamadım. Kamarada Çiçerin'e dedim ki. Ankara bizim için ne düşünürse düşünsün. Emperyalistliğe karşı mücadele için bizden yardımdan başka bir söz işitmeyeceksiniz.

— Fakat zannederim Mösyö Çiçerin nezaketle. siz hüsniyetle hareket etmiyorsunuz demek istemiş?

— Hayır efendim bendeniz olduğu gibi anlatıyorum.

— Öyle ama onun manası budur.

— Peki efendim. Öyle anlaşılabilir. Bendeniz böyle anladım. Belki de öyle söylemiştir.

— Sonra?

— Biz orada bulunduğumuz zaman Enver Paşaya bir fikir geldi. Daha doğrusu Trablusgarplılar'ın fikri Enver Paşa'yı ya Trablusgarp'a veya Bingazi'ye getirmekti. Mısırlılar'ın amacı da Bingazi'yi bir silâh deposu hâline koymaktı. Hakikaten o vakit Mısırlılar'ın İngilizliler'e karşı husumetleri vardı. Onun için istiyorlardı ki silâhla mücehhez olsunlar ve bunu istedikleri vakit Enver Paşa'yı da oraya getirmek istiyorlardı. Enver Paşa da bir müddet oraya gitmek için düşündü.

— Siz de muvafık buldunuz?

— Bendenize sormadı ki muvafık bulayım.

— Bunu Moskova'da iken mi söylüyor?

— Evet orada teklif vaki oldu. Fakat gidip gitmemeyi düşünüyordu. Kendisi Afgan'a gitmek istedi efendim.

— Dur! Talat Paşanın da bir taraftan Kont Siforç'ya ile müzakere ettiğini biliirsin değil mi?

— Evet efendim.

— Talat Paşa muavenetlerini temin etmek üzere Kont Siforçya ile görüşüyor. Beri tarafta Enver Paşanın Trablusgarp'a gideceğini söylüyorsun?

— Efendim, bendeniz Mısırlılar'la Trablusgarplılar'ın efkârını söylüyorum.

— Anlıyorum. Harekâtınızda, efkârınızda insicam yok. Orada şöyle yapıyor, diğeri böyle yapıyor. Bahattin Şâkir geliyor. Trakya'yı kaldıracağım diyor. Bir tarafta birisi Virangel ordusundan istifade etmeyi düşünüyor. Diğer taraftan Mısır'a geçeceğim diyor.

— Efendim ben Enver Paşaya vaki olan tekliften bahsediyorum. Enver Paşa o fikri kabul etmedi. Bilhassa Hindistan hududu şimâlinde bulunan kabâil (kabileler) arasına gitmeyi düşündü ve oraya gitmek için de bir müddet dedi ki: "Bolşevikler bizim şark hududuna gitmemize muvafakat eder mi, etmez mi? Ben bunda müteredddidim. Ve zannederim Ruslar bizi bırakmayacak. Sonra benim hatırıma bir şey geliyor. O da Cemal Paşa'yı hududa çağırırız. Kendisiyle görüşmek vesilesiyle hududa varınca huduttan atlatırız. Ve Rusya'dan dışarı çıkarırız." Ondan sonra biz tekrar Hariciye Nezaretine gittik. Cemal Paşa ile görüşmek için bir telgraf yazmasını rica ettik. Dedik ki: "O Cemal Paşa ile görüşmek istiyoruz, hududa gelsin" dedi. O vakit Çiçerin dedi ki: "Oradan gelecek cevap biraz uzun olur. Çünkü telgraf yoktur, telsiz telgraf ile çekeceğiz. Bir iki ay sürer" dedi. Beis yok dedik. Ondan sonra Hariciye Nezareti'nden ayrıldık ve İslâm Teşkilâtı için lâzım gelen memleketlerle meşgul oluyorduk. Bu suretle Moskova'da bulunduğumuz müddetçe çalışıyorduk. Bir gün Enver Paşa kendi oturduğu eve bendenizi davet etti.

— Nerede?

— Moskova'da efendim. Dedi ki: "Anadolu'dan buraya fena haberler geliyor. Yunanlılar taarruza geçmiştir. Eskişehir-Kütahya hattını düşürmüşler" dedi. Ve Anadolu'ya yakın bir yere gidelim dedi. Zâbıtlar da peki dediler. Ben itiraz ettim. Dedim ki hududa gitmek tarafını kat'iyen iltizam etmem Paşam. bunun da sebebi biz Batum'a inelim diyorsunuz. Batum'dan hudut yakındır.

Ben hududu tanırım. Harb-i Umumî zamanında gitmiştim ve onun için siz hududu görünce dayanamazsınız, zıplar atlarsınız demiştim. Bizim dahile girmek, projemiz dahilinde değildir. Ta ki Mustafa Kemal Paşanın rızası oluncaya kadar içeriye girmek doğru değildir. Nitekim Talat Paşanın riyaseti altında konuştuğumuz vakitte buna karar vermiştik. Onun için ben gidemem dedim. Bunun üzerine sen asker değilsin bilmezsin dedi. Eskişehir-Kütahya hattının pek ehemmiyeti vardır. Benim vatanım böyle tehlikeye düşmüş iken gidip Hintliler için kan dökeceğime gider de memleketimde kan dökerim dedi. Paşam dedim ben bir şartla Batum'a giderim. O da Mustafa Kemal Paşanın riyaset ettiği hükûmetin ordu ve ahâli üzerinde hiçbir nüfuzu kalmadığında memleketin tamamıyla anarşi içinde kaldığını görürsem o vakit gitmeye razıyım dedim. Fakat bu nüfuz baki oldukça huduttan geçmeyeceğinize söz verirseniz ve bu şartımı kabul ederseniz giderim dedim. Onun üzerine kabul ederim dedi ve kalktık. On beş gün sonra Batum'a indik. Batum'da gizli oturduk. Bir müddet vagonda oturduk, gayet sıcaktı. Bir ara Enver Paşa vagondan çekildi. Bir odaya gitti. Oradaki komünist komiser kendisine bir oda verdi. Oraya çekildi. Üç hafta kadar orada kaldı. Bu üç hafta zarfında Cemal Paşadan bir telgraf geldi. "Eylül evâsıtına doğru Afganistan hududunda bulunacağım, geliniz." diyordu.

Enver Paşa da: "Nasıl olacak. Biz Cemal Paşa'yı çağırdık. O da geliyor. Biz de buraya geldik." dedi. Onun üzerine bendenize gitmemeyi teklif etti ve ben de memnuniyetle kabul ettim. Yanıma

bir çavuş ile bir zabit alarak Batum'dan ayrıldım. Amacım da Cemal Paşaya gidip onunla beraber Afgan'a geçmek.

— Niçin ayrıldınız?

— Cemal Paşaya gidip onunla beraber Afgan'a geçmek.

— Oraya gidip çalışmanızı açık mı ifade ediyorsunuz?

— Hayır, Cemal Paşanın yanına gidecek dedim.

— Batum'da kimleri buldunuz?

— Halil Paşa vardı, Muhittin vardı. Küçük Talat vardı sonra bir iki tane mülâzım vardı.

— On beş gün içerisinde onlarla ne görüştünüz, ne yaptınız?

— Enver Paşa nefer hâlinde gönüllü olmak üzere dahile girmek istiyordu.

— Durunuz. Dahili vaziyet hakkında Küçük Talat, Halil Paşanın Anadolu'ya gelip dönmesi hakkında ne malûmatınız vardır. Halil Paşa ile Küçük Talat Bey bir defa geldiler ve döndüler değil mi?

— Evet döndüler.

— Onlarda görüştün. Niçin Anadolu'ya gelmişler?

— Bilmiyorum. Talat Bey müdafaa-i hukuk reisi sıfatıyla Trabzon'da çalışıyormuş. Halil Paşanın ne için geldiğini de bilmiyorum.

— Talat Bey Müdafaa-i Milliye ile çalışıyormuş öyle mi?

— Evet, Müdafaa-i Milliye reisi sıfatıyla çalışıyormuş. Sonra Anadolu hükûmeti şüphelenmiş İstanbul'a gitmiş.

— Küçük Talat'ı İstanbul'dan kim çağırmış?

— Enver Paşa çağırmış.

— Senin de imzan olan bir mektupla çağırıyorsunuz.

— Olabilir efendim. Benim imzam olduğunu biliyorum beyefendi. Sonra Enver Paşa benim yanımdan ayrıldı.

— Hacet yok, Halil Paşanın ifadesini aldık. Doktor Rusuhi'nin ifadesini aldık, hepsini aldık merak etme.

— Pekâlâ.

— Niçin Küçük Talat'ı çağırdınız?

— Bendeniz Berlin'de idim. Bu tafsilâtı bilemem. Enver Paşa ile beraber değildim. Enver paşa ile iki ay beraber bulundum.

— Efendim İstanbul'da bir işgal var. İstanbul ile Anadolu'nun bir mücadelesi var. Küçük Talat oraya gitmiş, gelmiş. Enver Paşa ile görüşmüş. Siz de Moskova'dan geliyorsunuz. Teati malûmat edeceksiniz. Bunların fikirleri ne imiş?

— Bilmiyorum efendim. Yalnız Halil Paşanın anlattıklarını biliyorum. Halil Paşa hasta imiş. Sıcak memleketlere göndermek lâzım gelir demişler. O vakit ailesiyle beraber veyahut yalnız Trabzon'a gitmiş. Bendeniz Halil Paşanın, Talat Beyin Türkiye'ye gittiğinde bulunmadım. Enver Paşanın neler yaptığından haberim yok.

— Hacı Sami sizin yanınıza ne vakit takıldı?

— Bendeniz Hacı Sami'yi hiçi görmedim.

— Moskova'dan beraber gelmediniz mi?

— Hayır.

— Batum'da Hacı Sami Bey ile birleştiniz mi?

— Hayır. Bendeniz çok evvel Batum'u terk ettim. Halil Paşaya sorabilirsiniz efendim. Halil Paşa da Talat Bey de orada idi. Sorabilirsiniz, Sami'yi görmedim.

— Küçük Talat'ın *vaziyetini* bilmiyorum diyorsunuz, niçin bilmiyorsunuz?

— Nereden bileyim efendim. Biz Berlin'de büro işiyle meşguldük.

— Batum'da birleştiğinizde ne anlattınız?

— Biz Batum'da birleştiğimiz vakitte bunları konuşacak vakit yoktu. Biz Batum'da birleştiğimiz vakit öyle bir vaziyette idik ki gizli bir vagonda oturuyorduk.

— Bunun imkânı yoktur. İnsanın kudret-i akliyesi ve iradesi itibariyle bunları çevirmenin imkânı yoktur. Öteki bir türlü söyleye-

cek, beriki bir türlü söyleyecek, hakikat meydana çıkacaktır. Dava inkişâf etmektedir ve etmiştir. Yani Halil Paşa'yı bilirim de Talat Bey'i bilmem demenin imkânı yoktur.

— Efendim, Halil Paşa ile Moskova'da beş -altı ay oturdum. Bendeniz Talat Bey geldikten üç-dört gün sonra Batum'u terk ettim. Sonra ben Batum'da gizli olarak oturuyordum.

— Siz İslâm İhtilâlleri Cemiyeti İttihadı genel merkez azası sıfatıyla, bu Moskova'daki arkadaşlarınıza vazife verdiniz. Batum'daki arkadaşlarınıza da vazife verdiniz mi?

— Buna biz karışmadık. Bunlara Enver Paşa bakıyordu.

— Anadolu için de bir vazife verdiniz mi?

— Efendim arz edemedim. Bunlara Enver Paşa bakıyordu.

— Anadolu için bir şube teşkil edilmesi meselesi mevzu-u bahis oldu mu?

— Hayır. Berlin'de müzakere edildiği vakit Talat Paşa dedi ki: "Anadolu işleriyle Gazi Paşanın ki - o vakit Gazi olmamışlardı – Mustafa Kemal Paşanın meşgul olduğunu söylediler. Biz hariçte çalışacağız, onlar dahilinde çalışacak." dedi, kararımız buydu.

— Şimdi Batum'daki on beş günlük hayatınızı bir kere anlatın. Orada siyasî olarak ne konuştunuz?

— Enver Paşanın gönüllü olarak Anadolu'ya girmesine muhalefetten başka bir şey yapmadık. Batum'a ne şartla geldiğimizi arz etmiş idim. Arz ettiğim gibi şart bu idi. Birkaç isim de saydım sorabilirsiniz. Enver Paşa muğberdi. Niçin muğber olduğunu da arz edeyim. Enver Paşa son zamanda ayrı bir odaya çıktıktan sonra Trabzon'dan ve sair yerlerden gelen birtakım Lazlarla falan temasta bulunuyordu. Görüyordum ki Enver Paşa'da bir telaş vardı. O vakit Anadolu'yu Şarkiye'de, ordunun çıkardığı gazeteler Enver Paşanın aleyhinde şiddetle makaleler yazıyorlardı. Bundan çok muğber oluyordu zannederim. İki gün evvel idi zannederim. Dedi ki: "İçime öyle geliyor ki asker kaçaklarının arasına gireyim. Gidin

Mustafa Kemal Paşanın bayrağı altında çalışın diye teşvik edeyim." Yani Enver Paşa da o vakit bir hiddet vardı ki, o aldığı gazetelerden dolayı muğber oluyor ve soğukkanlılığını kaybediyordu.

— Siyasî teşkilât hakkında konuşmadınız mı? Meselâ halk Şuraları Fırkası hakkında...

— Benim onunla hiç alâkam yoktur. Halk Şûraları'yla bendenizin hiçbir teması yoktur.

— İttihat ve Terakki faaliyeti hakkında görüşmediniz mi?

— Bilmiyorum. Belki İstanbul'da bulunan eski arkadaşlarımız çalışmış ise onu bilmiyorum.

— O arkadaşlarınız kimdir?

— Orada kalmış olanlar.

— İşgal altında kalıp da Anadolu'ya geçmemiş olanları mı söylüyorsun?

— Evet onlar intihabat kazanmışlardı. Bir faaliyet gösteriyorlardı.

— Ben Batum'u soruyorum?

— Batum'da bir şey yoktu. Benden sonra belki vardır. Fakat zaten bendenizin kaldığım mahdut bir zamandı.

— Peki on beş gün sonra Batum'dan ayrılıyorsunuz. Afganistan hududuna gidiyor, oradan Moskova'ya gidiyorsunuz değil mi?

— Sonra Moskova'ya gittim.

— Ondan sonra tekrar Batum'a döndünüz değil mi?

— Hayır.

— Enver Paşanın nam-ı müstearı Ali değil mi?

— Evet.

— Sizin nam-ı müstearınız Rüstem'dir değil mi?

— Evet.

— Ali imzasıyla Enver Paşanın size yazdığı mektubu dinleyiniz.

(Mektubun metni okundu).

— Tarihi (mektubun) sizin Afganistan'dan dönüp Moskova'da bulunduğunuz zamana tesadüf ediyor değil mi?

— Evet efendim.

— Mektupta Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hacet yoktur diyor, şu hâlde Anadolu'ya girebilmek için ordunun Sakarya'ya çekilmesini bahane ederek Anadolu'ya harben ve cebren girmekte müttehitsiniz.

— Kat'iyen ve kâtibeten.

— Bu ifade niçindir?

— Bilmiyorum efendim. O gönüllü olmak üzere hudut dahiline girmek istiyordu.

— Gönüllü olmak için değil, arkadan vurmak için?

— Kat'iyen beyefendi, benim bundan haberim yok. Şartımı söylemiştim. Hudutta bulunmasına vicdanım razı değildir.

— Meselâ vicdanın razı olmaması meselesi değildir, bir hakikat-ı tarihiye meselesidir.

— Enver Paşa hatası yüzünden vefat etmiş bir arkadaşımdır ve bir şehittir. Eski bir inkılâp arkadaşımdır. Onun ruhunu tazip etmek istemiyorum. Fakat Ankara en sadık bir adamını Enver Paşanın yanına refakat ettirseydi Ankara'nın namusunu Enver Paşa benden ziyade müdafaa ederdi. Bunu bütün namusumla söylüyorum. Ondan sonra Moskova'daki harekâtını sayacağım, göreceksiniz ki Ankara'ya alınmadığımdan dolayı benim de kalbimde bir ağbirar vardır. Fakat hiçbir vakit hissiyatıma mağlûp olmadım. Nitekim bunu hâdisat ile ispat edeceğim.

— Lüzumu yok?

— Belki Enver Paşa beni başından savdığından dolayı memnun olmuştur.

— Mektupta Batum'a gittiğinden bahsediyor. Gittiniz mi?

— Batum'a gitmedim efendim.

— Ne için gitmediniz?

— Gitmedim, çünkü Afgan'a geçmek için Cemal Paşanın avdetini bekliyordum.

(Küçük Talat Beyin ifadesi okundu.)

— Talat Beyin bu sözüne ne dersiniz?

— Bilmiyorum. Belki yazmışımdır. Enver Paşa yazardı ve benim imzamı atardı. Hatta bir gün kongre yapmışlar, benim imzamı atmış.

— Ne kongresi?

— Bilmiyorum.

— İttihat ve Terakki namına mı?

— Bilmiyorum. İttihat ve Terakki namına mı yapmışlar, ne namına yapmışlar bilmiyorum. Benim imzamı atmışlar.

— Dur bakalım hemen bilmiyorum deyip geçersin. İmzanı atmışlar yanlış ise yanlış cihetini anlayalım. İttihat ve Terakki namına mı imzanı atmışlar?

— İçtima ise içtima namına, İttihat ve Terakki namına ise İttihat ve Terakki namına imzamı atmışlar.

— Hatta Moskova'dan gelirken bir torba mühürle geldiğinize dair yine arkadaşlarınızın ifadesi vardır. Hatta bu mühürleri de orada nihayet arkadaşlarınız güya denize dökmüşler ve bu mühürleri de görmüşler.

— Beyefendi, bendeniz ne şekilde olduğunu da anlattım. Ben Enver Paşaya söylediğim vakit yanımda şahitlerim vardır. Yüzbaşı Fevzi Bey vardı.

— Biz size siyasî arkadaşlarınızın ifadesini okuyoruz.

— Bendenizin haberi yok efendim.

— Telaş etmeyiniz yarın muvâcehe ederiz.

— Pek münasip efendim.

— Küçük Talat muhakemesinde İslâm İhtilâlleri İttihadı Cemiyeti namına Anadolu'ya girip teşkilât yapmaya memur edildiğini ve tahlif ederek Erzurum'dan itibaren arkadaşlarına vazife verdiklerini ve Trabzon'da on iki kişiyi tahlif ettiğini ve bu gibi Gâvur İmam falan da Enver Paşa namına bir fırka hazırladıklarını ve bu suretle Anadolu'ya geçeceklerini ifade etmiştir. Sen niye bilmezsin?

— Bunların bana taallûku yok efendim.

(Talat Beyin ifadesinin okunmasına devam edildi.)

— Netice yine sizin tarafınızdan.

— Benim tarafımdan değil efendim.

— Talat Beyin ifadesine nazaran Anadolu hakkında Moskova'da yine bir kongre yapmışınız?

— Ne kongresi efendim?

— O hâlde yalan söylüyorlar. Kader sizi böyle yalancı arkadaşlarla yolcu yapmış.

(Talat Beyin ifadesi okunmaya devam edildi.)

— Bu mühürleri görmedim diyorsunuz.

— Namusum üzerine söylüyorum ki beyefendi. bundan kat'iyen haberim yoktur. Ben tafsilâtıyla anlattım. Hindistan'a gidiyorum. Hindistan'da benim İttihat ve Terakki ile ne iş ve münasebetim vardır?

— Şimdi Moskova'da bu suretle İttihat ve Terakki namına bir kongre yapmadınız mı?

— Hayır, kat'iyen ve kâtiben (asla) efendim.

— Tekrar döndüğünüzde Moskova'da kimleri buldunuz?

— Moskova'ya Cemal Paşa ile gittim. Kimseyi bulamadım. Fevzi'yi bırakmıştık. Fevzi orada bir münasebetsizlik yapmış, benim geleceğimi işitince bırakıp Avrupa'ya gitmiş.

— Yani Küçük Talat'ın söylediği doğru değildir. Doğru olmadığını muhâkemede ariz amik tahakkuk etmiştir ve kendileri de

Anadolu'da İttihat ve Terakki namına faaliyete geçmek için birtakım adamlara mektup yazmışlardır.

— Yazabilir. Enver Paşa sabahtan akşama kadar mektup yazardı.

— Kongre mukarreratı mı?

— Hayır efendim, bendeniz iki günde fikir değiştirir bir adam değilim. Talat Paşanın riyasetinde verdiğimiz karar ne ise şimdiye kadar o kararımı değiştirmedim.

— Halil Paşanın ifadesini okuyacağız, dinle.

(Halil Paşanın dosyada mazbut ifadesi okundu.)

— Efendim, bendeniz Sakarya Harbi zamanında orada değildim.

— Doktor Rusuhi'nin ifadesi de bunu aynıyla müeyyiddir.

— İfadesinde görüyorsunuz ki Enver Paşanın içeriye girmemesi için bütün kuvvetimle çalışmışımdır. Sonra Halil Paşanın burada bir hatası var.

Madde-i Umumî – Efendim Halil Paşa ifade verirken şifahen meseleyi daha ziyade tevzi etmiştir. Moskova'da müzakere ettikleri zaman İslâm İhtilâlleri Cemiyeti olamayacağından bahsettiği esnada en çok İttihat ve Terakki tezini muhafaza eden Dr. Nâzım Bey olmuştur demiştir. Mamafih arzu edildiği zamanda Halil Paşaya da bu cihet bir daha izah ettirilebilir.

— Reis beyefendi müsaade eder misiniz? Bendeniz Halil Paşa'yı Moskova'da görmedim. Moskova'da Halil Paşa'yı, Enver Paşa şehit olduktan sonra gördüm. Evvelce Enver Paşa gitmiştir. Halil Paşa'da bir yanlışlık olacak.

— Enver Paşa ile beraber Batum'a gittiniz?

— Evet.

— Halil Paşa ile Moskova'da bulunduğunuz zaman?

— Fakat ondan evvel Halil Paşa'yı ben Moskova'da görmedim.

— Hayır yanlış anladınız. Moskova'da bulunduğunuz zaman kongre yaparak İttihat ve Terakki hakkında karar verdiğinizi söylüyor.

— Kongrede bulunmadım ki müdafaa edeyim.

— Kongrede neler yaptığınızı anladık. Bir türlü kabınıza sığmıyorsunuz, maceraperest insanlarsınız?

(Doktor Rusuhi Beyin İfadesi okundu.)

— Sizin namınıza imza atıldığını söylediniz.

— İstediğini yazar ve imza eder.

— İfade-i evveliyenizde de söylemiştiniz?

— Amma bulmadım efendim.

— Olan bir meselenin nasıl olduğunu da söylemiyorsun. Ne imiş kongre?

— Efendim toplanmışlar orada. Moskova'ya bana kağıt geldi. Hatta Cemal Paşaya gösterdim ve dedim ki, ben olmadığım hâlde benim namıma imza atmışlar, hayret ettim dedim.

— Onlar İttihat ve Terakki namına bir karar almışlar mı?

— Bilmiyorum efendim.

— Mesele tevzih etmiştir. Kendinizi beyhude üzmeyiniz?

— Ben Ağustos nihayetinde Batum'u terkettim.

— Bırak onları, memlekete istihlâstan sonra avdet ettiniz. Avdetinizde İstanbul'da idiniz, değil mi?

— İstanbul'da değil, İzmir'de idim. Refikamı almak için İstanbul'a gittim.

— İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin vaziyeti hakkında birkaç içtima olmuştur. Bunların hangisinde bulundunuz.?

— Bundan evvel Ankara'nın lehinde bendenizin gazetelerle beyanatım vardır. Vicdanınızı tenvir etmek için bunlar hakkında izahat vermeye mecburum. O da benim Batum'dan ayrıldıktan sonra Ankara hakkındaki hisslyatımı pek güzel tasvir eder. Bendeniz, Cemal Paşa ile Buhara'dan Moskova'ya avdet ettikten sonra Ti-

mes gazetesinin "Kemalist. Enverist" diye makalesi vardır. O makaleyi görür görmez Fuat Paşaya telefonla müracaat ettim. Bana bir İngiliz muhabiri göndermesini rica ettim. Bana Luit Corc'un naşirin efkârı olan Tirost gazetesinin muhabiri geldi. Ve muhabire aynen şunları söyledim: Enver Paşanın en ziyade yanında bulunan benim. Enver Paşa o vakit Batum'da veyahut Buhâra'da idi. Size şunu söylüyorum ki, arkadaşlarım ve ben Mustafa Kemal'in emrinden çıkmayız dedim. Eğer, Times gazetesi bunları yazmakla ki İngilizler'i cesaretlendirmek için Türkleri ikiye ayrılmış diye yazıyordu. Türkleri ikiye ayrılmış zannediyorsa beyhude halkı aldatıyor, diye birtakım tafsilât verdim. Teşrin-i Evvelin sonunda bu gazeteyi sefaretiniz vasıtasıyla pek kolay bulabilirsiniz. Bu benim Batum'dan Buhara'ya avdetim esnasında olmuş bir vakadır. Ondan sonra yine Ankara'nın lehine olmak üzere ilk evvel Fuat Paşaya Enver Paşanın hareketini haber veren bendeniz oldum.

— Neyi?

— Enver Paşanın memlekete mazar olabileceğini, bunun için tedbir yapmak lâzım geldiğini bütün tafsilâtıyla ve ne kadar malûmat alırsam hepsini Ankara'ya arz etmesi için Fuat Paşaya bildirdim. Bunu arz etmekten amacım Avrupa'da bulunduğum müddetçe Ankara'nın hareketine tevafuk etmeyecek hiçbir hâlde bulunmadım. Az çok Ankara'ya hizmet etmek istedim. Enver Paşanın hareketini anlamak için Moskova'ya geldim. O vakit seyahat buradan İstanbul'a gitmek gibi değildir. Buhara'dan Moskova'ya kırk iki günde gelinir. Biz hususi trenle geldiğimiz hâlde on iki günde geldik. O vakit derece-i hararet tahtı-sıfır on derece idi. Bit dolu, kolera çok, her tarafta hastalık. Ben hâl böyle iken Enver Paşanın bir zarar vermemesi için iki defa Moskova'ya müracaat ettim ve bunu da düşündüğüm vakit emin olunuz ki Ankara'ın müdafaasından başka bir şeyi düşünmedim.

— Şimdi İstanbul'a avdetinizi söyleyiniz?

— Ben doğru İzmir'e avdet ettim.

— Hangi içtimalarda bulundunuz?

— Bir tek içtimada.

— Hangi tarihte?

— İstanbul'da intihabat olacağı zaman.

— Nerede?

— Şişli'de bir evde. Ya Cavit Beyin ya Cahit Beyin evinde olacak. Fakat Müdde-i Umumî beyin iddianamesinden Cavit Beyin evinde olduğunu öğrendim.

— Cavit ve Cahit Beyin evine başka vakit gitmediniz mi?

— Gittim, fakat hatırlayamadım.

— Gittiğin evin hangisi olduğunu bilmez misin? Hangisine gittiğini söyle?

— Cavit Beyin evi olacak.

— Gündüz mü, gece mi?

— Gündüz saat dört buçuk-beş raddelerinde. Bendeniz herhâlde bir veya iki içtima da bulundum.

— Demek başka içtimalarda olmuş.

— Başka içtima olmuş mu, olmamış mı bilmiyorum. Fakat ben herhâlde kararda orada bulundum.

— Orada kimler bulundu?

— Kemal Bey.

— Kara Kemal?

— Evet, ifademde söyledim. Okunursa orada var.

— Sen bir daha söyle?

— Cavit Bey, Rahmi Bey, Şükrü Bey, Ali İhsan Bey, Nesimi Bey vardı. Hatırıma gelen bunlar.

— İsmail Canbulat?

— Vardı.

— Eyüp Sabri?

— Yoktu.

— Doktor Rusuhi?

— O da yoktu.

— Kâtib-i mes'ullerinden falan kimler vardı?

— Bir kişi vardı. Fakat ismini bilmiyorum. Şahsen görsem tanırım.

— Yani kâtib-i mes'ulleri eskiden tanıyor muydunuz?

— Evet, birtakım kâtib-i mes'uller var ki tanımam.

— Hamdi Baba?

— Bilmiyorum.

— Şu hâlde öteden beri İttihat ve Terakki'nin başında bulunduğun ve birçok tanımadığın murahhas ve kâtib-i mes'uller olduğu hâlde Cavit Beyin evinde toplanıyorsunuz.

— Tanımadığım bir kâtib-i mes'ul vardı. Şahsen görsem tanırım. Fakat ismi hatırıma gelmiyor.

— Yani Cevat Beyin evinde birkaç defa toplandınız. Ve üç ve dördüncü derece adettiğin kâtib-i mes'ullerle beraber bulundun?

— Evet.

— Davet kimin tarafından oldu?

— Kemal Bey tarafından. Bendenize hulâseten Kemal Bey dedi ki: Gazi Paşa beni İzmit'e çağırdı. İntihabat meselesi etrafında görüştük. Bu görüştüğümü arkadaşlarıma anlatabilir miyim dedim. Gazi Paşa'da peki dedi. Ben de bu suretle sizi topladım. Size bunları söyleyeceğim.

— Arkadaşlarınızın malûmatı var mı?

— Hayır. Bendeniz İzmir'de idim. İstanbul'a yeni gitmiştim. Onun için belki evvelce içtima olmuştur, ben bulunamadım.

— İlk defa Kemal Beyle teati ettiğin fikirleri nerede söyledin?

— Onu da hatırlamıyorum. İhtimâl ki kendisini ziyarete gittiğim zaman söyledi. İhtimâl haber gönderdi.

— Sonra?

— Sonra oraya gittik. İntihabata girmek için umdeler vardır. Bu umdeleri tetkik edeceksiniz dediler. Yani Kemal Bey bize orada söylediği ifadeye göre bizim oradaki kararımızı Gazi Paşaya arz edecek ve bizi o suretle oraya toplamıştı. Odada bulunduğumuz zaman yalnız, bir tevhid-i kuvâ meselesi nazarı dikkatimizi celbetti. Bu muvafık değildir. Fakat madem ki Gazi Paşa memlekete bu kadar hizmet etmiştir, bir de intihabat yapıyor, onun için bu meseleden dolayı itiraz etmek doğru bir hareket olamaz. Kim intihabata iştirak etmek isterse, Gazi Paşa hazretlerinin umdelerine dahil olsun dedi ve bu suretle ayrıldık. Ondan sonra Kemal Bey bu içtimanın neticesini Gazi Paşaya arz edeceğim dedi.

— İttihat ve Terakki lehinde ve aleyhinde mefsuh olup olmadığına dair bir münakaşa geçti mi?

— Münakaşa geçmedi. Hatta İttihat ve Terakki'yi meydana çıkarmak gibi fikirleri kimse kabul etmedi. Yani bunu orada münakaşa etmedik. O vakitki hâletiruhiye, Gazi Paşanın umdeleri etrafında toplanmak isteyenler varsa toplanacaktır merkezinde idi ve bu suretle neticelendi.

— Demek İttihat ve Terakkinin mefsuh olup olmadığına dair bir müzakere geçmediğini kat'iyetle söylüyorsunuz?

— Bendeniz öyle zannediyorum, evvelce arz etmiştim. Bendenizin hafızası o kadar kuvvetli değildir. O içtimada İttihat ve Terakki namına bir harekette bulunmamaya karar verilmiş olacaktır.

— Fakat vakt-i meçhuluna (muayyen zaman) kadar.

— Hayır efendim böyle bir şey yok.

— Bir içtimada İttihat ve Terakki'nin mevcut, gayri mevcut olması mevzu-u bahis olmuş ve Hamdi Baba İttihat ve Terakki'yi mevcut olduğu lehinde söz söylemiştir. Ve ona mukabil Hüseyin Zade Ali Bey de cevap vermiş. Buna karşı ne dersiniz?

— Olabilir efendim, fakat hatırıma gelmiyor.

— Kararınızın neticesi?

— Tevzin-i kuvâ hakkında herhangi bir fikri bir tarafa atarak kim Gazi Paşanın itimadını kazanmış ise, bu dokuz umde etrafında intihabata iştirak edebilir dedi.

— Bu karannızı Ankara'ya haber vermek esasını görüştünüz mü?

— Bunu Kemal Bey deruhte etmiş idi. İçtimaya davet eden kendisi olduğu için Gazi Paşaya haber vereceğim dedi.

— Haber vermek zarureti var mıdır?

— Efendim, Kemal Bey Gazi Paşaya arkadaşlarınla görüşebilir miyim demiş, Paşa da görüşebileceğini söylemiş. Onun üzerine neticeyi arz edeyim demiş. Kendi ifadesi böyledir. Ve kararı da arz etmek için mes'uliyeti üzerine aldı.

— Sizin evinizde İttihat ve Terakki namına dokuz maddelik bir program bulduk. Biliyorsun değil mi? Bu nedir?

— Efendim, Terakkiperverler çıktığı zaman Kemal Beye müracaat etmişler ve İzmir'deki eski arkadaşlarına haber vermek üzere Şükrü Bey geleceğini söylemiş.

— Mazi-i nakil kullanıyorsun, kim söylüyor?

— O vakit Kemal Bey.

— Size bu program mektupla mı geldi?

— Evet.

— Kemal Bey bana mektupla benim programım budur, bu programla çalışılırsa ben onlarla teşrik-i mesai ederim dedi.

— Nerede söyledi?

— Mektupla yazıyor. Bu programı da gönderiyor. Ondan evvelki hissiyatımı anlattım.

Bendeniz Terakkiperver Fırkası meydana çıktıktan sonda gazetelerde...

— Dur. Bu meseleyi hâlledelim. Terakkiperver Fırka teşkil ettikten sonra mı oldu?

— Efendim, ya teşkil-i mevzu bahis idi, yahut teşkil etmişti.

— Buna cevap verdiniz mi?

— Hayır efendim sebebini arz edeyim. Çünkü bendeniz o vakit gazetelerde rüesayı hükûmetimizin beyanatını okudum. O beyanattan anladığıma göre biz memlekette büyük bir inkılâb-ı içtimai yapıyoruz size büyük bir hürriyet-i içtima veriyoruz. Bu hürriyet, bir hürriyet-i içtima mukabilinde; hukuku siyasiyenizden bir kısmını da tahdit ediyoruz. Yani biz bu yapacağımız inkılâb-ı içtimaiyenin fırka mücadeleleriyle sekteye uğramasını istemiyoruz. Ey millet. Sizi kurun-ı vusta bir hayattan modern bir hayata sevk ediyoruz. Bu hayatı hazmedinceye kadar fırka gönüllerine müsaade edemeyiz. Benim anladığım budur. Hatta bu programı aldığım zaman okudum. Fakat tasdik etmedim. Dedim ki: Kemal Bey işin farkına varmamış. Bu programı aldım, bir daha güneş yüzü görmemiştir.

Madde-i Umumî – Efendim, kendisinin sözlerini hukuk-u umumiyeyi müdafaaya memur bir şahıs sıfatıyla tamamen reddederim. Milletin hukuku siyasiyesini tenkis etmek cihetî bir an bile hatıra gelmemiştir. Yalan ve yanlış söylemiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu Şarkta zuhur eden ihtilâlden ve müthiş vaziyetten sonra vücuda getirilmiştir. Rical-i devlet hiçbir zaman hukuk-u siyasiyeyi tenkis etmek cihetini düşünmemiştir. Kendisi de burada propaganda yapmak cihetini iltizam etmektedir. Kat'iyyen reddederim.

— Bir kere bu mektubun tarihini ispat etmeniz lâzım. Ben aksini iddia edeceğim. Bir defa bunu hâlledelim.

— Beyefendi, müsaade buyurunuz da Müdde-i Umumî Beye cevap vereyim. Bu işte mağdur olan benim.

— Söyle bakalım.

— Gazi Paşa Hazretleri'nin nutuklarını okuduğum zaman, ben bir fırka tanıyorum diye bu memlekette prestişkâr bir mevki kazanmış olan Gazi Paşa Hazretleri söyledikten sonra..

— Gazi bir fırka tanıyorum diye söylememiştir. Ancak bir fırka tarafındayım demiştir.

— Bendeniz öyle anladım. Çünkü Gazi Paşa, Fransız reisicumhuru mevkiinde değildir. Mevkiini ve memleketteki prestijlerini düşündüğüm zaman dedim ki: Bu memlekette fırka hayatı yoktur. Ondan sonra bendeniz fırka hayatına veda ettim. Bu ihtimâl o zamandan. İhtimâl bir ay evvel gelmiş olsun bendenizce ehemmiyeti kalmamıştır.

— Siz, bu Terakkiperver Fırka çıktığı zaman Kemal Bey göndermiştir dediniz?

— Ağleb-i ihtimâl. O tarihte göndermiş zannederim.

— Evvel emirde bunu okuyalım. Zabt ve tarihe geçsin.

(Dokuz maddelik program okundu.)

— Şimdi bu siyasî nizamname veyahut umdeler tertip ettiğiniz içtimalarda mevzu-u bahis olmuş mudur?

— Hayır.

— Kat'iyetle söyleyebilir misiniz?

— Zannederim efendim.

— Artık bunda da zan kalır mı?

— Kat'iyetle söylüyorum bendeniz bu programı beğenmedim.

— Senin evinde bulduk.

— Gönderebilirler efendim. Bendenizde temsil-i mülkiyenin programı da var. Terakkiperver Fırkası'nın programı da var.

— Bu program dokuz maddedir. Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin intihabata başladığı zaman neşrettiği umdeler de dokuz maddeliktir. Bu ifadeden anlaşılıyor ki kabl-es salah veya Lozan Konferansı devam ediyorken Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin intihabata başlaması dolayısıyla gazetelerde neşrettiği umdelere mukabele yaptığınız programdır.

— Bendenize göndermişler. Bana Ahmet de bir program gönderebilir. Eğer siz benim bir programı bir başkasına gönderdiğimi veya bir teşebbüste bulunduğumu ispat edebilirseniz o başka. Ben siyasetle uğraşmış bir adamım. On tane program gönderebilirler. Yarın birisi sosyalizm hakkında bir program yapar gönderir. Ben de bunu kağıtlarımın arasına atarım. Bu suretle kalır. Bundan ne çıkar.

— Bir mutabakat vardır. Bu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin dokuz maddelik umdesine nazire yapmak üzere siz de dokuz madde sıkıştırmışsınız? Sonra vilâyet-i müstahlisanın imarı ile melceesiz kalmış ahalinin iskanını da akdem vezaif bilerek bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmayacaktır diyorsunuz. Bunu resmen tahakkuk ettirebilmek için veya tatbik edebilmek için böyle bir madde de sıkıştırmışsınız. Binaenaleyh, bu program sizin İstanbul'da yapmış olduğunuz içtimalarda ihzar edilmiştir.

— O içtimada yapılamamıştır efendim

— Buna müeyyid olmak üzere Tanin gazetesinin bizim umdelerin neşrinden on iki gün sonra İttihat ve Terakki rüesasının içtima ederek kongre yaptığı hakkında bir makalesi vardır. Müdafaa-i Hukuk umdelerinin o sırada neşredilmesi o makalenin yine o sırada neşredilmesinden anlaşılıyor ki; siz bu umdeleri o zaman yaptınız ve bunun tahakkuku için birtakım hafi yollardan hafi bir surette yürüyeceğinizi kabul etmek zarureti vardır. Bir komite hâlinde tespit ettiğinizi kabul etmek zarureti vardır.

— Hayır efendim. Hem bunu bana mektupla gönderilen, benim bulunmadığım bir içtimada yaptılarsa bilmem. Bulunduğum içtimalardaki kararımız da meydandadır. Bu kararımız da Gazi Paşaya tamamen haber verdiler.

— İtimat ettiğin arkadaşlarından birisi, Doktor Nâzım da bulunduğu hâlde bu maddeleri tespit ettik, derse ne dersiniz?

— Ne diyeyim efendim?

— Kabul etmekliğin zaruridir?

— Neden efendim?

— İnkâr ediyorsun değil mi?

— Hayır efendim. Toplanıp böyle bir karar versek bile kanunen bize bir şey gelmez ki.

— Suikast gelir. Onun için kanun sizin yakanızdan tutar, böyle yapar. İttihatçı geçinen arkadaşlarımızın Terakkiperver Fırka namını vererek ihzar ettikleri program hakkında ne malûmatınız vardır?

— Bendeniz İzmir'de idim. Bu program Ankara'da hazırlanmıştır. Bendenizin bildiğim böyledir. Yahut İstanbul'da hazırlanmıştır.

— Arkadaşlarımızın ne dereceye kadar malûmatı vardır.

— Ne bileyim efendim. Tabi siyasetle uğraşmış adamlar. Gazetelerde gördükleri bir şey üzerine enterese olurlar. Bendenizde enterese oldum. Takip ettim. Programları okudum.

— Arkadaşlarınızla bu hususta görüşüp konuşmadınız mı? İstanbul'da başka isimde bir fırka yapıp da mecliste herhangi bir suretle bir vaz-ı muhalefet olacaklarına dair görüşmediniz mi?

— Arkadaşlarımızdan belki yapanlar olmuştur. Benim malûmatım yoktur.

— Bir fırka teşkil etmeye doğru faaliyetlerine dair ne gibi malûmatın var?

— Bendeniz İzmir'de indim.

— Yani İstanbul'da bunun üzerinde bir anlaşma ve görüşme olmadı mı?

— Olmadı, ihtimâl ki çalışıyorlardı.

— Kemal, Cahit, Cavit, Şükrü, Canbulat çalışmıyorlar mıydı?

— İhtimâl ki çalışıyorlardı. Bunlar siyasî adamlardı.

— Sana da söylemeleri icap eder?

— Hayır efendim. Eğer sorsalardı ihtimâl ki ben de bir fikir söylerdim.

— Bakınız. Biz Büyük Millet Meclisi'nin hakkı kazasını haiz ve milletin kanaat-ı vicdaniyesine istinat ederiz. Biz kanaat geldiği vakit sana, inkâr-ı tarihına böyle daima saparsan lâyık olduğun cezayı veririz. Doğru söyle! Bilir miyim, bilmez miyim, olur mu?

— Beyefendi! Meşru bir surette hükûmetin müsaadesi istihsal edilerek mecliste teşkil eden bir fırka, kanuna, nizama, vicdana muhalif bir hareket değildir ki ben bunu saklamış olayım. Bendenize gelip sorsalardı Müdde-i Umumî Bey beni yalancılıkla itham etti onlara fikrimi söylerdim. Bendeniz bu memlekette fırkacılığa müsaade etmiyorlar fikrini anladım. Fırka gürültülerini mazur görüyorlar zannettim.

— Sen fırkacılık yapıyorsun, komitecilik yapıyorsun, bunu ispat edeceğiz.

— Ben komiteci değilim.

— Söylediğin doğrudur. Herkes serbesttir. Kalkar bir program yaparlar. Fakat meselenin iç yüzü öyle değildir. Demek Terakkiperver Fırkası'nın sureti teşkili hakkındaki arkadaşlarımızın malûmatını söylemeyeceksin?

— Bilmiyorum. Bir fırka teşkil ettiğini işittim. Hatta memleket için hayırlı olur ümidi ile sevindim, fakat girmem.

— Bırakalım bu safhayı, size Terakkiperver Fırka'ya girmek için kim teklif yaptı?

— Şükrü Beyle Canbulat Bey.

— Nerede teklif ettiler?

— Mithat Şükrü Beyin yazıhanesinde. Orada Şükrü Bey, ben, Canbulat, Mithat Şükrü Bey vardı.

— Ne dediler? Bunun üzerine tabi teati efkâr etmişsinizdir.

— Etmedik. Yalnız bunlar böyle bir fırka teşkil etmediklerini ve memleketin menfaatına çalışacaklarını söylediler. Memnuniyet beyan ettiler. Bu fırkaya giriniz, yardım ediniz dediler.

— Bunları yürüyecekleri başka yol, başka program üzerinde siyasî arkadaşlarınız olmak itibarı ile tesâtî efkâar etmişsindir.

— Hayır etmedik. Bu fırkaya giriniz. İntihabat dolayısıyla yardım ediniz dediler.

— Hangi intihabat?

— Müteferrik intihablar vardı ya?

— İstanbul'da mı görüştünüz?

— Hayır, İzmir'de görüştük. Terakkiperver Fırka teşkil ettikten sonra geldiler bendenize teklif ettiler. Fakat bendeniz girmedim. Fırka mücadelesine zeminin kat'iyen müsait olmadığına kani bulunduğum için fırkaya girmemeye kat'iyen karar verdim.

— Muavenet vaat ettiniz mi?

— Hayır efendim.

— Bunu da geçiyoruz. Kara Kemal'in gönderdiği programa ait mektuba cevap vermediğinizi söylediniz?

— Evet vermedim.

— Başka arkadaşlarla muhabereniz var mı?

— Hayır efendim. Birçok seneden beri İstanbul'dan kardeşlerimin çocuklarından başkasından mektup geldiğini zannetmem.

— İsmail Canbulat Beyle muhabereniz var mıydı?

—Hayır Şükrü Beyle bir defa, o Ankara'da iken Terakkiperver Fırkası teşkil ettiği zaman Rahmi Beyin namzetliği hakkında bana bir mektup yazdı.

— Ne yazıyorlar?

— Rahmi Beyin Terakkiperverler namına namzetliğini çıkarmak istiyorlardı.

— Kim?

— Şükrü Bey, hâlbuki Rahmi Bey kabul etmiyordu.

— Kabul etmediğine dair cevap verdiniz mi?

— Verdim.

— Hani siyasetle iştigal etmiyordunuz?

— Fırka işleri ile uğraşmayacağım dedim.

— Şükrü Bey sizi ne cihetten alâkadar görerek yazıyor?

— Benim fırkaya gireceğimi zannetmiyordu.

— Fakat Şükrü Beye verdiğin cevaba bakılırsa Terakkiperver Fırka'nın ruhuna çalıştığın tezahür eder de. onu okuyalım.

— İntihabatın niçin kazanılmadığını söyledim. Yazdıkları mektuba cevap verdim. Fakat fırkaya girmem dedim.

— Bunları böyle zapta geçin. Gazeteler de bunu alacak. Millet bunu okuyacak.

— Okusun efendim.

— En elim cihetı mektupdaki cümlelerden.

(Mektup okundu. Dr. Nâzım'ın Şükrü Beye yazdığı mektup.

— Senelerce Yunan çizmesi altında çiğnenen, ezilmiş olan insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hiss-i minnettarının henüz zail olmamış tesirleri vardır diye, milletin fezaili ahlâkı ve fezaili milliyesini uluvv-u cenabı dahi kaskanmışsınız. En elim cihetı budur. Bakınız şu elim cümleye; "Çizmeler altında kalmış" demek bunu da lâyık görüyorsunuz? Çünkü öyle bir tarz-ı ifade ile cevap veriyorsunuz. Eğer bundan başka mana çıkarsa kabul edelim.

— Onlar niçin muvaffak olmadığını soruyorlar. cevap vermiyorum.

— Yazıklar olsun. Hani Terakkiperverler'den değildin?

— Değilim efendim. Sorabilirsiniz. Fakat bana sorulan bir şeye cevap verdim.

— Halil Beye de mektupların var. Yazdınız mı?

— İki sene evvel intihabat esnasında yazdım.

— Ne yazdın?

— Mebus olmak istiyordu. Kendisi tevhid-i kuvvanın şiddetle aleyhinde idi. Mebus olma dedim. Çünkü program muvafık değildir dedim.

— Hangi program? Halk Fırkası'nın umdelerini mi?

— Demek Halk Fırkası namzedi olmamasını yazdınız?

— Efendim bu mesele uzundur. Bunun için İzmir'de birçokdedikodu olmuştur. Halil Bey bazı mebuslara yalvarmış. Bir gün Halil Bey bana mektup yazmış. Kendisinin mebus olması için muvafakat vaki olduğunu yazıyordu. Ona cevap olmak üzere mektup yazdım.

(Mektup okundu.)

(Halil Beyin yazdığı mektup okundu. 27 Kanunuevvel 320)

— -Selahaddin Bey kimdir?

— Onun eniştesidir.

— Ona izahat mı verdin?

— Bilmiyorum efendim.

— Mektupta ne yazdı idiniz?

— Bir-iki mektup yazdım. bilmiyorum o vakit Halil Beyin mebus çıkacağını söylediler.

— Hangi fırkadan?

— Bittabi Halk Fırkası'ndan.

— Pekâlâ. Muhalefete geçmenin cumhuriyet için bir neticemazhar olacağını niçin ifade ediyor? Siz bir şey mi yazmıştınız?

Birçok derin İnkılâplar yapıldı. İlâ ahir birtakım şeyler söylüyor. Fransa İnkılâbı'ndan bahsediyor. Tarihte birçok emsali vardır diyor.

— Eğer o mektup Terakkiperver Fırka'nın teşkili zamanına tesadüf ediyorsa belki ona dair bir imadır.

— Tarih 320 ve 27 Kanun olduğuna göre umdeler mevzu-u bahis oluyordu.

— Evet efendim. Bu umdeleri kabul etmiyordu. İki sene evvel ne yazdığımı hatırlamıyorum. Ben kardeşimin çocuklarının isimlerini unutuyorum.

(Halil Beyin ifadesi okundu.)

— Siz Halil Bey'i Terakkiperver Fırka'nın gayesine doğru imale etmeğe çalışmışsınız?

— Böyle bir fırka teşkil ediyor diye fikrini sordum. Halil Beyin samimiyetine zekâsına itimadım vardır.

— Hani ya hiçbir suretle Terakkiperver Fırka teşkilâtına dahil olmamıştınız? Hatta Şükrü ve Canbulat Beyler'le münakaşaya girmediğinizi söylemiştiniz?

— Efendim teşkilâtına dahil olmadım. Böyle bir fırka teşkil etti, ne dersin diye sordum.

— Aşağı yukarı savunuyorsun?

— Halil Bey arz ettiğim gibi zekâsına, samimiyetine ettiğim bir arkadaşımdır.

Mudde-i Umumî Necip Ali Bey – Müsaade buyurulur mu?

Reis – Buyurunuz.

Mudde-i Umumî- Terakkiperver Fırkası'nın teşkilâtına herkes gibi mensup olsa idi, yine mensup birçok vatandaş gibi bu parmaklığın içinde bulunmazdı. İşte resmen iştirak etmeyip de kahvede, vapurda, tramvayda, şurada burada mütemadiyen Hükûmet ve Cumhuriyet aleyhinde propaganda yapması ve böyle bir hareketi iltizam etmesidir ki kendisini böyle bir vaziyete düşürmüştür. Bu tam bir komitacılıktır.

— Efendim, bendeniz münakaşayı severim. Ve tenvir etmek isterim. Memleketime ait mesaikde zekâsına ve hakimiyetine itimat ettiğim arkadaşlarla münakaşa ederim. Ve zannederim ki Cumhuriyet kanunları bendenize münakaşa-i fikriyeye müsaade etmiştir. Nitekim Mudde-i Umumî Bey, İzmir'deki iddianamelerinde demokrasi esasiyesi olan Cumhuriyette münakaşa-i fikriyeye

müsaade vardır demişlerdir. Mudde-i Umumî Bey kahvelerde falan diyorlar. Bendeniz kahveye gitmem. Hayat-ı hususiyemi tetkik ederseniz göreceksiniz ki ayda bir defa kahveye gitmem. Bendeniz hayatımın kısm-ı azamını evimde, bahçemde geçiririm. Propaganda yapmak için insan kendine muhit arar. Ben münakaşa etmiş isem ya Halk Fırkası'nın müntehib ve gözde olan mebusları ve vekilleri ile müfettiş ve mutemetleriyle münakaşa etmişim. Ve bazı ahvalde kendilerine şikâyet etmişimdir. İttihat ve Terakki zamanında bu yaptıklarımın on, yirmi misilini yapardım. Talat ve Enver Paşalar benden illallah demişlerdi. O kadar şikâyet ederdim ki. kendisi. Doktor Nâzım söylerken bağırsaklarım bıçakla kesiliyor zannediyorum dermiş. Beni o vakit de münakaşa-i fikriyeye sevk eden propagandacılık mıydı? Kavmiyetçilik miydi? Kendi fırkam idi. Bendeniz hassas bir adamım. Bir fenalık gördüğüm zaman ondan müteessir olurum. Propagandacılık yapmadığıma en büyük delil fırkanızla alâkadar olan zevatla münakaşa edişimdir.

— Lüzumundan fazla cevap verdin. Fakat medarı müdafaa değildir. Tespit edilmiş cümleler vardır. Ona cevap vermeden omuzlarını kaldırdın.

— Bu memlekette bir fırka teşkil etmiş bendeniz o fırkaya dahil olmadığım hâlde erkanından bir dostum mektup yazmış...

— Rusuhi Beyle muhaberen var mı?

— Hayır, belki düştüğüm zaman bana bir tazîye yazmış ve belki bir cevap vermişimdir. Ondan başka muhaberem yok.

— Şükrü, İsmail Canbulat Beyler İzmir'e geldiği vakit bir yerde beraber kaldınız mı?

— Gideceği akşam Canbulat Bey bize geldi. Bendeniz Karşıyaka'da oturduğum için o geceyi bendenizde geçirdi. Çünkü Karşıyaka'dan trene binecekti. Çünkü gideceği gece fırtınalı bir gece idi. Evim de trene yakındır. Sabahleyin saat beşte tren kalkıyor. Onun için o geceyi beraber geçirdik.

— Ne gibi şeyler görüştünüz?

— O gece ziyafete çağırdılar, kalktık gittik.

— Ziyafette kimler vardı?

— Ailem.

— Şükrü Beyin kaldığı gece?

— Kimse yoktu.

— Edip Efe ile görüşür müsünüz?

— Hayır efendim. Tanırım, fakat hiç görüşmedim.

— Mithat Şükrü Beyin evinde İsmail Canbulat'in kaldığı gece ziyafette bulundunuz mu?

— Hayır efendim.

— Efe ile görüşüyor musunuz?

— Alâkam yoktur. Yalnız selâm verir geçerdi. Kendisini Siroz'dan tanırım, fakat münasebetim yoktur.

— Ziya Hurşit'in İzmir'e geldiğini ne vakit işittiniz?

— Ziya Hurşit namında bir adamın Türkiye'de yaşadığını bilmiyorum.

— Abidin Beyle görüşür müydünüz?

— Seyrek görüşürdük. Kendisi itilâfçı olarak tanınmıştı.

— Küçük Talat?

— Genel merkez arkadaşımdır.

— O ziyaretlerde o da bulundu mu?

— Hayır efendim.

— Terakkiperver Fırka'ya evinde davet etti mi?

— Hayır. Bizden hiç kimse o fırkaya dahil olmamıştır. Çünkü Talat Beyin pek yakında fabrikası vardır. Yakın olduğu hâlde seyrek görüşürdük.

— Rahmi Beye namzetliği nasıl kabul ettirdiniz?

— Terakkiperver Fırka namzetliğini kabul etmedi efendim.

— Mademki kabul etmedi niçin çalıştınız?

— Müstakil çıkmak istiyordu.

— Peki Şükrü Beye yazdığın mütalâa nedir?

— Bendenize mektup yazdılar. Dediler ki. niçin Rahmi Bey mebus çıkmadı? Niçin muvaffak olamadı? Bendeniz de onun üzerine cevap verdim.

— Şayan-ı dikkat bir nokta daha var. Terakkiperver Fırka namına verdiniz demek istiyorsunuz.

— İttihat ve Terakki namı altında olmayan bir şeyle alâkadar olmak istemiyordu. Ve mektubumda fikrimi izah ettim.

— Rauf Beyle muhabereniz var mı?

— Kat'iyyen.

— İzmir'e geldiği sıralarda?

— Bir-iki defa görüştüm. Çünkü Karşıyaka'da oturuyorlardı. Bir defa evime geldi. Görüştük, ondan sonra gezerken bir-iki defa görüştüm.

— Bir de onun eniştesi Aziz vardır. Onunla nasılsınız?

— Aziz'i bu istirdaddan sonra tanıdım. Ondan evvel tanımazdım.

— Size gelmez mi?

— Belki bayram münasebetiyle falan gelmiştir. Hukukum yoktur.

Reis – (Müdde-i Umumî Beye) – Bir mütalâanız var mı?

Müdde-i Umumî - Kendisine soracağım sualim yoktur. Fakat şurasını heyet-i celilenize arz etmek isterim ki, sözleri kat'iyyen samimi değildir. En bariz hududu dahi ebkar etmekte berdevamdır. Meselâ, çok alâkadar olmakla beraber zat-ı aliyeniz bir sual tevcih ettiler. Enver Paşa ile Moskova'dan Batum'a geldikleri hâlde mühür torbalarından haberi yokmuş. Sonra bütün eski vekayi hakkında birtakım tezatlar ve tarizler vardır. Onları söylemek iste-

rim. Kendisi mütemadiyen münakaşat-ı fikriyede bulunduğunu söylediler. Münakaşa-i fikriyeyi elbette hüsn-ü telâkki ederiz. Makam-ı aczi İzmir'deki muhakemede efkâr-ı umumiye muvacehesinde bunu açık bir lisanla söylemiştir. Fakat kendisi münakaşa-i fikriye yapmamışlardır. Halkın Gazi Paşa Hazretleri'ne tamamen bir tek buldukları ve lâyık görerek verdikleri Gazi unvanını ele alarak ve tamamen tahrif ederek ötede beride gazoz paşa demek suretiyle telâffuz etmişlerdir. İşte bunu telâffuz eden bu zattır. Propagandası gayet amiyane esasa müstenittir.

— Eğer söylediysem namussuzum.

— Mahkeme kâfidir.

EK II

Ankara İkinci İstiklâl Mahkemesi Tarafında 13 Temmuz 1926 Tarihinde Verilen Esas: 69, Karar: 111'in Zeyl Kararı 1

Muhakeme safahatını tespit eden ifadat, makamı iddianın telapnamesi ve maznunların müdafaası mütalâa ve tetkik olunarak hususi kanaate kâfi görüldü. Bu tatbikat neticesine nazaran Harb-i Umumî esnasında devlet memuru hüsnü idare edemeyerek memleketi intizam ve izmihlâl tehlikesine ilga suretiyle mevki-i iktidarı terke ve kendi kendisini fesihe mecbur kılan ve ekseri rüasası memleketi bizzat açtıkları felâket uçurumunda bırakarak firar-ı eyleyen İttihat ve Terakki'nin yeniden mevki-i iktidara getirilmesi amacıyla hafi ve suikasta müntehi bir faaliyeti siyasiye şebekesinin İzmir muhakematında taayyün ve tezahür eden mevcudiyeti Ankara'da ikmâl edilen safahat ile sureti katiye de teyit etmiştir. Harb-i Umumî firarilerinin memlekette millî mukavemet istidadını sezdikleri dakikadan itibaren Berlin'de başlayarak Moskova veya Batum'da tafsilâtı zabıtnamelerde mündemiç eşkal tahtında devam eden teşebbüs ve faaliyetlerin kendi kendisini kurtarmaya çalışan milletin baisi oldukları felâketi gayr-i kabil tamir ve telâfi bir hâle getirecek tarzda yeniden memleket mukadderatına pençe etmek amacına matuf bulunduğu sabit olmuştur. Davacısı bütün bir millet ve şahidi bütün bir cihan olan Harb-i Umumî felâketlerinin millî zaferi şeref ve hürmetine ale-l umum mücrimini siyasiye meydanında millet tarafından affedilen mesulleri, Harb-i Umumî'yi müteakip topraklarda anavatan aleyhine tertip etmekleri zabıtnamelerde mahiyeti münderiç entrikalardan dolayı mazharı af ve müsamaha olmuşlar ve bilâ kayıt ve şart ile vatandaşlık camiası içine kabul edilmişler iken bunlardan bir kısmının her türlü kayıt ve kayd-ı vicdanîden âri bir hırsla açtıkları hıyanet mecrasına yeni ve gizli istikamet vererek elim amaçlarına doğru yürümekten fariğ olmadıkları, cereyan-ı muhakeme ile vazıhan anlaşılmıştır.

Türk milletinin kuvvet ve mukavemet menbalarının la-yüsel olduğundan bir gaflet-i mutlaka ile gafil bulunarak, o zaman millet ve memleketi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çare bulamayan İttihat ve Terakki rüesâsının millî zaferin neticesi tabi-iyesi kendilerinin yeniden re'si karar gelmeleri olacağı kanaatiyle muhterik oldukları ve Berlin'de kararlaştırılarak Moskova'da teyit ve Batum'da tecrübe edilen Anadolu'ya ve Anadolu mevki-i iktidarına bastan fikirlerinin başlıca rüesanın ziraîyle arazi tevakkuf'dan sonra birinci ve ikinci Lozan Konferansları arasında İstanbul'da Maliye Nazırı esbakı Cavit Beyin Şişli'deki hanesinde aktolunan hafi kongre de eski kasıtlarının teminine doğru yeni kararlar ittihaz olunduğu zabıtlarda mündemiç ifadad ve icazat ile tamamen tezakür ve tebeyyün etmiştir.

Mezkur hafi kongreye Cavit, Kara Kemal, Şükrü ve İsmail Canbolat taraflarından isimleri tespit olunan ve İstanbul'da mevcut bulunmayanların bil-muhabere davet edilen kendi tedbirlerince eski ittihatçılar cem edildiği ve Kara Kemal'in Gazi Paşa Hazretleri'ne İzmit'te vaki müracaatı mevzu asliye vesile ve zemin ittihaz edilerek İttihat ve Terakki'nin müstakbel rolü tezekkür olunduğu ve kongre azasından bir kısmının cemiyet ve fazilet-i vataniyede hislerinin galebesiyle bu mahiyette faaliyeti siyasiyeyi tecviz edemeyip ayrıldıkları, bir kısmının davetlere hiç icabet etmedikleri ve merhum Ziya Gökalp Beyi'nde Diyarbakır'da olduğu davet nameye cevab-ı ret verildiği gibi bilahare İstanbul gazetelerine vaki beyanatıyla harekatı meşrudeyi alenen takbih eylediği ve isimleri zabıtnamede zikredilen ve ekseriyeti teşkil eyleyen diğer kısmının ise içtimada ispatı vücutla müzakerata iştirak ettikleri tahkikatı vakıa ve cereyanı muhakemeden ve ifadat-ı evveliyenin tekrar tetkikinden müstebandır olmuştur.

Mezkur kongrenin mahiyeti umumiyeyi haiz birinci celsesinden sonra sabık ve tasavvurlarınca müstakbel İttihat ve Terakki'nin sevk ve idare komitesinin erkanı rolünü alan ve mazbut ifadat ve itirazata nazaran Cavit, Kara Kemal, Cahit, Şükrü, İs-

mail Canbolat, Doktor Nâzım, sabık Ardahan mebusu Hilmi, Nail ve Rahmi Beylerden müteşekkil olan heyet azasının müteakip günlerce gece ve gündüze müsadif muhtelif zamanlarda akteyledikleri diğer hafi içtimalarda İttihat ve Terakki'nin bütün memleket dahilindeki sabık aza ve mensuplarının kendilerini her kast ve hareketlerinde takip edileceklerini tahayyül ile millî fedakârlıkların ve onların neticesi olan millî zaferin memleket hesabına azamî semerelerini iktitaf edebilmek için sulh esnasında dahi yeni mücadelelere giren hükûmeti ne suretle bertaraf ederek yerine kaim olabileceklerini Cavit Beyin riyaseti altında dûr-ı şirazene müzakere eyledikleri anlaşılmış ve akdedilen bu içtimaların müzakere mevzularının hafi tutulmasına fevkalâde ehemmiyet verildiği ve Kara Kemal'in sehven vaki daveti üzerine haneye gelen ve ikinci derecede azaden addedilen katibi mesul Hüsnü'nün müzakere odasına alınmaması ve müzakere odasına muttasıl salonda bir çay içilerek salınmış olmasıyla tebeyyün ve teeyyüt etmiştir. Bu içtimalarda hedefe doğru tespit edilen ilk merhalelerde berveçhi ati üç tatbik esasına ihtiva etmiştir.

1. Birinci ve ikinci grupları birleştirerek iki hizipteki eski ittihatçıları toplamak Rauf Beyin de inzamı muavenetiyle müttehit gruplar heyeti idaresinde ve heyeti vekile de nafiz bir vaziyet almak.

2. Bu mümkün olmadığı takdirde eski İttihat Terakki namına on beş yirmi kişilik bir mebus listesini (Müdafaa-i Hukuk- Halk Fırkası) teşkili içine şüpheyi davet etmeden ve yine Rauf Beyin inzimamı muavenetiyle ithal ettirebilmek.

3. Bu da mümkün olmadığı taktirde doğrudan doğruya İttihat ve Terakki namı altında ve esastı zahiriyesi dokuz umdeye meydan okuyan da dokuz madde hâlinde tespit olunan bir fırka teşkiliyle ortaya atılmak ve açık mücadeleyi tecrübe etmek.

Gerek İzmir'de gerek Ankara'da icra edilen tahkikat ve muhakkematla bu üç şekilden ikisini muhtelif teşebbüsattan sonra

nihayet adem-i muvaffakiyete müncer olduğu ve İttihat ve Terakki'yi ihya fikrinin dahi Hüseyin Cahit Beyin müteaddit ve hararetli makalelerine ve diğerlerinin şifahi propaganda gayretlerine rağmen efkar-ı umumiyede hiçbir cay-ı kabul bulamaması üzerine tehiri cihetine gidilerek dördüncü bir şekil üzerinde tevakkuf ve ittihaz-ı karar olduğu anlaşılmıştır. Dördüncü şeklin zümre ve blok hâlinde teşebbüsatın terkiyle münferit müracaatlar ve bu müracaatları besleyecek delalet ve tavassutlarla kendilerine mensup olan veya bilahare iltihakları muhakkak bulunanları Halk Fırkası namzetleri olarak Büyük Millet Meclisi'ne mebus intihap ettirmek ve birkerre intihap edildikten sonra ikinci bir fırka teşkili suretiyle Halk Fırkası'nı parçalamak projesini ihtiva eylediği ve bu gibi namzetlerin tervici hususunda Rauf Beyin azami bir tesirle müzaharatta bulunduğu cereyanı muhakeme ile ve ezcümle Nail ve Ali İhsan Beyin itirafatı ile sübut bulmuştur.

O zamanlar henüz salifüzzikr hafi heyetinin rüşeym (oğlcuk, embriyon) tasavvuru hâlinde bulunan mefsuh ve mülga Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın meclis dahilindeki müstakbel anasırı esasiyesi bu hud'a ve desise yoluyla temin edildikten sonra, fırka ve ayrılık tedbirleri telaffuz edilmeksizin muhalefet telkinatına başlanmış olduğu ve meclis haricinde Cahit, Cavid, Kara Kemal, Dr. Nâzım, Rahmi, Nail, Hilmi ve meclis dahilinde de Rauf, Şükrü ve İsmail Canbolat'ın azami hararetle faaliyete geçerek Halk Fırkası ekseriyetini teşkilini tasavvur ettiklerini fırkaya ilmale etmek suretiyle memleket idaresini ellerine almaya doğru yürüdükleri ve bu esnada Rauf, Cahit ve Cavid Beylerin İstanbul matbuatının mühim bir kısmını dahi amaçlarına vasıta olarak kullanmaya muvaffak oldukları gerek hadisatın tahlilinde ve gerek o zamana ait ceraidi yevmiyenin mütalaasiyle ahiren elde edilen ve mahkemede kıraat olunan vesaik ve mektupların tetkikinden müstebân olmuştur.

Keyfiyetin mahiyeti asliyesine hadise-i muhalefetin esas istiharına o esnada tamamiyle vakıf bulunmayan Halk Fırkası'nın muhalefet emelinde olanların hemen fırkadan ayrılmasını emrivaki

hâline getirilmek suretiyle halk fırkası ekseriyetini iğfal edebilmek ümidine bulunanlarına tamam dahi olsa seri ve kati harekete mecbur ettiği ve salifüzzikr heyeti hafiyenin birinci devre-i tatiliyede ihzar eylediği ve birçok müzakerâttan sonra İttihat ve Terakki unvanının bir zaman için erkiyle Terakkiperver ve Cumhuriyet Fırkası namı verilen fırka programıyla meclis dahil ve haricinde muhalefet teşkilâtına geçirildiği ve bu hususta en faal rolü ordudan istifa ile meclise iltihak eden kumandanları ve sabık ikinci grup erkan ve mensubini bu amaç etrafında toplayan Rauf Beyin deruhte ve ifa eylediği ve mumaileyhin ikinci grubu Kara Kemal ile Terakkiperver Fırka'nın gayesi etrafında ne suretle yerleştiği İzmir'de ve Ankara'da cereyan eden mahkeme zabıtlarından ve tahkikatı evveliye evrakının tekrar tetkikinden anlaşılmıştır.

Kendi eserleri olan Terakkiperver Fırka'ya heyeti hafiye erkanından meclis haricinde kalanların hemen müttefikan denilebilecek hâlde bulunmaları İzmir mahkemesinde Cavid'in söylediği gibi alelade fert olarak girmeye tenezzül etmediklerinden dolayı olmayıp hariçte kalmakla amaç için daha müfit olabileceklerine dair ittihaz eyledikleri kararı mahsusa neticesi olduğu kuvvetli karineler Kara Kemal'a atfen vaki ifadelerle anlaşılmaktadır.

Takrir-i Sükûn Kanununun neşri ve Terakkiperver Fırkası hükûmet tarafından ilgasıyla husule geldiği vaziyetin heyeti hafiyeyi beşinci şekil faaliyet olmak üzere yeni kararlar ittihazına sevk eylediği ve artık herç-i badı abad kat'i ve kanlı bir yoldan taklibi hükûmet tarikiyle mevki-i iktidara vusul esasının kabul edildiği indel mahkeme hadisatın takibiyle tezahür eylemektedir.

Heyeti hafiyenin bundan sonraki faaliyetinde yeni bir fırka teşkil veya herhangi bir şekilde kanunun tecviz edeceği mesai-i siyasiye asar-ı alaimi külliyen mağdum olup bilakis zahiri nümayiş ve tezahürlerden müctenip tamamiyle hafi bir mecraya intikal olunduğu mücrimlerin cürmünün seyrini tespit eden ve ifadat ve itirazatiyle anlaşılmakta ve en şeni bir cinayet kararına kadar imtidat eden amali harisanelerine ilk ve en kavi manada eyledikleri Ga-

zi Reisicumhur Hazretleri'nin şahsi devletlerine müteveccih bir suikast yoluyla taklib-i hükûmet projesinin şahsi tatbika vaz-ı içinde Şükrü, Kara kemal, Hilmi, Nail Beylerden mürekkep icra ve teşkilât komitesi tefrik olunduğu ve heyetin reisi olan Cavid Beyle Kara Kemal vesâtetiyle muntazaman hâli temasta bulunan bu komitenin yeni kararın istilzam ettiği vazaifeye göre maslup Arif, Rüşdü Paşa, Hafız Mehmet, Abidin gibi haris politikacılar ve Abdulkadir Sarı Efe Edip gibi suikastlarda mümareseli eşhas ve Ziya Hurşit, Çopur Hilmi gibi alet olmağa müsteid uzuvlar ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf gibi cürmü sedat maişet ittihaz eden sefiller ile takviye edildiği ve teşkilâtın tevsiine doğru yürütüldüğü, davanın iptidasından itibaren bizzat mücrimlerin ve maznunların itiraflan neticesinde vazıhan inkişaf eden safahat ile taayyün ve tebüyyün etmektedir.

Heyet-i hafiyenin İstanbul'da, Ankara'da, İzmir'de veya memleketin diğer akısamında idame eylediği gizli faaliyetin mebdei Cavid Beyin hanesinde akdedilen kongre ve onu takibeden daha muhzır içtimalar ve müntehayı taklib-i hükûmet gayesine matuf suikast hareketi olup bu mebde ile münteha arasında intihabata, meclis mücadelatına memleket dahilinde fırka teşkilâtına müteallik fasılların kanunen müstelzim takibât ve mucibi mücazat olmadığı bedi ise de en selahiyettar ve hakiki kongrenin kararıyla kendi kendisini fesih eden ve binaenaleyh kanunen mevcut bulunmayan İttihat ve Terakki namına kongreler akdiyle o unvan altında yeni programlar ve teşkilât projeleri tanziminin mukarrerat ittihazının gayri meşru kanunî harekattan olduğu şüphesiz bulunması ve ilk tecrübeleri Ankara'da yapılan ve müteakiben Bursa'da tatbiki arzu edilerek muvaffak olunamayan ve İzmir'de an tatbikinden biraz evvel keşif olunan suikast tarikiyle taklib-i hükûmet teşebbüsünün kanunen en ağır efal-i cümleden atıf olunması itibariyle muayyen amaç gaye etrafında teazzu ederek harekete gelmiş işbu teşekkülü hafiyeye dahil bulunanlardan malum-ül esas bir kısmının muhakemeleri İzmir'de icra kılınarak cürümleri sabit

olanlar hakkında vicahen verilen karar o zaman infaz edilmiştir. Hali firarda bulunmalarına binaen gıyaben idama mahküm olanlardan Kara Kemal muvacehei kanun ve millete meşum teşebbüsatı cinaiyesinin hesabını vermekten kaçarak hin-i derdestinde hükmünü bizzat infaz eylediği gibi Abdulkadir'de ahiren Bulgaristan'a savuşmak üzere vasıl olduğu İğne Ada'da hayyen derdest olunmuştur. Aynı cürümle maznuniyetlerine binaen tahtı tevkife alınmış olanlardan maliye nazırı esbak-ı Cavit, sabık Ardahan mebusu Hilmi, Ergani mebusu İhsan, Sivas mebusu sabıkı Kara Vasıf, Erzurum mebusu sabıkı Hüseyin Avni, Mersin mebusu sabıkı Selahattin, memaliki ecnebiyede bulunan ve mahkemenin davetine icabet etmeyen İstanbul mebusları Rauf ve Adnan ve İmir vali-i sabıkı Rahmi Beylerin cürme derece-i iştirakleri hakkında tenviri vicdana medar olacak tahkikatın tağmiki için tefriki davlarına karar verilmiş idi. Kezalik bu teşekkülü hafiyeye dahil bulunmakla maznunen muhtelif tarihlerde tahtı tevkife alınan sabık İttihat ve Terakki erkanından Doktor Nâzım, Küçük Talat, Mithat Şükrü, Hamdi Baba namıyla maruf Hamdi, Fatih katibi Vehbi, Bakırköy katibi mesulü İbrahim Ethem, hamal namıyla maruf Ferit, yüzbaşılıkdan müteakit Salim, Doktor Rusuhi, katibi mesullerden Hüsnü, Trabzon murahhası Nail, ordu donanma pazarı müdürü Naim Cevat, Yakup Cemil'in biraderi Seyit Mehmet, Kör Ali namiyle maruf Ali İhsan, polis müdür esbakı Azmi, ekmekçiler şirketi müdür esbakı İzzet, sabık komiserlerden Cavit, diğer bir meseleden müebbeden nefye mahkûm Tanin sahibi imtiyaz ve ser muharriri Hüseyin Cahit, millî mahsulat şirketinden Gözlüklü Mithat kantariye şirketi müdürü Bekir Sıtkı, millî iktisat ve bankası müdürü Mehmet Ali, ser veznedarı Rıza, milli mensucat şirketinden Sadettin Rıza, millî ticaret şirketinin İzmit mümessili İhsan, millî mahsulattan Hasan Fehmi, bahriye kaymakamlığından mütekait Aziz Beyler ve sandalcı cemiyeti reisi sabıkı Ali Osman Kahya, hamallar kahyası Salih Reis ile sureti cereyan-ı muhakemata nazaran temadi-i mefkufiyetlerine lüzumu kanunu bulunmadığı anlaşılarak gay-

ri mevkuf devamı muhakemeleri karargir olan Doktor Hüseyin Zade Ali, posta ve telgraf müdürü sabıkı Hilmi, Eskişehir mebusu Eyüp Sabri, hariciye nazırı esbakı Ahmet Nesimi İttihat ve Terakki erkanından Salah Cimcoz, ordu donanma pazarı meclisi idaresinden ve erkanı harp binbaşılığından mütekait Rıza, katibi mesullerden Gaziantepli Muhtar, Üsküdar belediye reisi sabakı Rıfat, düyunu umumiye müfettişlerinden küçük Nâzım, milli mahsulat şirketinde muhasebeci Sait beylerle ve Kara Kemal'in yazıhanesinde müstahdem hademe Hasip ve Bakırköy kaymakamı sabıkı Neşet Beyler haklarında davalarının tefrikine karar verilmiş olan diğer maznunlarla tevhiden ve tevsien tahkikat ve muhakemat icra kılınmıştır.

Maznunlardan Cavit Beyin birinci Lozan Konferansını takip eden anlarda mahiyeti tahkikat evrakında, zabıtnamelerden ve iddianamede münderiç içtimaları tertip ve hanesinde akdettiği ve kongre tesmiye edilen ilk içtimaın birinci, ikinci ve üçüncü derecede eşhasın terekkübiyle akd olunup diğerlerinin rüesa mertebesinde bulunanlarına hasredilerek hafi mukarrerat ittihaz olunduğu ve Cavit Beyin kanunu cezanın 57 nci maddesindeki tarifata mutabık suretle hafi teşekkülün riyasetini deruhte eyliyerek rüfekası vasıtasıyla beş şekilde hülasa edilen muhtelif faaliyetleri bilhassa Kara Kemal kanalıyla sevk ve idare eylediği tahkikatı vakıa ve zabıtnamelerde münderiç ifadat ve itirafat ile vasıl mertebeye subut olmaktadır. Cavit Beyin ibtinalara ve mukarreratın şekil ve mahiyetine müteallik olarak İzmir'de sorulan sualler karşısında gerek ifadatı evveliye-i mükerreresinde ve gerek muhakemesinde musırrane inkar ve kaçamak yolunu tecrübe etmesine rağmen Ankara'daki müevvel itirafatı harb-ı umumi senelerinden beri hiç görüşmeyecek ve selam dahi vermeyecekleri derecede dargın bulunduğu maslup Şükrü ile Kara Kemal'ın delaletiyle barışacak salifüzikr içtimalarda teşriki mesaiyi kabul etmiş bulunması ve Ali İhsan Beyin Şişli içtimalarına ve maslup Sarı Efe Edib'in suikast teşebbüslerinin tatbikatı için nakdi muavenetlerde dair ifadeleri on

senelik cemiyet ve fırka arkadaşlığı esnasında hemen hiç temas ve münasebette bulunmadığı hakkındaki tahkikatın kendi itirafatıyla sübutu gibi delail-i taliye ve karaini kanuniye mumaileyhin hafi heyetin riyasetini deruhte eylemiş olduğuna müteallik kanaatleri teyit ve takviye eylemektedir

Doktor Nâzım Beyin Cavit Beyin hanesindeki kongreye ve onu takip eden heyeti hafiye içtimalarına iştirak eylediği ve hâfi içtimalarda ittihaz edilen bilcümle kararlarda reyi munzam ve müşterek olduğu ve bu mukarraratı sahsi tatbike isal edecek siyasî faaliyetlerde bulunduğu siyasetle iştigalden külliyen fariğ bulunduğu hakkındaki ifadatına ve mebde-i tahkikattan muhakemenin sonuna kadar devam eyleyen umumi inkarlarına rağmen diğer rüfekasının hafi içtimalarda bulunduğuna müteallik ifadatı ve esbak hariciye nazırı Halil Beyin dosyada mahfuz cevabı mektuplan muadiliyle anlaşılmış ve mesaisi ve teşkilâtı ile asla alakadar bulunmadığını ifade-i evveliyesinde söylediği Terakkiperver Fırkası hafi teşekkülle dahil diğer rüfeka gibi gizli fakat tam ve hararetli bir mezahiri bulunduğu da maslup Şükrü'ye hitaben yazılmış olup ele geçirilen mektubuyla sabit olmuştur.

Vatanın izmihlale sürüklenmesinde başlıca amillerden olduğu malum ve tehlike anında ecnebi diyarlara kararıyle müeyyet olan Doktor Nâzım Beyin intisabını inkar eylediği siyasî hayatın en mesmum ve levs-i alûd (bulaşmış pislik) karinelerinde sarfı faaliyet etmekte olduğunu bu mektubun bilhassa Türk Milleti'nin necabetinden şikâyet eden düşman ayakları atılmış olan vatanı kurtaran ve selamet ve saadet yollarına sevkeden halaskara karşı nankörlüt gösterilmemesinden muzdarib olduğunu ifşa eyleyen fıkrası pek aşikar surette izhar ve ispat etmektedir.

"Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hüsnü minnettarının henüz tamamiyle zail olmamış tesirleri vardır." cümlesini ihtiva ve hissi minnettarının henüz zail bulunmamasında iştikayi ifade eyleyen fıkra Doktor Nâzım Beyin memlekette nelerin izalesini arzu eylediği ve nelere çalıştığı

hakkında bir fikri mahsus verbilecek mana mahiyette telakki edilmiştir.

İfadei evveliyesinde İttihat ve Terakki namına sarf edilecek her türlü faaliyetlerin ve ittihaz olunacak mukarreratın gayri meşru olunacağını beyan eylemiş olan Dr. Nâzım Beyin Cavit Beyin hanesinde yeni bir İttihat Terakki programı tanzimine iştirak eylediği sabit olduğu gibi mevzu bahis mektupta doğrudan doğruya İttihat ve Terakki namına faaliyete geçilmesi ve bunun amaç noktası nazarından daha mücmir neticeler vereceği hakkındaki ima ve irşadı da ayrıca şayanı dikkat görülmüştür. Hafi içtimada tespit edilmiş olduğu bil muhakeme tayin eden dokuz maddelik program suretinin mumaileyhin hanesinde bitteharri elde edilen evrak meyanında zuhuru kendisinin hafi heyete dahil ve kanunun 57 nci maddesinde bahsedilen muhrikler zümresine mensup bulunduğunu teyit ve tevsik edecek delail-i kaviyyeden akd olunmuştur.

Sabık İttihat ve Terakki murahhaslarından olup dosyada ve bilahare merhum Enver Paşanın memur-u mahsus olarak gelip ikamet eylediği Ankara'da daima hafi olmak üzere siyasî faaliyetten ve o zaman mevcut iki grup arasında nifakça bir rol oynamaktan biran hâli kalmamış olduğunu cereyanı mahkeme ile müteza-hir olan Nail Beyin millî zaferi müteakip Kara Kemal şebekelerine tekrar iltihakla Cavit Beyin hanesindeki kongreye iştirak eylediği ve hafi heyet meyanına alındığı ve o andan itibaren takip ve tahkik olunan tarz-i hayatına nazaran daima menfi faaliyetleri tahrik eylediği ve gerek harb-i umumiden beri dargın olduğu hâlde son faaliyet-i siyasîleri devresinde barıştığı Kara Kemal ve gerek Abdülkadir ile en sıkı bir irtibat ve münasebet idame ederek bil hassa son sene zarfında Kara Kemal, Abdülkadir ve Hilmi'nin iştirakiyle akd olunan hafi içtimalarda hazır bulunduğu kendisinin te'vilen vaki itirazatı ve müfekasının ifadatı ile tebeyyün ettiği gibi siyasetle iştigalden feragat eylediği hakkındaki katî ifadelerine rağmen Eskişehir Terakkiperver Fırka teşkilâtının deruhte eylediği gibi yüz elliden itibaren maddî yardımda dahi bulunduğu kendisinin

de aynen Kara Kemal, Cavit, Abdülkadir, Hilmi ve emsali gibi Terakkiperver Fırka'ya dahil olmadan bu fırka teşkilâtını müttehiz karar-ı mahsus mucibince gizli faaliyetler ile takviyeye çalıştığını itiraf-ı zatiyesiyle anlaşılmış ve Cavit Bey hanesinde İttihat ve Terakki namına müstakbel projeler tanzim eden hafi heyete dahil bulunduğu katib-i mesullerden Hüsnü'nün müşahadeye müstenit ifadesiyle teyit etmiş mumaileyhin dahi kanun cezasının elli yedinci maddesi tarafatına göre suikast ve taklib-i hükûmet cerairine müntehi efal ve haraket ve teşebbüsatın mahrekleri meyanında kabul etmeye mecburiyeti kanuniye tahassül etmektedir.

İttihat ve Terakki'nin kadimi fedaî ve endazlarından ve son zamanlarda genel merkez azalarından olup Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Ardahan mebusu olarak bulunduğu esnada bir taraftan dosya da memleket dahiline atılmağa fırsat arayanlarla rabıta ve münasebet tesis eyleyen ve Batum'da memleket aleyhine vahim netayic tevlit edebilecek tarzda malum faaliyetlerde bulunmakta olan Enver Paşanın bu gibi harekattan vazgeçmesi hususunda Ankara Hükûmeti tarafından bazı vesaya-yı Enver Paşaya ihale memur edilmişken daha Ankara'dan ayrılı ayrılmaz bu vazifeyi bütün güzergahında millî mücadele aleyhinde ve vatan haricinde olanlar lehinde hararetli propagandalarda bulunmak gibi bir suret-i ihanetkaranede ifa eylediğinden dolayı Trabzon'dan geri çevrilmiş olmakla maruf bulunan Hilmi Beyin Cavit Beyin hanesindeki kongreye rüesanın onu takip eden hafi içtimalarına iştirak eylediği ve mukarreratı malumenin ittihazında methaldar olduğu ve hafi heyetinin de Kara Kemal'e merbutu uzvi hâlinde Nail ve Abdülkadir'le birlikte Mesadet Hanında mükerrer gizli toplantılarda hazır bulunduğu ve Ankara suikastı plânı hazırlandığı esnada vaki davet üzerine beray-ı ticaret azimet etmiş olduğu Şavşat'tan derhâl İstanbul'a şitab (acele) eylediği sabit olmuştur. Hilmi Beyin müdafaa namesinde ticaret işlerini görmek ve validesini ziyaret etmek amacıyla her sene yalnız kısa bir müddet için İstanbul'a gelmekte ve derhâl avdet etmekte olduğu hakkındaki beyanatını

Ankara suikastı hazırlıkları esnasındaki gelişmeden tevkifine kadar altı ayı mütecaviz bir müddetki kısa bir ziyaret olarak tavzif ve kabule imkân bulunmadığı gibi ifadei evveliyesinde İsanbul'da kaldığı müddetçe Kara Kemal'i ancak sekiz on defa ziyaret ettiğine dair beyanatını da zabıtaca elde edilen ve altmışa karip ziyaret kaydeden kendi not defteri tekzip eylemektedir. Notları, 30 Kânunusanîden başlayan defterin şayan-ı dikkat ve ehemmiyet kuyudatına nazaran Hilmi Bey bu müddet zarfında elli altı defa Kara Kemal'in nezdine gitmiş, on defa Abdülkadir ile, on üç defa Nail ile buluşmuş olduğu ve 9 Mart'ta Kara Kemal ile 10 Mart'ta Abdülkadir ile görüştükten sonra on bir Martta dahi Hafız Mehmet'in yazıhanesinde Hafız Mehmet ve Abidin'le temasa girdiği 13 Mart'ta Mesadet Hanında Kara Kemal ve Nail ile toplandıkları 14 Martı Mesadet Hanı'nda geçirdiği ve 15 Martta ise yine Mesadet Hanına uğradıktan sonra Nail ve Ziya Hurşit ile buluştukları 16 Martta Kara Kemal ile tekrar görüştükten sonra 17 Martta Rüştü Paşa ile buluştuktan sonra Ziya Hurşit'in nezdine gittikleri ve kendisinin oradan ayrılıp şüphesiz netice-i mülakat hakkında malumat vermek üzere Kara Kemal'in yanına avdet ederek yarım saat kaldığını ve bunu takip eden günlerde Kara Kemal ve Nail ile birçok gece toplantılarda bulunduğu ve 25 Mart'ta Mesadet Hanına iki defa uğradığı ve aynı günün gecesinde saat dokuzda Nail ve Ziya Hurşit ve Abdülkadir ile buluştuğu ve 9 Nisan'da Kemal ve Nail'in kendisini hanesinde ziyaret ettikleri 15 Nisan'da Mesadet Hanında Kemal ve Hafız Mehmet'le buluştuğu 25 Nisan'da maslup Şükrü ile uzun boylu görüştüğü 13 Mayıs'ta Nail ile temas ve aynı günün gecesinde tekrar Abdülkadir ile birlikte Nail'in hanesine gittiği, İzmir Suikastı'na yakın surette tekaddüm eden zamanlarda 1 Haziran'da bermutat Mesadet Hanı'na uğradıktan sonra oradan çıkarak Abdulkadir'i bulup birlikte Nail'in hanesine gittikleri 5-8 Haziran'da Abdulkadir'le buluştuğu, 14 Haziran'da Nail'i arayarak bulamadığı ve Mesadet hanına giderek Kara Kemal'i bulduğu beraberce çıkarak Nail'i aldıkları ve 14 Haziran'da Kara Ke-

mal'e giderek saat 16'ya kadar kaldıktan sonra Hafız Mehmet'e uğradığı, 15 Haziran'da yine Kara Kemal'e uğrayıp saat 18'e kadar kalarak Kara Kemal'le çıktığı, 17 Haziran'da Mesadet Hanı'na uğradığı gayrı kabil-i red ve inkar bir surette tahakkuk eylemekte ve Ardahan mebusu Hilmi Beyin dahi kanunun aynı maddesinin tavsif eylediği muharriki mefsedet olanlar sınıfına dahil bulunduğu şüphe bırakmamaktadırlar.

İzmir Vali-i Sabık Rahmi Beyin, Cavit Beyin hanesindeki hafı içtima-ı akd eden heyeti hafiye dahil bulunduğu tahkikatı evveliyede ve zabıt namelerde münderic muhtelif ve müteaddit ifadat ile tebeyyün etmekte ve hem diğer rüfekası gibi bir fırkaya sureti sarihada intisap etmeksizin gizli siyasî faaliyetlerde bulunduğu hem de suikast ve taklibi hükûmet hareketinin anasırı esasiye icraiyesinden olan Sarı Efe Edip ile mesail ve mesai siyasîyede müşterek-ül emel olamadığını ibraz ve ispat eden ve zabıt namede mazmun bulunan mektubu ve dosyada mahfuz bulunan mektubu mumaileyhin de efal ve teşebbüsatı mesrure de medhaldar olduğu kanaatını tevlit eylemekte ve ancak mahkemenin davetine icabet etmemiş olması hasebiyle muhakemesi icra kılınamadığından son zamanlardaki vaziyet ve derece-i faaliyeti tamamem taayyün edememektedir.

İstanbul mebusu Rauf Beyin ta baş vekalette bulunduğu tarihten itibaren kongresi kararıyla infisahı şüphesiz suret-i katiyede en yakın şekilde malumu bulunan İttihat ve Terakki'yi o zaman için henüz muzlim olan makasıdı yolunda kullanmak üzere ihyaya çalıştığı ve bilahare dahi kendileri İttihat ve Terakki erkanı addetmekte teannüt eylemiş olan kesanla teşriki mesai ederek ikinci grup mensublarını da amacına alet eylediği yine o zamanki rüfeka-yı mesaisi ve bugünkü şerik-i cürmi ile meclis dahilinde dahi muhtelif hissiyetten mahirane istifade eyleyerek celp ve cezb edebildiği zevatı bir fırkayı muhalefe teşkiline imale hususuna faaliyet ettiği ve suikast ve taklib-i hükûmet hazırlıklarına hangi noktadan itibaren ve muttali olduğu henüz tamamıyla tenevvür etmemiş

ise de teşebbüsat-ı mezkurenin Ankara safhasına tamamen vakıf bulunduğu hâlde millet ve memleket için felâketengiz bir facianın meni vuku ve tekerrürü için hükûmeti haberdar etmek en basit ve en iptidai ve namuskar bir vazifeyi kanuniye bir vatanniye ve nihayet bir vecibeyi insaniye olduğu hâlde bunu ifa etmediği gibi ilk gayretini keyfiyetten haberdar olan rüfekasını hükûmeti ikazdan mene mahsuf olduğu müttehid-il lafız vel-mana ifadat ve itirafat ile vasıl mertebe subut olmuştur.

Mumaileyhin Bursa ve İzmir teşebbüsatı lemesine tekattün eden günlerde "Ben gidiyorum siz ne yaparsanız yapınız diyerek." Avrupa'ya azimet eylemi olması hafi heyetin bütün meşum kararlarının mürevvici olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Avrupa'da bulunup mahkemenin davetine icabet eylememiş olan Adnan Beyin gıyaben icra kılınan mahkemesinde salifüzzikr hafi ve cinayi teşebbüsatı siyasiyede birgûna medhal ve alakası bulunmadığı tebeyyün etmiştir.

Hüseyin Cahit Beyin hanesindeki bazı içtimalara iştirak eylediği ser muharriri bulunduğu Tanin Gazatesi'ndeki bu içtimalar müzekkerat ile neşretmiş olduğu tezahür eylemiş ise de hafi heyetin suikast ve talikb-i hükûmet kararına tekaddüm eden zamanlarda tevkif ve muhakeme ve nefyedildiği tespit olunmuş ve mumaileyhin dahi hafi ve cinai teşebbüsatı siyasiyede medhal bulunmadığı anlaşılmıştır.

İttihat ve Terakki İstanbul heyeti merkeziyesi azasından ve işe faaliyetleri erkanından olup kendi olmasına rağmen Kara Kemal'in hem irtikab eylediği hem de müzaheratından vazgeçmediği bir refiki olan ve mefkûrei siyasiyesine umde-i esasiye ittihaz ettiği teshil-i meseleki nazariyesinin neşiri mümteridi bulunan Ali İhsan Beyin mütareke devresinde Anadolu'ya iltihak eylemiş olup gerek Ankara'da ve gerek bilahare İstanbul'da bazı faliyeti siyasîde bulunmuş ve Cavit Beyin hanesindeki kongreye içtimalardan bir kısmına dahi iştirak eylemiş ise de bilcümle teşebbüsat ve tel-

kinat karşısında temsili ve mesleki nazariyesine sadık kalarak bunun haricindeki siyasî programlarda mücadelede bulunduğu ve bilhassa Terakkiperver Fırka nizamnamesi müsvettesinin Mesadet Hanı'nda Kara Kemal, Cavit, Şükrü Canbolat ile birlikte müzakeresi esasında irticai mütazammın addettiği altıncı maddeye şiddetle hücum ve itiraz eylediği muahhiren Kara Kemal'in Hafız Mehmet, Ziya Hurşit, ve mahkemece isimleri meçhul kalan şark mebuslarının Mesadet Hanı'ndaki dairede kapıyı kilitlemek suretiyle hafiyyen akd eyledikleri içtimadan bihakkın şüphe ve endişeye düşerek gayri meşru bazı efalin hazırlığı karşısında bulunduğunu kendi ifadesine nazaran feferrüş eylemiş ise de herhangi bir fena hareketin önüne geçebilmek üzere hakiki istikmah (araştırma) yolundaki teşebbüslerinin semere vermemiş olduğu icra kılınan isticvap ve mahkemenin cerayanı ile anlaşılmış ve hakkında da başkaca bela ile de destarest olunamadığından suikast ve takdib-i hükûmet cürümüne methal ve iştirakı bulunmadığı kanaatı tahassül eylemiştir. Cavit Bey kongresinde cümlesinin mukaddema İttihat ve Terakki ve bazılarını bilhassa Kara Kemal'in şahsına merbutiyetleri dolayısıyla davet olunarak hazır bulunanlardan Hariciye Nazırı esbakı Ahmet Nesimi, Eskişehir mebusu sabıkı Eyub Sabri, Doktor Hüseyin Zade Ali, Doktor Rusuhi beylerle Hamdi Baba'nın müzekeratı vakaya iştiraklerinin ancak intihabata müteallik umumi mesayi ile inhisar ettiği ve yalnız bir öğleden sonra saat 15-17 ye kadar devam eylediği ve bu tehiri faaliyetlerle alakadar olmadıkları sabit olmuştur.

Ve yine Şişli içtimaının bu kısmına iştirak etmiş olan sabık İttihat Terakki kabinesi mesullerinden Ethem Vehbi Hüsnü'nün uzun senelerden beri maişetlerini ve mevki-i siyasetlerini medyun bulundukları Kara Kemal'in politika işleri rolünü ifa eyledikleri ve Kara Kemal'in herhangi bir hareket ve teşebbüsü siyasiyesinde kendisini bir an bile terk etmedikleri gibi onun emr ü iradesine muntazır ve münkatı amillerden ibaret bulundukları ve Cavit Bey hanesindeki mukerrerattın Kara Kemal tarafından takip ve tatbi-

kinden dahi en emin vasıtalar hâlinde faaliyette bulunmaktan geri kalmadıkları ve bu itibarla bilcümle suikast ve taklib-i hükümet tasavvurat ve teşebbüsatının mürevvic ve tarafları oldukları hakikatı vakıa ve muhakemelerinin kaffe-i sıfatiyle tebeyyün ve tezahür etmiştir.

Ergani mensubu İhsan Beyin suikast ve taklib-i hükümet cürümüne methal ve iştiraki sabit olmamıştır. Küçük Talat Beyin ve Azmi Beyin vatana avdetten (döndükten) sonra millî zaferi takip eden senelerde müspet veya menfi hiçbir siyasî faaliyette bulunmadıkları sabit olmuş ve son teşebbüsat-ı cinaiyede (suikast olayında) alâkalarını müeyyid delail (zanlı olduklarına işaret eden kanıt) görülmemiştir. Sabık ikinci grup azasından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstanbul kâtib-i umumîsi Kara Vahid ve heyeti idare azasından Selahattin ve Erzurum mebusu sabıkı Hüseyin Avni Beyin faaliyet-i siyasîlerinde ahkamı kanuniyelerine muğayir müstelzim mücazatı sefahat görülmemiş ve mevzubahis cürüme iştiraklerini ispat edecek kanaat-i bahis vicdani delail bulunamamıştır. Öteden beri Kara Kemal'in muhtelif sahalarda rüfeka-yi mesaisinden dolayı gözlüklü Mithat, Bekir Sıtkı, Mehmet Ali, veznedar Rıza, Sadettin Rıza, Ticaret İzmir mümessili İhsan, Hasan, Fehmi, İzzet, Muhtar, Ferit, Postacı Hilmi, Belediye Reisi Seyfi, Rıfat, Küçük Nâzım Beylerle hademe Hasib'in ve maznun İttihat ve Terakki erkanı sabıkasından Salah Cimcoz ile erkanı harbiye binbaşılığından mütekait Rıza, topçu yüzbaşılığından mütekait Salim Seyyit Mehmet, sabık komiser Cavit, Bahriye kaymakamlığından mütekait Aziz, esbak Bakırköy kaymakamı Neşet, Muhasebeci Sait Beylerin suikast ve takli-bl hükûmet hareket ve teşebbüsatına iştirakları sabit olmamıştır.

Sandalcılarbaşı Ali Osman Kahya ile kahyacı Salih Reisin iştiraklerini mübeyyin delaile destirest olunamamış ise de manavcılar ve hamallar teşkilâtına ait evamir ve nizamat-ı hükûmete muğayir umumi sukun ve intizamı muhilli efal ve hareket itidayatında bulunduklan ve esnafı tehdit ve tedhiş ile daima bu evamir niza-

mat ve kavanine muhalif vekay-ı ihdasında amil bulundukları heyeti mahkemeye mütemadiyen varit olan şikâyet ve inde-l muhakeme tahassûl eden kanaat ile tespit olunmuştur.

Binaenaleyh bunlardan Maliye Nazın esbakı Cavit, Doktor Nâzım, Ardahan mebusu sabıkı Hilmi ve katibi mesullerden Nail Beylerin hareketi vakıalarının icap ettürdiği cezaların yeni kanunu cezada daha ağır ahkamı ihtiva etmesi hasebiyle eski kanunu cezanın metninde "Türkiye Cumhuriyeti'nin teşkilâtı esasiye kanununun tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil ve ilgaya ve kanunu mezküre tevfikan teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'ni iskat veya ifayı vazifeden men'e cebren teşebbüs edenler idam olunur." diye muharrer bulunan 55 inci madde delaletiyle kanunu mezkürün metninde "Balada muharrer elli beşinci ve elli altıncı maddelerde beyan olunan fesatlardan birini bir takım eshaş müçtemian icra eder veyahut icrasına tasaddi eylerlerse ol cemiyete dahil bulunanlardan asil reis veya muharriki mefsedet olanlar her nerede tutulursa idam olunur." diye muharrer elli yedinci maddesinin fırkai evveline tevfikan idamlarına ve manzun-u aleyhinde Vehbi, Hüsnü, İbrahim Ethem, ve Rauf ve Rahmi Beylerin hareketi vakıaları salifü-l beyan 55 inci madde delaletiyle kanunu cezanın metninde "Balada mezkur olan cinayetlerden 55 ve 56 ncı maddelerde beyan olunan fesatlardan birini icra kastıyla iki veyahut daha ziyade eşhas beyninde bir ittifakı hafi teşkil olup ta ve ittifakta tesnim olunan fesadın icrası söyleşilip karargir olduktan sonra başka esbabı icrasiyesini tehiye zımnında bazı efal ve tedavire dahi teşebbüs olunmuş ise ol ittifakta bulunanlar müebbeden kalabend olunur. Ve eğer öyle bir ittifakı hafide berveçh-i müharrer fesadın esbabı icraiyesinin tehiye zımnında teşebbüs olmuş bir fiil ve tedbir tebeyyün etmeyip yalnız icrası söylenilerek karar vermiş olmaktan ibaret olunur ise o hâlde dahili ittifak bulunan kimseler muvakkaten kalabent kılınır." diye muharrer olan 58. maddenin 2. fıkrasına tevfikan onar sene müddetle kalebend olmalarına ve usul-u muhakemat kanunun madde-i mahsusatına tevfi-

kan hukuku medeniyetten iskat ile emvallerinin ve yeni kanunu cezanın 58 inci maddesine tevfikan Vehbi'nin on sene müddetle Çankırı ve Hüsnü'nün on sene müddetle Niğde ve Ethem'in on sene müddetle Kastamonu'ya nef'ilerine ve diğer maznun aleyhuma Ali Osman ve Salih Kahyaların harekatı vakıaları kanunu cezanın metninde "Her kim meydan ve esvakta ve mecma-i nas olan mahallerde gerek nutuk irat ederek ve gerek yafta yapıştırarak veyahut matbu varaka neşir eyleyerek ahali ve sakineyi iş bu fiilde beyan olunan cinayetleri işlemeye doğrudan doğruya teşvik ederse ol cinayetlerin fiilen mürtekibi gibi mücazat olunur. Fakat zikir olunan teşvikatın bir gûna eseri fiilisi zuhur etmezse mukavvat nefiy cezasıyla mücazat olunur." diye muharrer olan 64 üncü maddenin son fıkrasına tevfikan üçer sene müddetle memleketleri olan Malatya ve Sürmene'ye nefi edilmelerine ve cerâimi vakıada methal ve müşareketleri vusuku kanun ile tebeyyüt etmeye ve beriyyüzzimme bulunduklarına dair kanaatı vicdaniye hâsıl olan Ergani mebusu İhsan, İstanbul mebusu sabıkı Adnan, Erzurum mebusu Hüseyin Avni, Sivas mebusu sabıkı Vasıf, Mersin mebusu sabıkı Selahattin, Küçük Talat, Mithat Şükrü, Dr.Hüsnü, Dr. Rusuhi, Ahmet Neşmi, Salah Cimcoz, mütekait erkan-ı harp binbaşısı Rıza, Naim Cevat, Tırnakçı Salim, Yakup Cemil'in biraderi Seyyit Mehmet, Duyun-u Umumiye müfettişlerinden küçük Nâzım, Çerkez Aziz, Ekmekçiler şirketi müdürü İzzet, Kör Ali namıyla maruf Ali İhsan,Üsküdar belediye reisi esbakı Rıfat, polis memuru esbakı Azmi, Tanin ser muharriri Hüseyin Cahit (yalnız iş bu efalden), Gaziantepli Ahmet Muhtar, Bakırköy kaymakamı Neşet, Millî Mahsulat şirketi'nde muhasebeci Sait, sabık komiser Cavit, gözlüklü Mithat, Bekir Sıtkı, Mehmet Ali, ser veznedar Rıza, Millî Mensucat'tan Saadettin Rıza, millî ticaretten İhsan, millî mahsulattan Hasan Fehmi beylerle hademe Hasan Ağa'nın beraatlerine ve sebeb-i ahire mebni mevkuf bulunmadıkları takdirde tahliye sebillerine ve Kara Kemal'in teşkil eylediği İktisat Banka ve şirketler sermayesinin makamın iddianın izah ve tahsil eylediği vecihle ahkam

ve şeriatı vakfiye ile mutaarız bir şekilde mütevelli ve vakıf tayini suretiyle vakıf eylediği mebalığın muazzam ve bir vakfı gayrı sahih olduğu inde-l muhakeme tahakkuk etmesine binaen vakfiyesinin feshine ve kanunu ticaret hilafında amacı siyasîye itibariyle teesüs ettiği sabit olan mezkur banka ve şirketlerin tasfiye suretiyle idame ve idaresi hakkında hükûmetin tensip ve ittihaz edeceği mukarrerat dahilinde muamele-i ifasının ve keza Ergani mebusu İhsan Beyin İttihat ve Terakki Fırkası'nın inhilali dolayısıyla Teceddüd Fırkası namına teselliim edilmiş olan mebaliğ ve mücevherat ve eşya-yı inde-l tahkikat hüsnü istimal etmediği ve bir kısım mebaliği malum-u esami rüfekasıyla zimmetlerine geçirdikleri birçok sene evvel malum hâline gelmiş olan Teceddüd Fırkası namına yed-i zaptında bulundurmuş olduğu mebaliği ve aşyayı mahsusenin hazine-i devlete ait olması lâzım geleceğine göre o suretle ve bu cihetle dahi icabı kanunisi icra kılınmak üzere başvekalet-i celileye arz ve iblağına maznunlardan Bedri ve Rauf Beylerin gıyabında ve diğerlerinin vicahında bi-l ittifak 26 ağustos 1926 tarihinde karar verildi. 26 ağustos 1926.

Aza	Aza	Reis
Aydın Mebusu	Gaziantep Mebusu	Afyon Karahisar Mebusu
Dr. Reşit Galip	Kılıç Ali	Ali

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhamit'in Hatıra Defteri, Sadeleştiren: İsmail Bozdağ, İst. 1975.

Ağaoğlu, Samet: **Babamın Arkadaşları**, Nebioğlu Yayınları, İstanbul (Tarihsiz).

Ahmet Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi**, İstanbul 1326.

Ahmet Refik, **İnkılâb-ı Azim**, İstanbul 1326.

Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1987.

Ali Cevat Bey, **II. Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Vak'ası**, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1985.

Ankara İkinci İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri, TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 1.167, 25.3.1341- 6.1.1926, Esas Nu.: 69, Karar Nu.: 111.

Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi, Doktor Nâzım Beyin Birinci Defteri, TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239-31, Defter Nu.: 1-8.

Atay, Falih Rıfkı: "**İddianame**", Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 3 Ağustos 1926, Sayı 182.

Atatürk Ansiklopedisi, N Maddesi.

Atilhan, Cevat Rifat; **İttihat ve Terakki'nin Suikastları**, İstanbul 1971.

Aybars, Ergül; **İstiklâl Mahkemeleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Enver Paşa**, İstanbul 1985.

Bayar, Celal: **Ben de Yazdım**, İstanbul 1982.

Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılâp Tarihi**, TTK, Ankara 1983.

Beyatlı, Yahya Kemal: **Siyasî ve Edebî Portreler**, İstanbul 1968.

Belen, Fahri: **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Bleda, **Mithat Şükrü**, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1986.

Çakıcı Mehmet Efe Gerçek Hayat Hikâyesi, İstanbul 1973.

"Cavit Beyin Hatıraları", Yakın Tarihimiz, 23 Ağustos 1962, Cilt 2, Sayı 25.

"Cavit Beyin Eşine Yazdığı Mektuplar", **Yakın Tarihimiz**, 3 Mayıs 1962, Cilt 1, Sayı 10.

"Cavit Beyin Sorgusu", **Yakın Tarihimiz**, 26 Temmuz 1962, Cilt 2, Sayı 22.

"Cavit Beyin Son Saati", **Yakın Tarihimiz**, 9 Ağustos 1962, Cilt 2, Sayı 24.

Cebesoy, Ali Fuat; **Siyasi Hatıralar**, İstanbul 1960.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Düzenleyen: Behçet Cemal, İstanbul 1977.

Çavdar, Tevfik; **Talat Paşa**, Dost Kitap Evi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1984.

Deny, Jean; **Souvenirs Gazi Mustafa Kemal Pacha**, Paris 1927.

Danişmend, İsmail Hami; **31 Mart Vak'ası**, İstanbul 1974.

Duru, Kazım Hami; **İttihat ve Terakki Hatıraları**, İstanbul 1957.

Erman, Azmi Nihat; **İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul 1971.

Eroğlu, Hamza; **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1982.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 14 Temmuz 1926, 3 Ağustos 1926, 9 Ağustos 1926, 16 Ağustos 1926, 17 Ağustos 1926, 18 Ağustos 1926, 19 Ağustos 1926, 20 Ağustos 1926, 26 Ağustos 1926, 27 Ağustos 1926.

Halka Doğru Dergisi, 11 Nisan 1329 – 3 Nisan 1330, Sayı 1-52.

Hanioğlu, M. Şükrü; **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Jön Türkler (1889-1902)**, İstanbul 1985.

İnönü, İsmet; **Hatıralarım**, İstanbul 1969.

Ooğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, cilt 12, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma Nu.: 45.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 15 Teşrin-i Sâni 1907 - 28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri, TTK Kütüphanesi, Yazma Nu.: 130.

Kandemir, Feridun; **İzmir Suikastının İç Yüzü**, İstanbul 1955.

Karabekir, Kazım; **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1909**, İstanbul 1982.

Karadoğan, İsmet; "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürmüştür", **Yakın Tarihimiz**, 7 Haziran 1962, Sayı 15.

Kılıç Ali, **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, İstanbul 1955.

Kinross, Lord: **Atatürk**, Tercüme: Necdet Sander, İstanbul 1955.

Koloğlu, Orhan: **Abdülhamit Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul 1987.

Kuran, Ahmet Bedevi: **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1948.

Kuşçubaşı, Eşref: **Doktor Nâzım Beyle İlgili Notlar**, Cemal Kutay'ın Özel Arşivi.

Kutay, Cemal: **Talat Paşanın Gurbet Hatıraları**, İstanbul 1984.

Kutay, Cemal: **Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular**, İstanbul 1956.

Kutay, Cemal: **Türk İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, İstanbul (Tarihsiz).

Landor, Jacob M.: **Pan – Türkism in Turkey**, London 1981.

Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1984.

Mandelstan, Andrea: **Le Sort De L'Empire Ottoman**, Paris 1970.

Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, 1895-1908, İst.1983.

Menteşe, Halil: **Halil Menteşe'nin Anıları**, İstanbul 1986.

Meşveret Gazetesi, 25 Recep 1313, 10 Şaban 1313.

Meydan Larousse Ansiklopedisi, N. Maddesi.

Milliyet Gazetesi, 18 Haziran 1926, 9 Ağustos 1926, 27 Ağustos 1926.

Müftüoğlu, Mustafa: **Yakın Tarihimizde Siyasî Cinayetler**, İst.1973.

Nur, Rıza: **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul 1968.

Okyar, Fethi: **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980.

Öke, M. Kemal: **Ermeni Meselesi**, İstanbul 1986.

Rıza Tahsin, **Mir'at-ı Mekâtib-i Tıbbiye**, İstanbul 1328.

Sertel, Zekeriya: **Hatırladıklarım**, İstanbul 1977.

Şakir, Ziya: **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı**, Talat, Enver ve Cemal Paşalar, İstanbul 1943.

Tahir, Kemal: **Kurt Kanunu**, Tekin Yayınevi, Üçüncü Baskı, İstanbul (Tarihsiz).

Takvimli Gazete, 6 Eylül 1912.

Takvim-i Vekâyi, 21 Temmuz 1324, 31 Temmuz 1334, 3 Ağustos 1334, 14 Ekim 1334, 3 Ekim 1332.

Tan Gazetesi, 8 Teşrin-i Evvel 1918.

Tanin Gazetesi, 16 Temmuz 1918, 19 Temmuz 1918, 25 Temmuz 1918.

Tansu, Semih Nafiz; **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler**, Anlatan: Galip Vardar, İstanbul 1960.

Tansu, Semih Nafiz; **Madalyonun Tersi**, İstanbul 1970.

Temo, İbrahim; **İttihat ve Terakki Anıları**, İstanbul 1987.

Topay, Asaf; **Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler**, İstanbul (Tarihsiz).

Türkgeldi, Ali Fuat; **Görüp İşittiklerim**, TTK Yayınları, Ankara 1984.

Türk Ansiklopedisi, Nâzım Bey Maddesi.

Türkiye ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Nâzım Bey Maddesi.

Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul 1986.

Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, 1859–1952, İstanbul 1952.

TBMM Arşivi, Dosya Nu.: 239 - 31 Defter Nu. 8, 9, 11.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı; **"Meşrutiyet'in İlânı"**, Belleten, Ocak 1956.

Yakın Tarihimiz, Cilt 4, Sayı 49.

Yalçın, Hüseyin Cahit; **Siyasî Anılar**, İş Bankası Yayınları, İst. 1976.

Yalçın, Soner; **Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı**, Onuncu Baskı, İstanbul 2004.

Yeni Türk Ansiklopedisi, Nâzım Bey Maddesi.

Yöntem, Ali Canip; **"Hizb-i Cedid"**, **Yakın Tarihimiz**, 16 Ağustos 1962, Cilt 2, Sayı 25.

Zürcher, E. J.; **The Unionist Faktor**, Leiden 1953.

DİZİN

31 Mart vak'ası: 128, 134, 135, 138, 391, 392

I. Dünya Savaşı: 156, 157, 159, 161, 175, 176, 178, 231-233, 247, 273, 290

II. Meşrutiyet: 6, 13, 14, 17, 20, 84, 91, 92, 109, 112-114, 116, 122, 123, 128, 133, 135, 139, 163, 226, 229, 230, 243, 246, 247, 251, 260, 272, 290, 294

A

Abdullah Cevdet: 26, 38

II. Abdülhamit: 6, 7, 26, 27, 29, 30, 37-39, 42, 49, 50, 54, 61-63, 65, 70, 75, 77, 84, 86, 87, 90-92, 102, 128, 130, 135, 136, 138, 139, 140-144, 229, 237, 273, 289

Abdülaziz: 49, 97

Adem-i Merkeziyet Cemiyeti: 42

Adnan Menderes: 145

Afganistan: 185, 186, 197, 199, 200, 238, 240, 252-254, 261, 262, 331, 332, 343, 347, 348

Ahmet Celalettin Paşa: 5, 38, 39, 41, 65

Ahmet Emin Yalman: 161

Ahmet Rıza Bey: 5, 16, 27-30, 35-45, 63, 65, 68, 109, 136, 141, 229

Ahmet Sabit Bey: 45-47

Ahmet Tevfik Paşa: 178

Aksaraylı Ziya Bey: 81, 83

Albert Fua: 29

Ali Fuat Cebesoy: 207, 277, 293

Ali Suat Efendi: 31

Ali Zühtü Bey: 27

Alman Dostluğu Cemiyeti: 158, 311

Alman İmparatoru: 158, 180, 181, 188, 248

Almanya: 7, 8, 42, 58, 129, 156-158, 170-172, 180, 181, 183, 185, 189, 193, 201, 203-205, 218, 231, 233, 237, 238, 240, 247, 248, 262, 281, 290, 291, 301, 302, 311, 312, 323, 327, 328, 329, 331

Amsterdam: 188

Ankara İstiklâl Mahkemesi: 18, 21, 95, 168, 217, 224, 228, 246, 265, 277, 279, 281, 284, 292, 299, 391

Aram Efendi: 138

Arap Ahmet: 27

Arif Hikmet Paşa: 138

Aristidi Paşa: 29

Asar-ı Atika Cemiyeti: 160

Atatürk: 106, 171, 226, 268, 277, 293, 294, 391, 393

Atina: 6, 65-67, 130, 229, 230, 290

Avusturya: 58, 123, 157, 158, 231, 233,315

Aydın: 5, 6, 15, 25, 49, 52, 75, 76, 84, 85, 87, 105, 106, 113, 225,389

Aydın Menderes: 15

Azerbaycan: 180, 183, 184, 237, 327,328, 331

B

Bâbıâli: 131

Bakü: 26, 54, 186, 198, 291, 337

Balkan Savaşı: 230, 247, 290

Batum: 8, 16, 62, 194, 197-200, 238-240, 245, 252,-255, 259, 261, 262, 265, 275, 281, 291, 293, 343-349, 351-353, 369, 371, 372, 381

Belçika: 38

Beria hanım: 7, 20, 80, 81, 132, 144-147, 169, 205, 206, 208, 209, 211, 212, 214, 220, 267, 268, 291, 406

Berlin: 7, 8, 20, 56, 129, 165, 172, 180-184, 186-188, 190-195, 198, 199, 204, 237, 249, 250, 261, 265, 275, 281, 290, 291, 294, 301, 328, 329, 331, 332, 336, 345, 346, 371,372

Beyazıt: 131

Bilgi Cemiyeti: 133, 159, 160, 171, 231, 248, 307, 308

Bingazi: 252, 341

Birinci Dünya Savaşı: 7, 20, 154, 155

Bosna: 60, 123, 128, 142, 230

Buhara: 8, 19, 200, 201, 238, 254, 255, 275, 291, 294, 352, 353

Bursalı Tahir Bey: 64, 83, 116, 271

C - Ç

Cavit Bey: 156, 163, 235, 243, 261, 313, 316, 354, 381, 385

Cemal Kutay: 15, 17, 96, 168, 170, 217, 219, 284, 293,393

Cenevre: 37, 38, 40, 64, 168, 191, 192

Cezayir: 182, 195,249, 329, 330

Civan Ananyan: 26

Çakıcı Mehmet Efe: 6, 85-87, 106, 391

Çarçu: 8, 199, 200, 238, 252, 261, 281, 291

Çerkez Reşit Bey: 90, 118

Çerkez Sami: 239

Çiçerin: 196-198, 251, 252, 340-342

D

Divan-ı Harp: 127, 128, 179

Dr. Bahattin Şakir: 18, 39, 42-44, 122, 159, 199, 235

Dr. Hasan Arif: 38

Dr. Jean Prassacachi: 25

Dr. Makro Teodoridis: 66

Dr. Marinos Kutuvis: 25

Dr. Moiz Mizrahi: 25

Dr. Nihat Reşat Bey: 42

Dr. Sabri Bey: 42

Dr. Şerafettin Mağmumi: 35

Dr. Toledo: 6, 69-71

Dr. Tevfik Rüştü Aras: 145, 155, 156, 178, 208

Droşak Komitesi: 62, 63

E

Edirne: 68, 75, 88, 130, 143, 231

Emanuel Karasu: 138

Enver Bey: 64, 301

Ergün Aybars: 277, 292

Ermeni: 5, 41, 42, 45, 50, 53-57, 61-63, 98, 102, 110, 111, 119, 161, 175, 177, 178, 181, 188, 191, 192, 194, 198, 199, 202, 204, 207, 217, 235, 238, 252, 321, 393

Eşref Bey: 76, 82, 120

Eşref Kuşçubaşı: 17, 78, 83, 115, 116, 118-120, 122, 124-127, 159, 275

F

Fatin Rüştü Zorlu: 139, 145, 168, 169

Fenerbahçe Spor Kulübü: 159, 161, 171

Ferit Bey: 42, 45-47

Fevziye Mektebi: 25

Fransa: 27-29, 42, 89, 179, 181, 201, 229, 290, 365

Fransız Enstitüsü: 41

G

Gabriyel Noradunkyan: 191

Galatasaray: 161, 168

Girit: 123, 223

H

Hacı Abdülhamit Efendi: 24, 95

Halil Ganem: 29

Halil Menteşe: 16, 17, 35, 39, 76, 77, 89, 92, 95

Halk Fırkası: 264, 283, 365, 374, 375

Halk Şuraları: 347

Halka Doğru Cemiyeti: 147, 148, 290

Halka Doğru dergisi: 7, 16, 20, 147, 148, 153, 170, 290, 392

Hayrettin Paşa: 26, 216

Hilâl-i Ahmer (Kızılay): 129, 230, 290

Hindistan: 51, 52, 182, 183, 186, 187, 249, 252, 254, 261, 262, 281, 329, 330, 331, 332, 333, 337, 340, 342, 350

Hoca Yakup Efendi: 67, 68, 71, 73, 85, 106, 109, 220, 261, 274, 289

Hollanda: 180, 187, 188

Hristiyan: 36, 50, 98, 160, 161, 305

Hüseyin Bey: 64

Hüseyin Cahit: 103, 134, 135, 243, 248, 305, 306, 309, 310, 323, 374, 377, 384, 388, 394

Hüseyin Hüsnü Paşa: 136

Hüseyinzade: Ali 26

İ - İ

İbrahim Paşa: 89, 91, 139

İbrahim Temo: 26, 95

İkdam: 92, 133, 134

İngiltere: 42, 58, 62, 89, 123, 137, 159, 179, 181, 186, 290

Irak: 89, 182, 183, 249, 330, 331, 337

İran: 61, 62, 182, 183, 212, 249, 330, 331

İrşat gazetesi: 54, 59, 102

İslâm İttilâlleri İttihadı Cemiyeti: 7, 181-184, 187, 188, 190, 237, 249, 254, 328, 333, 350

İsmail Canbulat: 64, 154, 226, 240, 242, 243, 258, 262, 282, 354, 363, 367, 368

İsmail Hakkı: 64, 106, 161, 167, 204, 309, 310

İsmet İnönü: 157, 232, 233, 286

İstanbul: 6, 15, 16, 18, 19, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 39, 41, 48, 53, 58, 63, 71, 75, 92, 93, 95, 96, 99, 103, 104, 105, 106, 111, 119, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 143, 149, 155, 156, 157, 158, 180, 161, 166, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 179, 180, 184, 193, 195, 196, 197, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 229, 230, 231, 232, 235, 237, 240, 241, 243, 247, 248, 251, 252, 256, 261, 269, 277, 280, 282, 285, 286, 287, 290, 299, 300, 302, 305, 306, 307, 310, 311, 312, 315, 318, 321, 325, 334, 338, 344, 345, 347, 352, 353, 354, 355, 360, 361, 363, 372, 374, 376, 377, 381, 383, 384, 386, 388

İstanbul Askerî Tıbbiye İdadisi: 25

İstanbul Belediye Kütüphanesi: 16, 18, 96, 392

İstiklâl Mahkemesi: 9, 15, 17, 19, 200, 223, 225, 227, 243-246, 260, 261, 267, 277, 284, 339, 371, 391, 392

İsviçre: 38, 188, 191-193, 291, 329, 333

İtalya: 89, 130, 181, 188, 290, 291, 333

İttihad-ı Osmani Cemiyeti: 26-28, 63

İzmir Redif Fırkası: 89

İzmir Suikastı: 8, 223, 241, 244-246, 256, 259, 264, 274, 277, 292, 293, 392

İzmir Vapur Acentası: 225

J

Japonlar: 32, 99

jurnal: 86, 169, 394

K

Kafkas Ermenileri: 54

Kafkasya: 51-54, 56, 59, 62, 102, 180, 184-186, 202, 234, 237, 238, 327

Kahire: 37,38, 46, 56

Kanunuesasî: 26. 28,62, 74, 75. 81. 91, 92, 113, 120, 122, 303

Kara Kemal Bey: 240, 241

Kazım Karabekir: 64, 68, 75, 95, 103, 168, 207, 293

Kazım Nami Duru: 64, 103, 171

Kel Ali: 224, 398

Kemal Bey: 31, 45, 163, 240, 241, 243, 248, 255, 256, 262, 282, 312, 354-359

Kıbrıslı Kamil Paşa: 123, 131

Kılıç Ali: 225, 246, 299, 389, 392

Kırım: 180, 184,235,237,290,327, 328

Kırklareli: 63, 153

Kirkor Zobrob: 42

Köstence: 56

Kral Konstantin: 179

Kuva-yı Milliye: 186

L

Londra 38

M

Macaristan 123, 158, 165, 189, 190, 291

Mahmut Şevket Paşa: 131, 137, 155

Makedonya: 64, 66, 68, 72, 76, 78, 89, 90, 123, 129, 131, 229, 315

Makro Paşa: 26

Manastır: 6, 19, 64, 68, 88, 89, 91, 92, 109, 137, 149,229

Manyaszade Refik:: 229

Marsilya: 66

Mason: 68, 72, 84

Meclis-i Mebusan: 63, 136, 138, 144, 156, 157, 171, 231, 299, 303-305, 307, 308, 310, 317, 318

Meclis-i Umumî: 143, 233, 235, 247, 303-305, 307, 308

Mehmet Ali Paşa: 30, 46, 132

Mehmet Reşit: 26

Mehmet Ziyaeddin Efendi: 139

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane: 25, 26

Men-i İhtikâr Komisyonu: 160, 161, 248

Meşveret gazetesi: 5, 16, 28-30, 32, 34-38, 44, 46, 95, 96, 140, 229, 273, 393

Mevlevîhane: 84

Mısır: 16, 30, 37, 43, 45-47, 57, 58, 72, 101, 132, 182, 252, 329, 330, 337, 341, 342

Mısırlı İzzet Paşa: 30

Milaslı Halil Bey: 35

Millet meclisi: 49, 61, 97, 98, 228, 257, 266, 284, 362, 374, 381, 387

Millî mücadele: 194, 237, 250, 252, 259, 265, 268, 291, 293, 294, 381

Milliyetçilik: 15, 40, 129, 147, 195, 225, 274, 290

Miralay Sadık Bey: 72

Misak-ı Millî: 189, 291

Mithat Şükrü Bleda: 17, 27, 38, 64, 65, 67, 68, 70-72, 95, 103, 219, 232

Mizancı Murat: 35, 38, 39, 40, 41, 48, 70, 137

Moskova: 8, 19, 20, 168, 183-188, 191, 193-196, 198, 200-203, 237, 239, 246, 249-251, 253-255, 259, 261, 262, 265, 275, 281, 290, 291, 294, 331, 332-334, 336-338, 340-343, 345-353, 369, 371, 372

Mustafa Fazıl Paşazade: 48

Mustafa Kemal: 7, 8, 75, 136, 155, 156, 162, 171, 187-189, 191, 193, 196-198, 200-202, 204, 206-208, 223-226, 237-240, 242, 244, 246, 249, 251-253, 255-257, 261-263, 265, 266, 268, 280, 281, 284, 291, 294, 332, 333, 336, 337, 340, 343, 346, 347, 353, 364, 379, 392

Mustafa Rakıp: 38

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti: 256, 259, 360

Müşir Şemsi Paşa: 90, 91

N

Naki Bey: 64

Namık Kemal: 26, 27

Napoli: 38

Nâzım Hikmet: 196

Nesim Mazelyah: 193

O

Osman Hidayet Paşa: 91

Osman Selim Kocahanoğlu: 268, 277

Osmanlı Devleti: 40, 42, 43, 62, 75, 79, 85, 89, 123, 130, 138, 139, 143, 144, 155, 159, 175, 181-183, 231, 274, 289, 290

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti: 64, 66, 68, 72, 73, 104

Ömer Naci: 64, 299

P

Paris: 5, 6, 16-20, 27-30, 32, 34-39, 41, 43-48, 56-59, 63-68, 70, 72-78, 96, 101, 102, 104, 110, 111, 120, 122, 136, 141, 145, 147, 155, 168-170, 179, 229, 230, 267, 275, 284, 289, 392, 393

Prens Kemal Paşa: 56

Prens Sabahattin: 6, 41-43, 119-123, 131, 133, 137, 272

R

Rauf Orbay: 207, 293

Redif Fırkaları: 89, 90, 230, 289

Refik Evliyazade Refik: 78, 400

Resneli Niyazi Bey: 89, 90

Reşit Bey: 38, 78

Reşit Galip: 224, 225, 246, 299

Robert Koleji: 208, 216

Romanya: 56

Rumeli: 43, 64, 65, 69, 75-77, 84-86, 89, 91, 106, 117, 132, 134-136, 139, 143, 149, 189, 198, 325

Rusya: 8, 53, 55, 56, 58, 62, 89, 112, 123, 139, 143, 156, 158, 179, 183-187, 190, 194, 203, 218, 231, 290, 327, 331, 342

S

Sabatayist: 25, 67, 68, 95, 130, 161, 162, 179, 207, 261

Said Halim Paşa: 132

Sakarya: 197, 199, 200, 238, 239, 251, 253, 254, 348, 351

Sakarya Savaşı: 251, 254

Selanik: 6, 20, 24, 25, 27, 29, 30, 38, 48, 63-70, 72-75, 77, 78, 84-93, 104, 109-111, 113, 119, 129, 130, 132, 134, 137, 145, 146, 149, 193, 204, 215, 216, 220, 229, 230, 237, 247, 274, 275, 289, 290, 299, 300-302, 325

Selanikli Rahmi Bey: 70

Selim Sami Bey: 116, 117, 124-127

Sevinç hanım: 16, 24, 144, 147, 169

Sivastopol: 178, 180, 237, 322

Sporting Kulübü: 76, 77, 117

Sultan Ahmet: 136

Suriye: 182, 249, 330, 337

Süheyl Ünver: 15

Süleyman Fehmi Bey: 64

Ş

Şakir Paşa: 26

Şemsi Efendi: 25

Şinasi: 26

Şura-yı Ümmet: 97

Şükrü Hanioğlu: 15, 95, 96

T

Takvim-i Vekâyi: 163, 164, 168, 172, 393

Talat Paşa: 8, 96, 103, 132, 146, 147, 150, 155, 156, 158, 162-164, 168, 169, 171, 175, 177, 181, 183, 186, 188, 190-194, 197, 219, 231, 234, 235, 237, 248-252, 261, 265, 274, 280, 281, 291, 293, 294, 302, 303, 305, 310, 311, 313-319, 321, 323, 324, 327-329, 331-337, 342, 343, 346, 351, 392, 393

Tatar: 55

TBMM: 18, 19, 95, 103, 168, 170-172, 217-219, 220, 277-280, 284, 391, 394

Teceddüt Fırkası: 175, 177, 318, 319, 335

Terakkiperver Fırka: 241-244, 256, 257, 262, 263, 279, 357, 359, 361-366, 368, 369, 375, 379-381, 385

Teşkilât-ı Mahsusa: 17

Tiflis: 202, 238

Trablusgarp: 130, 195, 247, 252, 341, 342
Trabzon: 62, 164, 172, 195, 200, 254, 344-346, 350, 377, 381
Tuna gazetesi: 45, 46
Tunalı Hilmi: 38, 40
Türk Ocağı: 147, 170
Türkçülük: 15, 39, 129, 147, 148, 290
Tütüncü Yakup Ağa: 6, 20, 78-80, 83-86, 92, 109, 112, 145, 220, 261, 274, 275, 289

U

Uğur Mumcu: 268

V

Vahidettin: 163
Vardar: 24, 25, 171, 229, 394
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti: 75
Vidin: 56
Viyana: 50, 190

W

Whittal ailesi: 85

Y

Yahudi: 25, 29, 68, 119, 129, 130, 137, 150, 161, 162, 179
Yemen: 154
Yunanistan: 65, 66, 123, 131, 132, 156, 189, 205, 220, 238, 291, 338
Yüzbaşı Süleyman Askeri Bey: 88

Z

Zekeriya Sertel: 149, 150, 170
Ziya Gökalp: 158, 160, 164, 290, 308, 323, 326, 372
Ziya Paşa: 26, 31
Zoiros Paşa: 26

Dr. NÂZIM BEY

(1872 - 1926)

BERİA HANIM (Ö. 1959)

REFİK EVLİYAZADE (Ö. 1950)

Dr. Nâzım Beyin kaynpederi

1- Refik Evliyazade
2- Dr.Nâzım Beyin kayınvalidesi Hacer Evliyazade (Ö. 1955)
3- Dr. Nâzım Beyin kızı Sevinç hanım (Ö. 1982)
4- Dr. Nâzım Beyin eşi Beria hanım